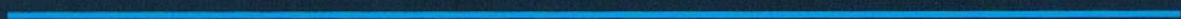

J O K E & K O L A N K E S T E R

De acht Jaarfeesten

DE ACHT JAARFEESTEN

Van Joke en Ko Lankester zijn tevens leverbaar:

De kringloop van het leven
Encyclopedie van Westerse Goden en Godinnen

De acht Jaarfeesten

JOKE & KO LANKESTER

DE KERN BAARN

Foto voorplat (© Joke Lankester): *Swinside*, steencirkel uit de Nieuwe Steentijd Zuid-Cumbria, ten westen van Broughton-in-Furness. Van de oorspronkelijke cirkel zijn 55 stenen overgebleven, waarvan er 32 nog overeind staan. De cirkel wordt ook wel *Sunkenkirk* genoemd, omdat men in het verleden tevergeefs geprobeerd zou hebben een kerk midden in de cirkel te bouwen. Elke nacht verdween de opgerichte kerkmuur en ten slotte gaf men deze pogingen het heidense heiligdom te kerstenen maar op. Over andere steencirkels in Engeland worden dezelfde verhalen verteld.

Derde druk, februari 2005

Omslagontwerp: Teo van Gerwen Design
Copyright © 1998: Joke en Ko Lankester
Copyright foto's en illustraties © 1998: Joke Lankester
Zetwerk: Nyvonco

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG

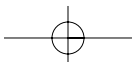
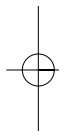
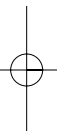
Lankester, Joke en Ko

De acht jaarfeesten / Joke en Ko Lankester – Baarn: De Kern
ISBN 90-325-0623-4
NUGI 720
Trefw.: jaarfeesten

Opgedragen aan alle mensen die ooit met ons de jaarfeesten gevierd hebben of nog steeds vieren. Opgedragen ook aan iedereen die zich ervoor inzet de oude volkstradities in ere te houden.

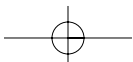
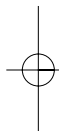
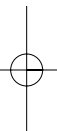
Met speciale dank aan Francis van Soest die ook dit boek weer zorgvuldig heeft doorgelezen en vele bruikbare suggesties voor verbeteringen heeft gedaan. Ook danken wij haar voor het uitschrijven van de chants.

Dank ook aan Yolanda voor het uittypen van de rituelen.

Inhoud

1	Inleiding	9
2	Wat is heidendom?	11
3	Geschiedenis van de jaarfeesten	20
4	Het vieren van de jaarfeesten	28
5	Het Winterfeest (Samhain)	43
6	Midwinter (Joel)	64
7	Het Ploeg- en Zaaifeest (Imbolc)	89
8	Het Lentefeest	109
9	Meiavond (Beltane)	133
10	Midzomer	159
11	Het Oogstfeest (Lammas)	187
12	Het Herfstfeest	213
13	Oude feesten voor de nieuwe tijd	234
	Bijlage 1: Het maken en branden van wierook	235
	Bijlage 2: Het maken van wijn	235
	Bijlage 3: Het maken van een gewaad	237
	Bijlage 4: Het bakken van brood	239
	Bijlage 5: Overzicht genoemde christelijke en Romeinse feesten	239
	Bijlage 6: Bladmuziek van gebruikte chants	242
	Adressen	245
	Bibliografie	246
	Register	253

1 Inleiding

Toen Gerald Gardner zijn boek *Witchcraft today* publiceerde waren veel lezers verbaasd dat er anno 1954 in Engeland nog mensen bestonden die zichzelf als heks beschouwden. Gardner beschreef hekserij als erfgenaam van de religie die in de Steentijd had gebloeid en door het christendom naar het tweede plan was verdreven. Hoewel Gardner zijn rituelen vooral aan boeken van tijdgenoten ontleende heeft hij wel degelijk de essentie van wat heidendom inhoudt begrepen en vertaald naar een eigentijdse religie, Moderne Hekserij of Wicca genaamd. In Wicca-rituelen zijn veel eeuwenoude heidense gebruiken te herkennen. In *De kringloop van het leven* hebben we de Wicca in al haar facetten beschreven. Een van deze facetten, het vieren van de maanfeesten, was door Ko al gedetailleerd beschreven in *De Keltische maankalender in het zonnejaar*.

Over een ander belangrijk onderdeel, het vieren van de acht jaarfeesten, willen we het in dit boek hebben. Wat is heidendom? Wat zijn jaarfeesten? Wat is de essentie van elk van de jaarfeesten? Wat is het verband tussen heidense en christelijke feesten? Welke heidense elementen zijn er in christelijke feesten te vinden? Hoe kun je de feesten vieren? Welke gebruiken zijn er verbonden aan bepaalde feesten? Het zijn vragen die we in dit boek willen beantwoorden. Slechts zelden proberen schrijvers van boeken over de jaarfeesten de betekenis of herkomst van deze feesten te doorgronden. De meeste auteurs nemen aan dat veel christelijke feestdagen op heidense feesten zijn gebaseerd, maar voor de onderbouwing hiervan volstaan ze met verwijzingen naar Keltische of Scandinavische feesten. Slechts zelden wordt de samenhang tussen de jaarfeesten en de ontwikkeling van onze kalender op de juiste wijze beschreven. Dat de jaarfeesten ook plaatselijke wortels, ook in Nederland, hebben, wordt zelden onderkend. Het is onze opzet in deze hiaten te voorzien. Daarbij willen we de feesten niet alleen beschrijven vanuit het Wicca-perspectief. In veel paganistische (heidense) groepen en binnen de New Age-beweging worden dezelfde feesten gevierd.

In het volgende hoofdstuk proberen we het begrip *heidendom* zo duidelijk mogelijk te omschrijven. Heidendom is niet alleen een religie waarin Goden en Godinnen in tempels worden aanbeden. Heidendom is ook en vooral een samenhangend geheel van handelingen die erop gericht zijn bepaalde krachten te activeren en door te geven. Het geloof in deze levenskracht, die door de Romeinen *numen* en door de Germanen *macht* werd genoemd, is tot het begin van de moderne tijd de drijfveer achter alle jaarfeestvieringen gebleven. Het derde hoofdstuk geeft een overzicht van de ontwikkeling van de jaarfeesten vanaf de prehistorie tot in onze tijd. Met name de verschillende landbouwgebruiken hebben een stempel op deze feesten gedrukt. Daarbij hebben heidense en christelijke elementen elkaar wederzijds beïnvloed. In hoofdstuk 4 beschrijven we in algemene bewoordingen hoe je op verschillende manieren een jaarfeest kunt vieren, variërend van een eenvoudige symbolische handeling tot een compleet ritueel dat alleen of met anderen samen kan worden uitgevoerd.

De vaste onderdelen van elke jaarfeestviering, zoals het trekken van een Cirkel, het reinigen met water en zout en het branden van wierook, worden kort besproken en toegelicht binnen het kader van volksgebruiken die de eeuwen hebben getrotseerd. Een basisritueel, dat bij alle jaarfeesten kan worden gebruikt, wordt beschreven. In de daarop volgende hoofdstukken wordt steeds

een van de jaarfeesten uitgelicht. Elk hoofdstuk begint met een interpretatie van dit jaarfeest en de gebruiken die door de eeuwen heen met dit feest verbonden zijn. Daarbij zullen vaak heidense en christelijke feesten beschreven worden die rond deze datum gevierd werden of nog worden. Met name de Romeinse feesten zijn vaak een voorbeeld geweest voor latere christelijke feestdagen, maar ook de Germanen en Kelten hebben in dit opzicht hun erfenis nagelaten.

Naast de historische achtergrond van een bepaald feest bevat elk hoofdstuk een aantal praktische aanwijzingen over hoe dit feest gevierd kan worden. Voor elk feest wordt een compleet ritueel gegeven, naast vele suggesties om zelf een viering uit te werken. Recepten voor het bakken van brood en het maken van een bij het ritueel passende wijn en wierook ontbreken niet. Verschillende manieren om de ruimte te versieren of speciale attributen te maken worden beschreven. In het Nederlands gegeven citaten uit Engelse en Duitse publicaties zijn door ons uit de oorspronkelijke tekst vertaald. Omwille van de leesbaarheid zijn geen voetnoten gebruikt. Bronvermelding geschiedt waar nodig in de tekst zelf. Voor het overige verwijzen we naar de literatuurlijst achter in het boek.

De jaarfeesten zijn een levende traditie die zich door de eeuwen heen aan de omstandigheden heeft aangepast en toch altijd zichzelf is gebleven. Alleen door de feesten te vieren kan de traditie blijven voortbestaan.

2 Wat is heidendom?

Het woord heiden heeft door de eeuwen heen veel verschillende betekenissen gehad. Er werden aanhangers van natuurreligies mee aangeduid, maar ook moslims, joden, atheïsten en kettters.

Het ontstaan van het begrip heidendom

Duidelijk is dat het begrip in een joods-christelijke context is ontstaan. In het Oude Testament werden de joden, het uitverkoren volk, afgezet tegen de *gojim*, de niet-joden, waarbij deels een etnisch, deels een religieus onderscheid werd bedoeld. Toen het Oude Testament in de derde eeuw v.Chr. voor de in Alexandrië woonachtige joden in het Grieks werd vertaald, gaf dit problemen omdat de Grieken geen woord hadden voor mensen die een andere godsdienst aanhingen. Weliswaar duiden ze alle niet-Grieken aan als *barbaros*, maar dat betekende gewoon dat zo iemand een andere taal sprak en ook wel dat deze persoon niet zo beschaafd was, maar het woord had geen religieuze betekenis. In bovengenoemde Griekse bijbelvertaling, de zogeheten *Septuagint*, werd *gojim* meestal vertaald als *etnos*, in feite het woord voor volk, zonder religieuze bijbedoeling.

De Romeinen hadden net zo min als de Grieken een woord voor iemand die een andere godsdienst aanhing. Het woord *paganus* duidde oorspronkelijk iemand aan die in een dorp of op het platteland woonde. Toen Rome zich tot een militaire macht ontwikkelde ontstond het gebruik gewone burgers aan te duiden als *pagani*, om ze te onderscheiden van *militis*, de soldaten. Pas de eerste christenen gaven een religieuze betekenis aan het woord *paganus* en verstonden hieronder iemand die niet in het leger van Christus voor het ware geloof wilde strijden. In de Romaanse talen worden niet-christenen aangeduid met hiervan afgeleide woorden, zoals het Engelse *pagan*, het Franse *païen*, het Spaanse en Italiaanse *pagano* en het Roemeense *pagin*.

Omstreeks 341 vertaalde bisschop Ulfilas grote delen van de bijbel in het Gotisch, de eerste poging de Heilige Schrift in een Germaanse taal weer te geven. Hij ging daarbij, net als de schrijvers van het Nieuwe Testament hadden gedaan, uit van de Griekse Septuagint en vertaalde ook het Nieuwe Testament uit het Grieks. Het woord *etnos* vertaalde Ulfilas meestal met *piudos*, dat is volk of stam. Slechts eenmaal, in Marcus 7:26, werd een niet-joodse vrouw aangeduid als *haithno*, dat is een bewoonster van de heide. Volgens de gebroeders Grimm in hun gezaghebbend *Deutsches Wörterbuch* is dit vermoedelijk een latere toevoeging uit de tijd dat de Goten zich in Italië bevonden, waarbij het Latijnse *paganus* ten onrechte is opgevat als 'bewoner van het platteland'. Fout of niet, het begrip van de heidebewoner bleef hangen.

Een niet-christen werd in het Oudhoogduits *heidan* genoemd, wat later het Duitse *Heide* en het Nederlandse *heiden* werd. Alle Germaanse talen volgen deze regel, zoals het Zweedse en Deense *hedning* en het Engelse *heathen*. In dit boek zullen de woorden heidendom en paganisme als synoniemen door elkaar worden gebruikt.

De Germanen en Kelten was het begrip heidendom wezensvreemd. Elke stam had haar eigen gebruiken en deels haar eigen Goden en Godinnen, maar geen enkele stam had een woord om aan te geven dat iemand niet de godsdienst van de eigen stam aanhing. Toen de eerste Ieren zich tot het christendom

bekeerden moest dan ook het leenwoord *págánach* aan de Iers-Keltische taal worden toegevoegd.

In de loop der eeuwen ondergingen de begrippen *paganus* en *heiden* een aantal gedaanteverwisselingen. Kerkvaders als Augustinus duiden de Romeinen en Grieken aan als *pagani* en al snel werd iedereen die niet tot het christendom bekeerd en gedoopt was een heiden genoemd. Ook joden en later moslims waren dus heidenen. Zelfs christenen die uit de pas liepen en zich niet hielden aan de vanuit Rome gegeven richtlijnen werden als heidenen beschouwd. De Goten, die waren bekeerd tot een variant van het christelijke geloof die als Arianisme bekendstond, werden heidenen genoemd en om hun geloof bitter vervolgd.

In de Middeleeuwen werd het ene Europese volk na het andere, in ieder geval in naam, gekerstend. Rond het jaar 800 werden de meeste gebieden geregeerd door tot het christendom bekeerde heersers. Met name vanuit de Angelsaksische landen trokken missionarissen naar die gebieden waar nog heidense Goden en Godinnen werden vereerd. Het zou nog tot de elfde eeuw duren voordat ook Noord-Europa grotendeels gekerstend was.

Wat is heidendom?

De eerste missionarissen ijverden om zoveel mogelijk mensen over te halen zich te laten dopen. Wie was gedoopt werd als een christen beschouwd en was niet langer een heiden. Zelfs als de doop werd afgedwongen was deze geldig. Karel de Grote stelde de leiders van de door hem onderworpen Saksische stammen voor de keus onthoofd of gedoopt te worden. Zo werden de Saksers bekeerd. In veel heiligenlevens wordt beschreven hoe de betreffende heilige de heidenen bekeerde door hun gewijde bomen om te hakken of op een andere manier de machteloosheid van de heidense Goden aan te tonen, waarna de heidenen zo verbijsterd waren dat ze zich prompt lieten dopen.

In werkelijkheid is heidendom niet iets wat je door een simpele handeling achter je laat. In *De heidense Middeleeuwen* onderscheidt historicus Ludo Milis drie fasen in het eeuwen durende bekeringsproces. In eerste instantie was er een **aanpassing van het openbare leven**. In de meeste gevallen bekeerde de vorst of plaatselijke heerser zich, waarna de kerkelijke vertegenwoordigers erop aandrongen dat heidense tempels werden gesloten en heidense erediensten verboden werden. De tweede fase was erop gericht het **individuele gedrag** te veranderen. De tempels waren weliswaar gesloten of veranderd in kerken en heidense erediensten werden officieel niet meer gehouden, maar toch bleven de kerkelijke autoriteiten zich verzetten tegen wat ze als heidense elementen beschouwden. De laatste fase was de **verandering van gevoelens en overtuigingen**. Het werd niet als voldoende beschouwd je als een christen te gedragen; je moest je ook een christen voelen en ervan overtuigd zijn dat het christendom het enige ware geloof is.

Historisch theoloog James Russell ziet bekering (conversion) in de vroege Middeleeuwen als een hoogst zelden voorkomend verschijnsel. Onder bekering verstaat hij dan een radicale breuk met het heidense verleden waardoor iemand zich volledig met het christendom identificeert. Meestal is er sprake van milde dwang of in het gunstigste geval **adhesie**, waarbij iemand bepaalde christelijke ideeën of gebruiken overneemt, zonder zich verder met dit geloof te verbinden. In *The Germanization of early Medieval Christianity* zet Russell uiteen dat het christendom zich niet heeft verspreid door een keten van individuele bekeringen, maar door een proces van enerzijds *christianisatie*, anderzijds *Germanisa-*

tie. Christianisatie is een eeuwenlang proces, dat in sommige streken tot de huidige dag voortduurt, waarbij de kerk zich ervoor inzet om heidense gebruiken af te schaffen of een christelijke wending te geven. Vaak stuitten missionarissen op zoveel weerstand dat ze noodgedwongen bepaalde heidense gebruiken oogluikend toestonden of probeerden er een christelijke interpretatie van te geven. De onderliggende gedachte was dat deze heidense gebruiken later konden worden verwijderd als het christendom in een bepaalde streek eenmaal wortel geschoten had. In de praktijk bleken christelijke en heidense elementen zich onlosmakelijk met elkaar te vermengen. Volgens Russell hebben de missionarissen zich volledig verkeken op de diepgang en vitaliteit van het Germaanse heidendom. Ook hebben de missionarissen de mogelijkheden tot het overbrengen van kennis over het christendom overschat. Tot in de late Middeleeuwen had het grootste gedeelte van de Europese bevolking nauwelijks enig idee wat het christendom inhield. In de vroege Middeleeuwen verschoof de politieke en militaire macht steeds verder naar het noorden en met name onder Karel de Grote en het latere Heilige Roomse Rijk was de invloed van de Germaanse landen zo groot dat het daar ontstane gegermaniseerde christendom overheersend werd. In de 9^e en 10^e eeuw werd de Germaanse vorm van het christendom in Rome overgenomen en daarna van daaruit weer over de hele christelijke wereld verspreid.

Hoewel er zeer uiteenlopende definities van het begrip *heidendom* bestaan is men het er meestal wel over eens dat heidendom zowel een geloofsovertuiging als een meer of minder samenhangend geheel van rituele handelingen omvat. De geloofsovertuiging kan zijn gebaseerd op openbaringen en opgetekend in heilige boeken, zoals bijvoorbeeld in het hindoeïsme het geval is, maar vaker betreft het een geheel van mondeling overgeleverde verhalen, die soms pas veel later werden opgetekend, zoals bijvoorbeeld met de Griekse mythen is gebeurd. De handelingen zijn echter, zoals we uiteen zullen zetten, van essentieel belang binnen het heidendom.

James Russell onderscheidt in *The Germanization of early Medieval Christianity* twee typen religie. Het ene beschrijft hij als 'folk, ethnic, or natural religions' (p. 40). De volksreligie is 'world-accepting', want de natuur is heilig en vele alledaagse handelingen hebben een sacrale betekenis binnen het kader van deze religie. Alle Indo-Europese religies rekent Russell tot dit type. Het tweede type omschrijft hij als 'universal, revealed, prophetic, or historical religions' (p. 40). Hiertoe behoren o.a. het boeddhisme, de islam en het christendom. Deze religies zijn in wezen en oorsprong 'world-rejecting'. Ze verwerpen de wereld als zondig en onvolmaakt en richten zich op het hiernamaals. Een samenhangend geheel van leerstellingen en dogma's geeft binnen de universele religies aan hoe de wereld en het hiernamaals in elkaar zitten en welke plaats de mens daarin heeft. Voor de Germanen, net als voor alle andere heidenen, was het idee van zonde en verlossing in het hiernamaals volkomen vreemd. Missionarissen slaagden er dan ook niet in het belang van deze of andere religieuze denkbeelden op de heidenen over te brengen. Ze slaagden er evenmin in de heidense gebruiken te verbieden, maar de heidenen bleken er verrassend weinig bezwaar tegen te hebben de gebruiken anders te benoemen. Voor een Germaan was belangrijk wat je deed, niet welke naam je eraan gaf. De schijnbare overwinning van het christendom in de vroege Middeleeuwen was voor een groot gedeelte gebaseerd op dit misverstand. Voor de heidenen zelf gold dat ze gewoon deden wat ze altijd gedaan hadden; voor de christenen waren ze gekerstend en verrichtten ze christelijke handelingen, met nog een zweem van heidendom, dat wel zou slijten.

Om de aard en het doel van de rituele handelingen binnen heidense rituelen uiteen te zetten is het nodig eerst in te gaan op de krachten waarmee binnen het heidendom wordt gewerkt.

Bovennatuurlijke wezens

Heidendom omvat vrijwel altijd een geloof in bovennatuurlijke wezens. Dit kunnen Goden en Godinnen zijn, maar ook geesten, elfen, kabouters, trollen en alle andere wezens die in volksverhalen een rol spelen. De namen van Goden en Godinnen kunnen plaatselijk en in de loop der eeuwen variëren en vaak is de naam op een titel als *Vrouwe* of *Heer* terug te voeren. Eigennamen en soortnamen gaan vaak vloeiend in elkaar over. Zo worden de bovennatuurlijke wezens die rond Midwinter de mensen opzoeken in Zuid-Duitsland aangeduid als *Perchten*, maar het is niet duidelijk of de Godin Percht van hen is afgeleid of omgekeerd. Op de Perchten komen we in het hoofdstuk over de Joeltijd nog terug. Veel wezens uit de andere werkelijkheid worden alleen aangeduid als vertegenwoordiger van hun soort of ras, zoals dwergen en sylfen. In de Middeleeuwen werden, onder invloed van de kerk, bovennatuurlijke wezens vaak aangeduid als demonen. Soms hadden demonen een naam, maar vaker werden ze als vertegenwoordigers van een bepaald soort wezens, bijvoorbeeld *incubi*, beschreven.

De doden

De doden, die in veel heidense gebruiken en rituelen een rol spelen, nemen een aparte plaats in omdat ze, anders dan alle andere wezens, ooit mens zijn geweest. De Romeinen gingen ervan uit dat ieder mens een onsterfelijke kracht in zich heeft. Bij een man heet deze kracht *genius* (waarvan ons woord genie is afgeleid), bij een vrouw *juno*. Als iemand overlijdt wordt zijn genius of haar juno een *lar* en het zijn deze lares waarmee we na iemands dood nog in contact kunnen komen. De lares werden geacht, vooral in de winter, in of bij de huishaar te verblijven. De Germaanse en Keltische dodencultus komt in vele opzichten overeen met de Romeinse gebruiken. We komen hierop nog uitgebreid terug.

De onpersoonlijke kracht

Wat alle tot nu toe genoemde wezens gemeen hebben is dat ze een entiteit vormen. Een watergeest kan elk individueel trekje missen en geheel schuilgaan achter wat over *undines* gezegd wordt, het is nog steeds een entiteit die zich op een bepaalde plaats in het water bevindt. Er is echter ook een onpersoonlijke kracht, een kracht die binnen het heidendom altijd een cruciale plaats heeft ingenomen, een kracht die talloze heidense gebruiken en rituelen verklaart, een kracht die ooit zo vanzelfsprekend was dat onze woorden *macht*, *kracht* en *heilig* hiervan zijn afgeleid.

Het begrip numen

De kracht die wij bedoelen werd door de Romeinen *numen* genoemd. Numen is de vitale levenskracht die alles doordringt. Mensen, dieren en planten zijn doortrokken van numen, maar ook levenloze materie bevat numen. Een voorbeeld kan het verschil tussen numen en de eerder genoemde bovennatuurlijke wezens duidelijk maken. De Grieken gingen ervan uit dat bomen worden bezielde door Dryaden of boomgeesten. De Dryade zorgt ervoor dat de boom floreert en als de Dryade zich terugtrekt zal de boom sterven, tenzij een andere Dryade zich erover ontfermt. Als je een boom in tien stukken zaagt heb je negen stukken zon-

der en hooguit één stuk met een Dryade. Numen daarentegen is de levenskracht die zich in elke vezel van de boom bevindt. Elk takje dat je van de boom snijdt, elk stukje schors en elk blad heeft dit numen in zich. *Numina* zijn geen bovennatuurlijke wezens of Goden. Het numen is de kracht die deze wezens en ook Goden bezielt, maar numen is evenzeer de kracht die in een steen of graankorrel huist. Het omgaan met deze numineuze krachten is de essentie van de Romeinse religie. Pas later is men deze goddelijke krachten naar Grieks voorbeeld als antropomorfe wezens gaan zien, als kibbelende en jaloerse echtelieden, helden en minnaars. De Romeinse Goden en Godinnen zijn nooit veel meer dan karikaturen geworden en hun afbeeldingen zijn vaak houderig. De ware aard van de Romeinse Goden is niet in een vaste vorm en een fysiek lichaam te vangen.

In zijn klassieke studie *The religious experience of the Roman people* stelt Warde Fowler dat numen een kracht is die altijd als potentie aanwezig is, maar pas door een handeling wordt geactiveerd. Deze handeling is een uiting van wilskracht. Het woord numen betekent letterlijk 'met het hoofd knikken', als teken van 'het is zover, laat het nu gebeuren!' De Romeinse Goden, stelt Fowler, waren in wezen niets anders dan personificaties van de wilskracht die een bepaald numen in werking zet. Een God of Godin is in deze visie een mystiek en mysterieus wezen dat een bepaald numen activeert. Het graan is vruchtbaar omdat de Graangod of Graangodin het numen van het graan activeert. Ook mensen kunnen, vaak met behulp van de Goden of andere wezens, bepaalde numina activeren. Vrijwel alle landbouwwritten en jaarfeesten zijn hierop gebaseerd.

Het begrip macht

De Germanen waren bekend met een kracht die in alle opzichten met het Romeinse numen overeenkomt. Ons woord *macht* is net als het Duitse equivalent en het Engelse *might* afgeleid van een Indo-Europese wortel, *magh, die een potentie of vermogen aanduidde. Het woord magie is, via het Oudperzische *magos*, van dezelfde wortel afgeleid. De Germaanse wortel *magan vinden we nog terug in mogen, vermogen en de gebiedende wijs moge. Al deze afleidingen en nog vele andere geven aan dat het begrip macht oorspronkelijk dezelfde betekenis had als het Latijnse numen. Toch was deze betekenis in de loop der eeuwen zover weggezakt dat antropologen sinds de vorige eeuw de numineuze kracht gewoonlijk aanduiden met het Melanesische woord *mana* of het aan de Irokezen ontleende begrip *orenda*.

Bij het woord *macht* zijn we geneigd te denken aan 'macht uitoefenen over' of 'in zijn macht hebben', maar toch drukt het moderne woord nog steeds iets van de oude betekenis uit. Niet voor niets geeft Van Dale als eerste betekenis voor *macht* 'vermogen om iets te doen'. Jacob en Wilhelm Grimm geven in hun *Wörterbuch* als eerste en oorspronkelijke betekenis van het woord *macht*: 'kracht, zumal zeugungskraft haben', d.w.z. macht is in de eerste plaats het vermogen zich voort te planten, waarbij we deze vruchtbaarheid in de meest ruime zin willen opvatten. Macht is enerzijds het vermogen een verandering tot stand te brengen en anderzijds het vermogen zich voort te planten. Macht is het vermogen de winter in het voorjaar en het voorjaar in de zomer te veranderen. Macht is ook het vermogen de vruchtbaarheid van het ene jaar op het volgende jaar over te dragen. Dit vermogen moet echter door bepaalde handelingen worden geactiveerd.

Het begrip kracht

Het woord *kracht* had, net als het Duitse *Kraft*, oorspronkelijk dezelfde betekenis als macht. Kracht is het vermogen veranderingen tot stand te brengen. Overtuigingskracht is het vermogen iemands mening te veranderen. Geneeskraft is het vermogen een ziekte te veranderen. Kracht kan ook gebruikt worden om een bepaalde situatie in stand te houden. Levenskracht is het vermogen een organisme te laten voortleven. De kracht is altijd een potentie die onder bepaalde omstandigheden verwezenlijkt kan worden. Kiemkracht is het vermogen onder de juiste omstandigheden te ontkiemen. Kracht is ook het vermogen vruchtbaarheid over te dragen, zoals het Duitse 'Zeugungskraft' nog steeds bewijst. Kracht is, net als macht en numen, geen handeling, maar een vermogen dat door een handeling geactiveerd kan worden. Een springplank heeft veerkracht. Door op de plank te springen wordt deze kracht geactiveerd en daardoor verandert er iets. Veel handelingen in heidense rituelen zijn op dit principe terug te voeren.

Het begrip energie

Tot het begin van deze eeuw ging de westerse wetenschap over het algemeen uit van een dualistisch model van het universum, waarbij geest en materie strikt gescheiden werden gehouden. De katholieke kerk heeft vanaf het prilleste begin dit absolute onderscheid tussen lichaam en ziel benadrukt. Nadat Einstein had aangetoond dat massa kan worden omgezet in energie en omgekeerd is dat onderscheid in de wetenschap niet zo absoluut meer. In de kwantumfysica is het idee dat materie een verschijningsvorm van energie is nog verder uitgewerkt.

In *Masks of the Universe* beschrijft Edward Harrison, professor in de fysica en astronomie aan de Universiteit van Massachusetts, de verschillende verklaringenmodellen van de kosmos als evenzovele maskers die vanaf de prehistorie over de werkelijkheid geplaatst zijn. Als oudste masker dat door de mensheid is gehanteerd ziet Harrison 'the magic universe', een wereldbeeld waarin alles met alles samenhangt en waarin elke handeling een verandering teweeg kan brengen op elk onderdeel van de kosmos. Zo'n 5000 jaar geleden werd dit wereldbeeld geleidelijk aan vervangen door wat Harrison noemt 'the mythic universe', een wereldbeeld waarin verre en machtige Goden de overal aanwezige magische krachten langzaam verdrongen en vaste materie het wezen van de kosmos ging uitdrukken. Ook dit wereldbeeld moest weer wijken, voor een geometrisch model van het universum, waarin planeten de rol van de Goden overnamen. Dit model werd weer verdrongen door een mechanistisch model, waarin voorspelbare bewegingen en onveranderlijke natuurwetten moesten tonen hoe de kosmos werkte. De moderne fysica, stelt Harrison vast, heeft niets anders gedaan dan het magisch universum in ere herstellen en de dode materie opnieuw tot leven brengen. Dat is dan een conclusie die voor de wetenschap opgaat, want binnen het volksgeloof heeft de materie nooit haar levenskracht verloren.

Het woord energie is afgeleid van een Indo-Europese wortel, *wergon, die een werking of activiteit aanduidde. Het Griekse *energeia*, zoals dit door Aristoteles in zijn *Rhetorica* werd uitgewerkt, duidde vooral een beweging of activiteit aan. Een hiervan afgeleid woord, *orgia*, duidde religieuze handelingen met vaak een extatisch karakter aan, zoals dansen, zingen, drinken en feestvieren. Ons woord *orgie* is hier weer van afgeleid. Ook de woorden *werk* en *liturgie* zijn echter aan dezelfde Indo-Europese wortel ontleend. In *The tao of physics* legt Fritjof Capra uit dat het begrip energie in de moderne wetenschap niet zozeer een activiteit is als wel een potentie: 'We zeggen dat een lichaam energie heeft als het in staat is werk te verrichten.' (p. 186). Deze energie kan vele vormen

aannemen. Er is een energie die warmte kan produceren, een energie die tot beweging kan leiden (kinetische energie), een energie die op de zwaartekracht werkt en als gewicht meetbaar is (gravitationele energie), er is een elektrische energie, een chemische energie en zo zijn er nog meer te noemen. Een van de basiswetten van de klassieke fysica is dat er nooit energie verloren gaat, wàt er ook gebeurt. Alleen kan de energie van vorm veranderen.

Energie is net als numen een potentie die door een handeling geactiveerd kan worden. De gravitationele energie van een steen kan worden geactiveerd door de steen op te tillen en te laten vallen. Het opwekken en verplaatsen van energie is een oude magische techniek die door Wicca's en andere heidenen opnieuw gebruikt wordt. Energie is ook de levenskracht die alle voorwerpen en stoffen om ons heen doordringt, de levenskracht die door bepaalde handelingen opgewekt en overgebracht kan worden. Veel handelingen tijdens volksfeesten door de eeuwen heen ontleen hun betekenis aan dit principe.

Het begrip heilig

De meeste heidense rituelen zijn het beste te begrijpen als het uitvoeren van handelingen die erop gericht zijn een bepaalde kracht te activeren. Het is dezelfde kracht die in Polynesië *mana* wordt genoemd. De begrippen *taboe* en *heilig* zijn hier onlosmakelijk mee verbonden. Een voorwerp dat is geladen met mana is taboe, d.w.z. zo heilig dat bepaalde geboden en verboden in acht genomen moeten worden in de omgang met dit voorwerp. In de Polynesische bijbelvertaling is het woord *heilig* als *taboe* vertaald. Dat is minder vreemd dan het lijkt. Het begrip heilig is ouder dan het christendom en gaat terug op een Germaanse wortel, **khaila*, die 'gevuld met kracht' betekende. Dit was een neutrale kracht die, net als mana, numen en orenda, voor alles gebruikt kon worden. Hoe diep dit begrip geworteld zat in de Germaanse religie blijkt uit het feit dat afleidingen hiervan in vrijwel alle Germaanse talen zijn opgenomen. Het Gotische *heilag* had, net als andere Germaanse vormen, oorspronkelijk de neutrale betekenis van 'gevuld met kracht'. De kracht van een toverstaf kan worden weergegeven door het Polynesische *taboe* en het Gotische *heilag*, ook als je de staf gebruikt om mensen kwaad mee te berokkenen. Onder invloed van het christendom ging men heilig later associëren met het Goddelijke en het Goede en ging men slechte krachten als 'onheilig' aanduiden.

Het werkwoord *heiligen* wordt door Van Dale omschreven als 'wijden aan, bestemmen voor God', maar de oorspronkelijke betekenis van heiligen is dat bepaalde handelingen worden verricht die het numen, orenda of mana van het voorwerp activeren. Het voorwerp is dan *machtig*, gevuld met heilige kracht die voor veel doeleinden te gebruiken is. Meestal wordt voor heiligen de term *con-sacrerem* gebruikt, afgeleid van het Latijnse *sacrare*, dat 'heilig maken' betekent. Opvallend is dat de handeling, *heiligen*, in het gewone spraakgebruik verdrongen is door een toestand, *heilig*. In het Engels is op dezelfde manier het woord *sacred* een toestand gaan uitdrukken, terwijl het oorspronkelijk de verleden tijd van het werkwoord *sacren*, heiligen, was.

De essentie van heidense rituelen

Heidense rituelen en jaarfeesten zijn een eerbetoon aan de Goden en de aarde. Met name Oogstfeesten zijn een dankzegging voor de van levensbelang zijnde gaven van de natuur. Minstens zo belangrijk, misschien nog wel belangrijker, zijn de handelingen om de vitale krachten te activeren en over te brengen naar waar ze nodig zijn. De meeste Romeinse rituele handelingen en jaarfeesten zijn

te verklaren als manieren om de numineuze krachten op te wekken of door te geven. Het numen kan schuilen in een voorwerp, plaats of persoon, maar het is de rituele handeling die deze kracht activeert. Het numen van het graan wordt geactiveerd door bepaalde handelingen te verrichten, bijvoorbeeld met de laatste schoven die worden geoogst. Op dezelfde manier wordt het numen van een bron geactiveerd, bijvoorbeeld door jaarlijks in het voorjaar bij zonsopgang bepaalde handelingen bij de bron te verrichten. Dergelijke gebruiken worden *cultushandelingen* genoemd. Hoewel Merlin Stone in haar boek *When God was a woman* terecht stelling neemt tegen de neerbuigende manier waarop het begrip *cultus* door archeologen en historici wordt gebruikt is er geen reden het begrip daarom te laten vallen. In het artikel *Kult* in het *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens* geeft filoloog en godsdienstwetenschapper Friedrich Pfister de volgende definitie: 'Onder cultus versta ik dat deel van de religie waarin de verhouding van de mensen met God, de Goden, heiligen, goddelijke en orendistische krachten zich in handelingen uit.' In deze zin willen we het woord cultus op het heidendom betrekken, als een deel van de religie dat met name gebaseerd is op handelingen.

Door rituele handelingen kan de numineuze kracht niet alleen worden geactiveerd, maar ook overgedragen. Een voorbeeld is het strooien van zaad afkomstig van de laatste schoof van het vorige jaar om de vruchtbaarheid van de oude oogst in het voorjaar op de akker over te brengen. Een ander voorbeeld is het slaan van de akker met de levensroede om de vruchtbaarheid van de roede op de aarde over te brengen. Dit soort handelingen is een onderdeel van volksfeesten gebleven, zelfs toen men de heidense Goden en Godinnen al bijna vergeten was en het merendeel van de feestgangers zichzelf als een goed christen beschouwde. Veel handelingen werden niet meer begrepen en als bijgeloof beschouwd, maar toch zaten ze zo diep in het menselijk bewustzijn verankerd dat de oude gebruiken niet uit te roeien bleken en de kerk ze noodgedwongen maar in haar eigen feesten en gebruiken inpaste. In de loop van het boek zullen hiervan vele voorbeelden de revue passeren.

Invloed van het heidendom op de moderne tijd

Wanneer spreken we nog van heidendom? Als iemand zijn uiterlijk gedrag heeft aangepast aan de christelijke voorschriften, maar nog niet de christelijke waarden en normen heeft overgenomen (de tweede fase in de indeling van Ludo Milis), is hij of zij dan nog een heiden? En als iemand zichzelf beschouwt als een goed christen, en dus in de derde fase van het bekeringsproces is aangeland, maar nog steeds heidense handelingen verricht, is hij of zij dan een christen of heiden? In de Middeleeuwen zijn christendom en heidendom zo in elkaar opgegaan dat vaak moeilijk te zeggen is waar het een ophoudt en het ander begint. Het vereren van relikwieën is niets anders dan gebruik maken van het numen dat in het betreffende voorwerp is opgesloten. Als men voorwerpen 'heilig' door ze met relikwieën in aanraking te brengen doet men niets anders dan de macht van de voorwerpen op andere voorwerpen over te brengen. De Reformatie heeft veel in wezen heidense gebruiken uit de kerk gebannen en de steeds verdergaande automatisering heeft vele heidense landbouwgebruiken nog in de 20^e eeuw verdrongen. Toch is er meer over dan op het eerste gezicht lijkt en vaak komen oude gebruiken die iedereen al had afgeschreven na vele jaren weer terug.

Heropleving van het heidendom

Sinds de jaren zeventig beleeft het heidendom een ongekeerde opbloei. Hierin heeft de Wicca zeer zeker een voortrekkersrol vervuld. In de rituelen van deze religie zijn, zoals gezegd, veel eeuwenoude heidense gebruiken te herkennen. Met name het opwekken van krachten door het verrichten van cultushandelingen is een puur heidens element dat ook in de Wicca een belangrijke rol speelt. Het trekken van een Cirkel en het gebruik maken van magie waren in volksfeesten en volksgebruiken niet onbekend.

Nadat de Wicca zich had ontwikkeld tot een wereldwijde religie zijn andere heidense stromingen ook meer in de openbaarheid getreden. Met name in de Verenigde Staten heeft deze ontwikkeling grote vormen aangenomen. In haar boek *Drawing down the moon* geeft Margot Adler hier een overzicht van. Alle groeperingen beschouwen zichzelf als paganisten, neo-paganisten of heidenen. Soms vereren ze een God en een Godin, soms meerdere Goden. Andere groepen richten zich vooral op de cyclus van de natuur zonder hier rechtstreeks een religieuze betekenis aan te geven. Een aantal van deze groepen bestaat al meer dan 25 jaar. Soms komt een aantal mensen incidenteel samen zonder de groep een bepaalde naam toe te kennen. Het zijn dan de festivals die een zekere continuïteit hebben en steeds uit gedeeltelijk andere deelnemers bestaan. Wat al deze groepen gemeen hebben is dat ze dezelfde jaarfeesten vieren die ook binnen de Wicca worden onderscheiden. Voor de grote festivals komt men vaak samen voor Midzomer of Lammas, terwijl de andere feesten met de eigen groep of individueel gevierd worden.

In Nederland is het paganisme nog bescheiden van omvang, maar ook hier is een duidelijke groei van een heidens bewustzijn merkbaar. Boeken over oude beschavingen en heidense rituelen vinden gretig aftrek. Jaarlijks terugkerende evenementen als het Ruigoordfestival bij Amsterdam trekken veel bezoekers die spelenderwijs hun heidense wortels proberen terug te vinden. Anderen geven er de voorkeur aan met een kleine kring vrienden de jaarfeesten en soms de volle manen te vieren. Voor allen geldt dat ze hun gevoel van eenheid met de natuur en met de hele kosmos ook in onze jachtige tijd een plaats in hun leven willen geven.

3 Geschiedenis van de Jaarfeesten

Om ons een juist beeld van de jaarfeesten door de eeuwen heen te kunnen vormen is een begrip van de traditionele tijdsindelingen noodzakelijk.

Tijd en polariteit

Voor ons is het zo vanzelfsprekend dat een dag 24 uur heeft dat we er nauwelijks bij stilstaan dat het woord alleen de lichte periode aanduidt, net als *nacht* alleen de duisternis aangeeft. Tot in de veertiende eeuw werd de tijd berekend door zowel de dag als de nacht in twaalven te delen. Vanaf Midwinter tot Midzomer werden de daguren daardoor steeds langer en de nachturen korter. In het andere halfjaar was het andersom. Voor ons moderne westerlingen lijkt dat een omslachtige methode om de tijd te berekenen, maar in de Middeleeuwen was de variabele dagindeling zo vanzelfsprekend dat de eerste mechanische klokken, gemaakt tussen 1300 en 1350, speciaal hiervoor waren ontworpen.

Pas in de vijftiende eeuw ging men geleidelijk aan steeds meer over op de verdeling van een etmaal in 24 uren van gelijke lengte. Toch was deze indeling al eeuwenlang bekend. De Griekse astronoom Hipparchos (190-125 v.Chr.) verdeelde voor zijn berekeningen het etmaal, van middernacht tot middernacht, in 24 gelijke delen, hiermee de grondslag leggend voor onze huidige dagindeling, maar dit systeem was slechts voor wetenschappelijke berekeningen. Voor dagelijks gebruik verdeelden de Grieken, net als alle andere beschavingen waarmee ze in contact kwamen, de tijdspanne van zonsopgang tot zonsondergang. De Romeinen waren bekend met het systeem van Hipparchos en telden voor administratieve doeleinden de nieuwe dag vanaf middernacht, maar gaven er de voorkeur aan voor dagelijks gebruik de periode van zonsopgang tot zonsondergang in twaalven te delen.

Er was veel weerstand tegen de invoering van het etmaal als tijdseenheid omdat de gewone mens dag en nacht niet als gelijkwaardig zag. Dag en nacht werden ervaren als een polariteit van elkaar aanvullende tegenstellingen, maar niet als een eenheid. Het woord *etmaal* is gebaseerd op het Oudhoogduitse *iimâli*, dat 'feest' betekent. In vele talen, zoals het Engels en het Frans, bestaat geen gangbaar woord om dag en nacht samen mee aan te geven, anders dan als 'jour complet' of 'natural day'. De tijd werd niet gezien als een opeenvolging van identieke etmalen, maar als een wisseling van dag en nacht in een voortdurend veranderende verhouding. De oorsprong van het woord *tijd* gaat terug op een Indo-Germaanse wortel, *di, en een Germaanse wortel, *ti, die beide 'verdelen' betekenen. Zonder scheiding van dag en nacht is er geen tijd.

De polariteit van het jaar

Net als we het etmaal ervaren door de tegenstelling dag en nacht, gaat het jaar voor ons leven door de polariteit zomer - winter. De langste en kortste dag waren belangrijke momenten in een samenleving die voor haar bestaan afhankelijk was van de wisseling der seizoenen. Als de kortste dag was verstreken wist iedereen dat de natuur binnenkort weer uit haar wintersluimering zou ontwaaken, dat er weer gezaaid kon worden en dat de nieuwe oogst er zou zijn tegen dat de oude voorraden begonnen op te raken. De langste dag werd door de Romeinen *solstitium* genoemd, letterlijk 'zonnestilstand' omdat de zon dan dagen

achtereen op dezelfde tijd en plaats opkomt en ondergaat. Later ging men ook de kortste dag als solstitium aanduiden. De Germanen spraken van Midzomer en Midwinter. In Noord-Europa werd Midwinter ook wel aangeduid als Joël.

De vier seizoenen

Door de steeds terugkerende viering van Midzomer en Midwinter wordt de polariteit van het jaar duidelijk vorm gegeven. Een half jaar is echter een lange tijd om je te blijven realiseren dat de natuur bezig is te ontwaken of terug te keren tot de periode van rust. Daarom werden ook de tussenliggende seizoenen, de lente en, in mindere mate, de herfst, door de eeuwen heen met een ritueel of feest gevierd.

De lente begint op het moment dat de zon loodrecht boven de evenaar staat. Dit wordt ook wel *voorjaarsequinox* of *lentenachtevening* genoemd omdat dag en nacht dan even lang zijn. Het zomersolstitium is het moment dat de zon loodrecht boven de kreeftskeerkring staat. Op het noordelijk halfrond bereikt de zon dan de hoogste stand boven de horizon. De herfst begint op het moment dat de zon opnieuw loodrecht boven de evenaar staat. Dit wordt ook wel *herfstequinox* of *najaarsnachtevening* genoemd. De winter begint op het moment dat de zon loodrecht boven de steenbokskeerkring staat. Op het noordelijk halfrond heeft de zon dan de laagste stand boven de horizon bereikt. De seizoenen zijn, door de elliptische vorm van de baan die de aarde om de zon beschrijft, niet gelijk van lengte. De lente duurt gemiddeld 92,9 dagen, de zomer 93,7 dagen, de herfst 89,6 dagen en de winter 89 dagen. In onze samenleving begint de lente daarom op 21 maart, de zomer op 21 of 22 juni, de herfst op 23 september en de winter op 21 of 22 december.

Onze kalender is voortgekomen uit de Romeinse. In de tijd van Julius Caesar was deze kalender door onnauwkeurigheden zodanig uit de pas gaan lopen dat de winterzonnenuwende in de herfst viel. Op aanraden van de astronoom en wiskundige Sosigenes voerde Caesar daarom een kalenderhervorming door. Het jaar 708 na de stichting van Rome kreeg 15 maanden en duurde 445 dagen. De kalender werd zodanig ingevoerd dat 1 januari van het jaar 709, volgens onze jaartelling 45 v.Chr., op de eerste volle maan na het wintersolstitium viel. Volgens de Romeinse kalendertelling werden niet alle dagen van de maand doorgeteld, maar werd vanaf vaste punten in de maand teruggeteld. Het wintersolstitium viel volgens deze telling in het jaar 708 (46 v.Chr.) op *VIII Calendas Januarii*, d.w.z. 'Acht dagen vóór het begin van de maand januari'. Dat is volgens de Romeinse manier van tellen, inclusief de eerste en laatste dag, op 25 december. Op deze gronden werden de data voor de vier seizoenen bepaald:

Wintersolstitium	=	VIII Calendas Januarii	=	25 december
Voorjaarsequinox	=	VIII Calendas Aprilis	=	25 maart
Zomersolstitium	=	VIII Calendas Julii	=	24 juni
Herfstequinox	=	VIII Calendas Octobris	=	24 september

Hierbij werd geen rekening gehouden met de ongelijke lengte van de seizoenen, die gelijkmatig over het jaar werden verdeeld. Ook was de kalender met 365,25 dagen per jaar iets te kort. Elke eeuw vielen de equinoxen en solstitia daardoor een dag eerder. Het Concilie van Nicea stelde in 325 vast dat de voorjaarsequinox niet op 25 maart viel, maar op 21 maart. De kennis en de mogelijkheden om de kalender aan te passen bezat het Concilie niet. Men zag trouwens nog niet in dat de kalender systematisch afweek. Er werd gewoon aange-

nomen dat Caesar een foute datum als voorjaarsequinox had gekozen. Die 'fout' werd maar ten dele door het Concilie hersteld. Wel werd voor de berekening van de paasdatum de voorjaarsequinox op 21 maart bepaald, maar dit had verder geen consequenties. De seizoenen bleven door de eeuwen heen op de datum staan waarop ze door Julius Caesar waren vastgesteld. Zelfs toen steeds duidelijker werd dat de kalender systematisch afweek van het zonnejaar bleef men aan de oude data vasthouden. In de zestiende eeuw viel het zomersolstitium op 10 juni, maar het werd nog steeds op 24 juni gevierd, net als Midwinter nog steeds op 25 december werd gevierd.

In 1582 stelde Paus Gregorius XIII een commissie samen om de fout in de kalender te herstellen en de seizoenen weer op de juiste plaats te zetten. Na lange debatten besloot de commissie de voorjaarsequinox niet te corrigeren naar 25 maart, een datum die toen al méér dan zestien eeuwen als begin van de lente was gezien, maar naar 21 maart, de datum die vanaf het Concilie van Nicea was gebruikt om de paasdatum te berekenen. De pauselijke bul *Inter gravissimas* bepaalde dat op 4 oktober 1582 direct 15 oktober zou volgen en dat 21 maart voortaan als voorjaarsequinox zou gelden. Door deze beslissing viel het zomersolstitium niet meer op 24 juni, maar op 21 juni, terwijl het wintersolstitium verschuifde van 25 naar 21 december. Daarmee keerde de kerk zich doelbewust af van de in oorsprong heidense vieringen van de beide solstitia. Het Kerstfeest werd hierdoor losgekoppeld van het Midwinterfeest en het Sint-Jansfeest viel ineens op een andere dag dan Midzomer. In de hoofdstukken 6, 8, 10 en 12 komen we hierop terug. Het duurde overigens nog lang voordat de Gregoriaanse hervorming overal werd doorgevoerd. Verscheidene protestantse landen hebben tot de achttiende eeuw geweigerd de 'roomse' kalender over te nemen. Een aantal Nederlandse gewesten nam de kalender in 1582 in gebruik, maar Groningen, Friesland, Drenthe, Overijssel, Gelderland en Utrecht waren pas in 1700 en 1701 bereid deze stap te nemen. De Grieks-orthodoxe landen gingen pas in de twintigste eeuw overstap; Rusland in 1918 en Griekenland in 1923.

De acht jaarfeesten

Tussen de vier genoemde seizoenen in tekenen zich door de eeuwen heen in vele culturen vier andere jaarfeesten af. Tussen het Herfstfeest en Midwinter plaatsten alle Indo-Europese stammen het begin van de winter. De Ierse Kelten vierden dit met Samhain, de vooravond van november. In andere streken werden soms andere data gekozen, maar altijd was het begin van de winter de tijd dat de doden contact zochten met de gewone wereld. Tussen Midwinter en het Lentefeest valt het Keltische Imbolc, gevierd op 1 februari. Ook de andere Indo-Europese stammen vierden in deze tijd een Ploeg- en Zaaifeest. Het is de tijd dat de aarde zich herstelt van de winter en door bepaalde handelingen opnieuw vruchtbaar gemaakt wordt. Tussen het Lentefeest en Midzomer, meestal op de vooravond van de meimaand, vierden alle Indo-Europese stammen het begin van de zomer. Door de Kelten werd dit feest Beltane genoemd. In onze streken was de naam Meiavond eeuwenlang algemeen bekend. Tussen Midzomer en het Herfstfeest, tenslotte, werd altijd een Oogstfeest gehouden. De Ierse Kelten noemden dit Lughnasa en vierden dit rond de vooravond van augustus. Ook elders in de Keltische en Germaanse wereld werd dit Oogstfeest gevierd. De Angelsaksers noemden het Lammass. Vaak was de naam gewoon *Oogstfeest* of hiertoe te herleiden. In wezen vormen de acht genoemde feesten een gang door het jaar. Bij de beschrijving van de verschillende feesten zal dit nader worden uitgewerkt.

De oude en de nieuwe kalender

Bij het invoeren van de Gregoriaanse kalender werden, zoals gezegd, 10 dagen, 5-14 oktober 1582, overgeslagen. Toen de kalender in Engeland werd ingevoerd werden 11 dagen, 3-13 september 1752, overgeslagen. Tevens werden de vier seizoenen in de Gregoriaanse kalender, zoals gezegd, op een ander tijdstip gezet dan de data die vanaf Julius Caesar hiervoor gegolden hadden. Als regel trokken de volksgebruiken zich weinig of niets aan van het verschuiven van de seizoenen. Midwinter bleef gevierd op 25 december en Midzomer op 24 juni. Wel weigerde men vaak het 'stelen' van 10 of 11 dagen te accepteren en werden de jaarfeesten gewoon 10 of 11 dagen later gevierd dan voorheen. Midwinter verschoof in de volksfeesten dan niet van 25 naar 21 december, maar van 25 december naar 4 of 5 januari. In de meeste landen duurde het enkele tientallen jaren voordat de nieuwe kalender volledig was ingeburgerd en het verschil van 10 of 11 dagen weer was verdwenen. Toch hebben de jaarfeesten voor de vier seizoenen zich nooit verplaatst naar de nieuwe data. Midwinter bleef 25 december en Midzomer 24 juni.

Op de Britse eilanden bleef het verschil van 11 dagen tussen de oude en de nieuwe kalender op veel plaatsen tot de twintigste eeuw bestaan. Soms werd Midsummer Day op 24 juni gevierd, soms op 5 juli, soms in dezelfde streek op beide data. C.I. Paton inventariseerde in 1939 de kalendergebruiken op het Isle of Man, vanouds een besloten gemeenschap met een eigen Keltische taal. Voor elk van de acht door ons onderscheiden jaarfeesten, behalve het Herfstfeest, dat kennelijk niet bekend was op het eiland Man, stelde Paton vast dat ze op twee data gevierd werden. Soms werd de 'New Calendar' gevolgd, soms de 'Old Calendar' (11 dagen later), soms beide.

Het vieren van de jaarfeesten

De genoemde acht jaarfeesten, die door de meeste Moderne Heidenen gevierd worden, zijn evenzovele ankerpunten die het vage en abstracte jaar inzichtelijk maken. We moeten daarbij niet uit het oog verliezen dat ze niet als zodanig ontworpen zijn, maar zich in de loop van vele eeuwen hebben ontwikkeld tot wat ze nu zijn. Daarbij hebben steeds twee ontwikkelingen door elkaar gespeeld. Aan de ene kant keek men soms meer naar de natuur dan naar de kalender en vierde men het Lentefeest, bijvoorbeeld, als de eerste koekoek of zwaluw was gesignaleerd. Aan de andere kant had men de neiging de feesten op een vaste datum te vieren en daar niet meer van af te wijken. Midzomer werd door de eeuwen heen gevierd op 24 juni, de dag waarop het feest ooit door de Romeinen was vastgesteld. Om dezelfde reden bleef Midwinter aan 25 december gekoppeld. De gewoonte heiligendagen aan jaarfeesten te koppelen heeft de neiging het feest op een bepaalde dag te fixeren versterkt. Vaak werd het moment om te zaaien of te oogsten aangepast aan de datum van een bepaald jaarfeest. Alleen bij zeer extreme weersomstandigheden week men daarvan af.

Een complicerende factor in de ontwikkeling van de jaarfeesten was dat de heidense Kelten en Germanen, op wie onze jaarfeesten in eerste instantie terug te voeren zijn, een maankalender hadden, die slechts ruwweg op het zonnejaar was afgestemd. De feesten werden bijvoorbeeld op een bepaalde volle maan gevierd. Zo werden door Kelten en Germanen niet de solstitia gevierd, maar de volle maan rond dit tijdstip. Pas toen deze volkeren in aanraking kwamen met de Romeinen en de Juliaanse kalender overnamen, begonnen ze, geleidelijk aan, hun feesten steeds meer op een vaste datum te vieren. Midwinter en Midzomer werden voortaan op het solstitium zelf gevierd en niet meer tijdens de

volle maan. Het Lentefeest is altijd aan de maankalender gekoppeld gebleven, al werd het gekerstend tot Paasfeest (zie hoofdstuk 8). De andere feesten werden wel naar de jaarkalender overgebracht. De stammen hadden daarbij verschillende opvattingen over de datum voor bepaalde feesten. Zo vierden de Saksers 1 oktober als begin van het rituele jaar. Andere Germaanse stammen gingen uit van 14 oktober of van een datum in september. Daardoor ontstond verwarring tussen het Winterfeest en het Herfstfeest, een verwarring die tot de huidige dag voortduurt (zie hoofdstuk 12).

Tegen de tijd dat de Germaanse en Keltische feesten zich op een vaste datum hadden uitgekristalliseerd waren beide beschavingen zo met elkaar verstrengd dat ze niet meer te onderscheiden zijn. Er wordt vaak gezegd dat de mei-vingering een Keltisch feest is. Ook in de Germaanse landen is Meiavond echter sinds mensenheugenis op dezelfde datum gevierd. Er wordt ook vaak gezegd dat Midwinter en Midzomer typisch Germaanse feesten zijn, maar ook in de Keltische landen ging de zonnewende niet ongemerkt voorbij.

Landbouw en veeteelt

Voor een belangrijk deel zijn de jaarfeesten gebaseerd op gebruiken die zijn ontstaan in het kader van de landbouw en, in mindere mate, de veeteelt. Een korte schets van deze twee middelen van bestaan moge dit toelichten.

Ontstaan van de landbouwfeesten

De cyclus van ploegen, reinigen, zaaien, verzorgen, oogsten, bewaren en weer zaaien is een mysterie dat de mensheid heeft gefascineerd vanaf het moment dat de eerste landbouwers zich ergens vestigden. Voordien zochten rondtrekkende nomaden vruchten, noten en alles wat eetbaar was en ook deze verzamelaars moeten onder de indruk zijn geweest van de jaarlijks terugkerende groei en bloei van de natuur. Zodra de nomaden zich min of meer permanent in bepaalde streken vestigden en ertoe overgingen de gewassen niet alleen te verzamelen, maar ook te verbouwen, werd de band met de aarde en met de cyclus van het jaar hechter. Voor nomaden is het belangrijk om in het juiste jaargetijde op de juiste plaats te zijn omdat dan op die plaats eetbare vruchten of gewassen te vinden zijn. Nomaden moeten dus vooruit denken en zich aanpassen aan de veranderende omstandigheden. De eerste landbouwers leerden echter dat ze niet naar een andere plaats hoefden te gaan en dat ze op hun eigen grond het wonder van de oogst konden bewerkstelligen door bepaalde handelingen te verrichten.

In het vorige hoofdstuk hebben we uiteengezet dat alle heidense beschavingen in de Oudheid een magische kracht of numen toekenden aan Goden, mensen, dieren, planten en voorwerpen. Voor nomaden bezitten vruchten en andere eetbare gewassen een sterke kracht omdat ze van levensbelang zijn, maar deze kracht kan alleen worden gebruikt door de gewassen te plukken en op te eten. Landbouwers, daarentegen, leerden door het jaar heen het numen op te wekken, te bewaren en over te dragen op de volgende oogst. Het opwekken van de kracht vond plaats door rituele handelingen tijdens de jaarfeesten, elk verbonden met een bepaalde fase in de cyclus van zaaien en oogsten. Bij de beschrijving van de verschillende jaarfeesten zal hier meermalen naar worden verwezen.

Ontstaan van de veeteelfeesten

Veehouders hebben sinds de prehistorie een vergelijkbare ontwikkeling door- gemaakt. Voor jagers in de Steentijd hadden alle dieren een magische kracht, die ze zich alleen eigen konden maken door het dier te doden en op te eten. Jagers weten uit ervaring wanneer ze naar een bepaalde streek moeten gaan omdat de dieren die ze kunnen jagen zich dan ook daar bevinden. Net als no- madische verzamelaars richten ze zich dus naar de omstandigheden. Tegen het eind van de Steentijd gingen steeds meer nomaden ertoe over dieren niet direct te doden en op te eten, maar ze te vangen en gedurende langere of kortere tijd met zich mee te voeren. Van veehouden ging men geleidelijk over op veefok- ken, een net zo revolutionaire stap als die van verzamelen naar verbouwen. Voor fokkers is het levenschenkende numen van het dier niet langer een kracht die je eenmalig kunt benutten door het dier te doden. Voor fokkers is dit een kracht die kan worden opgewekt door het dier zich te laten voortplanten. De kracht wordt door het oude dier aan het jong doorgegeven. Voor veel dieren is de voortplan- ting gebonden aan het jaargetijde. Met name na de winter planten veel dieren zich voort. Jaarfeesten van veehouders richten zich niet op zaaien en oogsten, maar op de momenten dat de dieren jongen, voor het eerst van de stal naar de zomerweiden gaan of van de weiden weer naar de stal. Ook de slachttijd, het begin van de winter, is een belangrijk moment in de jaarcyclus, die gewoonlijk met dit feest begint.

Invloed van het christendom op de heidense jaarfeesten

Sinds de Middeleeuwen hebben de jaarfeesten zich ontwikkeld in een christe- lijke omgeving en wel vooral op het platteland. Na de val van het Westromeinse rijk, in 476, werd Europa eeuwenlang gekenmerkt door oorlogen en volksver- huizingen. Dit leidde tot een verregaande ontstedelijking, waardoor de nadruk, in vele delen van Europa voor het eerst in 1000 jaar, weer op het platteland kwam te liggen. Tot de tiende of elfde eeuw zette deze tendens zich voort. Oude heidense gebruiken konden zich daardoor vaak in de eerste eeuwen na de ker- stening op het platteland handhaven. De geestelijkheid was meestal niet bij machte de gebruiken te verbieden of af te schaffen. Gewoonlijk werd er daarom voor gekozen de heidense gebruiken in kerkelijke ritën op te nemen. Een van de manieren daarvoor was deze gebruiken over te dragen op een plaatselijke heiligencultus. In 731 koppelde de Engelse monnik en geschiedschrijver Beda in zijn geschiedenis van de Engelse kerk 114 dagen van het jaar aan een bepaal- de heilige. Zijn bedoeling was deze dagen een kerkelijke wijding te geven en heidense gebruiken op of rondom de betreffende dagen over te dragen op de heiligencultus. Anderen na hem breidden zijn lijst nog aanzienlijk uit en vaak werden er verschillende heiligen voor eenzelfde dag genoemd. In 865 voltooide de monnik Usuard van Saint-Germain een martyrologie waarin meer dan 1200 heiligen over het jaar werden verdeeld. Op deze manier was er voor elk heidens feest of gebruik een christelijk alternatief voorhanden.

Naarmate de kerstening van Europa vorderde veranderden de jaarfeesten van karakter. Bepaalde ritën die ooit door de hele gemeenschap als uiting van het (heidense) volksgeloof waren uitgevoerd, werden nu door de katholieke priesters afgekeurd of zelfs verboden. Bepaalde gebruiken verdwenen daardoor; andere kregen een christelijke naam of werden in de geest van het evangelie uitgelegd. In het begin wist iedereen nog heel goed dat het in wezen heidense ritën waren die alleen niet verboden waren omdat ze anders genoemd werden. Zo werd de akker gezegend uit naam van de Heilige Maagd en niet langer uit

naam van Holda, Percht, Brigid, of hoe de Godin ook plaatselijk genoemd mocht worden, maar het waren dezelfde, in wezen heidense handelingen die werden verricht. Na verloop van enkele eeuwen was iedereen er zo aan gewend dat de Maagd Maria de akkers, huizen en stallen zegende, dat men vergat, of er niet langer bij stilstond, dat oorspronkelijk de Godin dit deed.

Het valt niet te loochenen dat heidendom en christendom elkaar niet alleen hebben bestreden, maar elkaar ook wederzijds hebben beïnvloed en gestimuleerd. Vaak schilderen moderne heidenen het christendom af als de agressor die talloze heidense elementen heeft uitgebannen en alleen, in sterk verbasterde vorm, heeft opgenomen wat het niet kon vernietigen, maar dat is een te simpele voorstelling van zaken. Vaak blijken heidense gebruiken onder een dun laagje christelijk vernis de eeuwen te hebben getrotseerd, terwijl vele andere heidense gebruiken die de kerk ongemoeid heeft gelaten allang een natuurlijke dood zijn gestorven.

In de loop der eeuwen raakten heidense en christelijke gebruiken steeds meer met elkaar verstrengeld zodat soms nauwelijks uit te maken valt of het een christelijk feest is met heidense elementen of een gekerstend heidens feest. Tijdens de Reformatie werden heidense elementen zoveel mogelijk uit de kerkelijke liturgie verwijderd. Wat als heidens moet worden beschouwd is echter een tamelijk subjectieve kwestie. De Schotse kerk, die zelfs een tijdlang het Kerstfeest als heidens heeft verboden, is hierin het verst gegaan.

Elke jaarfeestviering is een ritueel

In ons boek *De kringloop van het leven* hebben we een ritueel omschreven als 'een min of meer geformaliseerde opeenvolging van handelingen die een religieus of sacraal karakter hebben'. Een jaarfeest is binnen dat kader te beschouwen als een ritueel dat het sacrale karakter van het jaargetijde tot uitdrukking brengt. Een feest dat alleen is bedoeld om je te ontspannen of je te amuseren is geen jaarfeest, ook al vier je het, bijvoorbeeld, jaarlijks op Midzomer. Evenmin is het vieren van een verjaardag als een jaarfeest te beschouwen. In beide gevallen ontbreekt het religieuze element. Het is niet altijd mogelijk een scherp onderscheid tussen sacraal en profaan te maken. Veel van oorsprong religieuze handelingen hebben in de loop der eeuwen geleidelijk aan hun sacrale karakter verloren. Men doet iets dan 'omdat het altijd zo gedaan is' of 'omdat het zo hoort', of men geeft een profane uitleg aan de in wezen religieuze handeling. Een duidelijk voorbeeld is het strooien van brood tijdens het ritueel, oorspronkelijk een offer aan de Goden of geesten, dat men in later eeuwen uitlegt als 'voor de vogels'. Omgekeerd kunnen profane handelingen een sacraal karakter krijgen door ze binnen een religieus kader te plaatsen. Zo heeft het schoonmaken van de stallen een religieuze betekenis als men dit, bijvoorbeeld, op kerstochtend doet en daarna wijwater in de stallen sprenkelt.

Het sacrale karakter van het jaar uit zich bij de jaarfeesten met name in gebruiken die te maken hebben met zaaien en oogsten. De levenskracht, zonder welke wij niet zouden kunnen bestaan, wordt door bepaalde handelingen opgewekt en doorgegeven, van het ene feest op het andere, van het ene jaar op het andere. De jaarfeesten, zoals ze door ons gevierd kunnen worden, geven aan deze essentie een rituele vorm voor onze tijd.

De essentie van de jaarfeesten

Het wezen van de jaarfeesten, zoals ze door de eeuwen heen gevierd zijn, laat zich in een viertal trefwoorden uitdrukken:

1. Eerbetoon De jaarfeesten zijn een eerbetoon en dankzegging aan de wezens die het leven in stand houden. In een heidense samenleving kunnen dit de Goden en Godinnen van het land zijn, plaatselijke Goden of Huisgoden, geesten, voorouders, stamverwanten, elementalen, of hoe men deze wezens ook benoemt. In een christelijke context kan het God zijn die men bedankt, de Moeder Gods, Jezus, engelen, heiligen of de geesten van overledenen.

2. Kringloop De jaarfeesten structureren de kringloop van het jaar, die onderdeel is van de kringloop van het leven. Door het vieren van de jaarfeesten benadrukken we het sacrale karakter van ploegen, zaaien, verzorgen, oogsten en doorgeven. Vooral in de landbouwfeesten zijn deze aspecten duidelijk aanwezig. Alle handelingen die te maken hebben met de opbrengsten van Moeder Aarde zijn altijd met de nodige eerbied en rituelen omgeven. Ook herders en veehouders hadden op hun eigen wijze te maken met de kringloop van het jaar en markeerden de belangrijkste gebeurtenissen met rituele handelingen en feesten. Voor stadsbewoners was de band met de natuur iets minder intensief, maar ook voor hen was het jaar verdeeld in fasen die door jaarfeesten gemarkeerd werden. Zo hadden de gilden voor een deel hun eigen feesten. De acht door ons beschreven jaarfeesten vormen een raamwerk waarbinnen de verschillende groeperingen elk op hun eigen wijze de kringloop van het jaar gestalte gaven.

3. Levenskracht De kringloop van het leven kan alleen in stand gehouden worden als de levenskracht, ook wel genaamd numen, steeds opnieuw wordt opgewekt en doorgegeven. Het is een onpersoonlijke kracht die altijd als potentie aanwezig is in mensen, dieren, planten of voorwerpen, een kracht die door handelingen geactiveerd kan worden.

4. Levensvreugde De jaarfeesten waren in vroeger eeuwen een welkome onderbreking van de dagelijkse sleur, een moment dat men dingen anders deed dan anders en soms de hele sociale orde op zijn kop zette. Veel gebruiken tijdens jaarfeesten die als doel hebben de levenskracht te activeren en door te geven moeten in dit licht gezien worden. Het slaan met de levensroede, om maar een voorbeeld te noemen, is weliswaar bedoeld om de levenskracht van jaar tot jaar op te roepen en door te geven, maar deze handeling zal gewoonlijk op een lichtvoetige en speelse wijze voltrokken worden. Een jaarfeest dat alleen zwaarwichtige momenten kent hebben we nog niet meegemaakt.

4 Het vieren van de Jaarfeesten

Zover de geschiedenis van de mensheid terug te volgen is, zijn belangrijke gebeurtenissen in het jaar altijd met feesten en rituelen gemarkeerd. In het vorige hoofdstuk hebben we de ontwikkeling van de cyclus van jaarfeesten kort geschetst. Nu zullen we ons richten op de vorm en inhoud van de feesten zelf.

De Wicca-jaarfeesten

Gerald Gardner heeft de heidense jaarfeesten kort na de Tweede Wereldoorlog nieuw leven ingeblazen. Wicca was de eerste volwaardige heidense religie die sinds vele eeuwen in West-Europa van zich deed spreken en binnen deze religie konden de bewaard gebleven heidense elementen moeizaam aaneengesmeed worden. In *De kringloop van het leven* hebben we de door Gardner ontwikkelde rituelen kort beschreven. Anderen hebben deze rituelen verder uitgewerkt, er stukken aan toegevoegd, andere onderdelen weggelaten of veranderd. Als je bent ingewijd in een bepaalde Wicca-traditie zul je de jaarfeesten volgens deze traditie vieren. Wie geen Wicca is of wil worden kan meestal niet goed uit de voeten met de gepubliceerde rituelen. Is het nodig de Cirkel met een zwaard te trekken? Mag je magie doen als je niet bent ingewijd? Mag je een invocatie van de God of Godin uitvoeren? Het zijn vragen die ons vaak worden gesteld door mensen die de acht jaarfeesten willen vieren, maar niet goed weten hoe ze hieraan gestalte moeten geven.

Het vieren van de jaarfeesten

Om de jaarfeesten te vieren hoef je geen Wicca te zijn. Wicca is één bepaalde vorm van heidendom, niets meer en niets minder. Uitgaande van de verschillende heidense religies en volksgebruiken die hierop gebaseerd zijn is het mogelijk elk jaarfeest vorm en inhoud te geven op een paganistische wijze. Vaak zal dit duidelijker aansluiten bij de symboliek van het jaargetijde dan de toch wat meer in een mysterieuze sluier gehulde Wicca-rituelen.

Een jaarfeestviering kan variëren van een eenvoudige ceremoniële handeling, die je alleen of samen met een vriend of vriendin kunt uitvoeren, tot een compleet ritueel voor een grotere groep. Voor elk jaarfeest geven we aanwijzingen en suggesties om hiervoor een ritueel te ontwerpen en uit te voeren. Ook geven we voor elk feest een uitgewerkt ritueel dat met een groep van vier tot twintig of dertig mensen gevierd kan worden.

De jaarfeesten vormen een samenhangend geheel

De jaarfeesten staan niet op zich, maar vormen een geheel. Als je besluit je eigen rituelen te maken is het nodig je een beeld te vormen van de verschillende feesten en hun onderlinge samenhang. Pas er wel voor op de feesten daarbij niet in een keurslijf te persen. Bedenk geen ingewikkelde schema's waarbinnen elk feest een wirwar van verbindingen met de andere feesten vormt. De feesten vormen een **organisch** geheel dat zich in de loop van duizenden jaren over heel de wereld heeft ontwikkeld en elke theorie of vergelijking zal daarom voor enkele feesten aardig kloppen en voor andere feesten geforceerd overkomen. Als je kiest voor een rode draad, probeer deze dan zo natuurlijk en soepel mogelijk met de verschillende jaarfeesten te verbinden. Voor ons is de kringloop van

het leven de rode draad door de feesten, een kringloop die zich uit in de cyclus van zaaien, verzorgen, oogsten, laten afsterven, reinigen en weer zaaien.

Elk ritueel heeft een doel

Handelingen worden pas tot een ritueel als ze een bepaald sacraal of religieus doel dienen. Het doel van een jaarfeestritueel kan zijn om dankbaarheid uit te drukken voor de gaven van de natuur. Het ritueel kan ook bedoeld zijn om bepaalde veranderingen tot stand te brengen, bijvoorbeeld door de vruchtbaarheid van een tak over te brengen op de aarde of op de deelnemers in het ritueel. Het is uitermate belangrijk het doel op de juiste wijze vorm te geven. Een ritueel zonder doel is als een schip zonder koers: het blijft rondzwalken of gaat een richting uit die je niet had voorzien. Een overduidelijk doel, dat uit elk woord en elk gebaar spreekt, kan echter zeer gekunsteld overkomen. Een ritueel is geen manifest. Laat iets over aan de fantasie van de deelnemers. Laat ook genoeg ruimte voor het mysterie van de levenskracht, een mysterie dat ieder op zijn of haar eigen wijze kan beleven. Een goed ritueel is een volmaakt evenwicht tussen beheersing en overgave.

De onderdelen van het basisritueel

Elk van de door ons beschreven rituelen begint en eindigt op vrijwel dezelfde manier. Alleen zijn er van dit basisritueel twee varianten: voor rituelen binnens- en buitenshuis. Het middenstuk tussen de twee delen van dit basisritueel is voor elk jaarfeest anders.

In *De kringloop van het leven* hebben we de handelingen die in rituelen worden verricht en de werktuigen die daarbij worden gebruikt, beschreven vanuit het gezichtspunt van de Wicca. In dit hoofdstuk willen we deze handelingen en werktuigen belichten vanuit het bredere perspectief van de heidense religies en de westerse volkscultuur vanaf de Oudheid tot heden.

De Cirkel

Het trekken van de Cirkel is een vast onderdeel van elk jaarfeestritueel. De Cirkel scheidt de gewijde plaats of tempel af van de buitenwereld. De Cirkel bevindt zich niet alleen op de grond, maar is in feite een doorsnede van de sfeer die zich ook boven de hoofden en onder de voeten van de aanwezigen uitstrekt. Al in de Steentijd was het rondlopen in een Cirkel een belangrijke magische of religieuze handeling. Daarvan getuigen cirkelvormig uitgesleten sporen in grotten.

In veel volksgebruiken in de Middeleeuwen speelt de Cirkel een rol. Het gaat daarbij niet zozeer om de exacte geometrische vorm als wel om het feit dat de Cirkel een gesloten vorm is die de kracht heeft iets in of buiten te sluiten. De Cirkel werd soms gevormd door takken of stenen rond een voorwerp neer te leggen. Ook werd de Cirkel wel getrokken met een magisch instrument. Een zwaard, sabel of mes werd soms daarvoor gekozen omdat aan ijzer en staal een grote magische kracht werd toegeschreven, maar er zijn ook veel gevallen bekend dat een stok of staf werd gebruikt. De hazelaar en wilg worden wel genoemd in dit verband. Ook trok men de Cirkel met de wijsvinger of door gewoon om een plaats of voorwerp heen te lopen. De Cirkel werd soms getrokken om een bepaald onheil op te sluiten. Zo was het gebruikelijk bij een uitslaande brand om de vuurhaard heen te lopen om het vuur te bezweren. Ook werd de Cirkel wel getrokken om een gewijde plaats af te schermen. Bij de

Germanen werd altijd een Cirkel om de volksvergadering heen getrokken, terwijl ook huwelijksplechtigheden binnen een Cirkel plaatsvonden. Bij de Romeinen was het gebruikelijk een gewijde plaats af te bakenen door er met een zwaard een Cirkel omheen te trekken.

Het trekken van de Cirkel activeert een kracht die de binnenwereld van de buitenwereld scheidt. In de Wicca wordt de plaats in de Cirkel aangeduid als 'tussen de werelden van Goden en mensen' en tal van volksgebruiken bevestigen dat men in de Cirkel gemakkelijker contact maakt met de Goden en geesten. Algemeen was het gebruik om een nieuwe huisgenoot driemaal om de haard te voeren om hem of haar voor te stellen aan de huisgeesten. Toen de haard in veel huizen naar de wand verplaatst werd, ging men ertoe over de nieuwe huisgenoot rond de huiskamer of rond het huis te leiden.

De kracht die het trekken van de Cirkel opwekt werd ook gebruikt om te genezen. De genezer kon daarbij om de zieke heen lopen, de zieke zelf rondleiden of iets om het zieke lichaamsdeel winden. Het binden van een draadje om een ontstoken vinger was al voldoende om het genezingsproces op gang te brengen.

De Cirkel werd over het algemeen deosil, met de klok mee, getrokken. Widdershins, tegen de klok in, werd een Cirkel alleen getrokken om iets op te heffen. Op verschillende plaatsen werd een Cirkel widdershins om het graf getrokken bij een begrafenis, of een vast aantal dagen daarna, om de overledene los te maken van de gewone wereld.

Veel volksgebruiken bevestigen dat het trekken van een Cirkel tijdens jaarfeesten door de eeuwen heen een rol heeft gespeeld. De bekende omgangen rond de akkers zijn in wezen niets anders dan het trekken van een Cirkel om de kracht van de aarde te activeren. Zo zijn er meer voorbeelden te noemen. Bij de verschillende feesten zullen we hier uitgebreid op terugkomen.

De vier windrichtingen

Over het algemeen worden de windrichtingen verbonden met de vier elementen, waarbij meestal de volgende verbanden worden gelegd:

- Noord - aarde
- Oost - lucht
- Zuid - vuur
- West - water

De vier elementen zijn vanaf de Oudheid gebruikt als een manier om de kosmos in te delen. Aarde en water werden gezien als vrouwelijke elementen die de verschillende aspecten van de Godin belichamen: enerzijds het vormgevende, steunende en beschermende (aarde), anderzijds het afbrekende en vormloze (water). Lucht en vuur werden gezien als mannelijke krachten, die de bevruchtende goddelijke vonk (vuur) en het denkend vermogen (lucht) vertegenwoordigen. Voor een uitgebreidere uitleg van de elementen verwijzen we naar ons boek *De kringloop van het leven*, met name het derde hoofdstuk.

Uit veel volksverhalen en -gebruiken blijkt dat de elementen door de eeuwen heen een begrip zijn gebleven. Algemeen was het gebruik dat 'voederen van de elementen' werd genoemd. Op bepaalde hoogtijdagen, meestal rond Midwinter, offerde men brood aan de vier elementen door een homp te begraven, een ander stuk in een boom te hangen, een deel in het vuur en de laatste portie in het water te gooien. De Grieken verbonden vier winden aan de vier hemelsrichtingen.

Achter de noordenwind, Boreas, bevond zich Hyperboreas, het dodenrijk. De Germanen plaatsten Hel, het dodenrijk, ook wel genaamd Niflheim (nevelplaats), eveneens in het Noorden. De associatie van Noord met het element aarde is dus wel geënt op verschillende heidense tradities. Voor de Germanen was Muspellsheim (vuurplaats), het Zuiden, een plaats van vuur en warmte. Het idee dat zondaars gestraft zouden worden door het vuur van de hel is een christelijke verbastering van het onderaardse Germaanse dodenrijk. Het Westen, de plaats van de ondergaande zon, is vrij algemeen geassocieerd met afbraak en afsterven, een proces dat door het element water perfect wordt uitgedrukt. Het Oosten, ten slotte, is meestal geassocieerd met een nieuw begin, het eerste licht. Soms werd dit verbonden met het element vuur, soms met lucht. Hoewel er door de eeuwen heen ook wel andere verbanden zijn gelegd tussen windrichting en element houden we ons aan de meest gangbare associatie die ook door de meeste moderne heidenen wordt nagevolgd.

Kaarsen

In de Wicca wordt gewoonlijk in de vier windrichtingen een kaars neergezet, terwijl op het altaar een kaars voor de Godin en een kaars voor de God worden gebrand. We hebben dit overgenomen in onze jaarfeestengroep, in ieder geval voor de rituelen die binnenshuis worden gehouden. De kaarsen helpen, als ze worden rondgedragen, de Cirkel op te bouwen en vormen krachtcentra in de vier windrichtingen waar ze worden geplaatst. Bij het afsluiten wordt niet met de kaarsen rondgelopen.

De bezem

In tal van volksgebruiken heeft de bezem een dubbele functie, namelijk te reinigen en vruchtbaar te maken. In het vroege voorjaar werden huis en stallen en soms ook de akkers en weiden met een berkenbezem geveegd als onderdeel van een rituele reiniging. Bij het zaaien werd een bezem in de akker gestoken en bleef dan staan tot de oogst. In huis werd de bezem gezien als verblijfplaats van de huisgeesten en met het nodige respect behandeld. Met de bezem werd niet gegooid of geslagen. In bepaalde jaarfeesten speelde de bezem een rol als drager van vruchtbaarheid, vergelijkbaar met de meitak. Op veel plaatsen werd jaarlijks, meestal tijdens het feest voor Meiavond of het Midzomerfeest, een nieuwe bezem gemaakt en werd de oude bezem in het vuur gehouden en daarna brandend over de velden rondgedragen. De bezem wordt door ons gebruikt om de Cirkel te reinigen en te trekken.

Ritueel mes

In bepaalde rituelen wordt iets doorgesneden, bijvoorbeeld korenaren of een lint. Natuurlijk kun je in die gevallen een gewoon zakmes of keukenmes nemen, maar als je de jaarfeesten met een vaste groep viert is het best aardig hiervoor een speciaal mes te hebben. Het Prehistorisch Openlucht Museum in Eindhoven (zie adressen achterin) geeft cursussen waarin je leert zelf een mes te smeden. Ook zijn er elk jaar weekends waarin prehistorische ambachten worden gedemonstreerd. Daar zijn prachtige replica's van prehistorische messen te koop. Heft en lemmet zijn hierbij uit één stuk ijzer gesmeed.

Voor ± f 30,- is er een sikkelvormig zakmesje te koop dat in de rituelen gebruikt kan worden. Betsies Kookwinkel (zie adressen achterin) verkoopt dit onder de naam 'mini-snoeimes'.

Trommel

In een aantal van de door ons gegeven rituelen wordt een trommel gebruikt. Dit instrument is niet strikt noodzakelijk, maar kan toch goede diensten bewijzen. Bij bepaalde handelingen die door de hele groep worden uitgevoerd, kan de trommel duidelijk aangeven wanneer begonnen en gestopt wordt. Verder geeft de trommel een bepaalde sfeer die het ritueel extra krachtig kan maken. Het gebruik van trommels en andere ritme-instrumenten tijdens rituelen is door ons beschreven in *De kringloop van het leven*.

Water en zout

Met water en zout reinigt en zegent de priesteres in het basisritueel de Cirkel en alle aanwezigen. De rituele toepassing van water en zout is van heidense oorsprong. Zowel de Grieken als de Romeinen gebruikten zeewater of voegden zout aan water toe om voorwerpen en mensen te wijden. De Romeinen noemden dit *aqua lustralis*. Een *lustratio* was een rite waarbij de te reinigen plaats of persoon met zout water werd besprenkeld. In vrijwel alle heidense religies was het de gewoonte de voeten te wassen met zout water voordat een tempel werd binnengegaan. In het christendom is de reinigende werking van zout en water overgenomen. Het *aqua lustralis* werd in het kerkelijk Latijn tot *aqua benedicta*. Het zoute water werd door de katholieke priester gezegend en werd daardoor als heilig beschouwd, zoals het Engelse *holy water* nog aangeeft. Ons woord wijwater is afgeleid van het Oudhoogduitse *wih*, dat eveneens 'heilig' betekent. Het is duidelijk dat heilig daarbij oorspronkelijk de betekenis 'gevuld met kracht' had. Het water heeft de kracht om alles waar het mee in aanraking komt te reinigen en daardoor te heiligen. Alle belangrijke gebeurtenissen in het leven - geboorte, doop, huwelijk en overlijden - werden met wijwater bezegeld en bekrachtigd. Vaak werd op hoogtijdagen, met name Kerstmis, Driekoningen en Pasen, een grote hoeveelheid water in de kerk gewijd en ieder die dat wilde kon daarvan krijgen. Dit water werd in flessen meegenomen en gedurende het hele jaar bewaard en gebruikt als bescherming of heling nodig waren. Vermoedelijk ouder en van heidense oorsprong is de gewoonte op de vooravond van hoogtijdagen in stilte water uit een bron of rivier te putten. Aan dit water, dat *heilwag* of *heilawc* werd genoemd, werden grote magische krachten toegeschreven.

Wierook

Wierook was in de Oudheid al in het Midden-Oosten bekend. Het belangrijkste bestanddeel is de gomhars van de boswellia, een boom die vooral in Arabië, India en Noord-Afrika voorkomt. De naam van deze hars, *olibanum*, is verbasterd van het Arabische *al-luban*. De joden noemden dit *lebana*, de Grieken *libanos*. Vaak wordt olibanum bedoeld als over wierook of harswierook wordt gesproken. Meestal werd olibanum gemengd met mirre en werden hier nog bepaalde kruiden aan toegevoegd. In de Romeinse tijd waren de handelsroutes voor olibanum nog zo geheim dat Plinius moet melden dat geen enkele Romein ooit een boswellia gezien heeft. Hij rekent olibanum en mirre dan ook onder de kostbaarste producten die van bomen worden gewonnen. In de Griekse en Romeinse tempels werd wierook met name gebrand tijdens het offeren van dieren, wijn of voedsel. Bij het offeren van brood en wijn aan de huisgoden werd eveneens wierook gebrand. Ook bij de Germanen was het brengen van *reukoffers* bekend. Het woord wierook is van Germaanse oorsprong en betekent 'heilige rook'. Het Oudhoogduitse *wih* en het Gotische *weihs* waren de woorden die gebruikt werden voor iets heiligs. Het Oudhoogduitse *wihrough* kwam in de

achtste eeuw vanuit Zuid-Duitsland naar onze streken. Met *wih* werd ook wel een heiligdom aangeduid en wierook was waarschijnlijk oorspronkelijk datgene wat in de tempels werd gebrand. In Noord-Europa werden dennenhars en harshoudend hout, met name van de jeneverbes, gebrand.

Het branden van wierook is een manier om je af te stemmen op de sacrale sfeer van een ritueel. Geur heeft een grote invloed op onze energie en ons gevoelsleven. Wierook is ook een offer aan de Goden of aan de wezens uit de andere werkelijkheid die het ritueel bijwonen. Bij elk jaarfeest is een recept gegeven voor een wierook die bij dit feest past. Algemene aanwijzingen voor het zelf maken van wierook zijn opgenomen in bijlage 1.

Koekjes en wijn

Het brengen van spijs- en drankoffers is in elke religie terug te vinden. Vaak offert men een deel aan de Goden of krachten die men in het ritueel vereert en eet en drinkt men het overige zelf op. Brood en wijn worden door de rituele handelingen gevuld met magische kracht. Door ze te nuttigen wordt men deze kracht deelachtig.

In de Oudheid werden hiervoor soms dieren geofferd. Het dier heeft de goddelijke levenskracht in zich en door het dier te doden wordt deze kracht vrijgemaakt. Men gaf de levenskracht weer terug aan de Goden of geesten door hun een deel van het vlees te geven. Men had deel aan deze goddelijke kracht door er ook van te eten. In plaats van dieren werden vaak vruchten of graankorrels geofferd, die men zag als goddelijke gaven of als de vruchten van de eenwording van Hemelgod en Moeder Aarde. Het brood dat men van het graan bakte werd gezien als heilig en in de Middeleeuwen stond het nog steeds in hoog aanzien. Het Germaanse woord voor brood, *khlaibaz, heeft het Duitse *Laib*, het Engelse *loaf* en vergelijkbare vormen in de andere Germaanse talen opgeleverd. Het woord *Lady* is afgeleid van het Oudengelse *hlæfdige*, 'zij die het brood kneedt', terwijl *Lord* is afgeleid van het Oudengelse *hláford*, wat 'hij die het brood bewaart' betekent.

Alle belangrijke gebeurtenissen in het rituele jaar kregen in de Oudheid mede door broodoffers vorm. Voordat er werd geploegd of gezaaid strooide men broodkrumels of broodpap over de akkers om de kracht van Moeder Aarde weer te activeren. Later namen Christus en de Heilige Maagd de rol over van de beschermers van het brood, maar de handelingen die men verrichtte bleven in wezen dezelfde. Bij de verschillende jaarfeesten werd brood of gebak van een bepaalde vorm of samenstelling geofferd en gegeten. Soms strooide men zout over het brood om de kracht nog te versterken.

Aan alcoholhoudende dranken werd in de Oudheid een bovennatuurlijke werking toegeschreven. Wijn zag men als gevuld met een magische kracht en door het drinken maakte men zich deze kracht eigen. In Griekenland werd wijn beschouwd als het bloed van Dionysos en tijdens de feesten ter ere van deze God was het drinken van wijn een heilig sacrament. De wijn bracht de dichterlijke extase die met de Wijngod werd vereenzelvigd. In Scandinavië werd mede (honingwijn) gedronken ter ere van Odin. De mede bracht dichterlijke extase, wijsheid en toverkracht. In middeleeuwse sprookjes is de wijn het levenswater waardoor men sterk en onoverwinnelijk wordt. Wijn, geofferd aan Goden en huisgeesten, was in de Oudheid een vervanging van offerbloed. In de Middeleeuwen werd nog vaak wijn geofferd aan geesten van overledenen en aan huisgeesten. In het christendom werd de wijn een surrogaat voor het bloed van Christus. Tijdens jaarfeesten en christelijke hoogtijdagen werd wijn

geofferd in allerlei vormen. Voordat men zaaide besprenkelde men in heel Europa de akker met wijn en na het oogsten besprenkelde men de laatste garf of laatste halm met wijn. Ook werd vaak een fles wijn in de garf gebonden of op de laatste oogstwagen gezet.

Alom bekend waren de *minnedronken* die men voor een bepaalde gelegenheid uitbracht. Bij de Grieken en Romeinen was het de gewoonte een dronk uit te brengen als men een eed aflegde, een moeilijke onderneming startte of op reis ging. In de vroege Middeleeuwen werd het drinken van wijn bij het afscheid een minnedronk genoemd. Op deze wijze nam men ook afscheid van de geesten van overledenen. Vermoedelijk is minne afgeleid van een Indo-Europese wortel, *men, die een herinnering aanduidde. Ons 'aanmanen' is hiervan afgeleid. In gekerstende vorm werd deze heidense minnedronk verbonden aan verschillende heiligen of christelijke feestdagen, waarbij 'minne' werd opgevat als goddelijke liefde. Zo werd de wijn die met Midzomer gedronken werd een *Johannesminne*, de wijn van de Lenteviering een *Pinksterminne* en op dezelfde wijze waren er nog vele naar heiligen en hoogtijdagen genoemde minnen.

Voor elk jaarfeest geven we een of twee recepten voor brood of koekjes die bij een bepaald feest passen. Algemene aanwijzingen voor het bakken van brood zijn te vinden in bijlage 4. Ook geven we een recept voor een wijn die bij deze gelegenheid gedronken kan worden. In bijlage 2 is beschreven hoe je zelf wijn kunt maken. Wijn van druiven was in onze streken een luxeartikel en door de eeuwen heen hebben plattelandsbewoners hun eigen wijn gemaakt van de vruchten van het seizoen. Uit de reacties in onze jaarfeestengroep door de jaren heen mogen we wel afleiden dat deze wijnen de moeite van het zelf maken meer dan waard zijn.

Het rituele bad

Baden werd tot voor kort gezien als een heidense gewoonte en door de kerk sterk ontraden. De sauna, die in Scandinavië nog steeds op grote schaal gebruikt wordt voor een reiniging van lichaam en geest, was tot de vijftiende eeuw ook in Duitsland en de Baltische en Slavische gebieden een algemeen verschijnsel. Daarna werd baden tot het begin van de twintigste eeuw gezien als een licht perverse bezigheid van de welgestelden. Gewone mensen baadden zich hooguit één- of tweemaal per jaar. Vooral met bepaalde jaarfeesten was het gebruikelijk zich te baden in een rivier of meertje of zich naakt door de dauw te rollen. Door het water of de dauw werd men geacht te worden gereinigd en gesterkt.

Het is een goede gewoonte te baden of een douche te nemen voordat je een jaarfeest gaat vieren. Tijdens het douchen kun je visualiseren dat het water alle ongewenste energieën die je in de loop van de dag ergens hebt opgepikt van je afspoelt en meeneemt de aarde in. Bij het nemen van een bad kunnen kruiden je helpen deze energieën af te voeren. In de zomermaanden kun je daarvoor gelijke delen kamille, marjoraan en tijm gedurende 10-12 minuten in gewoon water zachtjes laten trekken. In de wintermaanden kun je laurier, rozemarijn en dennennaalden nemen. Je kunt de kruiden in een buideltje in het water doen of ze eruit zeven en het afkooksel aan het badwater toevoegen.

Het dragen van een gewaad

De kleren die we in het dagelijkse leven aan hebben nemen alle energieën op waarmee we in aanraking komen. Universeel is daarom in alle culturen het dragen van speciale gewaden tijdens rituelen en andere religieuze plechtigheden. Het priestergewaad dient niet in de eerste plaats om zich te onderscheiden van

leken en andere geestelijken. Het belangrijkste aspect van het gewaad is dat het alleen gedragen wordt tijdens religieuze plechtigheden. Door het afleggen van de gewone kleren laat men de beslommeringen van de gewone wereld achter zich. Wicca's dragen in de rituelen een gewaad of werken naakt. In talloze volksgebruiken voor het doen van magisch werk is het voorschrift te vinden dat dit naakt dient te gebeuren. De onderliggende gedachte is dat het numen dat aan de gewone kleding vastkleeft de kracht die de magiër wil oproepen doorkruist.

Als geen speciaal gewaad wordt gedragen tijdens het ritueel kan men volstaan met zich te baden en daarna schone kleren aan te trekken. Vaak geven nieuwelingen er de voorkeur aan twee of drie keer hun gewone kleren te dragen in een ritueel en schaffen ze zich dan een gewaad aan. In bijlage 3 zijn drie patronen en een beschrijving voor het maken van gewaden, een voor de zomer en twee voor de winter, opgenomen.

Het altaar

Het altaar is het middelpunt van elk heidens ritueel, een rustpunt waar alles begint en eindigt. Op het altaar, bijvoorbeeld een klein tafeltje met een kleed er overheen, bevinden zich de voorwerpen die in deze religie of cultus een belangrijke rol spelen. Wicca's en andere Moderne Heidenen zullen meestal een beeldje van de Godin en een beeldje van de God neerzetten en ook voor beiden een kaars branden. Verder staan op het altaar over het algemeen een kom water en een kom met wat zout, een kelk voor de wijn, een wierookvat, een aansteekkaars en bloemen die bij het betreffende jaarfeest passen. In onze groep bevindt het altaar zich in het Noorden, de windrichting die verbonden is met het element aarde. In andere groepen wordt het altaar ook wel in het midden van de Cirkel gezet.

Geleide visualisaties

In elk van de door ons gegeven jaarfeestrituelen is een geleide visualisatie opgenomen. Deze techniek werd in de Oudheid vrij algemeen gebruikt om occulte kennis te verkrijgen of een genezingsproces tot stand te brengen. In een geleide visualisatie wordt door een gesproken tekst je bewustzijn zodanig veranderd dat je de beschreven situaties en gebeurtenissen in zekere zin als een werkelijkheid ervaart. Het is belangrijk dat je al je spieren goed ontspant, gemakkelijk gaat zitten, je ogen sluit en een paar keer diep in- en uitademt, waarbij je iedere keer dat je uitademt je verder ontspant. De gesproken tekst geeft hier duidelijke aanwijzingen voor, zodat ook beginners weten wat ze moeten doen om zich over te geven aan de beelden en situaties die worden beschreven. De tekst moet langzaam worden gezegd of voorgelezen, zodat alle aanwezigen de gelegenheid krijgen zich een bepaald beeld te vormen of zich in een bepaalde situatie in te leven. Wie er de voorkeur aan geeft zelf een geleide visualisatie voor elk jaarfeest te maken, verwijzen we naar *De kringloop van het leven*, hoofdstuk 9, waar we deze techniek uitgebreider hebben beschreven.

De door ons bij elk ritueel gegeven geleide visualisatie heeft als doel het wezen van het jaarfeest weer te geven. Op een zeer directe wijze ervaart de deelnemer aan het ritueel hoe het bijvoorbeeld is om gezaaid en door de donkere aarde opgenomen te worden tot je ontkiemt en opnieuw naar het licht toegroeit, maar nu herboren als de nieuwe vegetatie. In een aantal visualisaties ervaart de deelnemer al even direct hoe het is om een van de vier elementen te **worden** of alle elementen na elkaar door te lopen. Je ervaart in deze visualisaties niet wat water is door naar een rivier te kijken, maar door erin te springen

en **zelf** die onstuitbare stroom te worden. Op dezelfde manier ervaar je wat vuur is door erin te springen.

Elk van de geleide visualisaties is door ons jarenlang gebruikt en nooit heeft iemand problemen gehad met deze nogal directe aanpak. Toch kunnen bepaalde opdrachten voor mensen die lijden aan een fobie of die bepaalde traumatische ervaringen hebben meegemaakt wellicht beangstigend zijn. Iemand die ooit bijna verdronken is kan het als zeer bedreigend ervaren in een beek of put te moeten springen. Voor iemand die lijdt aan claustrofobie kan het zeer beangstigend zijn als een zaadje in de donkere aarde opgesloten te worden. Vraag de deelnemers aan het ritueel van tevoren of ze problemen met bepaalde ervaringen of situaties hebben. Je kunt tegenover zo iemand benadrukken dat hij of zij nergens in mee hoeft te gaan als een bepaalde ervaring angst oproept. Je kunt overwegen de geleide visualisatie aan te passen en de bedreigende situaties vervangen door andere beelden en handelingen. De betreffende persoon kan er ook voor kiezen niet aan de geleide visualisatie deel te nemen.

Let er na afloop van de visualisatie altijd op of iedereen goed geard is en of iemand niet een afwezige of vreemde indruk maakt. Ook na afloop van het ritueel is het belangrijk erop te letten of iedereen goed geard is. Als iemand een zweverige indruk maakt kun je met deze persoon een oefening doen om te aarden. In *De kringloop van het leven*, hoofdstuk 9, geven we hier een beschrijving van. Je kunt ook de persoon laten visualiseren een boom te zijn, die met een stevige wortel goed met de aarde verbonden is.

Chants

In het basisritueel worden twee chants gezongen. Een chant is een religieus lied met een eenvoudige melodie en een tekst die gemakkelijk te onthouden is. Door de chant te herhalen kom je in een meditatieve stemming die vooral in een ritueel gemakkelijk bereikt wordt. Beide chants zijn te vinden in het boek *Circle of songs* van Kate Marks.

Het ritueel

Vorbereiding voor het ritueel

Op het altaar staan, zoals hiervóór al aangestipt, gewoonlijk een kaars voor de Godin en een kaars voor de God, een beeldje van de Godin en een beeldje van de God, een kelk voor de wijn, een kom of kelk met water, een schaal of kom met wat zout, een wierookvat (als dat niet wordt opgehangen), een aansteekkaars en een brood of schaal koekjes. Wijn en wierook kunnen op of naast het altaar worden gezet. Lucifers en kaarsendover zullen gewoonlijk naast het altaar worden neergezet. De bezem vindt meestal een plaatsje naast het altaar. Versiering van de ruimte wordt aangepast aan het jaargetijde of feest.

Van tevoren wordt afgesproken welk groepslid in dit ritueel welke windrichting vertegenwoordigt. Het ritueel wordt doorgesproken op punten die toelichting nodig hebben. Ingewikkelde handelingen worden van tevoren geoefend tot ze foutloos en vloeiend verlopen. Als iemand een speciale bijdrage levert voor het ritueel wordt hier zo nodig aandacht aan besteed om er zeker van te zijn dat iedereen weet wat hem of haar te doen staat. Chants die in het ritueel worden gezongen worden geoefend tot iedereen ze mee kan zingen.

De werkplek dient schoon te zijn en ontdaan van alles wat er niet in hoort tijdens het ritueel. Laat geen schoenen, sokken, truien of aantekeningen liggen op

de plek waar de Cirkel getrokken zal worden. Bij buitenrituelen kan de plek zo nodig ontdaan worden van takjes, glas, e.d. Om het contact met de grond te voelen verdient het aanbeveling op blote voeten te lopen. Horloges worden in de Cirkel, tussen de werelden van Goden en mensen, niet gedragen.

Het trekken van de Cirkel bij binnenrituelen

De Cirkel wordt getrokken door twee personen, bijgestaan door vier anderen, die elk een windrichting vertegenwoordigen. Als de groep uit minder dan zes personen bestaat, kunnen de windrichtingen over de aanwezigen worden verdeeld. In het basisritueel gaan we ervan uit dat de Cirkel wordt getrokken door een man en een vrouw, aangeduid als PS (priesteres) en P (priester). De man-vrouw-polariteit speelt een belangrijke rol in veel volksgebruiken en ook in onze rituelen maken we hiervan gebruik. Desgewenst kan de Cirkel echter ook getrokken worden door twee vrouwen of door twee mannen. Dat we deze personen aanduiden als priesteres en priester is om hun rol duidelijk te maken. Het betekent niet dat ze ingewijd moeten zijn.

Alle groepsleden, behalve PS en P, gaan in het Oosten staan, buiten de ruimte die voor het ritueel gebruikt wordt. PS steekt de aansteekkaars en hiermee de drie kaarsen op het altaar en de wierook aan. Ze pakt de bezem en zet hem voor zich op de grond. Ze visualiseert daarbij dat er een donkere energiestroom door haar voeten omhoogkomt en een zilverwit licht via haar hoofd afdaalt. Ter hoogte van haar hart komen de twee stromen samen en vloeien via haar armen in de bezem. Met deze energie wordt de ruimte gereinigd. Het visualiseren van de energiestromen is niet eenvoudig en vergt wel enige oefening. Het is echter een belangrijk element, dat niet zonder meer overgeslagen kan worden. Probeer het gewoon en je zult zien dat het elke keer iets beter gaat. PS begint te veggen als de energiestromen naar de bezem gaan en zegt:

*Ik schep een ruimte tussen de werelden
Van Goden en mensen
Een gewijde plaats waarbinnen wij werken*

Ze veegt spiraalsgewijs vanuit het midden deosil de ruimte schoon en visualiseert daarbij dat ze alle astrale energieresten uit deze ruimte veegt. De spiraal eindigt in het Oosten en gaat dan over in een Cirkel. Bij het veggen van deze Cirkel visualiseert PS een beschermende Cirkel van wit licht. Voordat ze dat doet, stapt P de Cirkel in en blijft in het midden staan. PS laat bij het trekken van de Cirkel met de bezem in het Oosten een kleine ruimte open. Hier legt ze de bezem op, de onderkant naar het Noorden gericht. Daarna lopen PS en P naar het altaar en blijven daar staan. PS pakt de kom water, P het schaalje zout. Ze keren zich naar elkaar toe. PS houdt de kom water omhoog en zegt:

Moge dit water gereinigd worden van al wat niet tot haar wezen behoort!

P houdt de kom zout omhoog en zegt:

De kracht van dit zout houdt zuiver wat zuiver, heilig wat heilig is!

Hij doet het zout in het water en zet de zoutkom terug op het altaar. PS zegent de Cirkel met geconsacreerd water en blijft voor het altaar staan. P gaat de Cirkel rond met de wierook en blijft tegenover PS staan. PS besprenkelt P met

het water. P doet hetzelfde bij haar. Vervolgens zegent P haar met de wierook. PS doet hetzelfde bij hem. PS en P gaan bij de bezem staan, P iets ten noorden van PS, net ver genoeg uit elkaar om iemand door te laten. Een groepslid neemt bij de bezem plaats, net buiten de Cirkel. PS zegent deze persoon met water. P bewierookt hem of haar. Na de zegening stapt dit groepslid over de bezem de Cirkel in, waarna de volgende bij de bezem gaat staan.

Als iedereen binnen is, vormt men een kring; mannen en vrouwen zoveel mogelijk om en om. De vier personen die de windrichtingen aanroepen zorgen ervoor in hun eigen richting te staan. PS raapt de bezem op van de grond, sluit de Cirkel hiermee en zet de bezem weg naast het altaar. Ze steekt de kaars voor Oost aan. De persoon die het Oosten vertegenwoordigt loopt deosil naar haar toe, neemt de kaars van haar over en loopt met de kaars op ooghoogte de Cirkel rond en verder naar het Oosten, waar hij/zij stopt. Door dit deosil rondlopen wordt energie opgewekt in de Cirkel. Iedereen draait zich naar het Oosten, steekt beide handen als teken van eerbied op ooghoogte in de lucht, de handpalmen naar voren gekeerd, en neemt de tijd zich op deze windrichting in te stellen, waarna de betreffende persoon zegt:

*O Wind van het Oosten
Van lente en dageraad
Drager van ideeën
Wees welkom in ons midden*

Alle aanwezigen visualiseren de genoemde beelden mee en laten alles goed tot zich doordringen. Als PS voelt dat het element aanwezig is herhaalt ze de woorden 'Wees welkom'. Iedereen zegt deze tekst en laat dan pas de handen zakken. PS steekt een tweede kaars aan. De persoon die het Zuiden vertegenwoordigt, loopt deosil naar haar toe, neemt de kaars van haar over en loopt ermee op ooghoogte de Cirkel rond en verder naar het Zuiden. Allen keren zich naar het Zuiden en nemen de tijd zich op deze windrichting in te stellen, waarna de betreffende persoon zegt:

*O Vuur van het Zuiden
Van zomer en zonnegloed
Vonk van inspiratie
Wees welkom in ons midden*

Dezelfde handelingen als in het Oosten worden ook hier verricht. Idem voor het Westen, waar de betrokkene zegt:

*O Water van het Westen
Van herfst en stormgewoel
Drager van diepste gevoelens
Wees welkom in ons midden*

Idem voor het Noorden, waar betrokkene zegt:

*O Aarde van het Noorden
Van winter en duisternis
Verborgene kracht en mysterie
Wees welkom in ons midden*

NB: alle kaarsen worden de Cirkel helemaal rond gedragen en dan verder naar de betreffende windrichting.

PS zegt:

Moge de Godin en de God getuige zijn van ons ritueel.

Ze dooft de aansteekkaars. Iedereen zingt de chant:

*Lady spin your Circle bright
Weave your web of dark and light
Earth, air, fire and water
Bind us as one!*

Hierna volgt het ritueel.

Trekken van de Cirkel bij buitenrituelen

Als het weer het toestaat is het aan te bevelen het ritueel in de natuur te houden. Zoek wel van tevoren een geschikte plek, waar je ongestoord je gang kunt gaan. Zelf gebruiken we al jaren een open plek in het bos, die net buiten de paden ligt. Als je steeds dezelfde plek gebruikt zul je je daar steeds meer op je gemak gaan voelen. De eerste keer dat je op een plaats komt kun je proberen in te voelen of je welkom bent. Mediteer een tijdlang over deze vraag en laat je intuïtie spreken. Als je weerstand voelt, ga dan op zoek naar een andere plaats, waar je misschien wel welkom bent. Maak de plaats waar je de Cirkel wilt gaan trekken vrij van takjes, scherpe stenen, brandnetels, achtergelaten afval e.d. Bij het verlaten van de plek dien je uiteraard lege flessen, zakken etc. mee te nemen. Wel is het heel goed iets achter te laten om je dankbaarheid te tonen voor het mogen gebruiken van deze plek. Denk bijvoorbeeld aan meegenomen bloemen of bloemenkransen, graan, stukjes brood of koek. Tijdens het ritueel kun je natuurlijk ook wijn en koekjes of brood offeren (zie onder).

Bij het buiten houden van rituelen is het meestal niet aan te bevelen kaarsen in de vier windrichtingen neer te zetten. In het bos is open vuur verboden in verband met brandgevaar. Ook is de noodzaak van kaarsen bij daglicht wat minder aanwezig. In plaats van de kaarsen zetten we daarom een symbool voor het betreffende element in elke windrichting en wel als volgt:

Oost : wierookvat (lucht)
Zuid : staf (vuur)
West : kelk (water)
Noord : steen (aarde)

De persoon die een bepaalde windrichting vertegenwoordigt komt dit voorwerp dan halen en legt het met de gebruikelijke tekst in de betreffende windrichting neer.

Op het altaar hebben we de kaarsen voor de Godin en de God vervangen door twee waxinelichtjes in een houdertje. Een houder die hoger is dan het lichtje zorgt ervoor dat het vlammetje niet uitwaait. Als je ook geen waxinelichtjes wilt branden kun je een symbool voor Godin en God op het altaar zetten, bijvoorbeeld een beeldje, of iets dat God en Godin voor jou vertegenwoordigt.

In plaats van de bezem gebruiken we in het bos een berkentak om de Cirkel mee te reinigen en te trekken. Berkentakken worden al sinds de Oudheid voor deze doeleinden gebruikt. Op onze vaste plaats staat een berk in het Noorden,

waarvan we, na toestemming gevraagd te hebben aan de boom, een takje opschietend onderhoud afsnijden.

Koekjes en wijn

Aan het eind van elk ritueel wordt de koekjes- en wijnceremonie gehouden. PS schenkt de wijn in de kelk, neemt de kelk in haar linkerhand, de schaal koekjes in de rechter. Ze zegt:

Ik zegen deze wijn en dit voedsel uit naam van de Oude Goden.

Ze neemt een slok van de wijn, en geeft de kelk met een kus en de wens 'Blessed be!' aan P. P neemt een slok wijn en geeft de kelk terug. PS geeft de kelk met een 'Blessed be!' aan het groepslid links van zich. Deze drinkt en geeft de wijn op dezelfde wijze door. PS neemt een koekje en geeft de schaal aan de persoon links van zich. Op deze manier gaan wijn en koekjes de Cirkel rond.

Het is een goede gewoonte een koekje of een stuk brood te offeren. Het restant van de wijn in de kelk wordt eveneens geofferd. Bij een buitenritueel kan men iets midden in de Cirkel offeren en iets bij de vier windstreken. Als het ritueel binnen wordt gehouden kan dit offeren later buiten gebeuren, door brood en wijn in tuin of park achter te laten.

Afsluiten van de Cirkel bij binnenrituelen

De aanwezigen gaan in een kring staan, het gezicht naar binnen. PS zegt:

Ik dank de Godin en de God voor hun aanwezigheid.

Allen richten zich nu naar het Oosten en steken de handen op ooghoogte in de lucht. De persoon die het Oosten vertegenwoordigt zegt:

*O Wind van het Oosten
Van lente en dageraad
Drager van ideeën
Wij danken U voor Uw aanwezigheid*

PS herhaalt, als ze voelt dat het element afscheid heeft genomen, de woorden 'Wij danken U'. Iedereen zegt dit mee. Hierna draait iedereen zich naar het Zuiden en steekt de handen op ooghoogte in de lucht. De persoon die het Zuiden vertegenwoordigt zegt:

*O Vuur van het Zuiden
Van zomer en zonnegloed
Vonk van inspiratie
Wij danken U voor Uw aanwezigheid*

Daarna worden dezelfde handelingen in het Westen verricht. De persoon die deze windrichting vertegenwoordigt zegt:

*O Water van het Westen
Van herfst en stormgewoel
Drager van diepste gevoelens
Wij danken U voor Uw aanwezigheid*

Idem voor het Noorden, waar betrokkene zegt:

*O Aarde van het Noorden
Van winter en duisternis
Verborgten kracht en mysterie
Wij danken U voor Uw aanwezigheid*

Bij het afsluiten wordt er **niet** met kaarsen rondgelopen. Dat wordt alleen in het begin gedaan, om energie op te wekken. De kaarsen worden nog niet gedoofd.

PS dooft de hoekkaarsen widdershins, beginnend met Noord en eindigend met Oost, waarbij ze visualiseert dat de Cirkel vervaagt. Ze pakt de bezem en veegt spiraalsgewijs widdershins vanuit de Cirkel naar het middelpunt toe, eerst om de groep heen, dan er binnenin. Ze visualiseert daarbij dat ze alle opgewekte energieën naar het middelpunt veegt en ze daar in de aarde laat verdwijnen. Ze zegt hierbij:

*Moge de ruimte tussen de werelden
Van Goden en mensen
In onszelf blijven bestaan
Blessed be!*

Ze zet de bezem voor zich op de grond en zegt:

*De Cirkel is opgeheven, maar ongebroken
In vreugde hebben we elkaar ontmoet
In vreugde gaan we ieder ons weegs
En in vreugde zullen we elkaar weer ontmoeten
Merry meet
Merry part
And merry meet again!*

Iedereen zegt de Engelse tekst mee. Hierna wordt de chant gezongen:

*May the Circle be open but unbroken
May the Lord and the Lady be forever in your heart
Merry meet, merry part
And merry meet again*

Gewoonlijk wordt er daarna feestgevierd. Het is gebruikelijk dat iedereen hiervoor hapjes of drankjes meebrengt.

Afsluiten van de Cirkel bij buitenrituelen

Het afsluiten bij buitenrituelen gebeurt op dezelfde manier. Alleen worden hierbij de voorwerpen die de vier elementen vertegenwoordigen naar het altaar teruggebracht. Voor alle duidelijkheid volgt hier de volledige tekst.

De persoon die het Oosten vertegenwoordigt draait zich naar het Oosten. De anderen volgen dit voorbeeld. Hij/zij pakt het wierookvat van de grond en zegt:

*O Wind van het Oosten
Van lente en dageraad
Drager van ideeën
Wij danken U voor Uw aanwezigheid*

Hij/zij loopt met het wierookvat deosil naar het Noorden, geeft het aan PS en loopt terug naar de eigen plaats. PS zet het vat op het altaar. Iedereen draait zich nu naar het Zuiden. De persoon die deze windrichting vertegenwoordigt raapt de staf op en zegt:

*O Vuur van het Zuiden
Van zomer en zonnegloed
Vonk van inspiratie
Wij danken U voor Uw aanwezigheid*

Hij/zij loopt deosil met de staf naar het Noorden, geeft hem aan PS en loopt terug naar zijn/haar plaats. PS legt de staf op het altaar. Iedereen draait zich naar het Westen. De persoon die deze windrichting vertegenwoordigt, pakt de kom water van de grond en zegt:

*O Water van het Westen
Van herfst en stormgewoel
Drager van diepste gevoelens
Wij danken U voor Uw aanwezigheid.*

Hij/zij loopt deosil met de kom naar het Noorden, geeft hem aan PS en loopt terug naar de eigen plaats. PS zet de kom op het altaar. Iedereen draait zich naar het Noorden. P tilt de steen op van het altaar en zegt:

*O Aarde van het Noorden
Van winter en duisternis
Verborgene kracht en mysterie
Wij danken U voor Uw aanwezigheid*

Hij geeft de steen aan PS, die hem op het altaar legt. PS pakt de berkentak en veegt spiraalsgewijs vanuit de Cirkel naar het middelpunt toe. Ze zegt:

*Moge de ruimte tussen de werelden
Van Goden en mensen
In onszelf blijven bestaan
Blessed be!*

*De Cirkel is opgeheven, maar ongebroken
In vreugde hebben we elkaar ontmoet
In vreugde gaan we ieder ons weegs
En in vreugde zullen we elkaar weer ontmoeten
Merry meet
Merry part
And merry meet again!*

Iedereen zegt de Engelse tekst mee. Het ritueel is hiermee afgesloten.

5 Het Winterfeest (Samhain)

Voor ons begint de winter op 21 december, het wintersolstitium. Voor de Kelten, Germanen, Slaven en andere Indo-Europese volkeren begon de winter veel eerder, op een uiterst belangrijk en magisch moment in het jaar, dat met een ritueel en groot feest werd opgeluisterd. Door Wicca's en andere moderne heidenen wordt dit feest meestal *Samhain* (spreek uit: zou-in) genoemd en gevierd op 31 oktober. Het Iers-Keltische Samhain is slechts een van de vele Indo-Europese Winterfeesten, die veel eigenschappen gemeen hadden, behalve de datum waarop ze gevierd werden.

De essentie van het Winterfeest

Voor alle Indo-Europese stammen was het begin van de winter een belangrijk moment. Het was de afsluiting van het oogstseizoen en de voorbereiding op de winter door het slachten van een aantal dieren en het aanleggen van een wintervoorraad. Voor alle stammen gold het begin van de winter als het begin van het nieuwe jaar. Alleen konden plaatselijk grote verschillen optreden in de datum die hiervoor werd aangehouden, uiteenlopend van begin september tot begin december. Het Winterfeest was bij al deze volkeren ook het moment dat de doden geacht werden terug te keren naar de wereld van de levenden om er tot na Midwinter te blijven. Het Winterfeest was dan ook in de eerste plaats een Dodenfeest, want de doden brachten voorspoed en geschenken, zoals later Sint Maarten, Sint Nicolaas en andere heiligen dat zouden doen. Omdat het contact met de andere wereld in die tijd gemakkelijker te maken zou zijn dan anders werd het Winterfeest veelvuldig gebruikt om te divineren (orakelen) om de doden en andere geesten te raadplegen over zaken van levensbelang.

Het begin van de winter

Voor bijna alle beschavingen in de Oudheid begon de nieuwe dag met de avondschemer en tot de vijftiende eeuw was dit in heel Europa, zoals we in hoofdstuk 3 uiteengezet hebben, de gebruikelijke tijdsindeling. Niet het middernachtelijk uur, maar het vallen van de duisternis deed de nieuwe dag beginnen. Op dezelfde manier werd in veel culturen het begin van de winter en niet Midwinter gezien als het begin van het nieuwe jaar. Wat als het begin van de winter werd beschouwd kon echter per stam of streek verschillen. De heidense Kelten en Germanen vierden over het algemeen hiervoor een van de volle manen tussen de herfstequinox en het wintersolstitium en verschillende stammen kozen verschillende data als begin van de winter toen de maankalender vervangen werd door de Romeinse jaarindeling.

Deels zijn de verschillen terug te voeren op geografische factoren. Voor de Germanen was meestal de eerste volle maan na de herfstequinox het begin van de winter. Voor de Kelten, die over het algemeen wat zuidelijker woonden, was dit te vroeg en zij vierden meestal de tweede volle maan na de equinox. Toen de Saksers overgingen op de Juliaanse kalender kozen ze 1 oktober als begin van de winter en begin van het jaar. Ze vierden dit met een groot feest dat drie dagen duurde. De Saksers en Angelen die zich in Engeland vestigden noemden de eerste volle maan na de equinox *Wintirfyllith* en beschouwden dit als het begin van de winter. Later werd *Wintirfyllith* gelijkgesteld aan de maand oktober en begon de winter in Engeland op 1 oktober. In de Zuidelijke Nederlanden was het begin

van de winter eveneens 1 oktober, een dag die Bamis werd genoemd, naar de mis op die dag voor Sint Bavo. Op IJsland werd tot in de twintigste eeuw niet geteld in jaren, maar in *misseri*, halve jaren. Volgens deze kalender begon de winterperiode rond 14 oktober en duurde tot omstreeks 14 april. In Scandinavië vierde men een feest dat *Winternachten* werd genoemd. Het begon meestal op de zaterdag in de week tussen 11 en 17 oktober en duurde verscheidene dagen.

Zelfs in een beperkt gebied als Midden-Europa werd het begin van de winter op zeer uiteenlopende data gevierd. In de Oostenrijkse Obersteiermark werd al op Bartholomeusdag, 24 augustus, het *Wintereinläuten* gevierd, waarbij veel lawaai werd gemaakt om de *Winterunholden*, waarover later meer, af te weren. Ook Sint Giel, op 1 september, werd soms als begin van de winter beschouwd. In Aken zei men dat Karel de Grote op St. Gillis naar zijn winterkwartier vertrok om pas op Hemelvaartsdag weer terug te keren. Elders werd Sint Gallen, 16 oktober, als eerste winterdag gezien en zei men: 'Met Sint-Gal blijft de koe op stal' of 'St. Gallen lässt den Schnee fallen'. De 28^e oktober, de dubbele feestdag van Simon de Zeloot en Sint Judas, was een van de andere kandidaten. In Nederland zei men: 'Is Simon en Judas voorbij, dan is de winter kort nabij.' Sint Maarten, 11 november, was een belangrijke heilige, op wie we nog terug zullen komen. Zijn naamdag was in veel landen synoniem met het begin van de winter, net als de naamdag van Catharina van Alexandrië, 25 november. Ook Sint Andreas, 30 november, wordt in dit verband vaak genoemd. In Nederland zei men: 'Sint-Andries brengt de vries'; in Duitsland: 'Andries bringt den Winter gewiss'. Vooral in Nederland, maar ook in andere landen, werd Sint Nicolaas, 6 december, als het begin van de winter gevierd.

In Ierland werd 1 november over het algemeen als begin van de winter gezien en op de vooravond gevierd. *Samhain* is nog steeds het Iers Keltische woord voor de maand november. In Schotland was deze naam ook bekend, in de vroege Middeleeuwen daar gebracht door Ierse immigranten. Plaatselijke varianten zijn o.a. Samain, Samuin, Samhuin en Samhuin. Ook in Wales werd 1 november als begin van de winter gezien. In het Welsh heet deze datum *Calan Gaeaf*, wat 'begin van de winter' betekent. Op het eiland Man werd het feest *Laa Souney* of *Hollantide* genoemd en beschouwd als het begin van de winter. Het werd op 1 november gevierd of op de vooravond hiervan. Met het invoeren van de Gregoriaanse kalender in 1752 verschoof het feest naar 12 november, ook wel *Old Hollantide* genoemd.

Over Keltische feesten m.b.t. Samhain is erg weinig bekend. In *The stations of the sun: a history of the ritual year in Britain* merkt historicus Ronald Hutton zelfs op: 'De conclusie moet getrokken worden dat de middeleeuwse bronnen geen bewijsmateriaal opleveren dat 1 november een belangrijk pan-Keltisch feest was, en dat er geen religieuze ceremonies waren, zelfs waar dit feest gevierd werd.' (p. 362). Als oorzaak hiervan ziet Hutton het feit dat de christelijke kroniekschrijvers, desnoods in strijd met de feiten, geneigd waren 1 januari of 25 maart als begin van het jaar te zien, zoals de Romeinen en de eerste christenen deden. Als tweede oorzaak oppert Hutton dat het Dodenfeest, waarmee Samhain altijd geassocieerd wordt, geen specifiek Keltisch, maar vooral een Germaans feest is geweest. Andere wetenschappers volgen over het algemeen de mening van Kurt Ranke (in zijn *Indogermanische Totenverehrung*) dat het Dodenfeest is gebaseerd op een Indo-Europese traditie die door alle stammen werd aangehangen. Voordat we nader op dit Dodenfeest ingaan, willen we proberen de essentie van het begin van de winter nader te bepalen.

Herfstfeest en Winterfeest

Zoals we hebben gezien kan het begin van de winter per stam, cultuur of tijdperk uiteenlopen van begin september tot halverwege december. Daarbij kan worden opgemerkt dat vroege vieringen vooral de oogst van dat moment benadrukken, terwijl late vieringen in de eerste plaats een voorbereiding op de wintertijd inhouden. De essentie van het Herfstfeest als Oogstfeest zal in hoofdstuk 12 aan de orde komen. De voorbereiding op de winter uit zich op twee manieren: het slachten van de dieren die niet tot de volgende zomer in leven gehouden kunnen worden en het zich instellen op een intensiever contact met de geestenwereld. Het Keltische Samhain, voorzover dat te reconstrueren is, was een Slachtfeest en een feest voor de doden. Het Germaanse Herfstfeest was oorspronkelijk een Oogstfeest, maar dit werd in de vroege Middeleeuwen vaak met het Slachtfeest verward of eraan gelijkgesteld. Toen later het kweken van appels, peren en druiven in de Germaanse landen belangrijk werd, verschoof het accent bij de Herfstviering opnieuw naar de oogst en werd het Slachtfeest verplaatst naar verschillende data later in het jaar. In de Middeleeuwen werd november algemeen aangeduid als *slachmaent* of *smeermaent* (genoemd naar het vet van de geslachte dieren). Soms werd het Slachtfeest op de vooravond van november gevierd, maar ook *Alfmaent*, de elfde november, was gebruikelijk. Was het begin van de winter de tijd dat het overtollige vee werd geslacht, het was ook een periode waarin de deur naar de andere wereld op een kier stond, een kier die pas na Midwinter weer gesloten zou worden.

Het heidense dodenrijk

Om de essentie van het Winterfeest te kunnen begrijpen is het noodzakelijk de heidense ideeën over de andere wereld te belichten. De Germanen en Kelten geloofden, net als alle andere Indo-Europese stammen, dat er iets van een mens of dier blijft bestaan na de dood en voortleeft in een andere wereld. Deze andere wereld raakt de onze, maar is ervan afgescheiden. Om de andere wereld te bereiken moet de overledene altijd door een barrière heen. Soms is er een afgrond of diepe rivier die hij of zij moet oversteken. Soms is de andere wereld een eiland in de zee. Ook wel is er een ondoordringbare omheining waarin een opening gevonden moet worden. Vaak wordt gene zijde gezien als gelijk aan de gewone wereld. Ook wordt wel gezegd dat alles in de andere wereld precies omgekeerd is: onder is boven, links is rechts, wit is zwart. Bij een begrafenis was 't in de Middeleeuwen nog gebruikelijk een schep aarde met de linkerhand op de kist te gooien omdat voor de doden de linkerhand is wat voor ons de rechterhand betekent.

Alle Indo-Europeanen geloofden dat een mens na de dood een tijdlang in de buurt van het graf blijft en dan, meestal na een jaar, op reis gaat. Grafgiften moesten de reis en het verblijf aan gene zijde veraangename. Men geloofde dat de dode dezelfde behoeften had als tijdens het leven en dat daarin voorzien moest worden, anders kwam de dode halen wat hem of haar onthouden werd. Geloof in reïncarnatie schijnt de Indo-Europese stammen vreemd te zijn geweest. 'Zover de herinnering van de levenden reikte,' zegt filosoof en theoloog Louis Janssen in *Nicolaas, de duivel en de doden*, 'was er sprake van verering van de afzonderlijke doden. Deze verering omvatte drie generaties. Pas daarna voegden ze zich bij het volk van de anonieme doden en kregen ze deel aan de vooroudercultus in strikte zin.' (p. 166-167). In de IJslandse Edda's wordt beschreven dat gevallen krijgers naar Valhal (Walhalla) gaan, waar ze met Odin deelnemen aan talloze feesten, maar deze beschrijving is pas in de late

Middeleeuwen ontstaan en ook toen ging het merendeel van de overledenen nog steeds naar een dodenrijk zoals we dat hierboven uiteengezet hebben.

Het Romeinse dodenrijk

Het Indo-Europese dodenrijk was een vredige en vreedzame plaats, vaak voorgesteld als een grazige weide waar de doden rust vonden. De doden werden geëerd en gevreesd omdat ze over andere krachten beschikken dan gewone mensen. De Romeinen maakten onderscheid tussen *religio*, de eredienst voor de Goden, en *pietas*, de eredienst voor de doden. Uit piëteit voor de overledene werd op de derde, zevende en dertigste dag en ten slotte een jaar na het overlijden een maaltijd van brij en vis of vlees op de *mensa* (grafsteen) geserveerd. Een lege stoel, de *cathedra*, was voor de dode gereserveerd. Tijdens de *Parentalia*, van 13-21 februari, werden de voorouders meer in algemene zin vereerd. In hoofdstuk 7 komen we hierop terug.

De Romeinen gingen, zoals gezegd in hoofdstuk 2, ervan uit dat na de dood van een mens een onsterfelijke kracht, *lar* genaamd, overblijft. Gewoonlijk was een bepaalde *lar* als huisgeest met de haard of het huisaltaar verbonden. De *lar familiaris* beschermde het huis en bracht voorspoed en gezondheid voor de familie. Gewoonlijk was het een *parente*, een voorouder, die als huisgeest optrad. Als tegenprestatie werden de verschillende voorouders op gepaste wijze vereerd.

Na verloop van tijd raakte de overledene zijn of haar individuele karakter kwijt en werd steeds meer een onderdeel van de geestenwereld. Zoals gezegd gingen alle Indo-Europese stammen hiervan uit. De Romeinen maakten daarbij onderscheid tussen *lemures* of *larvae*, de kwaadaardige geesten van overledenen, die bijvoorbeeld een gewelddadige dood gestorven zijn, en *manes*, de geesten die de levenden goedgezind zijn. De *manes* werden aangeduid als *Di Manes*, 'goddelijke geesten'. Het verschil tussen Goden en geesten is dat een God (Deus) of Godin (Dea) als een individu kan optreden, terwijl de geesten alleen als groep een goddelijke status hebben. Ook de geesten van overleden voorouders werden gezamenlijk als een goddelijke kracht beschouwd, aangeduid als *Di Parentes*.

Hoewel het Romeinse dodenfeest niet samenviel met de Germaanse en Keltische feesten en, zoals gezegd, vooral in februari werd gevierd, was dit in wezen hetzelfde feest. Het is vooral het Romeinse feest geweest dat door de vroege christenen is overgenomen en gekerstend.

Het gekerstende dodenrijk

Voordat het christendom zich over de wereld verspreidde had het vele invloeden in zich opgenomen. Het boeddhisme, dat in de vijfde eeuw v.Chr. in India ontstond, was een heilsleer, die het aardse bestaan beschouwde als bron van alle lijden en als enig doel voor de mensheid zag om zich in de loop van vele incarnaties hiervan los te maken. Het jodendom, dat in dezelfde tijd als het boeddhisme zijn vaste vorm aannam, was evenzeer een heilsleer die de geest boven de materie stelde en hiervan losmaakte. De joden geloofden echter niet in reïncarnatie. Volgens het joodse geloof gaan de zielen van de rechtschapen gelovigen naar het paradijs en wachten daar op het Laatste Oordeel. Van de Babyloniërs leerden de joden dat een ziel na de dood naar hoger sferen stijgt en tussen de sterren verder leeft. Het paradijs, dat zich in Genesis nog op de aarde bevond, werd later dan ook gelijkgesteld aan de hemel, hoog boven de aarde. De hel speelde in het jodendom geen rol van betekenis tot het voortbestaan van de joodse staat in gevaar kwam en de behoefte ontstond aan een oord waar afvalligen en zon-

daars konden worden gestraft. Het apocalyptische *Boek van Henoch*, dat in de tweede eeuw v.Chr. ontstond, beschrijft, net als de *Openbaringen van Johannes*, de verschrikkingen van de hel.

In eerste instantie namen de christenen de Romeinse *pietas* over en de eerste christelijke catacomben waren, net als de Romeinse, voorzien van een ruimte voor het dodenmaal. In de catacomben van Sint Paulus en Sint Agatha op Malta hebben we hier vele voorbeelden van gezien. Wel werd binnen het christendom al snel benadrukt dat het gaat om de geest van de doden en dat hun lichaam vergaat in de aarde en dus geen voedsel of drank meer nodig heeft. De *cathedra*, de erezetel voor de overledene, werd de stoel van Petrus, als stedehouder voor Christus tot diens wederkomst. Het Romeinse Dodenfeest werd gekerstend als het feest van *Sint Petrus' Stoel*, dat nog steeds op 22 februari gevierd wordt. In hoofdstuk 7 komen we hierop terug. De *cathedra* werd later de zetel van elke bisschop, de *cathedraal* de naam van het gebouw waar deze prelaat zetelde. Al deze pogingen de macht van de doden over te dragen aan de kerkelijke autoriteiten lukten maar ten dele. Men bleef de overledenen op de vaste dagen na de begrafenis voedsel en drinken brengen en meestal werd Sint Petrus' Stoel met een groot feestmaal op het plaatselijke kerkhof gevierd.

In de eerste eeuwen van onze jaartelling werd de christelijke leer ontwikkeld dat de goede doden naar de hemel gaan en de slechte doden naar de hel. De naam van de plaats der verdoemden was ontleend aan het heidense dodenrijk, het domein van de Godin die Hel of Hulda of Holle werd genoemd, maar het heidense rustoord voor vereerde doden werd daarbij onherkenbaar veranderd in een plaats waar de verdoemden werden gemarteld om voor hun wandaden te boeten.

Het middeleeuwse Dodenfeest

De christelijke dogma's over hemel en hel waren zo'n totale inbreuk op het diep-gewortelde heidense volksgeloof dat deze leerstellingen aanvankelijk weinig weerklank vonden. Ook in de christelijke Middeleeuwen bleven de doden een grote rol spelen in het Winterfeest. Volgens het volksgeloof keerden de doden elk jaar in het begin van de wintertijd terug naar de gewone wereld en lieten op verschillende manieren hun aanwezigheid blijken. Ze konden zich laten zien als ze dat wilden, geluiden maken, dingen laten bewegen of juist stilzetten. Als ze met respect werden behandeld konden ze je met geschenken overladen of helpen. Als ze werden genegeerd of geminacht konden ze boos worden en je dwars gaan zitten.

Naast overledenen konden ook andere bewoners van het hiernamaals in de winter de gewone wereld bezoeken. In Ierland werden deze wezens Puca genoemd, elders sprak men van kabouters, aardmannetjes of trollen. Soms was moeilijk uit te maken of een verschijning een bovennatuurlijk wezen betrof of de geest van een voorouder die zich als dier of monsterachtig wezen vertoonde, dus men nam meestal maar het zekere voor het onzekere en deed alle bovennatuurlijke wezens bij het begin van de winter eer aan. Pleng- en spijsoffers werden gebracht, want de overledenen werden, zoals gezegd, geacht dezelfde behoeften te hebben als gewone mensen. Gemaskerde dansers beeldden overal in Europa en ook daarbuiten in het Winterfeest de teruggekeerde doden uit.

Heiligen en demonen

De Dodenfeesten waren de christenen een doorn in het oog. Het aanroepen van heiligen, als intermediair tussen God en mens, werd in de vroege Middeleeuwen

oogluikend toegestaan als enige vorm om nog contact met een overledene te onderhouden. In het volksgeloof werd de heilige al snel de drager van de heilige kracht die voordien in heidense rituelen werd opgeroepen en doorgegeven. Vooral relikwieën hebben deze kracht in zich en elke splinter, rafel of snipper van iets dat door de heilige is aangeraakt heeft deze zelfde kracht.

Het bestrijden van de heidense Dodenfeesten werd door de vroege christenen voortvarend aangepakt. Er werd gezegd dat contact met de doden bijna niet mogelijk is en dat verschijnselen die daarop lijken bijna altijd door demonen veroorzaakt worden. De gemaskerde dansers tijdens de Winterfeesten werden als duivels afgespiegeld. De heidense opvatting dat in het dodenrijk alles omgekeerd is aan de gewone wereld, werd gebruikt om te laten zien dat alles wat van demonen afkomstig is walgelijk en weerzinwekkend moet zijn. Het meedoen aan een Dodenfeest werd gelijkgesteld aan het sluiten van een pact met de Duivel. In de loop der eeuwen werd echter duidelijk dat de dodenverering te diep in het volksgeloof geworteld zat om deze te kunnen uitroeien.

Het Wilde Heer

Een van de manieren waarop de teruggekeerde doden zich in de winter manifesteerden was in het Wilde Heer, ook wel genaamd Wilde Jacht. Met veel geraas en gekletter vloog deze bende volgens ooggetuigen door de lucht en streek soms neer op een akker of boerenerf. Veel verhalen hierover hebben gemeen dat het Wilde Heer alles overhoop gooit, maar dat later de betreffende plek bijzonder vruchtbaar blijkt te zijn of dat de geesten gaven hebben achtergelaten. In de Germaanse gebieden was het vaak Wodan, Holda, Perchta of Diana die het Wilde Heer aanvoerde. Meestal werd nadrukkelijk gewaarschuwd tegen de verderfelijke invloed van de Wilde Jager. Vanuit christelijk standpunt was het Wilde Heer een bende demonen, heksen en de geesten van ongedoopte kinderen, aangevoerd door de Duivel zelf. De *Holden*, de volgelingen van Holda, werden tot *Unholden*, waarmee nog steeds demonen en boze geesten worden aangeduid. In de Middeleeuwen zijn verscheidene pogingen ondernomen de Wilde Jacht te kerstenen. De *Hubertusjacht*, op 3 november, is hiervan het bekendste voorbeeld. Volgens de middeleeuwse legende jaagde de heidense Hubertus op een hert dat plotseling een schitterend kruis op zijn gewei had staan, waarna Hubertus zich prompt tot het christendom bekeerde.

Sint Maarten (11 november)

Toch had de eerste heilige die in de katholieke kerk vereerd werd, Martinus van Tours, veel weg van de aanvoerder van het geestenleger. Net als Wodan werd Sint Maarten altijd op een wit paard afgebeeld. Zoals Wodan zijn *Wünschelgerte* had, een staf die vruchtbaarheid bracht, zo had ook Sint Maarten zijn staf. In Duitsland maakten de herders op Sint Maartensdag, 11 november, een *Martinsgerte* van een berkentak die met twijgen van eik en jeneverbes werd omwonden. De staf werd de hele winter bewaard en in het voorjaar werd het vee ermee aangeraakt voordat het van de stal weer naar de weiden ging. In Oostenrijk bakte men de *Marteslaible*, kleine harde broodjes die het hele jaar bescherming boden tegen blikseminslag en ander onheil. Net als Wodan gulle gaven bracht werd ook Sint Maarten geacht geschenken uit te delen. Tenslotte had de heilige zijn eigen mantel in tweeën gesneden om hem te delen met een arme bedelaar. In Utrecht en Holland werd Sint Maarten *Schuddekorfdag* genoemd. Men verzamelde appels, mispels, tamme kastanjes en noten in een grote korf die 's avonds boven het Maartensvuur werd gehangen om te roosteren. De korf

werd net zo lang geschud tot de hele inhoud eruit gevallen was, waarbij alle aanwezigen probeerden hier iets van te bemachtigen. In Duitsland was de *Martinshorn* bijzonder populair. Soms was dit een broodje in de vorm van een hoorn, soms een zak met lekkernijen. In Dortmund en Düsseldorf werd de zak opgehangen en in brand gestoken zodat het snoep door de kamer vloog. In Freudenthal werd gezegd dat Sint Maarten 's nachts op zijn paard rondreed en de Maartenshoorn in de huiskamers neerlegde.

Het was een wijdverbreide gewoonte de oogst van de nieuwe wijn met Sint Maarten te kelderen en te proeven. Aan de *Maartenswijn* werden heel bijzondere kwaliteiten toegeschreven. De toast bij het Maartensvuur werd *Maartensdronk* of *Maartensminne* genoemd. De wijn werd geacht door Sint Maarten zelf gezegend te zijn, waardoor de most in kostelijke wijn veranderd was. Men zong daarbij een van de vele Maartensliederen:

*Sint Martijn, Sint Martijn
t' Avond most en morgen wijn*

Op veel plaatsen in Europa werd het Slachtfest op Sint Maarten gehouden. Tijdens de *Speckmärten* werd een varken geslacht en anders was er de Maartensgans, die vaak als attribuut op afbeeldingen van de heilige te vinden is. Na het feest was er meestal een levendige handel in botjes en veertjes van de geslachte gans, waaraan grote magische krachten werden toegeschreven. Uit de vorm en kleur van het borstbeen leidde men af hoe het komende jaar zou verlopen.

In Nederland is Sint Maarten door de eeuwen heen populair gebleven. Er werd vrijwel overal hout verzameld voor het Maartensvuur dat 's avonds op de pleinen werd aangestoken. Er werd rond het vuur gedanst en feestgevierd. Later op de avond sprong men over het vuur. Plaatselijk was ook het *fakkelen* populair. Daarbij liepen jonge mannen met brandende fakkels in het donker door de velden. Ook met teer bestreken touw werd hiervoor gebruikt. Voor de kleintjes was er de Sint Maartensstoet, waarin elk kind een lampion droeg of een uitgeholde wortel, voederbiet of koolraap met een lichtje erin. Later werden vooral pompoenen en kalebassen hiervoor gebruikt. Deze optochten worden nog steeds op verschillende plaatsen in Nederland gehouden en lijken zich de laatste jaren in een groeiende belangstelling te mogen verheugen.

Sint Maarten werd in het jaar 480 officieel ingesteld als begin van de advent, de periode die de komst van Christus inluidt. Met de advent begon het kerkelijk jaar en dat is nog steeds zo, al begint de advent sinds 1085 op de vierde zondag vóór Kerstmis.

Allerheiligen (1 november)

Hoewel Sint Maarten de heidense dodenverering een christelijke draai gaf kon hij deze niet helemaal vervangen. De doden bleven een belangrijke rol spelen in het volksgeloof. Ook de andere heiligen konden daar niets aan veranderen. Ze werden sinds 610 in het Pantheon in Rome herdacht op Allermartelaren, op 13 mei. Later ontstond de behoefte ook heiligen te eren die niet de marteldood gestorven waren en in 835 stelde paus Gregorius IV het feest van Allerheiligen in. Dat dit feest op 1 november werd gezet gebeurde volgens Louis Janssen 'onder invloed van de Ierse Kerk ... mogelijk mede bedoeld om de heidense praktijk van *Samhain* te doen vergeten.' (*Nicolaas, de duivel en de doden*, p. 85).

Het is duidelijk dat niet alleen Samhain, maar ook de andere Dodenfeesten rond deze datum met Allerheiligen gekerstend werden. De heiligen werden

ingezet om de doden in toom te houden. De kerk ontwikkelde hiervoor de leer van de Gemeenschap van de Heiligen. Deze leer is gebaseerd op de gedachte dat slechts een klein deel van de gelovigen zo goed is dat men gelijk naar de hemel kan of zo slecht dat men onherroepelijk veroemd is. Voor de meeste mensen geldt, aldus deze leer, dat ze na hun dood een tijdlang in het vagevuur moeten doorbrengen om te boeten voor hun zonden en gelouterd te worden voordat ze naar de hemel mogen. De Gemeenschap van de Heiligen wordt gevormd door de heiligen, de zielen in het vagevuur en de levende gelovigen. Deze gelovigen kunnen op Allerheiligen de heiligen vragen het lot van de zielen in het vagevuur zo draaglijk mogelijk te maken.

Van vereerde doden naar arme zielen

De doden, die door alle Indo-Europese stammen vereerd werden als voorouders en als dragers van de goddelijke kracht die zelfs de dood overwint, werden door het christendom in een heel ander daglicht gesteld. Hulp moest men niet verwachten van de doden, want ze waren zelf hulpeloos en overgeleverd aan hun kwelgeesten in het vagevuur. De doden raadplegen over belangrijke vraagstukken was zinloos, want als ze tijdens hun leven over enige wijsheid hadden beschikt waren ze niet in het vagevuur terechtgekomen. De doden van eten en drinken voorzien was nutteloos omdat ze geen lichamelijke behoeften meer hadden. De doden waren niets méér dan betreurenswaardige *arme zielen*. Van de arme zielen was in geen enkel opzicht hulp te verwachten. Wel kon men zijn eigen lot in het hiernamaals verbeteren door de arme zielen met gebed te steunen en door goede werken te verrichten uit naam van de arme zielen. In plaats van de doden te laven en te spijszigen kon men beter de armen van voedsel en drinken voorzien. In plaats van de dode van grafgiften te voorzien kon men beter dit *godsdeel*, dat soms een kwart van de bezittingen besloeg, aan de kerk schenken.

Allerzielen (2 november)

In het jaar 1006 werd door paus Johannes XIX op 2 november Allerzielen ingesteld. Het feest was bedoeld om het lot van de arme zielen te gedenken en op die dag voor hun zieleheil te bidden. Tijdens het bidden zouden de zielen tijdelijk uit het vagevuur verlost zijn en door het graf met wijwater te besprenkelen werd je geacht de brandwonden te helen. In de praktijk was Allerzielen voor het gewone volk een gelegaliseerde aanleiding om hun geliefde doden te eren. De graven werden versierd en er werd meestal een lampje op gebrand. Ook werd eten en drinken, ondanks protesten van kerkelijke zijde, op de graven neergezet. In Beieren en Oostenrijk werd vaak de periode van 30 oktober tot 8 november aangeduid als *Seelenwoche* en gebruikt om het contact met de doden te onderhouden. Nog steeds worden op 2 november op veel plaatsen in de christelijke wereld de graven schoongemaakt, met bloemen versierd en van een lichtje voorzien.

De goede doden

De winter was voor de verschillende Indo-Europese stammen de tijd dat de doden terugkeerden naar de plaats waar ze tijdens hun leven hadden gewoond of de plaats waar ze waren begraven. Ze konden hun intrek nemen op zolder of in een schuur of donkere kast en meestal wist je niet eens dat ze er waren. Tot na het wintersolstitium konden ze echter van hun aanwezigheid blijk geven door wonderbaarlijke verschijningen en vreemde gebeurtenissen. De doden

konden worden opgeroepen of geraadpleegd door middel van divinatie (orakelen). Ook konden ze uit zichzelf verschijnen of een bewijs van hun bezoek in de vorm van een geschenk achterlaten.

Sinterklaasavond (5 december)

Veel verhalen rond Sint Maarten passen in het beeld van de goede doden die geschenken brengen, maar ook andere heiligen deden dat. De bekendste is natuurlijk Sint Nicolaas, wiens naamdag op 6 december valt, maar wiens feest, zoals gebruikelijk bij heidense feesten, op de vóórvond wordt gevierd. Op dat moment begint tenslotte de nieuwe dag al. De staf die bij Sint Maarten nog de vruchtbaarheid overbrengt is hier tot een bisschopsstaf geworden, een ornament dat alleen zijn gezag uitbeeldt. De levensroede die in veel volksgebruiken vanaf de oudheid altijd vruchtbaarheid en kracht heeft overgebracht is in de handen van Zwarte Piet alleen nog een instrument om stoute kinderen te straffen.

Hoewel een aantal wetenschappers sinds de jaren dertig het verband tussen Sinterklaas en Wodan ontkent, valt niet te loochenen dat de goede Sint is geënt op het thema van de teruggekeerde doden die over wonderbaarlijke krachten beschikken en goede gaven verstrekken aan wie hun eer betoont. In 1931 ontvouwde K. Meisen in *Nikolauskult und Nikolausbrauch im Abendland* de theorie dat de Nicolaaslegende geheel uit christelijke bronnen te verklaren is. Wel zag Meisen een verband met de voor-christelijke dodencultus, maar verklaarde deze met Griekse en Romeinse voorbeelden. Louis Janssen legt zich in *Nicolaas, de duivel en de doden* neer bij het strikte onderscheid tussen Nicolaas en Wodan, maar toont wel aan dat de Germaanse dodencultus het voorbeeld voor de Nicolaaslegenden en -gebruiken is geweest. Rita Ghesquiere, doctor in de Germaanse filologie, gaat in haar studie *Van Nicolaas van Myra tot Sinterklaas*, ervan uit dat zowel heidense als christelijke elementen tot de vorming van Sinterklaas hebben bijgedragen. Ze noemt de overeenkomsten tussen Sinterklaas en Wodan 'opmerkelijk', p. 77. Zoals alle heidense doden als demonen werden voorgesteld zo is ook het gevolg van Sint Nicolaas in de Middeleeuwen een stoet duivels aan een ketting, hun gezichten zwart geverfd of gemaskerd. Zwarte Piet, in Duitsland Ruprecht genoemd, is nog overgebleven van deze helse voorstelling. Op Texel, in de afgeschermdde omgeving die een eiland eigen is, wordt het *Sunderklazen* op 12 december gevierd door gemaskerde en verklede mannen die, in de anonimiteit van hun vermomming, alles doen wat de rest van het jaar verboden is.

In het heidendom voorzag men de doden van eten, drinken en alles wat ze verder nog nodig hadden en kreeg hiervoor bescherming en levenskracht terug. Sinterklaas zorgt zelf voor lekkernijen en brengt nog geschenken mee ook, maar alleen voor wie zoekt is. Wie stout is gaat in de zak, een flauw overblijfsel van de hel waaruit de doden even verlost zijn.

Van goede gaven naar bedeltochten

De gaven voor de doden werden in de Middeleeuwen overgedragen op de armen en wel speciaal op de arme kinderen en weeskinderen. Deze kinderen gingen op hun beurt halen waar ze meenden recht op te hebben. Op bepaalde hoogtijdagen gingen ze, vaak gemaskerd of met zwartgemaakte gezichten, in optocht met lampionnen de buurt rond en klopten huis aan huis om geld, appels of noten te vragen. Vooral met Sint Maarten, Sint Andries (30 november) en Sint Nicolaas kwamen deze optochten algemeen voor. Vaak werd er gezongen voor de traktatie, maar wie niets gaf kon erop rekenen beschimpt of vervloekt te wor-

den. De jongeren, als plaatsvervangende doden, werden geacht over bepaalde krachten te beschikken en weinig mensen weigerden iets te geven. Vaak waren er speciale *zielenbroodjes* die hiervoor gebakken werden en uitgedeeld aan de kinderen. In Engeland werden dit *soul cakes* genoemd, terwijl de stroomtocht *go a-souling* heette. Op Vlieland gingen de kinderen tijdens de bedeltochten, die *pierepauwen* werden genoemd, in het wit gekleed met lampionnen rond.

Hallowe'en

In Engeland werd het Winterfeest in de Middeleeuwen *All Hallow's Eve*, de vooravond van Allerheiligen, genoemd, al snel afgekort tot Hallowe'en. Het werd ook wel Hallowtide of Hollowtide genoemd. Vanwege de associatie met heiligen en vagevuur werd Hallowe'en vooral als een katholiek feest gezien. Tijdens de Reformatie zijn dan ook verschillende pogingen ondernomen het feest te verbieden, wat ten dele gelukt is. In Engeland en Zuid-Schotland was Hallowe'en in de Elizabethaanse tijd zo goed als verdwenen. Ook in de verschillende protestantse gebieden in Noord-Europa werd het Allerheiligenfeest afgeschaft. Plaatselijk wisten Sint Maarten en Sint Nicolaas zich te handhaven en namen veel kenmerken van het oude Winterfeest in zich op.

In Ierland, Wales en Noord-Schotland leefde het Winterfeest vooral op het platteland voort. Tot in deze eeuw was het algemeen gebruik op All Hallow's Eve een stukje brood in de vensterbank te leggen voor de geesten. Tijdens een grote optocht werd door gemaskerde dansers en muzikanten de wereld op haar kop gezet. Uitgeholde vruchten met lichtjes erin vertegenwoordigden de geesten van de overledenen. Omdat Hallowe'en het begin van het nieuwe jaar is, voorspellen orakels wat er het komende jaar zal gebeuren.

Een van de redenen om met Hallowe'en een bedeltocht te organiseren was om hout te verzamelen voor het grote vuur dat 's avonds werd aangestoken. Daarin werd meestal een grote stropop verbrand. Deze stropop speelde vooral in de Lente- en Zomerfeesten een rol. In die feesten stelde de stropop de winter voor, maar de pop werd ook wel *heks* genoemd. Met Hallowe'en is het niet de winter van het afgelopen jaar die verdreven wordt. Die is immers allang verdwenen. De *nieuwe* winter staat voor de deur en hoewel hij niet verdreven kan worden, kan de kou nog wel een tijdje op een afstand worden gehouden. Ook is het verbranden van de stropop niet alleen het verdrijven van de winter, maar ook en vooral het doorgeven van de vruchtbaarheid. Het stro is wat is overgebleven van de vorige oogst en om de vruchtbaarheid hieruit los te maken wordt een deel van het stro verbrand of in het water gegooid. De geesten van de overledenen werden gezien als hoeders van de vruchtbaarheid in de wintertijd. In het voorjaar en de zomer werd een ander deel van het stro verbrand en werd de vruchtbaarheid door de geesten teruggegeven aan de aarde.

In Engeland nam Guy Fawkes Day, 5 november, het verbranden van de stropop met Hallowe'en over. Alleen werd de stropop daar genoemd naar de verrader die op 5 november 1605 het parlamentsgebouw wilde opblazen. In de negentiende eeuw emigreerden veel Ieren naar de Verenigde Staten en al snel werd Hallowe'en daar een van de belangrijkste jaarfeesten. Talloze kinderen gaan die avond gemaskerd en als heks of monster verkleed in groepjes de straat op en bellen huis aan huis, waarbij ze 'trick or treat' roepen. Als ze geen traktaatie (treat) krijgen zullen ze vervelende geintjes (trick) met je uithalen. In de loop van de twintigste eeuw werd Hallowe'en als Amerikaans feest in Europa weer ingevoerd en op bescheiden schaal gevierd, maar nu meer als kindervermaak dan als de spil van de jaarfeesten, die het ooit was geweest.

Een Winterviering voor deze tijd

Het oude heidense Winterfeest was gebaseerd op de gedachte dat de grens tussen de gewone wereld en gene zijde in deze tijd wat minder strikt is dan anders. Voor de Indo-Europese volkeren betekende dit dat ze contact konden krijgen met de overleden voorouders die drie generaties lang nog in de winter terug zouden keren. Voor Wicca's en andere Moderne Heidenen biedt het Winterfeest de mogelijkheid op de een of andere manier contact te maken met een overleden vriend of familielid. Toch zal het begrip *voorouders* voor hen niet hetzelfde betekenen als voor de Germanen of Kelten, voor wie familie, stam en geloofsgenoot dezelfde groep omvatte. Voor moderne heidenen is de situatie meestal dat hun familie en voorouders een ander geloof aanhangen of aanhingen dan ze zelf doen. Ook zijn zij niet gewend in stamverband te leven en ook daarom betekenen voorouders voor hen iets anders dan voor de heidense Kelten of Germanen. Het Winterfeest is ook voor moderne paganisten een feest om met de andere wereld in contact te komen, maar daarbij hoeven de voorouders geen rol te spelen. Je kunt contact zoeken met een dierbare dode - een familielid, vriend of vriendin - maar je kunt ook onbekende geesten ontmoeten en iets van ze leren. Of je zoekt contact met een totemdier, dat je al eerder bent tegengekomen. Of je stelt je open voor de krachten uit de andere wereld, welke vorm ze ook aannemen. Als je in je religie met de God en de Godin werkt zullen de krachten zich deels rond hun wezen vormen. Tijdens het Winterfeest is het gemakkelijker een persoonlijk contact met de wezens uit de andere wereld tot stand te brengen. Als je eraan gewend bent met de heersers van de elementen te werken zullen die zich in het Winterfeest gemakkelijker manifesteren dan anders.

Het bovenstaande moet niet sensationeel worden voorgesteld als het oogverblindende optreden van een bovennatuurlijke verschijning. Soms is een vluchtige aanraking, een flauw lichtschijnsel of nauwelijks hoorbaar geluid het enige dat je een andere aanwezigheid gewaar doet worden. Meestal is het niet meer dan een vaag gevoel dat er iets om je heen is dat je niet met je gewone zintuigen kunt waarnemen.

Door te orakelen tijdens een ritueel voor het Winterfeest kun je de daar aanwezige krachten, welke dat ook zijn, vragen je te helpen het juiste antwoord op een vraag te vinden. Omdat het Winterfeest het begin van het jaar is kun je de uitkomst als aanwijzing voor het hele komende jaar opvatten. In Engeland legde men vaak stenen in het Hallowe'envuur. Ieder zette een eigen teken op een steen en de volgende dag ging men kijken wat het vuur met de stenen had gedaan. Als ze waren gebarsten of weggerold was dat een slecht teken voor de betreffende persoon. Ook andere vormen van divinatie tijdens het Hallowe'enfeest waren zeer geliefd. Vooral de appel speelde daarbij een grote rol. In *De Keltische maankalender in het zonnejaar*, p. 159-161, heeft Ko deze divinatiemethoden beschreven. Sommige spelletjes in de huiselijke kring werden door de deelnemers vaak alleen als amusement gezien, maar even vaak wilde men iets te weten komen over de toekomstige geliefde of de perikelen in een bestaande relatie. Om te orakelen kun je gebruik maken van de verschillende in de handel zijnde systemen of je eigen orakel ontwerpen. In *De kringloop van het leven* hebben we een groot aantal technieken beschreven. Een eenvoudige manier om te divineren is met twee dobbelstenen. Het werpen met stenen, blokjes hout of botjes, voorzien van een of meer symbolen, letters of cijfers, is al vele duizenden jaren oud.

Het idee voor de hieronder beschreven manier om te divineren met twee dobbelstenen is ontleend aan Basil Ivan Rakoczi, *Fortune telling*, p. 116, en door ons

verder uitgewerkt. Je begint met de stenen te gooien om het lot te laten beslissen waarover je iets zal worden onthuld. De mogelijke onderwerpen, gebaseerd op de huizen van de horoscoop, zijn:

- 2: Geldzaken, bezittingen
- 3: Communicatie, korte reizen, broers of zusters
- 4: Huis en huiselijke omstandigheden, de vader
- 5: Ontspanning, spel, kinderen
- 6: Gezondheid, dienstverlening
- 7: Relaties, ook op zakelijk gebied
- 8: Seksualiteit, dood, geboorte, transformatie
- 9: Groei, ontwikkeling, verre reizen
- 10: Succes, de moeder van de vraagsteller
- 11: Vriendschap
- 12: Verlies, beproeving, transformatie

Daarna gooi je opnieuw de twee stenen om te zien wat je te wachten staat:

- 2: Tegenstellingen zijn moeilijk te overbruggen
- 3: Door samenwerking en harmonie kun je veel bereiken
- 4: Goede bedoelingen kunnen stranden op de starheid van anderen
- 5: Alles kan veranderen, ten goede of ten kwade
- 6: Vertrouw erop dat alles goed komt, wat er ook gebeurt
- 7: Het is beter voorzichtig te zijn dan teleurgesteld te worden
- 8: Er komt beweging in de zaak, maar voorzichtigheid is geboden
- 9: Vertrouw op je eigen kracht, niet op die van anderen
- 10: Een doel dat je lang voor ogen hebt gehad komt binnen handbereik
- 11: De dingen zijn anders dan ze lijken
- 12: Neem met niets minder dan het beste genoegen

Door magisch werk te doen tijdens een Winterfeestritueel kun je de daar aanwezige krachten vragen je te helpen iets te veranderen. Het hieronder genoemde voorbeeld is door ons uitgevoerd tijdens een ritueel met vijftig mensen, waarvan de meesten niet waren ingewijd. Het is een eenvoudige en veilige manier om een magische handeling te verrichten met een groep of als je alleen bent. Je neemt een kaars met bijbehorende kandelaar of standaard, een ketel of schaal en drie smalle stroken papier. De kaars steek je aan. De ketel of schaal zet je ernaast. Op de eerste strook papier beschrijf je in een paar woorden een probleem. Op de tweede strook beschrijf je het doel dat je wilt bereiken en op de derde strook de weg waarlangs je dat doel wilt bereiken. Een voorbeeld kan zijn dat je werkloos bent en aan de slag wilt. Je kunt de strookjes dan als volgt invullen:

- 1 Probleem: Ik ben werkloos
- 2 Doel: Ik wil een vaste baan
- 3 Weg: Ik ga een sollicitatiebrief schrijven.

Deze strookjes ga je in elkaar vlechten. Het vlechten is een eeuwenoude handeling om iets dat je wilt bereiken magisch te bekrachtigen. Bij de beschrijving van het vlechtbrood komen we hierop terug. Om drie stroken papier te kunnen vlechten moeten ze niet te breed zijn. Je moet ze aan de bovenkant op elkaar leggen en vastmaken, bijvoorbeeld met een nietje, lijm of draadje wol. Daarna vlecht je de drie stroken in elkaar en maakt ze aan de onderkant vast. Terwijl je

het doel dat je wilt bereiken visualiseert zeg je: 'Moge het vuur mijn wens transformeren naar de werkelijkheid.' Hierna steek je met de kaars de ineengevlochten stroken aan en gooit ze in de ketel of schaal waar je ze laat uitbranden. Als je op het derde strookje had aangegeven iets te zullen ondernemen doe je dat na het ritueel of zodra de gelegenheid zich voordoet. In het gegeven voorbeeld ga je dus een sollicitatiebrief schrijven zodra je een geschikte vacature ziet.

Vanouds was het Winterfeest, naast een Dodenfeest een Slachtfeest. Op de boerderij werden meestal een of meer varkens geslacht. Wat gerookt kon worden werd in de schoorsteen gehangen en diende samen met de gemaakte worst en balkenbrij als wintervoorraad. Dieren die men niet gedurende de gehele wintertijd kon voederen werden verkocht of geslacht. In onze moderne maatschappij is het slachten steeds meer het werk van specialisten geworden. Het slachten was destijds noodzakelijk om de winter door te komen. In overdrachtelijke zin kan het Winterfeest voor ons nog steeds een Slachtfeest zijn. We kunnen ons erover beraden wat we moeten achterlaten (verkopen), wat we willen opofferen (slachten) en wat we willen bewaren (de winter door helpen). In het ritueel kun je dit bijvoorbeeld vormgeven door drie lijstjes in te vullen met dingen die je wilt achterlaten, opofferen of bewaren. Midden in de Cirkel zet je een ketel en een brandende kaars. De lijst met zaken die je wilt achterlaten draag je driemaal widdershins de Cirkel rond. Je loopt dan naar de kaars en zegt: 'Dit wil ik achter me laten.' Daarna steek je het papier aan en gooit het in de ketel. Dan pak je het lijstje met dingen die je wilt opofferen en je zegt: 'Dit wil ik opofferen.' Ook dit papier verbrand je. Daarna neem je het derde papier en loopt driemaal deosil rond de Cirkel. Dan loop je naar de kaars en zegt: 'Dit wil ik meenemen.' Daarna verbrand je ook dit papier. Widdershins en deosil lopen zijn eeuwenoude methoden om zaken af te sluiten of te versterken.

In beperkte mate is het Winterfeest ook een laatste Oogstfeest. De geslachte dieren zijn in zekere zin de oogst van de zomer. Noten, zaden, de laatste appels en knolgewassen worden rond deze tijd geoogst. Het Herfstfeest is in dit opzicht belangrijker, maar de winter is nu dichterbij en wat niet in de herfst is geoogst kan nu misschien alsnog worden binnengehaald. De relatie tussen Samhain en oogst is ook dat men de hulp van de doden inriep om voor het volgend jaar een goede oogst te verzekeren. Zaad werd vaak in de winterviering betrokken om de kracht van de doden op het zaad over te brengen. Soms werd van het laatste koren een krans voor de doden gemaakt die tijdens de winteromgang rond de velden werd megedragen. Zowel het binnenhalen van de laatste oogst als het overbrengen van kracht op iets dat later geoogst zal worden is een thema dat in een Winterfeest vorm kan krijgen. In het door ons uitgewerkte ritueel wordt een wens overgebracht op een kaars die door de groep wordt opgeladen tijdens een handeling, waarbij alle kaarsen tweemaal deosil de Cirkel rond gaan.

Uithollen van pompoen of kalebas

Je kunt pompoenen of kalebassen uithollen en er met een mesje ogen, neus en mond in uitsnijden, waarna je er een waxinelichtje in kunt branden. Bij de groenteman zijn rond deze tijd meestal wel eetbare pompoenen te koop. Niet-eetbare pompoenen en kalebassen zijn te koop bij bloemist of tuincentrum. De vruchten vertegenwoordigen enerzijds de oogst van het moment, terwijl de verlichte gezichtjes de geesten van de voorouders die het feest opluisteren symboliseren (zie het fotokatern).

Je begint ermee een kapje van de pompoen of kalebas af te snijden. Met een lepel haal je de zaden en draden uit de vrucht. De zaden kun je drogen om in

het voorjaar je eigen pompoenen en kalebassen te zaaien. Met een grapefruit-mesje, meloenbolletjeslepel of appelboor kun je de vrucht verder uithollen. Zorg ervoor dat de wand niet te dun wordt en maak de bodem plat genoeg om er een waxinelichtje op te kunnen zetten. Met een balpen kun je ronde, rechthoekige of driehoekige ogen en neus aftekenen. Maak de mond niet te ingewikkeld, met tanden en al, want dat is moeilijk uit te snijden. Maak mond en neus ook niet te groot, want dan is het gezicht niet stevig genoeg meer en zul je er snel een stuk afbreken. Met een lang, dun mesje snij je de verschillende openingen in het gezichtje waarna je de blokjes eruit kunt drukken. Voordat het ritueel begint kun je een waxinelichtje in de pompoen(en) aansteken.

Kruidige pompoentulband

Een pompoen van ongeveer 600 gram kun je gebruiken om het volgende recept te maken. Als je tijdens het uithollen van een pompoen uitschiet en het gezichtje één groot gat is geworden kun je op deze manier de pompoen nog nuttig gebruiken. Anders moet je gewoon een pompoen schillen en het vruchtvlees in stukjes snijden. Je hebt nodig:

- 1 tulbandvorm
- 400 gr pompoenstukjes
- 200 gr zonnebloempitten
- 200 gr rozijnen
- 4 eieren
- 2 dl olie
- 175 gr bloem
- 175 gr volkorenmeel
- 250 gr rietsuiker
- 2 zakjes bakpoeder
- 2 theelepels kaneel
- 1 theelepel gemberpoeder
- 1/2 theelepel gemalen kruidnagel
- 1/2 theelepel gemalen nootmuskaat
- geraspte schil van 1 citroen
- snufje zout
- boter en paneermeel voor de tulbandvorm

Kook de stukjes pompoen in ruim water in ± 15 minuten gaar. Laat de pompoen uitlekken en maak er met een pureestamper moes van. Klop de eieren, suiker, olie en de afgekoelde pompoenmoes met een mixer goed door elkaar. Doe de kruiden, zout en geraspte citroenschil erdoor en klop nog even. Roer de rozijnen en de zonnebloempitten erdoor. Doe nu het volkorenmeel erbij. Zeef de bloem met het bakpoeder boven dit beslag en roer ook dit erdoor. Vet de tulbandvorm in en doe er wat paneermeel overheen om vastkleven te voorkomen. Schud overtollig paneermeel eruit. Schep het beslag in de vorm en bak de tulband in het midden van een voorverwarmde oven op 180°C in ± 70 minuten gaar. Laat de tulband in de oven iets afkoelen. Verwijder de vorm en laat de tulband op een rooster verder afkoelen. De tulband kun je bewaren voor het feest na afloop van het ritueel.

Vlechtbrood voor het Dodenfeest

Voor de koekjes-en-wijn-ceremonie kun je een vlechtbrood bakken. Vlechtbrood werd door de eeuwen heen in verschillende landen van Europa gebakken met Allerzielen als offerbrood voor de arme zielen. In Duitsland werd het *Seelenbrot* of *Seelenzöpfe* genoemd. Vlechtbrood wordt wel gezien als substituuat voor haaroffers, die op zich weer een vervanging van mensenoffers zouden zijn. Deze theorie, ontworpen door Max Höfler, die vrijwel alle brood en gebak als substituuat voor mens- en dieroffers ziet, is al in de jaren dertig door Franz Eckstein in het *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens* bekritiseerd. Eckstein ziet de oorsprong van het allerzielenbrood als spijsoffer aan de overle-

den voorouders. Het vlechten is voor Eckstein een magische handeling die bij de magische dodenwereld past. Hoewel met Allerzielen nog andere brood- en gebakvormen voorkomen is het vlechtbrood een van de belangrijkste. Voor het vlechtbrood heb je nodig:

- 500 gr volkorenmeel
- 3 dl karnemelk
- 1/2 dl olie
- zakje gedroogde gist of 30 gram verse gist (zie bijlage 4)
- 1 eetlepel gedroogde tijm
- 1 eetlepel gedroogde rozemarijn
- 1 eetlepel gedroogde peterselie

Meng de gedroogde gist door het meel. Roer het zout en de gedroogde kruiden erdoor. Voeg de karnemelk en de olie toe. Kneed alles goed door tot het deeg een elastische bol vormt. Laat dit op een warme plaats onder een natte schone theedoek rijzen tot tweemaal dit volume. Dit kan 30-60 minuten duren. Hierna kneed je het deeg goed door op een met bloem bestoven aanrecht. Je deelt het in drieën en vormt er drie rollen van ± 30 cm lengte van. De rollen leg je naast elkaar op een ingevette bakplaat. Leg de uiteinden op elkaar en zet er iets zwaars op. Vlecht nu de drie rollen in elkaar. Doe dit losjes want er moet ruimte overblijven om te rijzen. Werk de drie uiteinden netjes af, leg ze op elkaar en druk ze een beetje plat. Bestrijk het brood met los geklopt ei. Laat de vlecht weer rijzen. Bak daarna het brood in een oven op 200°C in ± 20 minuten gaar.

Speculaas en pepernoten

De pepernoten en speculaaspoppen die Sinterklaas en Zwarte Piet vanouds voor ons meenemen zijn onderdeel van de goede gaven die geesten voor het Winterfeest meebrengen. De pepernoten worden meestal bij verrassing over ons uitgestort. De speculaaspoppen beelden geschenken in koekvorm uit. Voor het deeg heb je nodig:

- 250 gr bloem
- 125 gr margarine
- 200 gr basterdsuiker
- 4 eetlepels melk
- 2 theelepels bakpoeder
- 1 eetlepel kaneel
- 1 theelepel kruidnagel
- 1 theelepel kardemom
- 1 1/2 theelepel gemberpoeder

In plaats van de laatste vier ingrediënten kun je ook 2 eetlepels koekkruiden nemen. Doe de bloem, suiker, zout, de kruiden en het bakpoeder bij elkaar. Snij de boter in de bloem met twee messen in kleine stukjes, ter grootte van een erwt. Voeg de melk toe en kneed hier met de hand snel een samenhangende bal van. Pak deze in huishoudfolie en laat dit een nacht in de koelkast rusten. Van dit deeg kun je pepernoten bakken. Je maakt hiervoor kleine balletjes die je op een ingevette bakplaat drukt, zodat ze aan één kant plat worden. Je kunt het deeg ook uitrollen tot een dikke plak en deze op het bakblik tot speculaas bakken. Na afkoelen kun je er speculaasbrokken van maken. Om speculaasvormen te maken gebruik je een speculaasplank. Bestrooi de plank met bloem. Druk het deeg op de plank en snij het overtollige deeg eraf. Beklop de plank op een ingevette bakplaat tot de koek uit de vorm valt. Dit herhaal je tot het deeg op is. Bak de pepernoten en speculaasvormen 12-15 minuten in een oven op 180°C. De dikke plak bak je in 20 minuten.

Tamme kastanjes

Tijdens het feest kun je bijvoorbeeld tamme kastanjes serveren. Je kunt ze rond deze tijd verzamelen of kopen. Kruis ze in en pof ze gedurende drie kwartier in een droge koekenpan.

Mispelwijn

Voor het winterfeestritueel kun je mispelwijn maken. In bijlage 2 is het zelf maken van wijn uiteengezet. Mispels zijn in oktober en november over het algemeen te koop bij de groenteman. Soms kun je een kistje bestellen. Landgoederen met een traditionele boomgaard hebben vaak wel mispelbomen staan. Ook worden mispels in toenemende mate geplant in parken en groenstroken. Als je niet weet hoe ze eruitzien kan een bomenboek uitkomst bieden. Pluk de vruchten als ze net rijp zijn. Het is een misverstand dat mispels snel rotten of dat zelfs beter rotte vruchten gebruikt kunnen worden. Voor 5 liter mispelwijn heb je nodig:

- 3 kg mispels
- 1½ kg suiker
- ½ theelepel looizuur
- 2½ liter water
- 1 theelepel gistvoedingszout
- 1 theelepel pecto-enzym
- sulfiet
- giststarter

Maak twee dagen van tevoren een giststarter, zoals beschreven in bijlage 2. Hak het fruit fijn. Doe het in een schone emmer, pan of gistingvat, giet er 2½ liter kokend water over en roer de suiker erdoor. Laat dit afkoelen en doe de giststarter, het looizuur, het gistvoedingszout en het pecto-enzym erbij. Laat dit goed afgedekt op een warme plaats staan. Roer drie keer per dag. Na vier dagen zeef je de most en doet die in een 5-literfles, die je met een hete sulfietoplossing hebt schoongemaakt. Vul aan met lauw water. Verder als gebruikelijk (zie bijlage 2).

Samhain-wierook

Als wierook kun je ½ eetlepel van de basiswierook nemen (zie bijlage 1). Hieraan voeg je toe: ¼ theelepel kaneel, ½ theelepel lavendel en een verkruid laurierblad. Deze wierook is ook te gebruiken als divinatiewierook. Voor het Winterfeest-ritueel kun je ook een van de in bijlage 1 beschreven algemene wierookrecepten nemen.

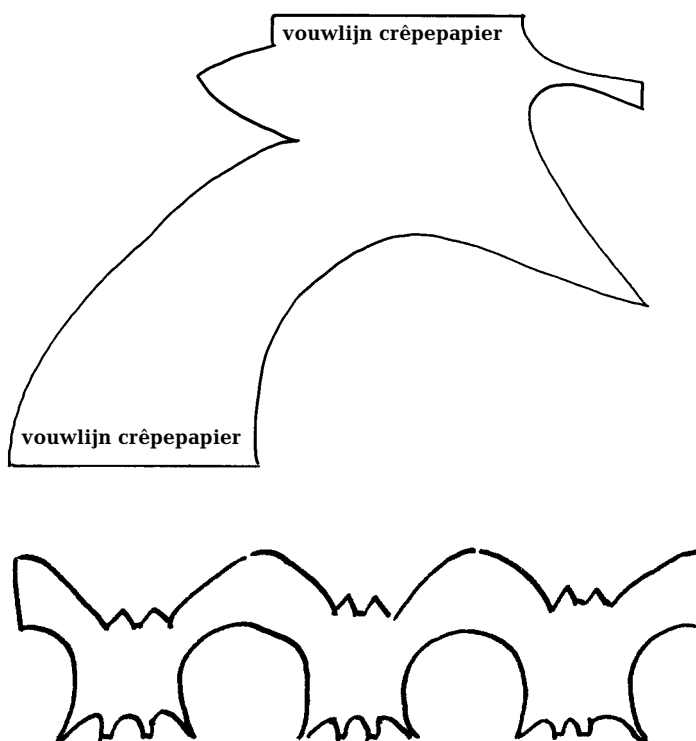
Versiering van de ruimte

Voor een winterfeestritueel kun je de ruimte sfeervol versieren door een kring van dode bladeren uit te leggen. Neem vooral mooie grote bladeren, zoals platanen, esdoorn en kastanje. Tijdens een bos- of parkwandeling kun je van alles verzamelen dat je in een grote schaal kunt neerzetten: hazelnoten, tamme en wilde kastanjes, dennenappels en sparrenkegels, mispels, wilde appeltjes en wat je verder nog tegenkomt. Op een speelse wijze kun je een sfeer van nacht en ontij oproepen door slingers van vleermuizen op te hangen. De slingers kun je zelf maken door de figuur hiertegenover uit een rol zwart crêpepapier te knippen. Uit een rol haal je drie slingers van 2½ meter. Teken de vleermuis op ware grootte, plak hem op dun karton en knip deze vorm uit. Leg deze mal met de rechte kanten (voorkant lijfje en vleugeluiteinden) op de rol papier. Knip nu langs de schuine kanten van de mal. Rol het crêpepapier af en de slinger is klaar.

Vorbereiding voor het ritueel

Op en bij het altaar staan de gewone attributen die bij elk ritueel worden gebruikt (zie hoofdstuk 4). De ruimte is versierd op een bij dit feest passende wijze. Er is wijn, een vlechtbrood of schaal met koekjes. Naast het altaar staat een grote ketel, gevuld met aarde. Er zijn evenveel witte kaarsen als aanwezigen en een schaal met olijfolie, eventueel met een druppeltje wierookolie erdoor. Er zijn plaatjes bijenwas in verschillende kleuren. Deze plaatjes, van het merk Stockmar, zijn te koop in alle kleuren, inclusief goud en zilver, bij winkels die antroposofische artikelen verkopen. Door stukjes was in je hand te verwarmen kun je er vormen mee maken die je op de kaars drukt.

De handelingen in het ritueel, waarbij iedereen een kaars in de hand heeft, worden van tevoren geoefend tot iedereen weet wat hij of zij moet doen. Repeteer dit liever een keer extra dan dat de handeling tijdens het ritueel ontspoot.

Vleermuisslinger (schaal 1 : 2).

Het ritueel

De Cirkel is gevormd volgens het basisritueel. Kaarsen, wasplaatjes en olie worden in het midden gelegd. De aanwezigen gaan in een kring zitten. PS en P zijn de priesteres en priester die het ritueel leiden. PS zegt:

We gaan nu een kaars opladen met een wens. Door die kaars te branden transformeren we die wens en zal hij werkelijkheid worden. Denk goed na over iets dat je achter je wilt laten en vraag je af wat je daarvoor in de plaats wilt hebben. Als je dat beeld van wat je wilt bereiken duidelijk voor ogen hebt pak je een kaars en maakt dan met was een afbeelding hiervan op de kaars. Kies een kleur en een vorm die je aanspreken. Volg gewoon je intuïtie. Het hoeft niet mooi of duidelijk te zijn. Waar het om gaat is dat de afbeelding jou iets te zeggen heeft. Ga je gang.

Als iedereen met was een afbeelding op zijn of haar kaars heeft gemaakt zegt PS:

Neem de kaars in beide handen. Sluit je ogen, haal diep adem en ontspan je. Van boven je komt een stroom goudgeel licht naar beneden. Via je kruin komt deze stroom je lichaam in en gaat langs je ruggengraat naar beneden. Tegelijk komt een stroom donkerbruin licht omhoog en gaat door je voeten je lichaam binnen. Ter hoogte van je hart komen beide stromen samen en gaan dan langs je armen en je handen over op de kaars die je vasthoudt. Laat deze energiestroom vloeien tot je voelt dat de kaars is opgeladen. Dan open je je ogen, je neemt de kaars in je linkerhand en doopt de wijsvinger van je andere hand in het schaalpje olie in het midden. Vanuit het midden naar boven begin je de kaars te zalven en zo maak je contact met de spirituele wereld. Daarna zalf je de kaars vanuit het middelpunt naar beneden. Zo breng je de wens terug in de materiële wereld.

Als iedereen de kaars heeft gezalfd gaat men staan. De doos met kaarsen en het schaalpje olie worden buiten de Cirkel gezet en de ketel met aarde komt nu in het middelpunt. Iedereen houdt de eigen kaars in de rechterhand en staat met het gezicht naar het middelpunt van de Cirkel. PS zegt:

*De zomer is voorbij, de oogst is binnen
Zoals het wiel draait, draaien wij mee
Dank, Moeder Aarde, voor Uw gulle gaven
Zoals het wiel draait, draaien wij mee*

De aanwezigen draaien om hun as een halve slag met de klok mee en staan nu dus met het gezicht naar buiten. Iedereen geeft de kaars aan de persoon rechts van zich. Allen hebben nu dus een kaars in de linkerhand. Vervolgens draait iedereen weer een halve slag en geeft de kaars aan de persoon die daar het dichtst bij is. Iedereen heeft nu de kaars rechts en draait weer een halve slag. Dit wordt net zo vaak herhaald tot iedereen de eigen kaars terug heeft. Het lijkt ingewikkeld, maar het principe is simpelweg: halve slag met de klok mee draaien en de kaars geven aan de hand die daar het dichtst bij is. Iedereen blijft op de plaats en de kaarsen gaan de Cirkel rond. Het draaien moet wel gelijktijdig gebeuren. Een van de groepsleden kan dit bijvoorbeeld met een trommel aangeven. P zegt als iedereen de eigen kaars terug heeft:

*De zomer is voorbij; laat los wat niet geoogst is
Zoals het wiel draait, draaien we mee
Laat afsterven wat al is verdord
Zoals het wiel draait, draaien we mee*

De aanwezigen houden nu de kaarsen op de plaats en gaan zelf de Cirkel rond en wel als volgt. Allen hebben de kaars in de linkerhand en draaien om deze as een halve slag tegen de klok in. Iedereen staat nu met het gezicht naar buiten. Met de rechterhand neemt iedereen de kaars van de persoon rechts van zich over. Nu is de rechterhand waarin men de kaars houdt de as waar omheen men een halve slag, nu met de klok mee, draait. Met de linkerhand pakt iedereen weer de kaars van de persoon naast zich en draait weer een halve slag tegen de klok in. Dit herhaalt zich tot iedereen de eigen kaars weer terug heeft. Iedereen draait dus vooruit, zijn neus achterna, nooit achteruit. Als er een oneven aantal personen aan bovenstaande handelingen meedoet, eindigen beide bewegingen, die van de kaarsen en die van de personen, als iedereen met het gezicht naar buiten staat. Als dat zo is draait iedereen op het gegeven teken met de trommel nog een halve slag verder en eindigt met het gezicht naar binnen. Bij deze laatste handeling worden geen kaarsen gewisseld, want iedereen heeft en houdt de eigen kaars. PS zegt:

*Het jaar is ten einde, de oogst is binnen
Wat moet sterven, sterft
Wat moet leven, leeft
Laat los wat je achter moet laten*

De groep denkt een poosje in stilte na over deze woorden. PS steekt haar kaars aan en loopt er deosil mee naar de ketel. Ze zegt:

Moge het vuur mijn wens omzetten in werkelijkheid.

Ze zet haar kaars in de aarde in de ketel. De persoon links van haar volgt en zo alle anderen, P als laatste.

Hierna gaat iedereen zitten. PS (of een ander groepslid) zegt:

Ga gemakkelijk zitten. Sluit je ogen. Haal een paar keer diep adem. Voel hoe de adem je longen en je buik vult. Hou de adem een paar seconden vast en laat hem dan weer rustig ontsnappen. Ontspan je bij het uitademen. Vul ook je borstholte met lucht en adem niet alleen met je buik.

Je loopt in een bos, op een smal pad dat zich tussen eiken en beuken door slingert. Links van je zie je een berk, rechts een kastanje. Je neemt alle bomen goed in je op. De kastanje heeft veel van zijn bladeren al laten vallen en wat er nog hangt is vergeeld en verdord. Ook de andere bomen laten al duidelijk het jaargetijde zien. Het is een beetje kil en je bent er niet echt op gekleed. Het waait en bij elke windstoot dwarrelen bladeren naar beneden. Je kijkt naar de lucht en je ziet donkere wolken die regen voorspellen. De weg klimt enigszins en na een poosje kom je op een open plek in het bos. Hier merk je pas goed hoe hard het waait. Je houdt je handen voor je ogen als je de open plek oversteekt, want rechts van je is een zandvlakte en af en toe waait het losse zand metershoog op. Soms is het of je figuren in het opgewaaide zand herkent, spookachtige, ijle verschijningen die even snel verdwijnen als ze opduiken. Het is ook net of ze geluiden maken, klaaglijke, snerpende kreten als van kleine, snelle diertjes die aan alle kanten langs je heen schieten.

Je schrikt als de hemel ineens fel verlicht is, maar het volgende moment hoor je de donder rollen en terwijl je stilstaat en erover nadenkt dat je beter onderdak kunt gaan zoeken, striemt de regen al in je gezicht. Je kijkt om je heen, maar je ziet nergens een plek om te schuilen. Je staat midden op de open plek en de regen striemt je gezicht, terwijl de ene bliksemflits na de andere door de lucht schiet. Met je hoofd weggedoken in je jas strompelt je verder. Het is ineens donker geworden en je kunt niet zien waarheen je gaat, maar je wilt bij die open plek vandaan voordat je door de bliksem getroffen wordt. In de verte zie je een vaag licht en zo goed als dat gaat, loop je in die richting. Een paar keer verdwijnt het licht, maar steeds vind je het terug en ineens ben je er vlakbij.

Het is een houten huis en er schijnt een zwak licht door het raam. Er is een deur, en een klink, maar geen bel. Je aarzelt even en klopt dan. Er gebeurt niets. Je bonst harder op de deur. Weer niets. Je loopt naar het raam. Als je op je tenen staat kun je net naar binnen kijken. Je ziet niemand en het is binnen te schemerig om alles goed te kunnen onderscheiden. Terwijl je je afvraagt wat je nu te doen staat, slaat de bliksem niet ver van waar je staat in een boom en in een schrikreactie ren je naar de deur en draait de klink om. Tot je verbazing gaat de deur open en voordat je het weet sta je binnen.

Het duurt even voordat je aan de schemer gewend bent. Het licht, begrijp je nu, kwam alleen van het vuur dat in de open haard brandt.

'Is er iemand?' roep je.

'Ja, ik,' hoor je heel zacht en verbaasd kijk je om je heen, maar je ziet niemand.

'Waar dan?' vraag je.

'Vlak bij je,' hoor je en ineens beseft je dat het je eigen stem is.

'Maak het je gemakkelijk,' zegt de stem. 'Trek die natte kleren uit.'

Je aarzelt, niet zo happig om je uit te kleden in een vreemde omgeving, waar misschien ineens iemand binnen kan komen die je vraagt wat je daar doet, maar de stem herhaalt dat je dat natte spul uit moet trekken en aarzelend doe je het.

'Gooi ze nu in het vuur,' zegt de stem.

Je aarzelt.

'Doe het,' zegt de stem. 'Af en toe is het nodig alles achter je te laten en opnieuw te beginnen.'

Je pakt al je kleren bij elkaar, loopt ermee naar de open haard en gooit ze in het vuur. Onder een hevige gesis en met veel rook doven de kletsnatte kleren het vuur.

Het is donker om je heen nu het vuur is uitgegaan, maar na een poosje begin je een vaag schijnsel te zien, een cirkel van licht om je heen. Je gaat naar de rand van de cirkel en begint met de wijzers van de klok mee over het lichtschijnsel te lopen. Je hoort een melodie, muziekinstrumenten, stemmen. Je beweegt je op het ritme van de muziek en neuriet de melodie mee. Voor je uit dansen vage figuren als reusachtige vuurvliegjes en als je omkijkt zie je dat ze ook achter je zijn. Ze nemen je mee in hun wilde dans en je begrijpt dat het hun licht is dat de cirkel vormt. Je laat alle zorgen en beslommingen van je af glijden en je danst of je nooit anders gedaan hebt. Je wordt er loom van en een beetje draaiertig.

'Luister goed,' hoor je de stem zeggen. 'Als de muziek ophoudt, mag je een wens doen en daarna zul je in slaap vallen en uitgerust wakker worden.'

Je danst verder. De muziek wordt luider en wilder en de lichtjes lijken te veranderen in een vlammeende cirkel van vuur. Rode vlammen, gele vlammen, oranje, alle kleuren zie je om je heen. Ineens spat de hele cirkel als een zeepbel uit elkaar en het is donker om je heen, aardedonker. Nu mag je je wens doen en daarna zul je slapen.

Het is licht als je je ogen opendoet. Je bent naakt. Je herinnert je wat er is gebeurd: de dans, de cirkel van licht, de wens die je hebt gedaan. Je kijkt om je heen. Je bent in dezelfde kamer. Je ziet de open haard en je herinnert je dat je je kleren in het vuur hebt gegooid. Je loopt naar de haard. Je ziet je kleren liggen en je pakt ze. Ze zijn niet verbrand, zelfs niet geschroeid en je trekt ze maar snel aan.

Terwijl je de deur achter je dichtdoet en nog eenmaal omkijkt naar het kleine houten huisje in het bos, denk je opnieuw aan de wens die je gedaan hebt en je vraagt je af of hij zal uitkomen. De tijd zal het leren. Een paar meter van je vandaan zie je een zwartgeblakerde boom. Je herinnert je de blikseminslag en je huivert als je bedenkt hoe dichtbij je was toen dat gebeurde.

Je loopt dezelfde weg terug als je gekomen bent, langs de open vlakte, daarna over het pad dat tussen de eiken en beuken door slingert. Je ziet een bank, gaat erop zitten en haalt een paar keer diep adem. Daarna open je je ogen, rekt je uit en je bent weer terug in deze ruimte. Je voelt je ontspannen en plezierig.

PS pakt een beker wijn en de schaal met het vlechtbrood of de koekjes en zegt:

Ik zegen deze wijn en dit voedsel uit naam van de Oude Goden.

Ze drinkt en geeft de beker aan P, die ook drinkt en haar de beker teruggeeft. PS geeft de beker aan de persoon links van zich. Zo gaat de beker de Cirkel rond. Daarna hetzelfde met de schaal koekjes.

PS zegt:

Moge het vuur onze wensen transformeren naar een werkelijkheid voor het nieuwe jaar. Gelukkig nieuwjaar.

Hierna wordt de Cirkel op de gewone manier afgesloten.

6 Midwinter (Joel)

De namen *Joel en Midwinter* zijn door de eeuwen heen de gebruikelijke aanduidingen geweest voor het feest van de kortste dag. Beide namen komen nog steeds voor in de officiële *Woordenlijst Nederlandse taal* (het Groene Boekje).

De essentie van het Joelfeest

Het woord Joel gaat vermoedelijk terug op een Indo-Europese wortel, *kwel, die draaien betekende. Het Oudnoorse *Jol*, het Zweedse *Jul* en het Deense *Juul* zijn varianten in de Scandinavische talen. Het is mogelijk dat het Oudengelse *Iul* door Deense kolonisten in de elfde eeuw over de Britse eilanden is verspreid. *Yule* wordt in het Engels nog steeds gebruikt om het Kerstfeest mee aan te duiden. Hoewel de geleerden het over de afleiding van het woord Joel niet eens zijn, lijkt de betekenis van wiel het meest voor de hand liggend. De gedachte daarbij is dat na het wintersolstitium de zon, na enkele dagen op hetzelfde punt te zijn gebleven, weer in beweging lijkt te komen. Het Zweedse en Deense woord voor wiel, *hjul*, is vrijwel identiek aan de naam van het Midwinterfeest. Al in de Steentijd was de mens gericht op het wintersolstitium, zoals megalitische bouwsels als Newgrange in Ierland en Meas Howe op de Orkney-eilanden bewijzen. De eerste is gericht op de zonsopgang tijdens het solstitium, de laatste op de zonsondergang.

Het begin van de winter was, zoals we in het vorige hoofdstuk uiteengezet hebben, in heel Europa een belangrijk moment in het jaar. De laatste oogst was binnen, er werd geslacht wat nodig was om de winter door te komen en de geesten van overledenen werden geacht terug te keren naar hun voormalige woonplaats. Ook in het Joelfeest spelen de geesten een grote rol, zoals we aan de hand van vele voorbeelden zullen verduidelijken. In het volksgeloof werd algemeen aangenomen dat de geesten in het begin van de winter verschijnen en pas na het solstitium weer vertrekken, hoewel ze ook daarna op bepaalde hoogtijdagen nog geacht werden aanwezig te zijn.

Het Joelfeest speelde in Noord-Europa, waar de winters langer, kouder en donkerder zijn, een grotere rol dan in het zuiden. Naarmate men verder naar het noorden gaat, komt de zon in de winter minder hoog boven de horizon. Boven de poolcirkel verdwijnt de zon zelfs enkele dagen of weken. Toch is ook in Midden- en Zuid-Europa het Joelfeest door de eeuwen heen een belangrijk moment in het jaar geweest.

De 12-daagse joeltijd

Alle Indo-Europese volkeren vierden rond het wintersolstitium een groot feest dat gewoonlijk een aantal dagen duurde. Deze dagen konden voor of na het solstitium vallen of deels ervoor en deels erna. Het Germaanse Joelfeest duurde twaalf dagen, die oorspronkelijk vanaf de eerste volle maan na het solstitium geteld werden. Nadat de Juliaanse kalender werd ingevoerd gingen de Germanen ertoe over de joeltijd in de twaalf dagen na het solstitium te vieren. Zo diep geworteld zat dit heilige feest dat pogingen van kerkelijke zijde het te verbieden of te ontcrachten nooit helemaal gelukt zijn. Nog steeds wordt in delen van Scandinavië een 12-daags Joelfeest gevierd. Nog steeds wordt de periode van 26 december tot 6 januari in Noord-Duitsland *Zwölfen* genoemd, terwijl men meer naar het zuiden nog spreekt van *Zwölf Nächte* of *Zwölf heilige Tagen*.

In Nederland werd de joeltijd ook wel aangeduid als *De Twaalf Dagen*. In Engeland was de naam *Twelve Days* gebruikelijk, op 6 januari afgesloten met *Twelfth Night*. Gewoonlijk werd 26 december geteld als 'eerste dag na kerst' en de joeltijd eindigde dan op 6 januari als 'twaalfde dag na kerst'. Een andere manier was om Kerstmis zelf ook mee te tellen en dan eindigde de joeltijd op 6 januari met *Dertiendag*. Deze naam is tot in de twintigste eeuw in ons land algemeen gangbaar geweest. In Westfalen werd de joeltijd aangeduid als *Drüttien Dagen*.

De Romeinse midwintertijd

De Romeinen vierden geen feest na het wintersolstitium, maar deels ervoor en deels erna. Vanaf 17 december werden de *Saturnalia* gehouden. In principe duurde het feest tot het wintersolstitium, alleen konden de verschillende Romeinse autoriteiten het niet eens worden wanneer dat plaatsvond. Lucius Columella rekende in de eerste eeuw van onze jaartelling in zijn landbouwkundige verhandeling *De re rustica* 23 december als kortste dag. Zijn tijdgenoot Plinius hield echter vast aan 26 december, terwijl de Juliaanse kalender uitging van 25 december. Hoewel de *Saturnalia* nooit langer dan 7 dagen, tot en met 23 december, hebben geduurd is aannemelijk dat ook de Romeinen een 12- of 13-daags Midwinterfeest hebben gekend.

Volgens de Republikeinse kalender, die aan de Juliaanse kalender voorafging, had december 29 dagen. Vanaf 153 v.Chr. gold 1 januari als begin van het jaar. De dertiende dag na het begin van de *Saturnalia*, volgens de Romeinse manier van inclusief tellen (de eerste dag meegeteld), was de laatste dag van het jaar. De *Saturnalia* werden door Romeinse schrijvers wel aangeduid als 'tussen de jaren', wat erop wijst dat met deze periode het jaar werd afgesloten. Het oorspronkelijke Romeinse Midwinterfeest omvatte naar alle waarschijnlijkheid 13 dagen, namelijk 23 december, het oude wintersolstitium, en de 6 dagen ervoor en erna. Julius Caesar verplaatste het solstitium van 23 naar 25 december en verlengde de maand december van 29 naar 31 dagen, waarmee in feite dezelfde situatie bleef bestaan.

De Zonnegod Sol Invictus

In het jaar 218 van onze jaartelling werd de zeventienjarige Marcus Aurelius Antoninus in een periode van grote chaos en burgeroorlogen tot keizer gekozen. Hij noemde zich Elagabal, naar Sol Invictus Elagabal, de Zonnegod die in de Syrische stad Emese werd vereerd. De jonge keizer liet de door hem meegevoerde God als enig toegestane godheid in het Romeinse Rijk uitroepen. De andere Goden konden hooguit als bemiddelaar voor Sol Invictus (Onoverwinnelijke Zon) een rol spelen. In de korte tijd dat hij aan de macht was hield de jonge keizer zich meer met religie dan met staatszaken bezig. Nadat Elagabal in 222 was vermoord werd de cultus van Sol Invictus niet verboden, maar wel moest deze God voortaan genoeg nemen met een plaats naast de vele andere Goden en Godinnen die in het Romeinse Rijk vereerd werden. De feestdag van Sol Invictus was 25 december, het wintersolstitium, als de God zich verjongde en als het ware herboren werd. Toen de Romeinse keizer Constantijn zich in 312 met het christendom verzoende, groeide deze religie al snel uit tot een staatsgodsdienst. Voor de heidense midwinterviering was hierin geen plaats, temeer daar deze werd geassocieerd met het feest van Sol Invictus.

De zegetocht van Mithras

In de vierde eeuw v.Chr. had de verering van Mithras in Iran alle andere erediensten overvleugeld en in de eerste eeuwen van onze jaartelling verspreidde de Mithras-cultus zich over het heidense Romeinse Rijk. Hoewel Mithras van oorsprong geen Zonnegod was werd hij al snel in Romeinse tempels aangeroepen als *Deus Sol Invictus*. Op 25 december, het wintersolstitium, werd in Rome de geboorte van Mithras gevierd. Een van de zeven rangen die behaald konden worden door inwijdingen in de Mithras-mysteriën was die van *Miles*, soldaat, en Mithras was dan ook bijzonder populair onder de gewone soldaten. In 308 gaf keizer Diocletianus Mithras de hoogste eer als 'Beschermer van het Rijk'. Waarschijnlijk zou Mithras alle andere Goden in het Romeinse Rijk verdrongen hebben als keizer Constantijn niet enkele jaren later de zijde van het christendom gekozen had.

De zonnecultus binnen het christendom

Het christendom vertoonde veel overeenkomsten met zowel de cultus van Sol Invictus als die van Mithras. Ook Jezus werd vergeleken met de zon en met het eeuwige licht dat de strijd met het duister aanbindt. Ook het christendom was een strikt monotheïsme waarin alle andere godheden werden ontkend of minstens bestreden. Juist door deze overeenkomsten vormde de zonnecultus een ernstige bedreiging voor het prille christendom, een bedreiging die met alle beschikbare middelen werd bestreden. In 321 stelde Constantijn de zondag in als dag voor religieuze activiteiten, terwijl voordien de Romeinen, net als de joden, de zaterdag daarvoor bestemd hadden. Maar verder wilde de keizer de zonnecultus zoveel mogelijk terugdringen. Al in 324 verbood hij alle offers en rituelen van de Mithras-religie. Overal in het Romeinse Rijk werden in de loop van de vierde eeuw Mithras-tempels verwoest.

De geboorte van Jezus Christus

Gedurende de eerste eeuwen van onze jaartelling bestond er binnen het christendom geen overeenstemming over de geboortedag van Jezus. De bijbel geeft geen enkele aanwijzing over een geboorte in de winter en de eerste bronnen hierover spreken elkaar tegen. In het begin van de vierde eeuw werd 6 januari als geboortedag gerekend. In de Kalender van Philocalus, die in 354 in Rome verscheen, werd voor het eerst 25 december als geboortedag genoemd, maar niet overal werd dit nagevolgd. De Armeense kerk houdt nog steeds vast aan 6 januari. De overige christelijke landen gingen in de loop van de vierde of vijfde eeuw ertoe over de geboorte van Christus op 25 december te vieren, terwijl het oudere feest van 6 januari werd gevierd als doop van Christus door Johannes de Doper. In Constantinopel werd 6 januari gevierd als Epifanie, het vereren van het Christuskind door de wijzen uit het oosten. Geleidelijk aan won deze versie ook in het westen terrein zodat 6 januari uiteindelijk in het Nederlands de naam Driekoningen kreeg.

Het christelijke Joelfeest

In het jaar 567 stelde de Synode van Tours vast dat het geboortefeest van de Heiland gevierd diende te worden van 25 december tot 6 januari. Daarmee sloot men aan bij de *Dodekahemeron*, het twaalfdaagse feest dat al eerder in de Byzantijnse kerk was aangenomen. Ook sloot de nog weinig invloedrijke roomse kerk aan bij de Germaanse joeltijd, die precies in dezelfde periode werd gevierd. In de negende eeuw, waarschijnlijk al eerder, was dit twaalfdaagse

christelijke Joelfeest in Engeland ingeburgerd. Het is niet duidelijk in hoeverre de Kelten eenzelfde Joeltijd vierden of zich voornamelijk bij de Germaanse gebruiken hebben aangesloten.

Het is de kerkleiders door de eeuwen heen een doorn in het oog geweest dat het geboortefeest van de Heiland en het heidense Midwinterfeest op dezelfde dag werden gevierd. In 1582 bracht de door Paus Gregorius XIII ingevoerde kalenderhervorming (zie hoofdstuk 3) hier verandering in. Op 4 oktober 1582 volgde direct 15 oktober en het wintersolstitium werd voortaan officieel op 21 december gerekend. De voorjaarsequinox verschoof daarmee van 25 naar 21 maart, het zomersolstitium van 24 naar 21 juni en de herfst van 25 naar 21 (later 23) september.

Het begrip Midwinter

Naast de aanduiding Joel is *Midwinter* door de eeuwen heen gebruikt om het solstitium aan te duiden. De oudste documenten in het Oudengels (negende eeuw) spreken van *midde wintre* en *midewinter*. Rond het jaar 1000 ontstond de gewoonte de eerste lettergrepen samen te voegen zodat *midwintre*, *mydwynter*, *midwinter* en nog enkele varianten ontstonden. In de andere Germaanse talen vond een vergelijkbare ontwikkeling plaats. Het Middelnederlandse *middenwinter*, *middel winter*, *middewinter* of *medewinter* werd samengetrokken tot *midwinter*. Op dezelfde manier werd het Middelhoogduitse *mittewinter* tot *Mittwinter*.

Tot de invoering van de Gregoriaanse kalender (zie boven) stond *Midwinter* gelijk aan het wintersolstitium en dat werd op 25 december gerekend. De afwijking van de kalender was aan astronomen bekend, maar dit had geen invloed op de volksgebruiken. Ook toen de Gregoriaanse kalender het wintersolstitium officieel op 21 december vaststelde, bleven de volksgebruiken aan de 25^e december gekoppeld. Het *Woordenboek der Nederlandsche taal* omschrijft *Midwinter* dan ook als volgt: 'Het midden van den winter, of ook de kortste dag, ook Kerstmis.' Het *Middelnederlandsch woordenboek* van Verwijs en Verdam omschrijft *middewinter* als: 'Het midden van den winter, de winterzonnestilstand... Ook en vooral als benaming van het christelijke feest, dat omstreeks dien tijd gevierd werd, nl. het kerstfeest.'

In onze samenleving is het wintersolstitium het begin van de winter. De naam *Midwinter* en vergelijkbare namen in andere Germaanse talen wijzen op een gemeenschappelijk idee dat het wintersolstitium niet het begin, maar het midden van de winter is. Dit berust op een oude tweedeling van het jaar in zomer en winter. In hoofdstuk 3 hebben we de polariteit van het jaar al genoemd. Het is verleidelijk een mooie verdeling van het jaar te maken, waarbij de herfstequinox het begin van de winter, het wintersolstitium het midden van de winter, de voorjaarsequinox het begin van de zomer en het zomersolstitium het midden van de zomer is. Heidense jaarfeesten en volksgebruiken volgen echter zelden of nooit zo'n mooi schema. Het begin van de winter kon plaatselijk variëren van 1 september tot 5 december, zoals we in het vorige hoofdstuk uiteengezet hebben. Het begin van de zomer was niet de voorjaarsequinox, maar Meivond, zoals we in hoofdstuk 9 uiteen zullen zetten. De namen Midwinter en Midzomer drukken vooral een *gevoel* uit dat de winter halverwege is nu de dagen weer gaan lengen en dat de zomer halverwege is nu de dagen weer korter worden. Een gevoel is iets anders dan een rekenkundig verdelen van de dagen van het jaar.

Het begrip winterzonnewende

Het Latijnse *solstitium* betekent letterlijk *zonnestilstand*. Dit verwijst uiteraard naar het feit dat de zon gedurende een aantal dagen niet hoger of lager gaat en op dezelfde plaats lijkt te blijven. Het Middelhoogduitse *sunnenwende*, *sonnenwende* of *sonbende* verwijst naar het verschijnsel dat de zon zich na de stilstand als het ware omwendt en de andere kant uit gaat, dus niet steeds hoger, maar juist steeds lager, of omgekeerd. Het Duitse *Wintersonnenwende* werd meestal gebruikt om het solstitium mee aan te duiden, maar er werd ook wel het Midwinterfeest van 25 december mee bedoeld. Het Middelnederlandse *wintersonnenwende* werd, net als het moderne *winterzonnewende*, zelden gebruikt en nooit om het feest mee aan te duiden.

De Saturnalia en Larentalia (17-23 december)

Veel van de latere kerstgebruiken zijn een mengeling van christelijke, Romeinse en Germaanse elementen. De Saturnalia zijn gewijd aan Saturnus, een van oorsprong Etruskische landbouwgod. Zijn naam is vermoedelijk afgeleid van *satum*, het gezaaide, en houdt ook verband met *saturare*, in overvloed schenken. Saturnus is de Vegetatiegod die overvloed schenkt. Tijdens de Saturnalia heeft hij echter een andere rol. In de winter is de vegetatie afgestorven en de natuur moet worden wakkergeschud om de laatste vonk van leven aan te wakkeren. De grote populariteit van de Saturnalia heeft ertoe bijgedragen dat Saturnus vooral met de afstervende natuur geassocieerd werd. In de nadagen van het Romeinse Rijk werd Saturnus gelijkgesteld met de Griekse God Kronos, die de tijd en de dood symboliseerde. In de Middeleeuwen was Saturnus niet meer dan een symbool voor de dood, een geraamte met een zeis in de ene hand, een zandloper in de andere. Oorspronkelijk was Saturnus echter niet de dood, maar juist de levenskracht die de dood overwint. De Saturnalia (17-23 december) en de daarop aansluitende Larentalia (23 december) waren erop gericht de levenskracht van het graan op te wekken en over het dode punt van het jaar heen te helpen. Waarschijnlijk duurden de Larentalia oorspronkelijk van 23-29 december.

De Saturnalia waren enerzijds een omkering van alle waarden en normen, anderzijds een periode om elkaar geschenken te geven. Het was een tijd buiten de tijd, een plaats buiten de ruimte, een moment dat alles anders was. Slaven werden op hun wenken door hun meesters bediend, scholen en openbare gebouwen werden gesloten, oorlogen werden onderbroken en alles was anders dan anders. In deze geordende chaos ging iedereen bij burens en vrienden op bezoek en bracht kleine geschenken mee, met name waskaarsen, aardewerken beeldjes en *strenae*, kleine attenties, bijvoorbeeld takjes waaraan gedroogde vruchten werden gehangen. Dit waren vaak hulsttakjes, waarmee ook de huizen werden versierd. Op de betekenis van de hulst komen we verderop in dit hoofdstuk terug. Het feest op de derde dag van de Saturnalia werd *Opalia* genoemd, gewijd aan Ops, de Godin van overvloed en vruchtbaarheid, vooral geassocieerd met de rijpende vruchten. In de latere mythen werd ze de gemalin van Saturnus genoemd.

'Het idee van buiten-de-tijd,' zegt Michael York in verband met de Saturnalia, 'hoort duidelijk bij de tijdloze wereld van de doden.' (*The Roman festival calendar of Numa Pompilius*, p. 195). Ook het geven van geschenken maakt, zoals we in het vorige hoofdstuk uiteengezet hebben, deel uit van de geestenwereld. In de *Larentalia*, op 23 december, is het verband met de dodencultus nog duidelijker aanwezig. De Godin aan wie dit feest was gewijd, Acca Larentia, was de beschermvrouwe van de *lares*, de goede geesten van de overledenen. Over deze

van oorsprong Etruskische Godin werden zeer uiteenlopende verhalen verteld. Soms was ze een Godin, soms de wolvin die Romulus en Remus met haar melk voedde, soms was ze een beeldschone prostituee in de tempel van Heracles die de stad Rome een fortuin naliet. In Rome was een heiligdom dat als het graf van Acca Larentia werd beschouwd. Bij dit graf werden tijdens de Larentalia offerdiensten gehouden ter ere van de lares.

Het Luciafeest (13 december)

Volgens vroegmiddeleeuwse hagiografen is Lucia in de derde eeuw geboren op Sicilië. Ze gaf haar verloving op voor haar christelijke roeping en werd voor haar geloof terechtgesteld in 304 tijdens de christenvervolgingen door de heidense keizer Diocletianus. In de late Middeleeuwen werd ze door haar naam (Lucia = licht) verbonden met de terugkeer van het licht na het wintersolstitium. Haar naamdag, 13 december, werd vóór de invoering van de Gregoriaanse kalender vaak beschouwd als kortste dag. In Zweden, waar de Gregoriaanse kalender pas halverwege de negentiende eeuw werd ingevoerd, is het Luciafeest vanaf de achttiende eeuw tot op heden bijzonder populair gebleven. Een in het wit gekleed meisje met een kroon van brandende kaarsen, meestal de jongste dochter, gaat als *Lussibrud* (Luciabruide) alle kamers af en brengt, vaak geholpen door bruidsmisjes, alle huisgenoten koffie en lekkernijen in de slaapkamer.

Na de invoering van de Gregoriaanse kalender werd 21 december de kortste dag, maar het Luciafeest bleef op de dertiende staan. Ook in andere delen van Europa werd dit feest gevierd, al zijn de gebruiken buiten Zweden vrijwel verdwenen. In Silezië, de Boheemse, later Pruisische streek, die in 1922 werd verdeeld in een Pruisisch, Pools en Tsjechisch deel, verstond men onder *Zwöliten* de twaalf dagen van Sinte Lucia tot de kerst. Waar de Luciadag gevierd werd zijn de gebruiken vrijwel altijd te herleiden tot Midwintervieringen. De optochten van de Luciabruide en haar gevolg zijn te vergelijken met de midwinteromgangen, die we verderop zullen bespreken. In de loop der eeuwen zijn verschillende gebruiken rond Holda en Perchta door Lucia overgenomen. Ook hierop komen we nog terug.

Sint Thomas (21 december)

Hoewel 21 december pas na de invoering van de Gregoriaanse kalender de kortste dag werd, was het vanouds een van de dagen rond de joeltijd waarin midwintergebruiken bestonden, heidense gebruiken die op een vrij doorzichtige wijze door de heilige werden gekerstend. Veel volksgebruiken op Sint Thomas zetten de wereld op haar kop, zoals de Romeinen tijdens de Saturnalia deden. In Tettwang, vlak bij het Bodensee, gingen jongeren in de Thomasnacht de buurt rond en gooiden stenen potten en kruiken tegen de huisdeuren kapot. Elders waren soortgelijke gebruiken. De hernieuwde levenskracht werd vaak met zang en dans gevierd. In een geschrift uit 1521 klaagt Erasmus dat er in de Thomasnacht in de Rotterdamse kerken wordt gedanst. Ook het Thomasluiden was bedoeld om de levenskracht weer te wekken. In veel delen van Nederland, met name in het noorden, werden de kerkklokken tussen 21 en 31 december de hele dag geluid. Het midwinterhoornblazen, dat met name in Twente tot vandaag de dag populair is gebleven, heeft in wezen dezelfde functie als het Thomasluiden. In de Elzas was het toegestaan om in de Thomasnacht alles te stelen wat je te pakken kon krijgen. Wie de volgende ochtend het laatste opstond werd *Thomasezel* genoemd. In België werd Sint Thomas ook wel *Sluiterkesdag* genoemd omdat de dienstboden hun werkgevers en de school-

kinderen hun onderwijzers buitensloten en pas weer binnenlieten als ze een gunst of traktatie hadden toegezegd. In bepaalde plaatsen droegen kinderen die dag papieren kronen en deelden de lakens uit.

Kerstmis (25 december)

Als belangrijkste christelijke feest in de joeltijd en als traditionele datum voor het solstitium heeft het Kerstfeest veel van de oude midwintergebruiken naar zich toe getrokken. Het Oudengelse *Criste-mæsse* en het Middelnederlandse *kerstesmisse* verwijzen naar de mis voor het Christuskind en naar het heidense feest waarop dit gebaseerd was. Voor een verdere uitleg van het woord *mis* verwijzen we naar hoofdstuk 11. Vermoedelijk zijn de verschillende namen voor Kerstmis in de dertiende eeuw ontstaan. Het Duitse *Weihnachten* is ontleend aan het Gotische *weihs* en het Oudhoogduitse *wih*, die beide 'heilig' betekenen, zoals we in hoofdstuk 4 in het stuk over wierook hebben uitgelegd. Het is niet duidelijk of de Duitse naam teruggaat tot een Germaans heidense aanduiding van de Joeltijd. De naam *Wihnacht* (in het enkelvoud) werd voor het eerst rond 1170 opgeschreven door de dichter Spervogel. Het is aannemelijk dat voordien het woord *Jul* werd gebruikt, dat in het noorden gebruikelijk bleef, terwijl in het zuiden *Weihnachten* (meervoud) de overhand kreeg.

Vaak zijn heidense gebruiken eerder verbonden aan *Kerstavond*, dus de avond van 24 december, dan aan Kerstmis zelf. Meestal werd er gedanst, gezongen en muziek gemaakt. Soms gingen jongeren met lantaarns langs alle huizen en zongen voor geld of snoep. Ook met Kerstmis zelf werd wel gedanst en overal in Europa werden gemaskerde optochten georganiseerd. In Duitsland was daarbij meestal de *Erbsenbär* present. Daartoe werd een gemaskerde man geheel in erwtenstro gewikkeld en aan een ketting rondgeleid. Erwtenspijzen werden speciaal als voedsel voor de doden beschouwd en als zodanig voor hen neergezet. De Erwtenbeer vertegenwoordigt, net als de andere gemaskerde figuren, duidelijk de geesten van de overledenen. Het stro is wat overblijft van de oogst van graan, erwten en andere peulvruchten en het heeft daarom de levenskracht van de vegetatie in zich opgenomen. Wie erin slaagde wat stro uit de Erwtenbeer te trekken, bewaarde dit het hele jaar als krachtig middel tegen allerlei onheil of strooide dit over de akker voordat er werd gezaaid.

Alom verbreid was het gebruik om met Kerstmis of nieuwjaar stro om de vruchtbomen te winden om de levenskracht van deze vegetatie op de bomen over te brengen. Meestal werd in de Twaalf Dagen stro in huis neergelegd, waar de geesten van de overledenen zacht op konden rusten. Op dit stro werden, met name in Finland en Estland, plengoffers en spijsoffers gebracht. Ook onder de kersttafel werd stro neergelegd, zodat de geesten daar tijdens het kerstmaal konden rusten. Het stro in de kribbe van de kerststal is hier een afspiegeling van. Soms werd een kamer in huis speciaal voor de doden ingericht en werd daar gedurende de Twaalf Nachten een olielichtje gebrand zodat de geesten ook 's nachts hun weg konden vinden. Vooral stro van de laatste garve werd bewaard om in de Joeltijd op velerlei wijzen te gebruiken. Als de Twaalf Dagen waren verstreken werd het stro niet weggegooid, maar bewaard om later over de akkers te strooien voordat er gezaaid werd.

Het kerstmaal

Het kerstmaal was vanouds met vele van oorsprong heidense gebruiken doorspekt. In veel landen, met name Zweden en Tsjechië, bleef de gedekte kersttafel tot 6 januari staan. In Niederösterreich en Beieren werd op kerstavond een

tafel voor Percht gedekt. In de kerstnacht kwam Percht en heilige het voedsel en de drank op deze tafel. De *Perchtmilch* en de neergezette spijzen werden de volgende ochtend door het hele gezin en het vee genuttigd. Voor Frau Holda werd in de Middeleeuwen in Duitsland een kersttafel gedekt. Het is aannemelijk dat deze gebruiken teruggaan op offers aan heidense Goden en aan de geesten van overledenen. In Zweden legde men stro en een van stro gemaakte joelbok onder de kersttafel. In plaats van de joelbok werd ook wel een *julgubbe* gemaakt, een stropop waarvoor voedsel en drinken werden neergezet. In het Saarland legden kinderen stro en haver onder de kersttafel 'voor het paard van het kerstkind'.

Het kerstmaal zelf moest altijd zeer overvloedig zijn, want de joeltijd is een keerpunt in het jaar en als dat slecht begint zul je het hele jaar honger lijden. Ook uitbundig 'joel drinken' met bier of mede hoorde bij de feestvreugde. Het drinken van champagne bij het aanbreken van het nieuwe jaar is een hiermee vergelijkbare gewoonte. Aan het kerstbrood of gebak, dat vaak tot nieuwjaar of Driekoningen op tafel bleef staan, werden grote krachten toegeschreven. Na de Twaalf Dagen werden de restanten aan het vee gegeven of gedroogd en in de stal gehangen. Een ander deel werd bewaard om zonodig de magische kracht van het brood te kunnen benutten. Ook was algemeen gebruikelijk kruimels van het kerstbrood onder het zaaigoed te mengen of over de akkers te strooien voordat er gezaaid werd. Ook werden de kruimels wel aan de voet van de vruchtbomen gestrooid. Vaak werd het kerst- of joelbrood gebakken van het meel van de laatste schoof. Het meel dat bij het bakken overbleef had dezelfde levenskracht als het brood zelf. Ook dit meel werd aan het vee gegeven of door het zaaigoed gemengd. Behalve brood werd vrij algemeen varkensvlees gegeten. Op de betekenis hiervan komen we bij de bespreking van de verschillende broodvormen terug.

Het joelblok

Verspreid over grote delen van Europa, ook in Nederland, werd op kerstavond of de eerste kerstdag een *joelblok* of *kerstblok* gebrand. In Letland werd kerstavond *bluchvabar* (blokavond) genoemd. Vanaf de dertiende eeuw zijn er talloze verwijzingen die aantonen hoe algemeen dit gebruik was, maar toch voelde J. ter Gouw zich in 1871 genoodzaakt te vragen: 'Herinnert ge u het Kersblok nog? - Ja, welligt zien sommigen mijner lezers 't nog jaarlijks helder onder den schoorsteen vlammen'. (*De Volksvermaken*, p. 166). Het joelblok was meestal een stuk eikenhout dat in de open haard gebrand werd. Het verbranden van het blok is een heidens gebruik dat zich nauwelijks heeft laten kerstenen. Het vuur activeert de kracht van het hout en maakt deze kracht los zodat die gebruikt kan worden, bijvoorbeeld om vruchtbaarheid door te geven. Bepaalde rituele handelingen bij het verbranden werden geacht deze werking te versterken. Soms werd het blok met wijwater besprenkeld, maar vaker nam men hiervoor wijn en olie. In de zesde eeuw protesteert Martinus, aartsbisschop van Bracara (nu Braga, in Portugal) in zijn geschrift *De correctione rusticorum* al tegen het met kerst of nieuwjaar verbranden van een met wijn besprenkeld blok waarover men veldvruchten strooide. Naast wijn en vruchten werden soms bepaalde kruiden in het vuur gegooid of op het joelblok gebonden. Soms probeerde men het blok tot na nieuwjaar brandend te houden. De as van het joelblok werd over de akkers gestrooid voordat er gezaaid werd. Het restant van het joelblok werd soms in de laatste garf gebonden. Altijd werd dit restant gebruikt om het nieuwe joelblok mee aan te steken. In de Middeleeuwen werd het joelblok vaak het

hele dorp door gesleept en tijdens een groot feest op het dorpsplein verbrand, maar naarmate Kerstmis steeds meer een huiselijk feest werd kwam de open haard of het fornuis hiervoor in de plaats.

Afgezien van de gebruiken rond het joelblok was ook het branden van een joelvuur of kerstvuur in heel Europa gebruikelijk. Vooral toen de kerst- of joelviering nog een gemeenschapsfeest was werden hiervoor vaak grote vuren op de pleinen gebrand. Op andere plaatsen nam een nieuwjaarsfeest deze rol over. Aan de as en verkoolde resten van het kerst- of nieuwjaarsfeest werden wonderbaarlijke krachten toegeschreven.

De kerstboom

De kerstboom zoals wij die tegenwoordig kennen, met lichtjes en ballen, stamt uit de vorige eeuw, maar het gebruiken van bomen en groene takken rond Midwinter dateert al minstens uit de tijd dat Romeinen elkaar tijdens de Saturnalia met vruchten versierde takjes schonken. Voor de heidense Germanen en Kelten was elk bos heilig en elke boom een potentiële tempel waar een God of Godin vereerd kon worden. De boomverering is niet met de kerstening verdwenen. Nog in de late Middeleeuwen werden de balken van het huis, samen met de haard, gezien als de belangrijkste verblijfplaats van huisgeesten en in de winter als verblijfplaats van de voorouders. Vanaf de vroege Middeleeuwen zijn er vele voorbeelden, op vele plaatsen in Europa, van bomen of takken die rond Midwinter of met de kerst versierd werden met vruchten en bloemen. Ook hier-tegen heeft Martinus van Bracara tevergeefs geprotesteerd. Het was tot in de zeventiende eeuw op vele plaatsen in Europa gebruikelijk een met appels en andere vruchten versierde boom op het dorpsplein te zetten en er omheen te dansen. In de zeventiende eeuw ontstond in Duitsland de gewoonte een kerstboom in huis neer te zetten, waarna de gemeenschapsboom geleidelijk aan verdween om pas na de Tweede Wereldoorlog weer terug te keren. Rond 1880 werden in Thüringen voor het eerst glazen appels en ballen gemaakt, waarna de oorspronkelijke versiering met vruchten en bloemen langzaamaan verdween.

Wonderbaarlijke verschijnselen rond Kerstmis

Kerstmis is vanouds een feest waarin de meest wonderbaarlijke dingen gebeuren. De dieren spreken en water verandert in wijn. Verzonken klokken gaan luiden en verborgen schatten worden zichtbaar. Voor de Germanen beschikten de in de joeltijd teruggekeerde doden over magische krachten en maakten ze het onmogelijke mogelijk. In een christelijke context was het wonder van de geboorte in Bethlehem voldoende om steeds opnieuw voor de gelovigen een wonder te laten geschieden. De verhalen over met kerst bloeiende bomen en bloemen kunnen deels ontstaan zijn uit de gewoonte joelbomen met vruchten en papieren bloemen te versieren. Toch zijn er veel verklaringen opgetekend van mensen die dit wonder met eigen ogen aanschouwd hebben. De meidoorn van Glastonbury, die elk jaar met de kerst bloeit en een afstammeling heet te zijn van Christus' doornenkroon, is hiervan het bekendste voorbeeld.

Sint Steffen (26 december)

Sint Steffen was vanouds een dag waarop de wereld op haar kop werd gezet. In Duitsland haalden jongeren in de nacht alles overhoop. Dit werd *steffeln* genoemd. De overvloed die geassocieerd werd met de gaven van de doden en met het opnieuw in beweging komen van de zon is ook in Stephanusgebruiken terug te vinden. Het *steffeln* hield vaak in dat de jongeren van huis tot huis gin-

gen om geld en snoep te krijgen. In Limburg gingen de kinderen op deze dag rond en riepen 'heio', waarna er appels en noten naar ze gegooid werden. Het geven van geschenken op Sint Steffen was zo algemeen dat de tweede kerstdag in Engeland nog steeds *boxing day* (pakjesdag) heet, waarbij de kadootjes onder de kerstboom worden gelegd. De overvloed uitte zich ook in feestmaaltijden en drinkgelagen. De minnedronk die ter ere van de overledenen werd uitgebracht ontbrak op deze dag niet. De *Stefansminne* was al in de eerste eeuwen van onze jaartelling over heel Europa bekend.

Sint Jan de Evangelist (27 december)

De dag gewijd aan Johannes de Evangelist werd vroeger wel gevierd als derde kerstdag. Ook op deze dag werd een minnedronk uitgebracht, de Sint Jansminne, niet te verwarren met de gelijknamige minnedronk voor Johannes de Doper op 24 juni. In Duitsland en Limburg werd, vanaf de twaalfde eeuw of eerder, op 27 december witte wijn in de kerk namens Sint Jan gewijd, terwijl een dag eerder de rode wijn namens Sint Steffen werd gewijd. Het woord *minne* werd daarbij in de Latijnse tekst vertaald als *amor*. De priester wijdde de wijn en zei dan: 'Bibe amore sancti Johannis in nomine patris et filii et spiritus sanctus' - 'Drink de liefde van Sint Jan, in de naam van de Vader, de Zoon en de Heilige Geest.' Daarna dronken alle aanwezigen van de wijn. Voor Stephanus werd een vergelijkbare formule gebruikt. Daarmee werd de heidense afscheidsdronk ter ere van de overledenen veranderd in een dronk op de liefde van de Heilige Drie-eenheid, die via Johannes en Stephanus de gewone mensen bereikte. Pas in de loop van de twintigste eeuw begon de Sint Jansminne, net als de Stefansminne, geleidelijk aan te verdwijnen. In de protestantse landen was deze wijnwijding al in de zestiende eeuw verboden.

Allerkinderen (28 december)

Deze dag heet ook wel *Onnozele Kinderdag* of *Onnozele Kinderen* en is gewijd aan de kinderen die Herodes in Bethlehem ter dood liet brengen in een poging de voorspelde Koning der Joden uit te schakelen. Volgens *Mattheus 2* vond de kindermoord plaats na het bezoek van de wijzen uit het oosten, dat traditioneel op 6 januari wordt gevierd. Dat dit feit op 28 december herdacht wordt heeft dan ook voornamelijk te maken met de tijd van het jaar: de joeltijd waarin de wereld op haar kop wordt gezet. Op Allerkinderen maakten de kinderen de dienst uit en deden alles wat anders verboden was. In de tiende eeuw ontstond in Duitsland de gewoonte van de *Kinderbischof*, waarbij een leerling van de kloosterschool of een koorknaap voor die dag tot bisschop werd benoemd. Aan het hoofd van een grote processie trok de kinderbischof plechtig door de stad of driemaal rond de kathedraal, zeer tot ongenoegen van de kerkelijke autoriteiten. Het is duidelijk dat deze omkering van de orde alles te maken heeft met het wakken van de levenskracht. Tijdens Allerkinderen liepen de kinderen, maar soms ook volwassenen, met een twijg rond en gaven hiermee de vruchtbaarheid door aan met name jonge volwassenen, maar ook sloegen ze de vruchtbomen om ze vruchtbaar te maken. In België werden vooral paren die het afgelopen jaar getrouwd waren op deze wijze met de levensroede geslagen.

Oud en nieuw

In Rome werd in 153 v.Chr. het begin van het jaar op 1 januari gezet, maar aanvankelijk werd deze dag niet gevierd en had alleen een administratieve functie. Het Midwinterfeest vond, zoals we uiteengezet hebben, plaats tijdens de laatste

12 of 13 dagen van het oude jaar. Pas in de vierde eeuw, nadat het christendom zijn intrede had gedaan, werd de *Kalendae Januariae* ingesteld, een vijfdaags feest om de geboorte van het kindje Jezus op 6 januari in te luiden. Nog in dezelfde eeuw ging de kerk ertoe over de geboorte van Jezus op 25 december te plaatsen en deed men al het mogelijke om de snel gegroeide populariteit van de *Kalendae Januariae* in te dammen. De eerste drie dagen van januari werden door de Synode van Tours uitgeroepen tot vastendagen en het werd op straffe van excommunicatie verboden aan de 'heidense' nieuwjaarsviering deel te nemen.

Ook werden er diverse pogingen gedaan een andere datum als nieuwjaar te bestempelen. In de oosterse kerk rekt men vanaf de Middeleeuwen 1 september als begin van het jaar. In de westerse wereld werden diverse nieuwjaarsdata na elkaar en soms tegelijkertijd gehanteerd: 1 september, 24 september, Kerstmis, 1 maart, 25 maart, Pasen. Het kerkelijk nieuwjaar werd, zoals gezegd, in 480 vastgesteld op het begin van de advent. Gedurende de gehele Middeleeuwen bleef de nieuwjaarsdag afhankelijk van regionale gebruiken, waarbij op één plaats vaak twee of meer data tegelijkertijd als nieuwjaar golden. In de vijftiende en zestiende eeuw gingen de meeste staten in Europa er toe over het nieuwjaar op de eerste januari te vieren, maar de verwarring bleef nog lang doorwerken. Tussen 1660 en 1669 veranderde Samuel Pepys, bijvoorbeeld, in zijn dagboeken het jaartal op 25 maart en zette toch 'New Year' bij de eerste januari.

Voorzover 1 januari als nieuwjaar gevierd werd, ontstonden op deze datum gebruiken die vergelijkbaar zijn met die van andere dagen in de joeltijd. Het feest begon, zoals alle Germaanse en Keltische feesten, op de vooravond, die in het Engels nog steeds *New Year's Eve* heet. Naar de heilige aan wie deze dag gewijd is werd vroeger ook wel van *Silvesteravond* gesproken, een naam die in Duitsland nog steeds gebruikt wordt. Toen de heiligenverering tijdens de Reformatie werd afgeschaft ontstond de gewoonte van *Oudejaarsavond* te spreken. Het knallen van vuurwerk bij het begin van het nieuwe jaar en allerlei gebruiken om de gevestigde orde op haar kop te zetten zijn een algemeen verschijnsel tijdens de joeltijd.

Dertiendag (6 januari)

De zesde januari gold vrij algemeen als het eind van de joeltijd. Alle gebruiken die we op de andere dagen beschreven hebben kunnen ook hier voorkomen. De omkering van de gevestigde orde vinden we in de gewoonte een boon in een gerecht te verbergen. In katholieke gezinnen was 't tot in de twintigste eeuw gebruikelijk een koek te bakken met een boon erin. Wie de boon trof was 'koning' voor die dag, wat bepaalde rechten en plichten met zich meebracht. De wijzen uit het oosten die volgens het Mattheus-evangelie het kindje Jezus in Bethlehem bezochten werden in de volksoverleveringen tot de koningen Melchior, Balthazar en Caspar. Het moment dat ze het kindje vonden wordt *epifanie* (verschijning) genoemd. De dag zelf heet Dertiendag of Driekoningen. Op de avond gingen groepen kinderen, waarvan drie verkleed als koning, met een lampion als ster de huizen langs om voor een kleine vergoeding te zingen. Tot de meer huiselijke gebruiken hoorde het *kaarsjesspringen*, waarbij het hele gezin over drie op de grond staande kaarsen sprong.

Het wiel gaat weer draaien

Een algemeen voorkomend joelgebruik is alles wat bewegen en met name draaien kan eerst enkele uren of dagen bewegingloos stil te houden en daarna weer in beweging te zetten. In streken waar Holda of Perchta met Midwinter werd geacht rond te gaan mocht van Midwinter tot na nieuwjaar niet gesponnen worden, anders zou de Godin voor straf je buik openrijten. Waar de Luciadag werd gevierd was het vaak verboden vanaf deze dag tot de kerst te spinnen. Vaak waren allerlei werkzaamheden in de joeltijd tot na nieuwjaar verboden. Er mocht niet op het land worden gewerkt, het huis mocht niet worden geveegd. Er mocht niet op wagens worden gereden want de draaiende wielen zouden een bespottig van de stilstaande zon betekenen. Vaak mocht in de joeltijd niet gebakken worden en moesten het kerstbrood en kerstgebak al op Thomasavond gebakken worden.

Soms werd het wiel na de Thomasdag (Thomasluiden, Midwinterhoornblazen) weer in beweging gezet, soms na kerst, het oude Midwinter, en soms pas na nieuwjaar of na Dertiendag. Het afschieten van vuurwerk tijdens de nieuwjaarsviering is eenzelfde poging de sluimerende natuurkrachten weer op te wekken. In Europa is vuurwerk vanaf de dertiende eeuw bekend, maar pas in de twintigste eeuw werd het algemeen gebruikt met nieuwjaar. Voordien werden vooral ratels, trommels en geweren gebruikt om zoveel mogelijk herrie te produceren. Ook was het de gewoonte in de nieuwjaarsnacht van alles te verplaatsen, liefst zware voorwerpen of voertuigen die met man en macht werden versleept naar een dak of heuveltop. In bepaalde streken, met name Texel, is het slepen in de nieuwjaarsnacht tot de Tweede Wereldoorlog algemeen gangbaar geweest.

Het gebruik elkaar gelukkig nieuwjaar te wensen berust op het volksgeloof dat een begin bepalend is voor het verdere verloop. In Engeland, Schotland en het eiland Man bestond het gebruik van *First Foot*, wat inhield dat de eerste die het huis betrad in het nieuwe jaar het wel en wee van het hele jaar beïnvloedde. Als deze persoon een geschenk meebracht of bepaalde rituele handelingen verrichtte zou dat een goed jaar beloven.

De Wilde Jacht

In het vorige hoofdstuk hebben we de Wilde Jacht beschreven als de verschijning van de teruggekeerde doden in het begin van de winter. Ook in de joeltijd werd het Wilde Heer vaak waargenomen. In Duitsland was het beurtelings Wodan of Frau Holle die de hemelse bende aanvoerde; in Zuid-Duitsland en Oostenrijk was het vooral Perchta, Frau Berchta of Königin Bertha die deze taak op zich nam. In de Slavische landen werd ze Parychta genoemd. Zowel Perchta als Holda is te beschouwen als een verschijningsvorm van de Germaanse Moedergodin die alles wat leeft beschermt en behoedt.

Ze schenkt ook het leven. In volksverhalen werd gezegd dat kinderen uit het deeg of uit de put van Holda komen. Tegelijk is Holda de Godin die de overledenen begeleidt naar de onderwereld. Haar naam is afgeleid van *huld*, wat zowel helen als verhullen aangeeft. Ze is Moeder Aarde die de levenden beschermt en de doden toedekt. De hel is de beschutting die Moeder Aarde ons biedt. Perchta is vermoedelijk een vorm van de Godin die door de Germanen in de berk gestalte werd gegeven. (Zie Ko Lankester: *De keltische maankalender in het zonnewaer*, p. 65-73.) De berk werd door de Germanen en Kelten verbonden met een reiniging in of na de joeltijd. Het oude wordt vernietigd om het nieuwe een kans te geven. Dit is precies wat de Wilde Jacht doet. In de joeltijd

werd het oude op alle mogelijke manieren afgebroken. De sociale orde werd op haar kop gezet. In Engeland werd in de Middeleeuwen een *Lord of Misrule* gekozen die vaak tot het eind van de joeltijd de scepter zwaaide en alle autoriteiten tarte door overal aan te tornen, net als de Wilde Jacht alles overhoop haalde.

Binnen het christendom werd vooral het afbrekende aspect van de Wilde Jacht benadrukt. Holda werd voorgesteld als de koningin van de hel, met demonen en ongedoopte stervelingen in haar gevolg. Perchta werd tot een afzichtig monster dat je buik openklauwt als je vergeet je te laten zegenen met wijwater. Toch lijkt het gewone volk zich weinig van deze gruwelverhalen aange trokken te hebben. In volksgebruiken tijdens de joeltijd spelen de Perchten in Tirol en Oostenrijk een grote rol. De tafel werd voor ze gedekt en tijdens optochten en omgangen waren er vaak als Perchten verklede wezens die lekkernijen rondstrooiden.

De strijd tussen winter en zomer

Veel jaarfeestgebruiken geven de strijd tussen winter en zomer weer. Vaak wordt de winter vertegenwoordigd door een stropop die in het voorjaar wordt verbrand of in het water gegooid. Ook wel beeldt een met stro omwonden man de winter uit. Een met groene twijgen omwonden jongeman daagt hem dan uit en verslaat hem. In Engeland was er in de joeltijd steevast een *mummers' play* (toneelstukje of optocht met gemaskerde acteurs) waarbij zomer en winter met elkaar vochten. Vooral het verslaan van Koning Winter is door de eeuwen heen populair gebleven; begrijpelijk in een samenleving die voor haar bestaan afhankelijk was van de nieuwe oogst die de komende zomer zou brengen.

Een van de manieren om de strijd tussen zomer en winter uit te beelden was door de Eikkoning met de Hulstkoning te confronteren. Vooral in Engeland was dit gebruikelijk, maar ook elders in Europa zijn hier wel sporen van gevonden. De Eikkoning vertegenwoordigt de groeikracht van de natuur. Hij heerst van Midwinter tot Midzomer. De Hulstkoning symboliseert de afbrekende kracht die ervoor zorgt dat de natuur weer terugkeert tot een periode van winterse rust. In ons ritueel voor het Midzomerfeest spelen de Eik- en Hulstkoning een grote rol, maar ook in het midwinterritueel zijn ze, zij het minder lijflijk, aanwezig. Voor een meer gedetailleerde beschrijving van de Hulst- en Eikkoning verwijzen we naar de uiteenzetting die Ko geeft in *De Keltische maankalender in het zonnewaer*, p. 113-135.

Een Joelviering voor deze tijd

Het Joelfeest is door de eeuwen heen een gelegenheid geweest waarbij de sluimerende levenskracht van de natuur opnieuw werd gewekt. Het exacte moment van het wintersolstitium is daarbij niet van belang. Tussen 17 en 30 december gaat de zon vrijwel elke dag op hetzelfde tijdstip op (in Nederland rond 8.45) en onder (rond 16.30). Na deze periode van stilstand komt het wiel weer in beweging. In het verleden is meestal een periode van twaalf of dertien dagen beschouwd als de Joeltijd waarin deze verandering zich voltrekt. Door dit proces van beweging na stilstand vorm te geven in een rituele context kun je de aanwezige levenskracht activeren en gebruiken. Het is niet zo dat onze heidense en christelijke voorouders het Joelfeest vierden omdat ze bang waren dat de zon anders stil zou blijven staan. Onze heidense voorouders wisten heel goed dat een magische handeling haar kracht ontleent aan het meegaan met de stroom - nooit door er tegenin te gaan of zich eraan te onttrekken. Door aan de

kant te blijven staan kun je de kracht van een rivier bewonderen, maar je hebt er geen deel aan. Door een boot in het water los te laten kun je de kracht van de rivier benutten om een bepaald doel te bereiken. De zon komt heus wel weer in beweging zonder dat wij het Joelfeest vieren, maar door het Joelfeest rond het wintersolstitium te vieren komen wij *zelf* in beweging.

De joeltijd is, net als het begin van de winter, een moment dat de grens tussen deze en gene wereld wat minder absoluut is. Voor de Germanen, Kelten en andere Indo-Europese stammen waren het de voorouders die nog een aantal generaties lang in de wintertijd contact zochten. Ook tegenwoordig geloven nog veel mensen dat overledenen zich, als ze dat willen, onder de levenden kunnen begeven, soms zonder gezien of gehoord te worden, maar soms ook duidelijk met een van onze zintuigen waarneembaar. Veel moderne heidenen geloven in reïncarnatie, wat niet uitsluit dat de overledene een tijdlang aan gene zijde doorbrengt en bij bepaalde gelegenheden terug kan komen. Anderen geloven dat een overledene zich geleidelijk aan oplost in de kosmos tot alleen de basiselementen overblijven waaruit weer talloze nieuwe organismen gevormd worden. De joeltijd kan voor ons een gelegenheid zijn om, op wat voor manier dan ook, contact te maken met een overleden vriend, vriendin of familielid.

Ook andere wezens uit de andere werkelijkheid kunnen in de joeltijd dichter bij ons zijn dan anders. Voor de een zal de aanwezigheid van de God en de Godin een gegeven zijn. Voor de ander kunnen het vele Goden en Godinnen zijn die zich kunnen manifesteren, of krachten die verbonden zijn met een bepaald element, zoals lucht- of watergeesten. Deze wezens kun je op een bepaalde manier eer bewijzen om ze te danken voor hun goede zorgen en de bescherming die ze je bieden. Je kunt ze ook vragen iets voor je te doen, bijvoorbeeld de in het ritueel opgewekte kracht een bepaalde toepassing te geven.

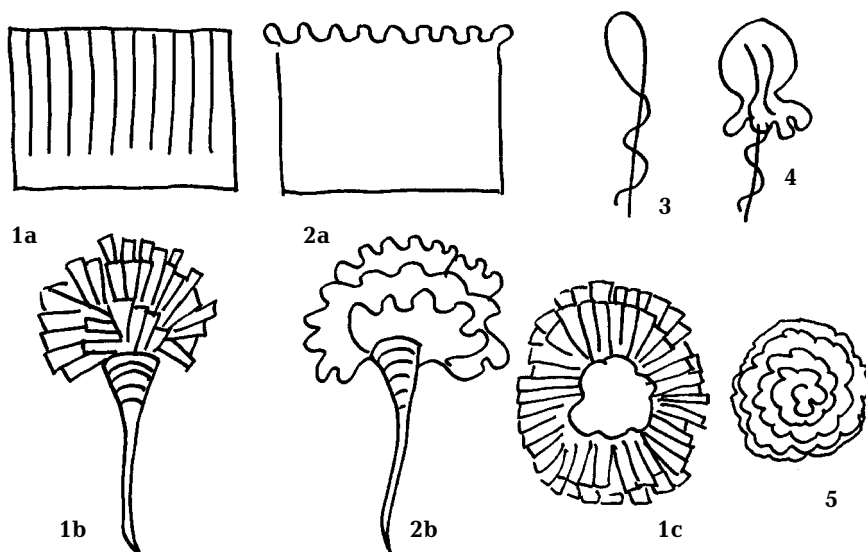
Het Joelritueel leent zich bij uitstek om zaken die al een tijd vastzitten opnieuw in beweging te brengen. Probeer datgene wat is vastgelopen een bepaalde vorm te geven en verricht er dan een handeling mee die de beweging uitbeeldt. Stel dat je het gevoel hebt dat de relatie met een vriend, vriendin of familielid een beetje is vastgelopen. Je maakt dan iets dat voor jou deze persoon uitbeeldt, bijvoorbeeld door een foto van die persoon te nemen, of een voorwerp dat je van deze persoon hebt gekregen. Leg dit voorwerp midden in de Cirkel en loop er driemaal widdershins (tegen de klok in) omheen. Daarna neem je het voorwerp in je hand en loopt er driemaal deosil (met de klok mee) de Cirkel rond. Door widdershins te lopen laat je dingen achter je. Je laat daarbij het voorwerp liggen, waarmee je aangeeft dat je niet deze persoon achter je wilt laten, maar wat er tussen jullie is gekomen. Door deosil te lopen bouw je iets nieuws op. Door het voorwerp hierbij mee te nemen geef je aan dat je samen met deze persoon iets nieuws wilt opbouwen en dingen weer in beweging wilt zetten. Als je het ritueel met anderen doet kan elk op deze manier iets uitbeelden dat is vastgelopen en weer op gang gezet moet worden.

Versieren van een joelboom

Het versieren van een joelboom is een manier om de gehele joeltijd een tastbaar symbool hiervan in huis te hebben. De altijd groene boom vertegenwoordigt de levenskracht in de natuur die zelfs de winter trotseert. In plaats van de gebruikelijke kerstboomversieringen kun je kiezen voor appels en andere vruchten die vermoedelijk teruggaan op een van oorsprong heidense boomversiering. Ook kun je papieren bloemen maken en in de boom hangen. Hiervoor heb je nodig:

- bloemistendraad (voor elke bloem ± 40 cm)
- crêpepapier (rood en wit)
- bloembindtape
- wattenbolletjes
- alleslijm
- schaar
- nijptang

Een simpele manier om bloemen te maken is de volgende. Knip een strook van ± 8 cm van de rol crêpepapier. Laat hierbij het papier op elkaar zitten. Nu kun je de volgende variaties maken. Je kunt het rolletje in de breedte inknippen tot ± 1 cm van de kant (afb. 1a). Je kunt ook één kant van het rolletje uittrekken zodat je een geschulpte rand krijgt (afb. 2a). Een derde methode is de strook uit te rollen en in de lengte dubbel te vouwen. In elk van deze drie gevallen haal je twee bloemen uit één strook papier. Neem een stuk bloemistendraad van 40 cm en vouw het dubbel. Vorm een oogje en sla de rest van de twee einden om elkaar heen (afb. 3). Als je een hartje in de bloem wilt maken neem dan een wattenbolletje en een stukje crêpepapier van 5 x 5 cm. Sla het wattenbolletje om het

Het maken van papieren bloemen voor in de joelboom.

oogje en vorm zo met het crêpepapier er omheen een hartje (afb. 4). Neem nu de afgeknipte strook crêpepapier en wikkel de onderkant om het bloemistendraad, zodanig dat de onderkant van het papier ongeveer 1 cm onder het oogje of onder het gemaakte hartje valt. Gebruik hiervoor ongeveer de helft van de strook papier. Met de andere helft kun je een tweede bloem maken. Plooi het papier losjes om het binddraad. Draai de bloembindtape er stevig omheen en ga daarmee door tot de onderkant van het binddraad of zo lang als je het steeltje wilt hebben. Knip de rest van het binddraad af. Dit uiteinde wikkel je om de takken van de joelboom. Met de ingeknipte strook maak je een bloem zoals in

afb. 1b. Als je een hartje hebt gemaakt ziet de bovenkant eruit zoals in afb. 1c. Met de dubbelgevouwen strook maak je een bloem zoals in afb. 5.

Je kunt ook noten en appels in de joelboom hangen. Neem hiervoor een stukje smal kerstlint van ± 20 cm. Knoop de eindjes aan elkaar en knip de losse stukjes af. Met alleslijm kun je een noot aan het lint lijmen, waarna je het lusje aan een tak kunt hangen. Met stukken kerstlint van ongeveer een halve meter kun je appels in de joelboom hangen. Knoop het lint kruiselings om de appel en hang hem op aan een hangertje voor kerstboomballen.

In de traditionele joelboom werden naast vruchten en bloemen ook deegfiguurtjes gehangen. In Engeland zijn deze koekjes bekend als *gingerbread men*. Teken het hier-naast afgebeelde figuurtje op ware grootte op karton, knip dit uit en snij hierlangs de figuurtjes uit het deeg. Je kunt natuurlijk ook zelf andere figuurtjes maken, zoals paarden, herten, varkens of kransjes. Veel verschillende vormpjes om koekjes mee uit te steken zijn te koop. Kransjes kun je ook uitsteken met twee glazen van verschillende grootte. Je hebt verder nodig:

- 250 gr bloem
- mespunt zout
- $\frac{1}{2}$ theelepels gemberpoeder
- 3 eetlepels schenksiroop
- 2 eetlepels suiker
- 1 eierdooier
- krenten

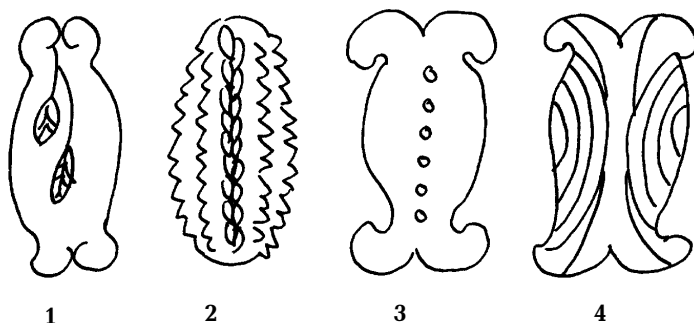
Verwarm de oven voor op 175°C . Vet de bakplaat in met 1 eetlepel boter. Doe de bloem samen met het zout, bakpoeder en gemberpoeder in een kom en roer dit door. Smelt de boter met de schenkstroop en suiker in een pan. Laat het wat afkoelen en doe dit dan samen met de eierdooier bij het bloemmengsel. Kneed een stevig deeg. Rol het deeg op een met bloem bestrooid werkvlak uit tot een dunne lap. Snij de mannetjes langs de kartonnen mal uit het deeg. Leg de mannetjes op een bakplaat. Maak met de krenten gezichtjes en bak ze in het midden van de oven in ± 15 minuten lichtbruin en gaar. Met een lint, bijvoorbeeld om de hals gebonden, kun je de figuurtjes in de boom hangen. Je kunt ook, voordat het figuurtje gebakken wordt, een gaatje in het deeg prikken om een lint of haakje door te doen.

Joelbrood

Voor de joeltijd bestaan veel traditionele brood- en gebakvormen, zodat we een keuze hebben moeten maken. In Duitsland en Scandinavië hebben veel joelbroden een spiraalvorm. Soms is er een enkele spiraal, soms een dubbele en vaak zijn er alleen vier spiraalvormige uiteinden. Naar alle waarschijnlijkheid zijn deze broden een gestileerde afbeelding van de wagen waarmee Freya of Holda in de Joeltijd door het luchtruim vliegt, aan het hoofd van het Wilde Heer. Het is haar wagen die na de zonnestilstand de kosmos weer in beweging zet. De

Model om een koekdeegfiguurtje te maken (schaal 1 : 2)

Vier voorbeelden van een duivekater 1: Nieuwendamse duivekater 2: Amsterdamse duivekater 3: Luciabrood 4: gewone duivekater.

Gullwagen, een bekend Zweeds joelgebak, heeft de vorm van een dubbele spiraal. Ook elders komen dergelijke broden voor. De Groningse variant wordt *kütschewaoge* of *kütsche waogen* genoemd. De in Zweden alom bekende *julkuse* is een langwerpig brood met vier spiraalvormige uiteinden. De naam betekent 'joelkalf'. De koe werd in Scandinavië met Freya verbonden en koeien trokken de wagen waarmee in het vroege voorjaar haar beeltenis werd rondgereden. Bij het bekendste Nederlandse joelgebak, de *duivekater*, zijn de vier spiralen tot knobbels geworden. De verklaring dat dit een scheenbeengebak is als vervanging van heidense mensen- of dierenoffers is afkomstig van Max Höfler die, zoals gezegd, vrijwel elk feestbrood als substituut voor bloederige offers interpreteerde. Aannemelijker is dat de duivekater is gebaseerd op de wagen van Freya, die volgens Scandinavische mythen werd getrokken door katten. Een Zweeds brood voor de Luciviering vertoont veel overeenkomst met de duivekater en wordt *döfvetskatt* genoemd (zie afb. 3). De duivekater is in de middeleeuwse zienswijze de duivelse wagen van de Koningin van de Hel, getrokken door dat duivelse monster, de kat.

Van Freya werd ook gezegd dat ze niet op een wagen door de lucht reed, maar op een everzwijn met gouden borstels, Hildeswin genaamd. De naam geeft al aan dat Holda en Freya in wezen twee verschijningsvormen van dezelfde Godin zijn. In de nadagen van het Germaanse heidendom werden de Goden steeds belangrijker en namen veel taken en kenmerken van de Godinnen over. Zo ging het everzwijn over van Freya op haar broer Freyr en werd *Gullinborsti* (gouden borstels) genoemd. Op dezelfde manier werd het leiderschap van de Wilde Jacht in het zuiden door Wodan en in het noorden door Odin overgenomen. In de Achterhoek en Noord-Brabant zei men dat in de joeltijd *Derk-met-de-Beer* rondging, waarmee een everzwijn bedoeld werd. Vooral in Noord-Europa is het everzwijn in volksgebruiken populair gebleven. In Zweden is de *julgalt* een bekend joelbrood, dat meestal de hele Joeltijd op de gedekte tafel bleef staan. De naam betekent 'joeleverzwijn'. Het brood kon de vorm van een zwijn uitbeelden, maar ook de dubbele spiraal werd wel *julgalt* genoemd. De duivekater werd vaak met gekartelde zijkanten gemaakt, ongetwijfeld een overblijfsel van de borstels van het joeleverzwijn.

Om een *kütschewaoge* te bakken heb je nodig:

- 500 gr bloem
- 50 gr verse gist of 2 zakjes droge gist
- 1 eetlepel zout
- geraspte schil van 1 citroen
- 3 dl melk

Maak op de gewone wijze een gistdeeg (zie bijlage 4) en laat dit rijzen. Voeg nu de vulling toe, bestaande uit:

- 300 gr krenten
- 100 gr geconfijte sinaasappelschil
- 75 gr fijngehakte sukade (of neem 75 gr groene bigaro's)
- 150 gr rozijnen

Werk deze vulling door het gerezen deeg. Verdeel het deeg in vieren en maak hier vier rollen van ongeveer 40 cm lang van. Leg deze repen op de ingevette bakplaat naast elkaar en maak een viervlecht vanuit het midden (zie foto's 1 en 2 in het fotokatern). Vlecht niet door tot het einde, maar rol de uiteinden twee aan twee op en sla ze naar buiten om. Duw de uiteinden onder de vlecht terug (foto 3). Draai de bakplaat om en vlecht weer vanuit het midden. Buig ook hier de twee uiteinden in elkaar en sla ze om. Klop nu 1 ei los en bestrijk het brood hiermee. Laat het brood weer rijzen en bak het in 30 minuten in een oven op 180°C (foto 4).

Van de duivekater bestaan verschillende modellen. Een *Amsterdamse duivekater* met opgelegde krakelingen, naar het schilderij *Bakker Oostwaard* van Jan Steen, is in het Amsterdamse Historisch Museum te bewonderen (zie foto pag. 5 fotokatern). De Amsterdamse duivekater wordt ook vaak met opgelegde vlechten gemaakt (zie p. 80, afbeelding 2). De gekartelde zijkant is bij de Amsterdamse duivekater duidelijk aanwezig. Verder is er nog de *Nieuwendamse duivekater*, met naar binnen gerolde uiteinden en bladmotief (zie afb. 1). De *Zaandamse duivekater* heeft de knobbelvormige uiteinden verloren en is alleen nog door de naam als zodanig te herkennen. De *Assendelftse duivekater* heeft evenmin knobbels, maar nog wel de kartels die waarschijnlijk de borstels van Hildeswin uitbeelden.

Onderstaand recept is voor het maken van een gewone duivekater, zoals die in afbeelding 4 is weergegeven. Hiervoor kun je het recept voor fijn brooddeeg bij Imbolc (zie hoofdstuk 7) of witbrood bij het Lentefeest (hoofdstuk 8) als basis gebruiken. Vorm van het deeg een langwerpige brood, in het midden breder dan aan de uiteinden. Snij de onder- en bovenkant van het brood in, vouw deze uiteinden om naar buiten en krul ze wat om. Bestrijk nu het brood een paar keer dun met losgeklopt ei. Snij de motieven in het brood, halve cirkels, tot het midden over de lengte van het brood. Laat het brood nu weer rijzen tot dubbel het volume en bak het in een oven van 180°C in ± 20 minuten bruin en gaar.

Engelse kerstcake

In plaats van joelbrood kun je een traditionele Engelse kerstcake maken. Je hebt nodig:

- 1 bakvorm van ± 30 cm diameter
- 6 eieren
- bakpapier
- 2 theelepels bakpoeder
- 350 gr zelfrijzend bakmeel
- 1/2 theelepel zout
- 350 gr lichtbruine suiker
- 175 ml melk
- 350 gr zachte boter
- 1 eetlepel stroop
- 100 gr gemalen amandelen

Mix dit door elkaar. Als het, na 1 à 2 minuten, een schuimige massa is, roer je er het volgende door:

- 100 gr bigaro's
- 350 gr sultana's (blanke rozijnen)
- 100 gr geconfijte sinaasappelschil
- 350 gr krenten
- 350 gr rozijnen
- sap en schil van 1 citroen

Beboter de vorm, leg het bakpapier erin en doe alles in de vorm. Bak in een voorverwarmde oven van 175°C zo'n 1½ uur. Doe dan aluminiumfolie op de bovenkant en bak nog 1 uur. Controleer, bijvoorbeeld met een breinaald of satéprikker, of de cake gaar is. Steek de naald in de cake. Als hij er droog uitkomt is de cake gaar. Laat hem anders nog 15 à 20 minuten staan. Haal de cake uit de oven en laat hem een half uur afkoelen in de bakvorm. Laat hem daarna op een rooster verder afkoelen. De cake kun je tot 3 weken vóór Joel bakken en goed in plastic verpakt koel bewaren.

Joelmede

In Scandinavië werd met Joel traditioneel mede gedronken, een drank die volgens de mythen door de Goden werd uitgevonden en ook door hen werd gedronken om goddelijke inspiratie op te doen. De reuzen stalen de mede, maar Odin veranderde zichzelf in een adelaar, vond de mede, dronk hem helemaal op en bracht de drank op deze manier terug naar Walhalla. Ook de Grieken beschouwden mede als een godendrank. Door de eeuwen heen is altijd iets van dit mysterie rond de mede blijven hangen, al bleef de drank niet aan Goden voorbehouden. In Nederland en Duitsland werd met nieuwjaar vaak brandewijn gedronken. Wie daar nog te jong voor was kreeg mede. Om deze zoete mede te maken heb je het volgende nodig:

- 5 potten honing van 450 gr
- 3 sinaasappels
- 1 citroen
- 1 theelepel tannine
- 1 theelepel citroenzuur
- 1 theelepel wijnsteenzuur
- 1 theelepel pecto-enzym
- 1 theelepel gistvoedingszout
- sulfiet
- 3 liter water

Maak twee dagen van tevoren een giststarter (zie bijlage 2). Maak met een hete sulfietoplossing een 5-liter gistingfles schoon. Kook het water, zet dan de warmtebron uit en voeg 4 potten honing hieraan toe. Los het wijnsteenzuur, het citroenzuur, het gistvoedingszout en de tannine hierin op. Rasp de schil van de sinaasappels en de citroen. Rasp geen wit mee. Pers de vruchten uit en voeg sap en geraspte schil aan het mengsel toe. Als alles voldoende is afgekoeld kunnen de giststarter en het pecto-enzym worden toegevoegd en alles kan in de 5-liter gistingfles worden gedaan. Als het nodig is kun je nog wat lauw water toevoegen. Het kan soms lang duren voordat de mede begint te gisten. Als dit proces eenmaal goed op gang is gekomen kun je af en toe een beetje honing van de overgebleven pot erbij doen. Neem niet te veel tegelijk, anders stopt de gisting voortijdig. Zie verder bijlage 2.

Warme joelwijn

Voor na het joelritueel kun je warme wijn maken. Je hebt nodig:

- 1 l (vlierbes-druiven)wijn
- 1 glaasje brandewijn
- 1 l sinaasappelsap
- 150 gr suiker
- 1 citroen
- 1 sinaasappel
- 2 kaneelstokjes
- 20 kruidnagels

Snij de citroenen en de sinaasappel door. Steek de kruidnagels in de schil van de vruchten. Doe alles in een roestvrijstalen pan en verwarm de vloeistof tot $\pm 90^{\circ}\text{C}$. Pas op dat het niet gaat koken. Laat dit zachtjes 2 à 3 uur trekken op een klein pitje en een vlamverdeler. Voeg de brandewijn toe. Zeef de warme wijn en dien deze op in hittebestendige (dikke) glazen.

Joelwierook

In de joeltijd speelde wierook vanouds een grote rol. In Duitsland werden tijdens de *Rauchnächte* het hele huis en de stallen bewierookt. Dit werd gedaan met Sint Thomas, kerst, nieuwjaar en Driekoningen. Voeg aan $\frac{1}{2}$ eetlepel van het basisrecept (zie bijlage 1) het volgende toe:

- $\frac{1}{2}$ theelepel geplette jeneverbes
- $\frac{1}{2}$ theelepel dennennaalden
- 1 druppel sinaasappelolie of rozemarijnolie

Waskaarsen maken

In het door ons gegeven joelritueel vervullen kaarsen een belangrijke functie. Ook in de andere rituelen worden kaarsen gebruikt. Je hebt nodig:

- 1 kg bijenwas (zie adressen achter in het boek)
 - 1 bol wit katoenen breigaren nr. 8
 - 2 lege en schone conservenblikken,
- waarvan liefst 1 hoog blik, bijvoorbeeld van Duitse worsten

Doe de was in de twee blikken en zet elk blik in een pannetje kokend water zodat de was smelt. Het hoge blik gebruik je om de kaarsen te dompelen. Het andere blik hou je warm om het eerste blik bij te vullen. Je knipt een stuk van het breigaren. Neem ongeveer 10 cm langer dan de lengte van de kaars die je wilt maken. Als de was gesmolten is ga je dompelen. Je laat daartoe de draad in de warme was zakken en haalt hem weer omhoog om de was te laten stollen. Dit herhaal je tot je de kaars dik genoeg vindt. Als de hoeveelheid was in het blik mindert kun je dit bijvullen uit het andere blik. De was moet niet te heet zijn, anders smelt de kaars weer. Dit merk je vanzelf terwijl je bezig bent. Je kunt wat druppeltjes essentiële olie in de vloeibare was doen. Hiervoor kun je sinaasappelolie nemen of een andere verwarmende olie, zoals rozemarijn. Door de kaarsen met wasplaatjes te versieren (zie p. 59) krijgt elke kaars iets persoonlijks.

Kandelaars maken

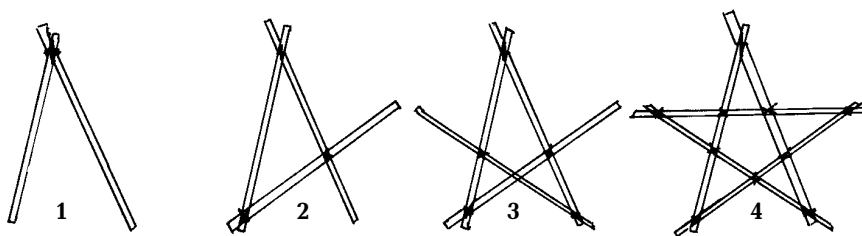
In het joelritueel heeft ieder een eigen kaars. Je kunt deze kaarsen in gewone kandelaars zetten of ieder een eigen kandelaar laten maken. Hiervoor kan klei gebruikt worden die per brood te koop is, maar mooier en sterker is zelfhardende klei. Het beste resultaat krijg je als je zelfhardende klei en modelleerpoeder op houtbasis mengt omdat dit mengsel niet gaat scheuren na het drogen. Beide zijn te koop in hobbywinkels. Meng eerst de houtpasta met de voorgeschreven hoeveelheid water en werk daarna de zelfhardende klei erdoor. Dit kun je 1-2 dagen van tevoren doen. Verdeel dit in porties van ongeveer 100 gram. Uit deze hoeveelheid haal je zo'n 15 porties, elk voor 1 kandelaar. Je kunt ook ± 300 gram gebruiken om een grote kandelaar te maken. Doe de klei wel goed in plastic als je deze van tevoren aanmaakt. Tijdens het ritueel kan ieder een eigen kandelaar maken. Om blaadjes te maken kun je klei met een deegroller of fles tussen twee

stukjes folie plat maken en daarna uitsnijden. Met een cocktailprikker of mesje kun je versieringen aanbrengen. Met wetties kan de klei weer van je handen worden verwijderd. Na het ritueel kan ieder desgewenst de eigen kandelaar meenemen om thuis verder te laten drogen. Laat de kaars erin zitten, anders krimpt de kandelaar en past de kaars daarna niet meer. Als de kandelaar helemaal droog is kan deze beschilderd worden met acrylverf en afgelakt worden.

Een pentagram van klimop

Klimop (*hedera helix*) heeft altijd groene bladeren en is vanouds, net als hulst en maretak, gebruikt als joelversiering. In Griekenland waren de wijnrank en de klimop de ornamenten die de Wijngod vertegenwoordigden. Meer in algemene zin is de klimop symbool voor de levenskracht die ook in de winter nog in de schijnbaar afgestorven vegetatie sluimert. Het is daarom een goed idee voor het joelritueel een Cirkel van klimop uit te leggen. Ook kun je van tonkinstokken of takken van gelijke lengte een groot pentagram maken en met klimop versieren. Het pentagram is een magisch symbool dat al in de Oudheid bekend was. In de westerse esoterische traditie vertegenwoordigt het de vier elementen en de geest die deze vier verbindt. Met vijf tonkinstokken of takken van zo'n 60 cm kun je een pentagram maken dat je bij verschillende gelegenheden kunt gebruiken. In het Joelritueel kun je het met klimop versieren en midden in de Cirkel leggen. De grote kaars kan dan midden in het pentagram, de andere kaarsen er omheen. Voor andere rituelen kun je het pentagram versieren met bloemen, kruiden of graan.

Met dun ijzerdraad of wikkel (te koop in tuincentra) bind je twee stokken kruiselings aan elkaar, zoals hieronder is aangegeven. Bind daarna de andere stokken hieraan, zoals in de volgende tekeningen is aangegeven en bind als laatste ook de 5 binnen-kruispunten vast. Op deze grondvorm bind je met stukjes wikkel de klimop vast. Na het ritueel kun je het pentagram boven je altaar (als je dat hebt) hangen, of gewoon in de kamer. Als je dat wilt kun je voor elk feest een andere versiering nemen en het pentagram laten hangen tot het volgende jaarfeest, zodat je daarmee de feesten als het ware met elkaar verbindt.

Het maken van een pentagram met vijf stokken.

Versieren van de ruimte

Veel van de gebruikelijke kerstversieringen zijn afgeleid van de heidense joelversiering. Tijdens de Saturnalia versierden de Romeinen, zoals gezegd, hun huis met hulst. De kerstboom en sparrentakken zijn een gekerstende vorm van de heidense boomverering tijdens het Germaanse Joelfeest.

Je kunt ook maretak in de kamer hangen. De maretak is een plant die door de Druïden bijzonder hoog werd aangeslagen en ook elders in de winterse volks-

gebruiken een grote rol speelde. De belangrijkste reden is waarschijnlijk dat de maretak zijn bladeren houdt, terwijl de boom waarop hij zich heeft vastgehecht, deze verliest. Het Engelse *mistletoe* betekent misteltak. De naam *mistel* werd in de Middeleeuwen in Duitsland en in Nederland gebruikt en is waarschijnlijk een verwijzing naar de slijmerige bessen waarmee de maretak zich aan een boomtak hecht. Doordat hij groen blijft is de maretak vanouds geassocieerd met vruchtbaarheid. Een meisje dat onder een maretak stond mocht dan ook ongestraft gekust worden. Ook werd de plant in verband gebracht met de geesten die in de joeltijd rondwaren. Deze geesten werden in de Middeleeuwen ook wel *maren* genoemd, wat nog in ons woord *nachtmerrie* en het Engelse *nightmare* terug te vinden is. Het kussen onder de maretak heeft ook te maken met het omkeren van de sociale orde in de joeltijd, bedoeld om de levenskracht weer op te wekken.

Vorbereiding voor het ritueel

De ruimte is versierd op een bij het Joelfeest passende wijze. Alle voorwerpen die bij het basisritueel worden gebruikt zijn aanwezig. Bij het altaar staat een fles mede of anders gewone wijn. Er is een joelbrood of kerstcake. In het midden staat een grote kandelaar met een onaangestoken kaars. Als er een met klimop versierd pentagram is gemaakt ligt dit ook in het midden. Er omheen liggen evenveel hulsttakken en staan evenveel onaangestoken kaarsen als er aanwezig zijn. Als iedereen in het ritueel een kaars met was versiert moeten de wasplaatjes aanwezig zijn. Als iedereen een eigen kandelaar maakt staan de kaarsen nog niet in het midden, maar liggen ze terzijde met het materiaal om de kandelaars te maken. Als je een wiel met acht spaken hebt kun je dit buiten de Cirkel neerzetten. Het wiel is een eeuwenoud symbool voor de kringloop van het jaar. Er is een blok eikenhout dat fungeert als joelblok. Er zijn een rood lint en een paar hulsttakken om het blok te versieren. Als er een houtkachel of open haard is, kan het blok hierin verbrand worden. Je kunt ook in de tuin of op het balkon een vuurkorf of barbecue neerzetten en een van de groepsleden met het blok naar buiten laten gaan om het aan te steken. Je kunt, als het weer dat toestaat, natuurlijk ook met de hele groep naar buiten gaan. In hoofdstuk 4 is beschreven hoe je tijdens het ritueel de Cirkel kunt openen en weer sluiten. Als het buiten verbranden van een houtblok op te veel bezwaren stuit, kun je ook een takje in een ijzeren ketel verbranden. Neem dan wel een klein en droog takje om niet te veel rook in de kamer te krijgen. Het gaat om de handeling, niet om de hoeveelheid hout die verbrand wordt.

Het ritueel

PS en P zijn de priesteres en priester die het ritueel leiden. De Cirkel is volgens het basisritueel getrokken. Iedereen gaat in een kring zitten. Als er kaarsen worden versierd of kandelaars gemaakt vindt dit nu plaats. PS zegt hierna:

Vanavond vieren we het Joelfeest. Een half jaar lang is de dag steeds korter geworden en de afbrekende krachten in de natuur zijn steeds sterker geworden. We noemen dat wel het Rijk van de Hulstkoning. Met Joel vindt een omkeer plaats: de dagen worden langer en de opbouwende krachten in de natuur zullen steeds sterker worden. Het Rijk van de Eikkoning gaat nu weer beginnen. Denk na over wat deze twee Rijken, het afbrekende en het opbouwende, voor jou persoonlijk betekenen.

Iedereen denkt hier een moment over na. Daarna gaat iedereen staan. PS staat in het Oosten, de anderen verdeeld over de Cirkel. PS zegt:

*De aarde is duister, duister en koud
Het licht is verdwenen, in de afgrond verborgen
Dit is het Rijk van de Hulst en de Winter
De aarde is vochtig, vochtig en kil
Het licht is gevallen, het vuur is gedoofd*

Ze blaast de Oostkaars uit. De groep loopt widdershins de Cirkel rond tot PS in het Zuiden is gekomen, dus 3/4 cirkel, en herhaalt daarbij:

Het licht is gevallen, het vuur is gedoofd

PS blijft in het Zuiden staan, herhaalt haar tekst en blaast de Zuidkaars uit. Iedereen loopt widdershins 3/4 cirkel en herhaalt de laatste zin. PS blijft in het Westen staan, herhaalt haar tekst en blaast de Westkaars uit. Iedereen loopt widdershins 3/4 cirkel en herhaalt de laatste zin. PS blijft in het Noorden staan. Ze begint haar tekst te zeggen:

De aarde is...

P valt haar in de rede en zegt:

*De aarde is warm, warm en behaaglijk
Het licht zal weer rijzen, uit de afgrond herboren
Dit is het Rijk van de Eik en de Lente
De aarde is vochtig, vochtig en vruchtbaar
Het licht zal weer rijzen, het vuur wordt ontstoken*

Het joelblok wordt door twee groepsleden versierd, in de kachel gelegd en aangestoken. Als het blok brandt pakt P zijn eigen kaars uit de in het midden staande kaarsen, steekt hem aan de Noordkaars aan en loopt met de groep deoosil de Cirkel rond, een hele cirkel en verder tot het Oosten, terwijl ze herhalen:

Het licht zal weer rijzen, het vuur is ontstoken.

In het Oosten blijft P staan, herhaalt zijn tekst, steekt met zijn kaars de Oostkaars aan en loopt dan met de groep deoosil rond, een hele Cirkel en verder naar het Zuiden, terwijl ze de laatste regel herhalen. In het Zuiden blijft P staan, herhaalt zijn tekst, steekt de Zuidkaars aan en loopt deoosil met de groep rond, een hele Cirkel en verder naar het Westen, terwijl ze de laatste regel herhalen. In het Westen blijft P staan, herhaalt zijn tekst, steekt de Westkaars aan, loopt dan naar het midden, steekt met zijn kaars de grote kaars aan en zet zijn eigen kaars ernaast. Hij zegt:

Dit is het Rijk van de Eik en de Lente.

Hij pakt een hulsttak van de grond en gooit hem buiten de Cirkel. PS loopt naar het midden, steekt haar eigen kaars aan de grote kaars aan, zet hem op de grond en pakt een hulsttak. Ze zegt:

Dit is het Rijk van de Eik en de Lente.

Ze gooit de hulsttak buiten de Cirkel. Alle aanwezigen volgen een voor een haar voorbeeld, tot alle hulsttakken door brandende kaarsen zijn vervangen.

PS zegt:

*Zoals ons vuur is ontstoken
Zo zal een vonk van het oude
Op het nieuwe overspringen*

Hierna gaat iedereen zitten. PS (of een ander groepslid) zegt:

Ga gemakkelijk zitten, ontspan je en sluit je ogen. Je haalt een paar keer diep adem. Je loopt op een smal pad tussen de ruïnes van een oude tempel. Links van je zie je grote steenhopen en de restanten van een muur. Rechts zie je diepe gewelven. Het is warm en de zon brandt op je hoofd. Je probeert je voor te stellen hoe de tempel eruitzag toen hij net voltooid was en wat voor mensen hem gebouwd hebben. Je vraagt je af wat voor Goden en Godinnen ze aanbaden en wat voor rituelen ze in die tempel uitvoerden. Als je de ruïne achter je laat, voel je een aandrang om terug te gaan en opnieuw die oude beschaving te beleven, maar in de verte zie je een heuvel, waardoor je op de een of andere manier wordt aangetrokken. Je voelt een mysterieuze kracht van die heuvel uitgaan en je durft er niet op te klimmen, dus je loopt er omheen. Je ziet niets bijzonders, maar je voelt die kracht en je loopt nogmaals om de heuvel heen en nog een derde keer.

Opeens blijf je staan. Je ziet een opening in de heuvel die op de een of andere manier aan je aandacht ontsnapt is. Je loopt er naartoe en kruipt er doorheen naar binnen. Eerst is het donker, maar er schijnt een vaag licht door de opening en als je ogen aan het donker zijn gewend, zie je dat je in een grote, door mensen gemaakte ruimte bent. Uitgehouwen natuurstenen vormen een koepel van meer dan vijf meter hoog en je beseft dat de heuvel waar je drie maal omheen gelopen bent niets anders is dan de buitenwand van die koepel. Het hele bouwsel ademt een serene kracht en harmonie en je wordt erdoor opgetild, alsof je door de lucht zweeft.

Opnieuw zie je een ronde opening in de muur en als je er naartoe loopt, voel je de energie rondom je sterker worden. Het beangstigt je een beetje, maar je voelt dat je verder moet gaan. Als je door de opening kruipt, kom je in een volledige duisternis terecht. Het zwakke licht van buiten reikt niet tot hier. Je wacht tot je ogen aan het duister zullen wennen, maar tevergeefs. Daar vóór je is niets dan een absolute leegte. Je overweegt terug te gaan naar die grote koepel, en die vreemde heuvel achter je te laten, maar je hebt geen idee uit welke richting je bent gekomen. Je doet een paar stappen die duisternis in en hoewel je bang bent ergens tegenaan te lopen is er niets, absoluut niets, voor je, hoe ver je ook gaat.

Je blijft staan en je houdt je adem in. Je hoort zachte, klotsende geluiden, die je aan stromend water doen denken, maar ook aan vage stemmen. Je probeert iets te zeggen, maar je hoort je eigen stem niet. Je wilt schreeuwen, maar je

hoort alleen die vreemde, ondefinieerbare geluiden. Er strijkt heel zacht iets over je gezicht als je in de richting van het geluid loopt. Je denkt aan spinnenwebben, maar je voelt niets als je over je wang veegt. Toch strijkt opnieuw iets over je gezicht, als een zachte, warme wind. Je probeert tevergeefs het te pakken. Een vage lucht, als van zoet geurende bloemen, prikkelt je neus. Je probeert de bloemen te pakken, maar je vindt ze niet. Je doet een paar stappen voor je uit, maar je voelt de vloer onder je voeten wegzakken en je struikelt.

Je valt en je houdt je handen voor je gezicht om het te beschermen, maar je slaat nergens tegenaan. Je blijft alsmaar vallen en je begint te begrijpen dat je handen een val van zo ver nooit kunnen breken. Je voelt een warme wind langs je gezicht strijken, terwijl je steeds sneller en sneller valt. Maar dan voel je dat iets je handen grijpt. Heel geleidelijk aan remt het je af tot je niet langer naar beneden valt en blijft zweven. Je reikt naar de handen die je leven hebben gered, maar dan beseft je dat het je ene hand is die de andere vasthoudt. Er is niemand anders en je zweeft helemaal op eigen kracht. Je haalt diep adem en duikt, als in het water. Je voelt dat je naar beneden gaat, maar je bent niet bang neer te storten omdat je weet dat je kunt vliegen. Toch schrik je een beetje als je ineens de grond onder je voelt. Je blijft even liggen om wat tot jezelf te komen.

Als je je ogen opent, zie je dat je op een met gras bedekte heuvel ligt. De zon schijnt en je voelt zijn warmte op je huid branden. Niet ver van je vandaan zie je de ruïne van de tempel die je bezocht hebt voordat je die heuvel binnen ging. Je staat op, loopt de helling af en je beseft dat dit diezelfde heuvel is. Je loopt er omheen, en nog eens, en een derde keer, maar je kunt de opening niet vinden, dus je laat de heuvel achter je en loopt weg. Je weet dat je er geweest bent en dat je die herinnering altijd bij je zult dragen.

Je voelt je prettig en ontspannen. Heel langzaam bereid je je erop voor weer in deze ruimte terug te komen. Je opent je ogen en rekt je eens uit, terwijl je weer helemaal terugkomt op de plaats waar je zit.

PS neemt de schaal met het joelbrood of de kerstcake en de kelk met mede of wijn. Ze zegt:

Ik zegen deze mede (wijn) en dit brood (deze cake) uit naam van de Oude Goden.

Ze drinkt en geeft de kelk aan P. Na gedronken te hebben geeft P de kelk aan een ander, die van de wijn drinkt en de kelk doorgeeft. Als iedereen heeft gedronken neemt PS het joelbrood, breekt er een stuk af en geeft de schaal aan P. Na een stuk brood genomen te hebben, geeft P de schaal door.

Hierna wordt de Cirkel op de gewone manier afgesloten.

7 Het Ploeg- en Zaaifeest (Imbolc)

Net als het Winterfeest (begin van de winter) wordt Imbolc gewoonlijk met de Kelten verbonden, terwijl het in wezen een veel bredere basis heeft en teruggaat op een ploeg-, zaai- en reinigingsfeest dat door alle Indo-Europese stammen gevierd werd.

De essentie van het Ploeg- en Zaaifeest

Het Ploeg- en Zaaifeest heeft te maken met rituele reiniging en met het opwekken van de sluimerende levenskracht (numen) in de natuur. In de zomer is de hele vegetatie doordrenkt van deze levenskracht. Elke grashalm, elke korenaar, elke bloem en vrucht straalt deze kracht uit. Als de vegetatie wordt geoogst wordt het numen afgesneden van de aarde. Om ervoor te zorgen dat deze kracht gedurende de winter behouden blijft, zijn bepaalde handelingen vereist. Bij de gebruiken rond het Winterfeest en Joel hebben we al een aantal van dergelijke handelingen beschreven. Tijdens het Winterfeest worden de geesten van overledenen geacht terug te keren en als ze met respect behandeld worden zullen ze ervoor hoeden dat de levenskracht verdwijnt. Met Joel is het na de zonnestilstand nodig de natuur weer op gang te helpen en de wereld wordt in alle opzichten op haar kop gezet om de levenskracht te wekken. De kracht van het graan gebruiken we in de winter door er brood van te bakken waarmee we ons in leven houden. Ook de andere opgeslagen voedselvoorraden bezitten een kracht die onontbeerlijk is. Om in het vroege voorjaar de nieuwe vegetatie te laten ontkiemen moet de kiemkracht van het zaad optimaal zijn. In onze moderne technocratische maatschappij laten we dit gaarne over aan voedselexperts, die met computergestuurde apparatuur de optimale omstandigheden creëren om het zaad te laten ontkiemen.

Toch gaan ook binnen de wetenschap steeds meer stemmen op dat het magische wereldbeeld, dat tot de vorige eeuw overheersend was, niet louter op fantasie en onwetendheid berust. Zolang de wetenschap rekende met ondeelbare atomen werd magie als bijgeloof afgedaan. Sinds de kwantumfysica de atomen herleid heeft tot vormen van energie wordt de magie ook binnen de wetenschap serieus genomen als een methode, en waarschijnlijk een heel effectieve, om deze energie te beïnvloeden. In hoofdstuk 2 hebben we hier al het nodige over gezegd. De essentie van het Ploeg- en Zaaifeest bestaat uit het verrichten van handelingen die de sluimerende levenskracht wekken, net voordat deze gebruikt moet worden. Deze handelingen hebben te maken met ploegen, rituele reiniging en zaaien. Dit waren de heilige rituelen die in ere zijn gehouden vanaf het moment dat de mensheid zich met landbouw heeft beziggehouden.

In het bovenstaande is de nadruk gelegd op het landbouwfeest. Tot de industrialisatie in de negentiende eeuw is landbouw ontegenzeggelijk het belangrijkste middel van bestaan geweest, maar ook de veeteelt speelde een grote rol en ook voor herders en veehouders was dit een belangrijk jaarfeest. Voordat de dieren in het voorjaar jongen krijgen moet hun levenskracht gewekt worden, zodat de jonge dieren, die binnenkort geboren zullen worden, sterk en levenslustig zullen zijn. Zoals alle in de Middeleeuwen in Europa gevierde jaarfeesten is het Ploeg- en Zaaifeest ontstaan door het versmelten van Romeinse, Germaanse, Keltische en christelijke elementen. Elk van deze elementen zullen we nader onder de loep nemen.

Het ploegritueel

In zijn artikel *Indogermanische Pflügebräuche* beschrijft Elard Hugo Meyer het ploegen als een heilige handeling, die door alle Indo-Europese stammen als zodanig werd ervaren. In India werden gewijde liederen gezongen en heilige teksten gesproken voordat men begon met ploegen. Ook elders werden priesters betrokken bij het ploegen. De ploeg werd gezien als een bezielde wezen waaraan wijn of bier en brood geofferd werden. De akker maakte deel uit van Moeder Aarde, die bij alle stammen oorspronkelijk de belangrijkste plaats innam onder de Goden. Het ploegen werd gezien als een rituele handeling waarmee de ploeg het lichaam van de Godin opensnijdt. Meyer onderscheidt daarbij drie aspecten: 'ein Abwehripflügen, ein Vorpflügefest und einen ersten Pfluggang'. Het 'afweerploegen' hield in dat men in het vroege voorjaar met de ploeg een voor rond het gebied van het hele dorp of de leefgemeenschap trok. Het snijden in het lichaam van Moeder Aarde werd gezien als een ingreep die enorme krachten losmaakte. Deze krachten verdreven al wat zich daar op het etherische vlak bevond en als zodanig was het een reinigende handeling. Door de voor rond de akkers van het dorp te trekken werd heel het gezamenlijke grondgebied gereinigd en afgeschermd van de buitenwereld. Gewoonlijk bleef een deel van deze eerste voor het hele jaar intact en werd door iedereen met ontzag en respect behandeld.

Nadat de eerste voor was getrokken en voordat met het eigenlijke ploegen van de akkers werd begonnen, vierde de hele gemeenschap feest ter ere van Moeder Aarde en van de Hemelgod die haar met zijn zaad zou bevruchten. In India werd Moeder Aarde vereerd als Prithivi, de Hemelgod als Varuna, later Indra, nog later Dyaus, de Indo-Europese Oppergod, die bij alle stammen terug te vinden is. In Griekenland heette de Hemelgod Zeus, terwijl Moeder Aarde werd vereerd als Demeter. Zo kende elke stam een vorm van de Aardmoeder, speciaal in haar gedaante van Graanmoeder, die in het voorjaar werd bevrucht door de Hemelgod. Waarschijnlijk waren de Ploeg- en Zaaifeesten al sinds de bronstijd in gebruik bij de inheemse bevolking van Europa en hebben de binnenvallende Indo-Europese stammen alleen de God geleidelijk aan vervangen door hun eigen Hemelgod. In de feesten stond de ploeg centraal en vaak werd de grote voor rond de akkers opnieuw omgeploegd, waarbij de ploeg meestal met de hand werd voortgetrokken. In de voor werden pleng- en spijsoffers gebracht, waarmee ook de doden, die meehielpen het land vruchtbaar te maken, vereerd werden.

Als afsluiting van de Ploegfeesten werd begonnen met het eigenlijke omploegen van de akkers. Daarbij werd de eerste voor rond de akkers voor de derde maal omgeploegd, waarna men verder ging met de akkers zelf. Soms nam het ploegen een aantal weken in beslag en werd pas daarna begonnen met het zaaien. Elders deden zaaiers vlak achter de ploeg hun werk.

Ploeg- en Zaaifeest als Heilig Huwelijk

In zijn proefschrift *Het Heilig Huwelijk van Hemel en Aarde* geeft Henri Théodore Fischer een overzicht van de gebruiken rond de veronderstelde eenwording van de Hemelgod met de Aardmoeder, waardoor de aarde wordt bevrucht en de vegetatie opnieuw ontluikt. Zijn bevindingen komen grotendeels overeen met die van Meyer. Door de eenwording van God en Godin wordt het numen van het zaad geactiveerd. Door rituele handelingen die deze eenwording begeleiden of symboliseren kan het ontkiemen van het zaad bevorderd worden. Meestal waren deze feesten in het vroege voorjaar, maar als in de herfst of het

begin van de winter het wintergraan gezaaid werd, vonden er vergelijkbare rituelen plaats. In Athene werd het Heilig Huwelijk gesloten tijdens de Anthesteria, een feest dat plaatsvond op 12-14 van de maand Anthesterion, volgens onze kalender in januari of begin februari. Op dit feest werd de God Dionysos vertegenwoordigd door de basileus, een priester-koning die voor een jaar werd aangesteld om de religieuze plechtigheden te leiden. De basileus werd in een schip op wielen rondgereden. Hoogtepunt van het feest was het Heilig Huwelijk tussen Dionysos en de Godin, in de personen van de basileus en zijn vrouw, de baslinna. Negentien dagen daarvóór, op de 26^e van de maand Gamelion werd eveneens een Heilig Huwelijk gesloten, ditmaal tussen Zeus en Hera. Het beeld van de Godin werd daarbij als bruid aangekleed, in processie rondgedragen en ten slotte op een bruidsbed gelegd.

Vaak speelde de driemaal omgeploegde akker een rol bij de Ploeg- en Zaaifeesten. Op Kreta zei men dat Demeter op deze akker bevrucht werd door Iasion de Jager. De jaloerse Zeus doodde Iasion en nam zijn plaats in. In de Eleusinische Mystериën speelden de *Triptolemos* ('driemaalploegers') een rol, ter herinnering aan de eersten die driemaal voor Demeter hadden geploegd.

Middeleeuwse Ploeg- en Zaaifeesten

Overall in Europa zijn sporen terug te vinden van rituelen rond ploegen en zaaien en het is duidelijk dat deze gebruiken zich niet gemakkelijk lieten verdringen of kerstenen. In 745 verbood het Concilie van Leptines, zonder veel resultaat, de nog steeds algemeen voorkomende heidense ploeggebruiken, waarbij rond het hele dorp werd geploegd. Nog eeuwenlang zouden deze gebruiken voortleven. In de Baltische staten zijn ze zelfs nooit helemaal verdwenen. In Litouwen werd Moeder Aarde aanbeden als Zemyna (aarde) of Zemeynele (kleine aarde). Ze werd verbonden met de dondergod Perkunas en met een plaatselijke variant van de Indo-Europese Hemelgod. De Hemelgod werd geleidelijk aan vervangen door de christelijke versie, maar de Godin liet zich niet verdringen. Bij ploegen, zaaien en andere landbouwgebruiken bad men tot God en offerde men aan Zemyna.

De naam van de Hemelgod

Het verdringen van de heidense Hemelgod door de christelijke God is mede mogelijk gemaakt doordat de naam van de Hemelgod, Dyaus of een daarvan afgeleide vorm, vrijwel overal door de kerk werd overgenomen. Het Latijnse woord voor God, *Deus*, hangt hiermee samen, net als het Portugese *Deos*, het Franse *Dieu* en het Engelse *deity*, om maar enkele voorbeelden te noemen. De naam van de Godin als Moeder Aarde was minder gemakkelijk te kerstenen. Vaak werd geprobeerd haar te vervangen door Maria of door een of meer heiligen. Ook werd steeds benadrukt dat Moeder Aarde niet meer was dan een metafoor om het wonder van het leven duidelijk te maken. Toch behield Moeder Aarde voor het gewone volk door de eeuwen heen haar wezenlijke kenmerken van voedster en hoedster.

De Parentalia (13-21 februari)

Voor de Romeinen was februari een periode die te maken had met reiniging en herstel van de vruchtbaarheid van de aarde. De naam van de maand is afgeleid van *februare*, een Sabijns leenwoord dat 'ritueel reinigen' betekent. Het vruchtbaar maken van de aarde gebeurde door bepaalde rituelen rond het eerste ploegen, vergelijkbaar met gebruiken elders die we reeds genoemd hebben.

Voordat een nieuwe stad werd aangelegd werd door de Romeinen altijd eerst een voor rond het toekomstige stadsgebied getrokken. Deze werd *sulcus primigenius* (allereerste voor) genoemd en de voor bleef bestaan zolang de stad bestond en werd met groot respect behandeld. Tot de zestiende eeuw stonden in Bergamo en Verona zware straffen op het oversteken van deze voor. Elk jaar in februari werd een dergelijke voor rond de akkers getrokken. Jupiter als Hemelgod werd hierbij geëerd en ook Moeder Aarde, die Ceres of Tellus werd genoemd. Ceres werd echter vooral tijdens de Cerealia in april geëerd. Tijdens de *Feriae Jovis* op 13 februari speelden Jupiter en Tellus een rol, maar het idee van het Heilig Huwelijk sprak de Romeinen niet zo aan. Het opwekken van de vruchtbaarheid van de aarde tegen het eind van de winter was voor de Romeinen niet zozeer een zaak van de Goden alswel van de geesten van overledenen.

Tijdens de *Parentalia* waren de tempels gesloten. Niet de Goden werden vereerd, maar de goddelijke geesten en voorouders. In processie ging de hele familie naar het familiegraf om daar wijn, olie, melk, bloed, honing en andere gaven te offeren. Het graf werd met bloemen versierd en er werd een maaltijd op het graf genuttigd ter ere van de goddelijke geesten.

De Lupercalia (15 februari)

Op 15 februari werden de *Lupercalia* gehouden, een van de oudste Romeinse feesten. Op de ochtend van deze dag verzamelde een groep mensen zich op de plaats waar volgens de overlevering Romulus en Remus na een overstroming van de Tiber waren aangespoeld. Er was een grot die *Lupercal* werd genoemd, vermoedelijk naar de wolvin (Lalupa) die de tweeling met haar melk voedde. Onder keizer Augustus was deze grot gerestaureerd. Op deze plaats werd een offer gebracht van *mola salsa* (zoute koeken). Tijdens de *Lemuria* in mei maakten de drie belangrijkste priesteressen van Vesta de *mola salsa* van het eerste graan van dat jaar. In deze koeken werd op die manier het numen van het graan bewaard. Bij verschillende feesten werden deze koeken in het vuur geofferd en ook wel gegeten. Tijdens de *Lupercalia* droegen de zoute koeken de vruchtbaarheid van het afgelopen jaar over op het nieuwe landbouwseizoen. Op nog een andere manier werd de vruchtbaarheid opgewekt en wel door het offeren van twee bokken, waarna twee jonge priesters, slechts gehuld in de huid van deze dieren, door de straten van Rome renden. Met een *februa*, een zweep, gemaakt van stroken huid van de geslachte bokken, sloegen ze alle vrouwen die ze tegenkwamen. Veel vrouwen gingen speciaal de straten op om deze rituele handeling te ondergaan en gewillig ontblootten ze hun schouders en rug voor de slagen met de vruchtbaarheid brengende *februa*.

Maria Lichtmis

Door de eeuwen heen hebben de *Lupercalia* in het Romeinse Rijk hun populariteit behouden, zowel bij het gewone volk als bij de patriciërs. Het oeroude thema van de rituele reiniging, gevolgd door een opwekking van de vruchtbaarheid, zat diep geworteld in de verschillende Indo-Europese stammen. In een poging hier een christelijke draai aan te geven werd in de eerste helft van de vierde eeuw 14 februari, de vooravond van de *Lupercalia*, uitgeroepen tot *Quadragesimae de Epiphania*, d.z.w. 'veertig dagen na Epifanie' (volgens de Romeinse manier van tellen, de eerste dag meegerekend). In die tijd ging men er nog van uit dat Christus op 6 januari geboren zou zijn. Volgens de joodse wet mag een vrouw veertig dagen na de geboorte van een zoon de tempel niet

betreden. Al die tijd blijft zij 'in het reinigingsbloed; niets heiligs zal zij aanraken, naar het heiligdom zal zij niet komen totdat de dagen van haar reiniging vervuld zijn'. (Leviticus 12:4). Na afloop van de reinigingsperiode offert de vrouw in de tempel een schaap en een duif. Als haar vermogen ontoereikend is mag ze in plaats hiervan twee duiven offeren. 'Dan zal zij rein zijn van haar bloedvloeijing.' (Lev. 12:7). Volgens Lucas 2:22-39 bracht Maria haar zoon 40 dagen na de geboorte naar de tempel en offerde daarbij twee duiven. De Byzantijnse kerk vierde op 14 februari dit feest als *Hypapante* (ontmoeting), ter herinnering aan de verering van het kindje Jezus in de tempel door de bejaarde Simeon (Lucas 2:25-39). In Jeruzalem en Rome stond vooral de Heilige Maagd centraal en haar reiniging en verzoening werden in het begin van de vierde eeuw al gevierd met een grote processie door de stad.

In de tweede helft van de vierde eeuw ging men ertoe over de geboorte van Jezus op 25 december vast te stellen. De rituele reiniging van de Heilige Maagd, 40 dagen na de geboorte, de geboortedag zelf meegeteld, verschoof daarmee van 14 naar 2 februari. Het heeft nog eeuwen geduurd voordat deze nieuwe datum algemeen aanvaard werd. Tenslotte was 14 februari sinds mensenheugenis in Rome de vooravond van het grote reinigingsfeest geweest. In het jaar 494, anderhalve eeuw nadat het Romeinse Rijk was overgegaan op het christendom, werden de Lupercalia door paus Gelasius I verboden en vervangen door het feest van Maria Reiniging (*Purificatio Beatae Mariae Virginis*), dat op 2 februari werd vastgesteld. Binnen enkele eeuwen gingen alle christelijke staten op deze nieuwe datum over, behalve de Armeense kerk, die nog steeds vasthoudt aan een geboorte op 6 januari en een Maria Reiniging op 14 februari.

In de Middeleeuwen werd Maria Reiniging vooral een lichtfeest, waarbij in de kerk kaarsen werden gewijd en aangestoken. Hieraan ontleent het feest zijn naam *Festum Candelarum*, wat in de oude Duitse naam *Kandelmesse*, het Franse *Chandeleur* en het Engelse *Candlemas* terug te vinden is. Een andere Latijnse naam, *Festum Luminum*, was het voorbeeld voor het Duitse *Lichtmis* en ons *Lichtmis*. De brandende kaarsen werden in processie de kerk rondgedragen en meestal werd ook om de kerk of om de parochie heen gelopen.

In de Oudheid en in de Middeleeuwen werd aan vuur een beschermende en louterende werking toegeschreven. Tegelijk maakt het vuur vruchtbaar waar het mee in aanraking komt. De Romeinen brandden tijdens bevallingen een kaars ter ere van de Godin Candelifera, wat waarschijnlijk het voorbeeld voor de lichtmiskaarsen is geweest. Tijdens de Romeinse *lustraties* (reinigingsrituelen) werd niet met kaarsen, maar met fakkels rond de akkers gelopen om ze na de winter te reinigen en weer vruchtbaar te maken. Het vee werd tot de vorige eeuw overal in Europa in het voorjaar tussen twee vuren door gedreven om de vruchtbaarheid van de dieren te bevorderen. In de kerk werd de vruchtbaarheid van het vuur geleidelijk aan vervangen door de symboliek van Christus als het licht van de wereld. De lichtmiskaarsen werden na de processie mee naar huis genomen om met kaarsvet boven de deur in huis en stallen een kruis aan te brengen, zodat de Heiland mens en dier het hele jaar zou beschermen. Maar toch verdween de oude betekenis van het Lichtfeest nooit helemaal. In Rome luidde een spreuk in de volkstaal: 'Candelora, Candelora, dell' inverno semo fora' (Lichtmis, Lichtmis, de winter is verdwenen).

Valentijnsdag (14 februari)

Over de heilige Valentinus is weinig méér bekend dan dat hij in de derde of vierde eeuw de marteldood gestorven zou zijn. Nadat de Lupercalia waren afgeschaft werd een aantal gebruiken van deze dag op Valentijn overgedragen. Over het algemeen hadden deze gebruiken te maken met vruchtbaarheid en de hernieuwde levenskracht van de natuur. In de Middeleeuwen werd de heilige in onze streken Sint Velten genoemd. Op de avond van deze dag, de vóóravond van de Lupercalia, vond in veel plaatsen het Sint Veltenlopen plaats. Daarbij liepen jonge mannen met fakkels rond. In de loop der eeuwen verschoof het accent van de vruchtbaarheid van de aarde naar de relaties tussen de geslachten. In Duitsland was het sinds het eind van de Middeleeuwen gebruikelijk op Valentijnsdag geschenken te sturen als uiting van gevoelens van genegenheid. In andere landen bestonden soortgelijke gebruiken. In Engeland waren liefdesverklaringen op Valentijnsdag niet ongebruikelijk. Shakespeare laat Ophelia in Hamlet zingen: 'To-morrow is Saint Valentine's day, all in the morning betime, and I a maid at your window to be your Valentine.' Het anoniem versturen van kaartjes en bloemen aan een heimelijke geliefde is een gewoonte die in de loop van de negentiende eeuw is ontstaan.

Het Keltische Imbolc

Imbolc (spreek uit: immolk) of *Oimelc* (spreek uit: immelk) is de naam van een Keltisch feest dat al bestaan moet hebben lang voordat het christendom zijn intrede deed. Taalwetenschapper Eric Hamp, verbonden aan de Universiteit van Chicago, herleidt in zijn artikel *Imbolc, Oimelc* de verschillende namen van dit festival tot een Indo-Europese wortel, *Hmelg, die 'reinigen' betekent. Voor de Keltische en Germaanse tak van de taalfamilie verschoof de betekenis van dit woord via vegeen of strijken naar melken. De naam Oimelc is rond het jaar 900 door de Ierse monnik Cormac vertaald als 'schapenmelk'. Het feest zou dus verwijzen naar de geboorte van lammeren in het vroege voorjaar, waardoor de productie van schapenmelk weer op gang komt. Volgens Hamp, en vele wetenschappers met hem, is deze verklaring taalkundig aanvechtbaar. Op zich is de verwijzing naar de geboorte van lammeren als voorbode van de komende lente een beeld dat wel bij dit feest past. Daarbij moeten we niet uit het oog verliezen dat de essentie van heidense jaarfeesten zich altijd uitdrukt in bepaalde handelingen die worden verricht. Voor Eric Hamp zijn deze handelingen met Imbolc gericht op een rituele reiniging, te vergelijken met de verschillende Romeinse gebruiken in de maand februari.

De verklaring van Oimelc als het weer op gang komen van de melkproductie gaat uit van een bestaan als veehouder. Een tweede verklaring, die even vaak wordt gegeven, gaat ervan uit dat Imbolc ontstaan is uit het Keltische woord *bolc* of *bolg*, dat in het hedendaagse Iers nog steeds 'buik' betekent. Pamela Berger, professor in de geschiedenis aan de Universiteit van Boston, vertegenwoordigt deze stroming. De buik wordt daarbij gezien als de buik van Moeder Aarde en Imbolc is een feest dat te maken heeft met de rituele reiniging van de aarde om de akkers na de winter weer vruchtbaar te maken. Het woord Imbolc verklaart Pamela Berger als 'rond de buik', wat ze opvat als een beschrijving van een rituele omgang rond de akkers. Het is duidelijk dat dit gebruik is voortgekomen uit de algemeen gangbare Indo-Europese ploeg- en zaairituelen, waarbij driemaal een voor rond de hele akker werd geplougd.

Van Godin tot heilige

In *The Goddess obscured* beschrijft Pamela Berger hoe de Godin in de Middeleeuwen als Vrouwe van het Graan vervangen werd door verschillende heiligen, waaronder de Maagd Maria. Voor de heidense Kelten was Imbolc verbonden met Brigid, een Godin die te maken had met de vruchtbaarheid van het land. Akkers, bronnen, rivieren, meren en bergen waren haar domein, want ze werd gezien als Moeder Aarde zelf. In Ierland werd ze vereerd als Brigid (spreek uit: bried), in Engeland als Brigantia of Brighit (spreek uit: brikrit); de Schotten kenden haar als Bride (spreek uit: bried), de Galliërs als Brigandu. Zo groot was de verering voor deze Godin, dat de heilige Brigid, die waarschijnlijk nooit bestaan heeft, in Ierland al snel de belangrijkste heilige na Patrick werd. Ierse missionarissen verspreidden de Brigittaverering over het Europese continent. Dat Sint Brigitta op 1 februari valt heeft niet te maken met de sterfdag van de heilige - die is niet bekend - maar met het feit dat het Keltische Imbolc op die datum werd gevierd.

Tallose volksgebruiken op deze dag onderschrijven de rol die Brigid vervulde bij het opnieuw vruchtbaar maken van de aarde. In Ierland werd van het laatste graan van de vorige oogst een *Brigid's cross* gemaakt. Dit kruis werd in huis of in de stal opgehangen en bleef daar het hele jaar tot er het volgend jaar een nieuw was gemaakt. Het kruis als symbool is ouder dan het christendom. Het verbindt de vier windrichtingen van een gewijde ruimte, bijvoorbeeld een magische Cirkel, en vertegenwoordigt daarom die ruimte zelf. Bij ploeg- en zaairituelen werd vaak een offer gebracht bij de vier hoeken van de akker, die de akker als geheel vertegenwoordigen. Het kruis van stro symboliseert het korenveld. Gemaakt van het laatste graan van de vorige oogst heeft het de levenskracht van dit graan in zich. Het vlechten van het Brigittakruis is een magische handeling die de kracht activeert zodat deze op het nieuwe jaar en op de nieuwe oogst overgedragen zal worden. Het Brigittakruis wordt in Ierland en Engeland nog steeds gemaakt. Ook werden van het graan poppetjes gemaakt die met water uit een Brigittabron gezegend werden. Het was een algemeen gangbaar gebruik rond de graanoogst. Ook in Nederland, Duitsland en elders werden figuurtjes en poppetjes van graan gemaakt. Verderop in dit hoofdstuk geven we een beschrijving van het zelf maken van een Brigittakruis. Het maken van graanpoppetjes komt in hoofdstuk 11 aan de orde.

In Ierland en Schotland wordt plaatselijk nog steeds een *Brigid's bed* neergezet. Daartoe wordt een vrouwenfiguurtje gemaakt van haver of ander graan dat in een mand wordt neergelegd. Een stuk hout wordt op het popje gelegd, waarna het hele huisgezin driemaal uitroept: 'Brigid is gekomen; Brigid is welkom.' De volgende ochtend kijkt men of de afdruk van het stuk hout te zien is in de as van het haardvuur. Als dat zo is is Brigid die nacht gekomen en kan men een goede oogst tegemoet zien. Als niets erop wijst dat Brigid is gekomen is dat een slecht voorteken.

Ook bij de andere Indo-Germaanse stammen stonden de februarifeesten in het teken van de Godin die de aarde haar vruchtbaarheid teruggaf. Bij de Romeinen was het met name Juno die in deze tijd vereerd werd. Boven alle andere Godinnen verheven heerste ze als Juno Regina, maar het waren vooral alle zaken die vrouwen betroffen waarin ze naar voren trad. Als Juno Natalis zorgde ze voor een voorspoedige bevalling en als Juno Lucina schonk ze ieder kind het levenslicht. In haar hoedanigheid van Juno Februata had ze de zorg over het herstel van de vruchtbaarheid van de aarde na de winter.

Februari is in de heiligenkalender meer dan andere maanden voorzien van

vrouwelijke heiligen. Elk van hen heeft enkele kenmerken van de plaatselijk in deze tijd van het jaar vereerde Godin overgenomen. Met name Juno, als beschermvrouwe van alle vrouwenzaken, is duidelijk te herkennen. Veronica (4 februari) wordt aangeroepen bij bloedvloeingen en menstruatiekachten. Agatha (5 februari) helpt bij borstklachten. Dorothea (6 februari) zorgt voor een voorspoedige bevalling.

Om de vruchtbaarheid van de aarde te herstellen was het gebruikelijk in vele heidense culturen om een beeld van de belangrijkste Godin naar het water te dragen en onder te dompelen voor een rituele reiniging. Het beeld van Artemis in Efese werd elk voorjaar in de zee ondergedompeld. Van Cybele, Hera en vele andere Godinnen zijn dergelijke rituelen bekend. Tacitus beschrijft in zijn *Germania* de onderdompeling van het beeld van de Godin Nerthus. De essentie van dergelijke rituelen is duidelijk: de Godin wordt jaarlijks gereinigd en opnieuw vruchtbaar; ze zal op haar beurt de aarde reinigen en vruchtbaar maken. In kerkelijke processies om de akkers heen werd later een beeld van de Maagd Maria rondgedragen. Dezelfde handelingen werden veelal verricht als voorheen, maar nu niet langer uit naam van de Godin, die steeds verder naar de achtergrond verdween.

Van verschillende Godinnen die in februari meehielpen de aarde weer vruchtbaar te maken is niet meer dan de naam overgebleven, en zelfs die is soms twijfelachtig. Zo heeft men een Godin Spurke gereconstrueerd uit vele verwijzingen naar een reinigingsfeest in februari dat in Duitsland o.a. *Spörkel* of *Sporkel* werd genoemd. Door het Concilie van Leptines (745) werd dit feest *Spurcalia* genoemd en als heidens feest veroordeeld. De oude naam voor februari, *Sprokkelmaand*, geeft aan dat het Sporkelfeest ook in de Nederlanden bekend is geweest.

Vrouwenmaand

In de Middeleeuwen bleef het respect voor de Godin nog eeuwenlang aan de maand februari verbonden. De Maagd Maria werd daarbij als dekmantel gebruikt om de verschillende feesten een christelijk aanzien te geven. Lichtmis werd aangeduid als *Vrouwendag*. In Duitsland was *Frauentag* een gebruikelijke naam, terwijl februari *Weibermonat* werd genoemd. Natuurlijk kan hier Onze Lieve Vrouwe mee bedoeld zijn, maar voor de naam *Altweibermonat*, die even vaak gebruikt werd, is dat minder waarschijnlijk. Het was in de Middeleeuwen gebruikelijk de Godin, met name in haar relatie tot het graan, aan te duiden als *die Alte* of *das alte Weib*. Hier te lande werd de laatste garf van de graanoogst *het Olle Wief* genoemd. Vaak werd een poppetje gemaakt van het laatste graan om de kracht van het Olle Wief te bundelen en te bewaren tot na de winter, waarna de Godin, het *echte* Oude Wief, de kracht van het graan opnieuw tot leven zou brengen.

De verering van de Godin in februari uitte zich ook in speciale voorrechten die vrouwen in deze tijd genoten. Waarschijnlijk is *Vrouwendag* ook letterlijk in die zin op te vatten als een dag voor alle vrouwen, terwijl *Weibermonat* de maand voor vrouwen was. De meervoudsvorm sluit een verwijzing naar Maria in feite uit. In Engeland werd Lichtmis ook wel aangeduid als *Wives-Feast-Day*. Op bepaalde feesten in deze tijd waren het de vrouwen die het voor het zeggen hadden. In Westfalen dansten de vrouwen op Lichtmis in het zonlicht met een vliertwijn in de hand. Elke man die zich te dichtbij waagde werd met deze twijgen verdreven. In het Rijngebied wordt de donderdag voor Vastenavond nog steeds *Altweiberdonnerstag* genoemd. In Vlaanderen wordt de zaterdag wel

Vrouwkenszaterdag genoemd. Overdags vermaakten de vrouwen zich en pas later op de avond werden de mannen hierbij toegelaten. In Sittard wordt dit het *Aldewieverbal* genoemd. De vrouwen gaan als oude wijven verkleed en gemaskerd naar het bal en zeggen alles wat hun voor de mond komt.

De optocht der geesten

Tijdens de Parentalia, 13-21 februari, werden in Rome, zoals gezegd, de goddelijke voorouders en de goddelijke geesten vereerd. Dit feest werd besloten op 22 februari met de *Caristia*, waarbij men op de familiegraven bijeenkwam om de overledenen met een dodenmaal te eren. Een lege stoel was voor de doden gereserveerd. In hoofdstuk 5 hebben we beschreven hoe dit feest gekerstend werd tot *Sint Petrus' Stoeldag*. Door de eeuwen heen is deze heiligendag gevierd als een voorbode van de lente. Er werden optochten gehouden, waarbij vaak de winter als een stropop werd meegevoerd en verbrand. Met bellen, klokken en alles wat geluid kon maken werd de levenskracht gewekt. Er werden Sint Pietersvuren gebrand en vaak werd de ploeg rond de akkers getrokken om de aarde voor te bereiden op het nieuwe seizoen. In Grouw (Friesland) ging het Sint Pietersfeest een opmerkelijke alliantie aan met de Sinterklaasgebruiken die elders gevierd worden. Sint Pieter rijdt daar op 22 februari op een schimmel rond en deelt geschenken en pieterskoeken uit.

De Germaanse dodencultus vertoonde veel overeenkomsten met de Romeinse *pietas* en de februarifeesten ter ere van de overledenen lagen dan ook in het verlengde hiervan. De magische kracht die aan de doden werd toegeschreven werd ingeroepen om de akkers te reinigen en weer vruchtbaar te maken. Om de doden daarbij behulpzaam te zijn werd de wereld opnieuw op haar kop gezet. De geestdrift waarmee het volk zich op het omkeren van alle waarden en normen stortte, baarde de kerkelijke autoriteiten grote zorgen. De Lupercalia werden verboden, de *Caristia* werden gekerstend tot *Petrus' Stoeldag*, maar het was niet afdoende. *Sint Petrus' Stoeldag* werd verplaatst naar 18 januari, maar men bleef, met name in Antiochië, het feest op de oude dag vieren en in 1558 erkende Paus Paulus IV noodgedwongen beide dagen als kerkelijke feestdag. Sindsdien is 18 januari *Sint Petrus' Stoel te Rome* en 22 februari *Sint Petrus' Stoel te Antiochië*.

Al in de vierde eeuw had de kerk een poging ondernomen de uitbundige februarifeesten en lentevieringen in te dammen door het instellen van een vastentijd. Eerst waren dit enkele dagen, maar in de zevende eeuw waren dat er al 40 geworden. Als voorbereiding op het Paasfeest, waarop de Heiland zijn leven voor de mensheid gaf, diende elke christen 40 dagen te vasten, de zondagen niet meegeteld. Aswoensdag was de eerste dag van deze vastentijd, die duurde tot de zaterdag vóór Pasen. Omdat de paasdatum is gekoppeld aan de zondag na de volle maan na 21 maart kan Aswoensdag vallen tussen 4 februari en 10 maart. Vastenavond, de vooravond van de vastentijd, was de laatste gelegenheid om zich te buiten te gaan aan dans, zang, eten en drinken. De bijnaam *Vette Dinsdag* is veelzeggend. Later kwamen er een *Vette Maandag* en een *Vette Zondag* bij. Al snel werd de hele week vóór Aswoensdag als Vastenavond bestempeld. Op elk van deze dagen konden feesten en optochten georganiseerd worden. In de optochten liepen gemaskerde en als dier vermomde figuren mee, waarin het niet moeilijk is de geesten te herkennen die in de heidense dodencultus zo'n grote rol speelden. De schepen en wagens die in de optochten werden meegevoerd zijn een voortzetting van de voertuigen waarop een beeld van de God of de Godin werd meegedragen. In de Middeleeuwen werd een narren-

schip op wielen vaak wekenlang, soms maandenlang, rondgevoerd door heel Europa. Vaak werd de strijd tussen zomer en winter uitgebeeld, waarbij de winter werd verslagen, verbrand, opgehangen, in het water gegooid of begraven. In Duitsland werd dit vanouds het begraven van de Vastenavond genoemd. In Roermond wordt tijdens het carnavalsfeest een pop meegevoerd die Bacchus voorstelt. Ter afsluiting van het feest wordt deze pop in de Roer verdrongen.

Vanaf 1968 begint de vastentijd niet meer op Aswoensdag, maar op de zondag erna en het voorgeschreven vasten is voor de katholieken teruggebracht tot 1 dag, namelijk Goede Vrijdag, maar Vastenavond, tegenwoordig Carnaval geheten, bestaat nog steeds. De viering in de grote steden is in de huidige vorm pas in de vorige eeuw populair geworden. De relatie met wat voor religie dan ook zal velen ontgaan, maar voor een goed verstaander zijn de geesten, verkleed als beer, wolf, schaap of in wat voor vormomming dan ook, nog steeds aanwezig. De oude heidense gebruiken van reinigen en weer vruchtbaar maken door de wereld op haar kop te zetten zijn ook nog steeds herkenbaar. Niet voor niets gaan mannen in de optocht verkleed als vrouwen, kinderen als oude mensen, en is alles anders dan het lijkt. Prins Carnaval en zijn gevolg zijn het schertsbestuur dat uit handen van de burgemeester nog steeds de sleutels van de stad ontvangt, overal waar carnaval gevierd wordt.

Aswoensdag, als begin van de vastentijd, was bedoeld om de heidense gebruiken rond het reinigen en weer vruchtbaar maken van de akker te kersten. Kerkgangers kregen met as een kruisje op hun hoofd gestrooid. Deze as was voor boetedoening en niet om vruchtbaarheid over te brengen, zoals de as van het joelblok die men over de akkers strooide. Toch nam de priester hiervoor de as van de takken die de vorige zomer de palmpaas (zie hoofdstuk 8) gesierd hadden. Voor het gewone volk was die as net zo magisch geladen met een geheimzinnige kracht als de as van het midzomervuur of het joelblok. In Duitsland was het *Topfwerfen* op Aswoensdag populair. Daarbij werd een met as gevulde pot zo ver mogelijk over de akkers gegooid. Ook dat had weinig met boetedoening uitstaande.

Toen het begin van de vastentijd verschoof naar de zondag na Aswoensdag ontstonden al snel allerlei gebruiken rond deze dag. In Frankrijk liep men met fakkels over de akkers en rond de vruchtbomen, wat deze dag de bijnaam *Fakkelzondag* heeft bezorgd. In Duitsland waren soortgelijke gebruiken en hier sprak men van *Funkensonntag*. Er werden brandende wielen van de heuvel gerold en brandende schijven zo hoog mogelijk in de lucht gegooid. Het paar dat het laatst getrouwd was stak een *Funkenteuer* aan, waarover ieder zo hoog mogelijk sprong. De as van het vuur werd na het ploegen en voordat er gezaaid werd over de akker gestrooid.

Gebruiken met betrekking tot krakelingen

Krakelingen speelden in veel feesten tussen Joel en Pasen een rol. De Duitse naam *Bretzel* is naar analogie van het Engelse *bracelet* (armband) wel verklaard als offer aan de in deze tijd zo prominent aanwezige doden. Het oorspronkelijke offer van een armband zou later vervangen zijn door hierop lijkende koekjes. Volgens Franz Eckstein (zie het artikel *Bretzel* in het *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens*) zijn krakelingen eerder te beschouwen als de gulle gaven van de goede doden die vruchtbaarheid en overvloed brengen. Tijdens de Vastenavondfesten in Duitsland sloegen jongens in veel plaatsen de meisjes met een levensroede. Ze gingen hiermee door tot de meisjes zich met een krakeling loskochten. In het Schwabenland schonken meisjes op *Funkensonntag*

als teken van genegenheid een krakeling die *Funkenring* genoemd werd aan een bepaalde jongen. Deze krakelingen werden ook wel aan de bomen gehangen. In andere streken, met name in Baden, waren het de jongens die een bepaald meisje een krakeling schonken, als onderdeel van het overbrengen van een nieuwjaarswens. In München ging met nieuwjaar een *Bretzelreiter* rond die aan iedereen op straat krakelingen uitdeelde. Veel bakkers gaven met nieuwjaar krakelingen aan hun vaste klanten. Op Sint Sebastiaan (20 januari) stonden overal in Duitsland kramen waarin krakelingen werden verkocht die door de heilige gezegend zouden zijn. Naast elke kraam stond een *Bretzelbaum* waarin krakelingen gehangen waren. De bakkers voerden tijdens het bakken van de krakelingen een vrolijke dans uit en deelden krakelingen uit aan de muzikanten en omstanders. Waar de strijd tussen zomer en winter in de feestelijkheden werd uitgebeeld, vertegenwoordigde de krakeling altijd de onstuitbare levenskracht van de ontlukende natuur. Tijdens de Lentefeesten in de Palz en het Rijnland verdreven jongeren de winter, met in hun linkerhand een krakeling en in de rechter een houten zwaard. Op de foto op pag. 5 van het fotokatern zijn krakelingen te zien die naar het schilderij Bakker Oostwaard van Jan Steen zijn gemaakt door het Amsterdams Historisch Museum.

De datum van het Ploeg- en Zaaifeest

Het Ploeg- en Zaaifeest is ontstaan in de tijd toen de verschillende Indo-Europese stammen nog een maankalender hadden. De meeste feesten waren aan de maancyclus gebonden en hadden geen vaste datum. Op welke wijze het Ploeg- en Zaaifeest in de maankalender paste is niet bekend, maar het is aannemelijk dat deze datum, net als later Vastenavond, ergens in februari kon vallen. Plaatselijk kunnen de data gevarieerd hebben, afhankelijk van klimaat en middelen van bestaan. Toen de Kelten de Juliaanse kalender overnamen werd Imbolc op 1 februari geplaatst. Door de kerk werd dit uitgeroepen tot de feestdag van Brigid.

In *Witchcraft today*, p. 130, noemde Gerald Gardner het feest *February Eve* en *Brigid* en zette het daarom op 1 februari. In *What witches do*, p. 82, sprak Stewart Farrar over dit feest als *Candlemas* en stelde dit op 2 februari. Veel Wicca's en andere Moderne Heidenen hebben dit overgenomen. Later ontstond de gewoonte het feest Imbolc te noemen en het te vieren op de datum van Lichtmis. Voor beide data, 1 en 2 februari, is iets te zeggen. In Schotland is 2 februari een van de *quarter-days*, die het jaar in vieren delen (de andere zijn 15 mei, 1 augustus en 11 november).

Een Imbolcviering voor deze tijd

Imbolc is van oorsprong een Ploeg- en Zaaifeest. Zelfs als je niet over een tuin beschikt kun je dit een bepaalde vorm geven, zoals we in het door ons uitgewerkte ritueel laten zien. Je kunt graan zaaien in een grote houten kuip of plastic bak en deze op het balkon zetten. Met Lammas kun je dit graan oogsten en het zaad bewaren om het met Imbolc te zaaien. De eerste keer kun je bij een natuurvoedingszaak biologisch geteelde spelt kopen om te zaaien. Spelt is een tarwesoort die al vóór het begin van onze jaartelling verbouwd werd. Door de as van het joelblok, als je dat hebt gebruikt, over de aarde te strooien kun je de kringloop van het jaar meer kracht geven.

Imbolc kan ook op een andere manier vorm krijgen. Met Joel kunnen we iets wat is vastgelopen weer op gang brengen. De Imbolcviering is eerder bedoeld om iets wat al eerder op gang is gekomen van alle overbodige franje te ontdoen

en er een duidelijk doel aan vast te knopen. Misschien heb je met Joel het goede, maar wat vage voornemen geuit: 'Ik wil meer voor mijn medemensen gaan doen.' Dan is Imbolc een goed moment om je af te vragen wat je allemaal **niet** voor je medemensen wilt gaan doen. Je tijd, energie, kennis en vaardigheden hebben nu eenmaal hun grenzen. Bedenk ook wat je **wel** zou kunnen doen en maak daar een keuze uit. Als je hebt besloten wat je wilt gaan doen, kun je dat uitdrukken in een tekst of handeling waarmee je als het ware je goede voor-nemen zaait, zodat het vruchten zal afwerpen.

Een ander voorbeeld is dat de groep waarmee je de jaarfeesten viert, met Joel het plan heeft geopperd heilige of heidense plaatsen in Nederland te gaan bezoeken. Met Imbolc kun je dan alle plannen op een rij zetten. Wat wil iedereen en wat wil men niet? Moet het een heidense plaats zijn of mag het ook een kapel of kerk zijn? Wil iedereen een heilige plaats in de natuur, bijvoorbeeld een beekje of bron, of denkt men meer aan een gebouw of voorwerp? Wat wil je op die plek gaan doen en wat hoop je er te leren? Je kunt er natuurlijk over discussiëren, maar je kunt ook het lot laten beslissen. Iedereen schrijft bijvoorbeeld de naam van een plaats op die hij of zij graag wil bezoeken. Al deze papiertjes worden bij elkaar gedaan in een mand. Dan schrijft iedereen op wat hij of zij die plaats wil geven. Deze papiertjes gaan in een andere mand. Ten slotte schrijft iedereen op wat hij of zij van die plaats wil ontvangen. Deze papiertjes gaan in een derde mand. Je kunt gewoon iemand een papiertje uit elke mand laten pakken om vast te stellen waar de groep heen gaat, wat je er wilt brengen en wat je er wilt halen. Je kunt de keuze ook opnemen in een rituele handeling, bijvoorbeeld door driemaal met de klok mee rond te lopen, terwijl iedereen steeds herhaalt: 'Heiligdom, heiligdom; winter ga, lente kom!' Herhaling en rijm zijn door de eeuwen heen gebruikt om de magische werking van een handeling te verhogen. De intentie waarmee je de tekst uitspreekt is belangrijker dan de woorden zelf. Na driemaal rondgelopen te zijn blijft de groep staan en een groepslid pakt een papiertje uit het eerste mandje. Daarna wordt opnieuw driemaal rondgelopen en een papiertje uit het tweede mandje gepakt. Idem voor het derde briefje. Bovenstaande handelingen zijn te vergelijken met het ploegen van een voor rond de akkers om het gebied af te bakenen en te reinigen. Wat je nog kunt doen is dit afgebakende gebied vullen met kracht. In het voorbeeld van de drie papiertjes kun je ze midden in de Cirkel leggen en er omheen dansen, trommelen of chants zingen. Je kunt ook de papiertjes driemaal kloksgewijs doorgeven terwijl iedereen de tekst hardop voorleest om ze op die manier op te laden. Gebruik je eigen creativiteit om een vorm te vinden die het beste uitdrukt wat je wilt zeggen.

Het maken van een Brigittakruis

Marian Green leerde Joke tijdens een zomercursus hoe ze een Brigittakruis kon maken. De betekenis van dit kruis hebben we al uitgelegd. Het vlechten van het kruis activeert de levenskracht van het graan. Om dit kruis te maken kun je de graanhalmen gebruiken die je het vorig jaar zelf hebt opgekweekt en geoogst met Lammas. Je kunt ook een graanveld in de omgeving zoeken en de eigenaar vragen of je hier wat halmen van mag afsnijden. Elke graansoort is hiervoor te gebruiken. In het fotokatern is een kruis van haver afgebeeld. Hang de halmen ondersteboven op een warme plek tot ze goed droog zijn. Voordat je het kruis gaat vlechten leg je de halmen een uur in lauw water. Ze zijn dan wat soepeler en breken niet zo snel. Om het kruis te maken heb je stevig garen, een schaar en rood lint nodig. Knip alle halmen op gelijke lengte af en leg ze op een hand-

doek op de tafel. Vouw het stro van vier aren dubbel en leg twee halmen in elkaar, zoals op de tekening van figuur A is aangegeven. Vouw de derde aar hier omheen (fig. B) en steek dan de vierde door de lus van de eerste (fig. C). Schuif de vier aren zo strak mogelijk in elkaar en ga dan met de klok mee er verder omheen, steeds een nieuwe aar toevoegend (fig. D) tot je vindt dat het kruis groot genoeg is. Let erop dat de halmen allemaal even lang worden. Hou de aar op dezelfde hoogte als de aren die je al gevlochten hebt en buig de stengel dan om. Wat dan nog uitsteekt van de halm kun je afknippen. Bedenk dat je van binnen naar buiten werkt en dat je dus steeds langere halmen nodig hebt. Vouw de eerste halmen dus niet precies dubbel, maar laat de halm een eindje uitsteken voorbij de aren. Hou het kruis stevig vast tijdens het vlechten en schuif elke halm strak tegen de vorige. Bind de aren in vier bosjes en doe hier een rood lint met een strik om. Laat het kruis drogen en gebruik het als versiering bij het Imbolcritueel, bijvoorbeeld door het boven je altaar te hangen.

Het maken van krakelingen

In het voorgaande hebben we de rol van de krakeling als brenger van vruchtbaarheid en overvloed beschreven. In plaats van koekjes kun je tijdens het Imbolcritueel krakelingen nemen. Om fijn brooddeeg voor krakelingen te maken heb je het volgende nodig:

- 500 gr witte tarwebloem
- 1¹/₂ zakje gedroogde gist of 40 gr verse gist (zie bijlage 4)
- 50 gr suiker
- 2 theelepels zout
- 2 dl lauwe melk
- 1 ei
- 100 gr zachte boter
- geraspte citroenschil
- suiker en kaneel

Doe de bloem in een kom en maak een kuil in de bloem. Strooi hierin de gist en een theelepel suiker. Strooi het zout op de rand van de bloem, zo ver mogelijk bij het kuiltje vandaan. Roer de lauwe melk in het kuiltje. Roer steeds wat bloem mee en meng tot er in het kuiltje een dikke brei is ontstaan. Er blijft dus een rand bloem met het zout over. Laat dit een half uur rijzen, zoals beschreven in bijlage 4. Dit voordeeg is nodig omdat er boter in het recept wordt gebruikt en de gisting door het vet minder gemakkelijk plaatsvindt. Voeg het ei, de boter, de rest van de suiker en de geraspte citroenschil toe. Meng alles met een houten lepel door elkaar tot dit niet meer mogelijk is. Kneed het deeg daarna nog 10 minuten. Neem nu telkens een stukje van het deeg en rol dit met twee handen tot een sliert. Bestrooi voordat je hieraan begint je werkblad met suiker en kaneel en rol hier de deegslierten in uit. Leg het deeg in de vorm van een krakeling op het bakblik. Laat het deeg rijzen tot het dubbele volume is bereikt. Bak de krakelingen in 15 à 20 minuten in een oven van 220°C. Haal ze direct na het bakken van het bakblik en laat ze afkoelen op een rooster.

Imbolc-worstenbroodjes

Imbolc is niet alleen een feest van reiniging, maar ook een uitbundige viering van de levenskracht die de winter heeft doorstaan. Veel eten en drinken is een uiting van deze levenskracht. Met name tijdens de Vastenavond werd aan dit aspect de nodige aandacht besteed. In de Middeleeuwen waren er in veel plaatsen worstomgangen, waarbij iedereen probeerde de anderen de loef af te steken door een zo groot mogelijke worst te maken. In 1576 werd in Königsberg in Oost-Pruijsen door 100 mannen een worst door de straten gedragen van 1000 el

(690 meter) lengte, die meer dan 900 pond woog. Op verschillende plaatsen is deze traditie blijven bestaan. In Boxmeer (Noord-Brabant) wordt nog steeds op de laatste maandag vóór de vasten de Koning van de Metworst gekozen. De traditie is terug te voeren tot 1500, maar is waarschijnlijk veel ouder. 's Morgens vroeg worden alle inwoners van Boxmeer opgetrommeld en gaan naar de bakker om worstenbroodjes te kopen. De winnaar van een na het ontbijt van worstenbroodjes gehouden paardenrace krijgt de titel Koning van de Metworst. In een nabijgelegen hoeve krijgt hij, naast een halve ton bier, een mik, een roggebroomd en een halve varkenskop, een metworst van 9 el lengte. Tot de jaren zestig werd hiermee op een wagen rondgereden langs alle landgoederen en ook driemaal rond de molen. Tegenwoordig volgt men een kortere route, maar het gebruik als zodanig bestaat nog steeds, in ere gehouden door de Metworstvereniging. Tijdens Halfvasten (zie hoofdstuk 8) organiseert deze vereniging een groot feest met veel bier en gebraden worst.

Als je na het ritueel worstenbroodjes wilt eten kun je voor 8 broodjes nemen:

- 250 gr volkorenmeel
- 1/2 zakje gedroogde gist of 25 gr verse gist
- 50 gr boter
- 3 1/2 dl water
- 1 eetlepel zout
- 300 gram rundergehakt, lamsgehakt of half om half
- 1 bruine boterham
- 1 ui
- 1 ei
- zout en peper naar smaak

Kneed een deeg zoals in bijlage 4 is beschreven en laat dit rijzen. Maak ondertussen de vulling van het gehakt, de verkruimelde boterham, de fijngehakte ui, het ei, zout en peper. Vorm hier 8 rolletjes van. Als het deeg gerezen is (na ongeveer 1 uur) verdeel je het in 8 stukjes. Deze rol je uit tot ovale deeglapjes. In het midden van elk lapje leg je een gehaktrolletje. Sla de zijkanten naar binnen over het gehakt heen en rol het dan op. Maak de randen nat met water en druk ze stevig aan. Leg de broodjes op de ingevette bakplaat met de naad naar onderen. Bestrijk ze met losgeklopt ei en bak ze op 200°C in 20 minuten gaar en bruin.

Imbolc-flensjestaart

Op het Lichtmisfeest werden in Nederland en Vlaanderen traditioneel pannenkoeken gegeten, reden waarom deze dag ook wel *O.L. Vrouw-schud-de-panne* werd genoemd. Tijdens de Reformatie werd de Lichtmisviering in Noord-Nederland afgeschaft en raakte het feest in onbruik. In feite is het een heidens gebruik om tijdens Ploeg- en Zaaifeesten uitbundig te eten. De pannenkoeken, gebakken van het meel van het vorige jaar, drukken vruchtbaarheid en overvloed uit. Overvloed bij het zaaien geeft overvloed bij het oogsten. Wie deze heidense traditie wil voortzetten kan een flensjestaart bakken voor na het ritueel. Je hebt hiervoor nodig:

- 50 gr boekweitmeel
- 50 gr volkorenmeel
- 50 gr bloem
- 2 eieren
- 3 dl melk
- snufje zout

Van dit beslag bak je de flensjes. Doe op het eerste flensje een laagje jam, op het volgende zonnebloempitten, gemengd met wat suiker, dan kwark, gemengd met rozijnen en dan weer jam. Ga zo door tot alle flensjes op zijn en doe poedersuiker op het bovenste flensje.

Sinaasappelwijn

Tijdens het ritueel kun je sinaasappelwijn drinken. De sinaasappel symboliseert uiteraard de zon die vanaf Joel weer aan kracht wint. Vooral in deze tijd van algemene vermoeidheid, griep en verkoudheid is dit een welkome gedachte. Je hebt voor deze wijn nodig:

- 12 sinaasappels
- 1 theelepel pecto-enzym
- 1½ kg suiker
- 3½ liter water
- 1 theelepel gistvoedingszout
- giststarter

Maak één dag van tevoren een giststarter, zoals beschreven in bijlage 2. Schil 6 sinaasappels met een sinaasappeltrekker. Let op dat je geen wit meeschilt. Giet 2 liter kokend water op de schillen en los het gistvoedingszout erin op. Laat dit 24 uur staan. Zeef het vocht eruit en doe dit in een 5-literfles. Los de suiker op in 1 liter kokend water. Als dit voldoende is afgekoeld kan dit ook in de fles, evenals het pecto-enzym. Snij alle sinaasappels door en pers ze uit. Doe het sap bij de andere ingrediënten in de fles. Voeg de giststarter toe en vul aan met koud water. Handel verder zoals in bijlage 2 is aangegeven.

Gemberdrank

Gember wordt gewoonlijk tot het element vuur gerekend, een kracht die je met Imbolc goed kunt gebruiken. Voor na het ritueel kun je een verwarmende gemberdrank maken. Je hebt hiervoor nodig:

- ½ liter water
- 250 gr suiker
- 200 gr geconfijte gember
- 1 citroen
- 3 eetlepels gembersiroop
- 2 sinaasappels

Schil 1 sinaasappel heel dun, zonder het wit mee te schillen. Breng het water aan de kook, snij de citroen door en voeg de hele citroen, de schil van de sinaasappel, de gembersiroop en de fijngehakte gemberbolletjes toe. Laat dit ± 30 minuten trekken. Zeef de vloeistof. Pers de 2 sinaasappels uit. Voeg het sap bij de vloeistof, samen met de suiker. Verwarm dit opnieuw, giet het in een hittebestendige glazen kan en hou het op een theelichtje warm.

Negenderlei reinigingskruid

In de Germaanse landen is door de eeuwen heen het negenderlei kruid populair geweest en gebleven. Hieronder werd verstaan een mengsel van 9 verschillende kruiden die samen gebruikt werden. Welke kruiden dat waren kon plaatselijk verschillen, maar onveranderlijk waren het 9 geneeskrachtige kruiden die ter plekke in het wild groeiden en goed harmonieerden. De 9 is in de getallenleer van vele volksgebruiken het meest volmaakte getal.

Naast het negenderlei kruid speelde het negenderlei hout in volksgebruiken een grote rol. Daarbij werden bepaalde rituele en magische voorwerpen gemaakt met het hout van 9 verschillende bomen. Welke bomen dat waren kon plaatselijk variëren. Aan elk van deze bomen werd een bepaalde magische kracht toegeschreven en in het negenderlei hout werden deze krachten gebundeld.

Het negenderlei kruid werd vooral gebruikt voor reiniging en afweer tegen kwade invloeden, soms ook voor het opwekken van vruchtbaarheid. Het werd als badkruiden gebruikt, of in een krans verwerkt, maar ook werd het verbrand.

Reiniging met het negenderlei kruid past goed bij de aard van Imbolc, maar kan ook bij de andere feesten gebruikt worden.

Om een negenderlei kruid te branden kun je er het beste een bundel van maken. Pluk zomers de volgende kruiden: bitterzoet, O.L.Vrouwe bedstro, boerenwormkruid, bijvoet, korenbloem, valeriaan, Sint-Janskruid (*Hypericum perforatum*), duizendblad en kamille. Hang alle kruiden in bosjes op. Als ze goed droog zijn maak je er als volgt een bundel van. Leg de kruiden om en om met de bloemen naar boven en naar onderen en maak er een stevig bosje van. Doe de bijvoet aan de buitenkant voor de stevigheid. Wind katoengaren nr 8 hier stevig omheen. Ga daarbij enkele malen kruiselings van boven naar beneden en weer terug. Leg een knoop in de draad en knip onder- en bovenkant van de bundel gelijk af. Het kan soms even duren voordat de bundel goed brandt. Je kunt voor het aansteken een kaars gebruiken en de bundel in je hand houden of hem op een schaal of in een keteltje neerleggen. Hou een kom water bij de hand als je de bundel wilt doven. Als je het restant droogt kun je dit later opnieuw aansteken.

Je kunt ook gelijke hoeveelheden van de volgende kruiden nemen: munt, citroenmelisse, rozemarijn, lavendel, salie, laurierblad, tijm, marjoraan en dragon. Je kunt de kruiden zomers kweken en hiervan een bundel maken, zoals hiervoor beschreven. Doe daarbij de salie aan de buitenkant voor de stevigheid. Je kunt de kruiden ook kopen in een kruidenwinkel, maar dan zijn het alleen de blaadjes zonder de stengels en daar kun je geen bundel van maken. In dat geval kun je de kruiden los branden. Leg daarvoor wat papier en kleine takjes in een ijzeren of koperen schaal of keteltje en steek dit aan. Als dit goed smeult kun je de kruiden hierop branden. Pas op dat je het vuur niet dooft door te veel kruiden ineens erop te gooien.

Jezelf reinigen kun je ook doen door een bad te nemen voordat je met het ritueel begint. Met Imbolc kun je hier extra aandacht aan besteden door een reinigingsbad met het negenderlei kruid te nemen. Hiervoor kun je de volgende kruiden gebruiken: bijvoet, munt, basilicum, tijm, venkelzaad, lavendel, rozemarijn, hyssop en valeriaan. Neem van elk kruid 1/2 eetlepel. Doe dit in een zakje of een stuk van een panty. Bind het dicht en laat het trekken in kokend water. De genoemde 9 kruiden kunnen eveneens op de hiervoor beschreven wijze gebrand worden.

Imbolcwierook

Als in het ritueel het negenderlei kruid wordt gebrand kan het beste een eenvoudige wierook worden gebruikt. Neem hiervoor 1/2 eetlepel van de basiswierook of een van de andere wierookrecepten in bijlage 1.

Versiering van de ruimte

Als je een Brigittakruis hebt kun je dit boven het altaar hangen. De versiering van de ruimte kan zeer sober zijn, passend bij het reinigende aspect van dit feest. Een bakje met sneeuwkllokjes of takjes bloeiende toverhazelaar kunnen op het altaar worden gezet.

Vorbereiding voor het ritueel

Midden in de Cirkel staat een bak gevuld met aarde. Je kunt hiervoor ook een grote plastic ketel gebruiken. Een schaal met de as van het joelblok van het vorige ritueel en een schaal met graankorrels staan ernaast. Een bosje graanhalm ligt voor het altaar. Wijn en een schaal krakelingen zijn aanwezig. Er is een trommel om de handelingen ritmisch te begeleiden.

Het ritueel

PS en P zijn de priesteres en priester die het ritueel leiden. De Cirkel wordt volgens het basisritueel getrokken. Als iedereen met water en wierook is gezegend en in een kring staat, wordt elk groepslid met het negenderlei kruid gereinigd. Daarbij zijn verschillende varianten denkbaar. Een groepslid geeft de brandende bundel of ketel met het negenderlei kruid aan elk van de anderen, die zichzelf met de rook reinigt door de bundel of ketel een paar keer om zichzelf heen te bewegen. Een andere mogelijkheid is dat iemand de bundel of ketel vast blijft houden en dat elk van de anderen met beide handen rook schept en over zijn of haar hoofd en schouders naar achteren werpt. Een derde mogelijkheid is dat de groepsleden paarsgewijs elkaar reinigen. Na de reiniging worden de vier windrichtingen aangeroepen en wordt de Cirkel verder zoals gebruikelijk volgens het basisritueel getrokken. Iedereen gaat in een kring zitten. PS zegt:

Vanavond vieren we Imbolc, vanouds een Ploeg- en Zaaifeest, verbonden met de reiniging van de aarde en de terugkeer van de vruchtbaarheid van de natuur om het nieuw gezaaide graan te laten ontkiemen. Het is nog winter en vaak is het rond deze tijd guur en koud, maar toch bereiden we ons nu al voor op de komende zomer, want als we straks willen oogsten, dan zullen we nu al de voorbereidselen moeten treffen. Laten we hier een moment bij stilstaan. Denk eens na wat Imbolc voor jou persoonlijk betekent. Denk aan een doel dat je wilt bereiken in de toekomst en denk erover na wat je er nu al voor moet doen om dat doel te bereiken.

De groep mediteert een moment over deze woorden. Daarna gaat iedereen staan. PS pakt de schaal met as en zegt:

*Onze Moeder de Aarde geeft van haar overvloed
Ook dit jaar zullen wij niets tekort komen*

Ze strooit de as van het joelblok over de aarde in de ketel. P zegt:

*Onze vader het Graan geeft al wat hij heeft
Zijn lichaam is ons voedsel
Zijn dood is ons leven*

Een van de aanwezigen pakt de schaal met tarwekorrels en gaat ermee rond. Iedereen neemt er een aantal korrels uit. P spreekt een wens uit en legt dan een paar korrels op de aarde in de ketel. De persoon links van hem doet hetzelfde, daarna de volgende. Als iedereen een wens heeft uitgesproken doet P een tweede wens en legt wat korrels op de aarde, waarna de anderen hem navolgen. Iedereen doet hierna een derde wens en strooit daarbij de laatste graankorrels op de aarde. Daarna gaat een van de aanwezigen met de graanhalmen rond en geeft ieder drie halmen. Alle aanwezigen, behalve PS, geven elkaar een hand, waarbij ze de drie aren tussen hun samengevouwen handen houden. De groep begint deosil de Cirkel rond te lopen en herhaalt daarbij, terwijl met de trommel de maat wordt aangegeven:

Groei! Groei! Groei!

Als de trommel stopt en de groep stil blijft staat zegt PS:

*Groei als de eerste zonnestraal van de nieuwe dag!
Groei als de bron die een rivier wordt!
Groei als de wassende maan!*

P zegt:

Aanvaard ons offer en ontkiem!

Iedereen gooit één halm naar de ketel met aarde. De andere twee halmen houdt iedereen nog bij zich. De groep geeft elkaar weer de hand en begint weer te lopen en op de maat van de trommel het 'Groei! Groei! Groei!' te herhalen. Als de groep weer stilstaat zegt PS:

*Groei als het zaad dat de aarde in zich opneemt!
Groei als de halm die zich aan ons toont!
Groei als het graan dat de Goden ons schenken!*

P zegt:

Aanvaard ons offer en ontkiem!

Iedereen gooit een tweede halm in de ketel, waarna de groep weer rondloopt en op de maat van de trommel het 'Groei! Groei! Groei!' herhaalt. PS zegt als de groep weer stilstaat:

*Groei als het vertrouwen dat ons allen verbindt!
Groei als het evenwicht waar wij allen naar streven!
Groei als de kracht waaruit wij allen putten!*

Iedereen gooit de laatste halm nu in de ketel. P zegt:

*Zoals de aarde, zo ook wij!
Zoals wij, zo ook de aarde!*

PS zegt:

Zo moet het zijn! (3x)

Iedereen gaat nu zitten. PS (of een ander groepslid) zegt:

Ga gemakkelijk zitten. Sluit je ogen. Haal een paar keer diep adem. Voel hoe de adem je longen en je buik vult. Hou je adem een paar seconden vast en laat hem dan weer rustig ontsnappen. Ontspan je bij het uitademen. Je loopt door een bos. Je ziet een enkele den of spar, maar er staan overwegend berken, eiken en beuken. De takken zijn kaal en hun mooie, grillige vormen doen je aan wortels denken. Het is vroeg in de ochtend. De zon is nog maar net op en het is kil, dus je trekt je jas wat dichtter om je heen. Het heeft licht gevoren en hier en daar zijn de takken wit gerijpt, maar de zon begint het ijs te smelten.

Je bereikt de rand van het bos en staat voor een net omgeploegde akker. Het verbaast je hoe diep de voren zijn, zo diep dat je de bodem niet kunt zien. Het lijkt wel of een reus het veld heeft omgeploegd. Als je nieuwsgierig geworden dichterbij komt en je over een van die voren buigt, vallen kluiten aarde naar beneden. Je bent bang te vallen maar je overwint je angst, want je voelt dat je door die diepte wordt aangetrokken. Voorzichtig ga je stap voor stap naar voren. De aarde begint onder je voeten weg te zakken en je verliest je evenwicht en glijdt langzaam maar zeker de diepte in. Het wordt donker om je heen en alle geluiden verdwijnen, alle behalve het bonzen van je eigen hart.

Je probeert je armen en benen te bewegen, maar je bent aan alle kanten door de aarde ingesloten, zo innig ingesloten dat het is of je ermee vergroeid bent. Je voelt de aarde bewegen, heel langzaam en regelmatig, als het kloppen van een hart. Je voelt water stromen door spleten in de aarde. Of is het je eigen bloed dat door je aderen stroomt? Je weet niet waar jij ophoudt en waar de aarde begint, maar het doet er niet toe. Je sluit je ogen en geeft je over aan het veilige gevoel van geborgenheid en warmte. Niemand kan je hier bereiken, niemand vraagt iets van je. Hier zijn geen dagen en geen nachten, geen zomer en geen winter, hier is alles altijd hetzelfde. Het water stroomt langzamer en langzamer en blijft achter in kuilen en spleten waar het langzaam wegzakt. Het kloppen van je hart gaat trager en trager tot je ten slotte geen enkele beweging meer voelt. Alles is zoals het altijd geweest is en zoals het altijd zal zijn. Alles is... Alles is...

De aarde gaat boven je open en je schrikt. Je voelt je naakt, onbeschermd, verblind door het plotselinge licht. Tegelijk voel je dat het een bevrijding is, dat je je weer kunt bewegen, dat je weer kunt ademhalen, dat je je hart weer voelt kloppen. Je krabbelt overeind, rekt je uit en kijkt naar boven. Je ziet een bol van licht naar beneden komen in jouw richting, maar je bent niet bang en je strekt zelfs verlangend je armen ernaar uit. Het licht neemt je in zich op en vervult je met intense vreugde zodat je begint te dansen. Alles beweegt, niets is zoals het ooit geweest is; niets blijft zoals het is. Alles beweegt, sneller en sneller. Je raakt buiten adem, maar je kunt niet stoppen. Je armen en je benen bewegen vanzelf, sneller en sneller. Het licht om je heen verandert voortdurend van kleur en je geeft je eraan over tot die bal van licht in een fontein van kleuren uiteenspat.

Je ligt voorover op het zachte mos. Je opent je ogen en tilt je hoofd op. Om je heen zie je berken, eiken en beuken. De takken zijn kaal en doen je aan wortels denken. Het is koud en je trekt je jas dicht om je heen. Als je doorloopt kom je al gauw aan de rand van het bos en bereikt een net omgeploegde akker. Een boer loopt niet ver van je af en gooit zaad uit een zak die hij bij zich heeft in de voren. Je wilt op hem toe lopen, maar van rechts, net op de grens tussen het bos en de akker, zie je vier vrouwen naderen die een kistje op een baar tussen zich in dragen. Als ze blijven staan loop je op ze toe en vraagt wat ze bij zich hebben.

'De Godin,' zegt een van hen.

'Een beeld van de Godin zeker?' veronderstel je.

'Nee,' zegt de vrouw. 'De Godin zelf.'

'Mag ik haar zien?' vraag je.

De vrouwen zetten de draagbaar neer en een van hen opent het kistje. Het is tot de rand gevuld met aarde.

'Waar is de Godin?' vraag je. 'Daaronder?'

Terwijl je het vraagt, besef je dat de Godin de aarde zelf is en beschaamd sla je je ogen neer. De vrouwen sluiten het kistje, nemen de draagbaar weer op hun schouders en vervolgen hun weg rondom de akker. Je slaat ze een tijdje gade en besluit dan terug te gaan naar het bos, maar voordat je dat doet, raap je een kluit aarde op en stopt die in je zak. Zo zul je de Godin altijd bij je hebben.

Je loopt door het bos tot je de plaats hebt bereikt waar je begonnen bent. Je gaat op de grond zitten en je komt langzaam terug in deze ruimte. Je voelt je prettig en ontspannen. Je opent je ogen, rekt je uit en kijkt om je heen.

PS schenkt wijn in een beker, pakt de schaal met krakelingen en zegt:

Ik zegen deze wijn en deze krakelingen uit naam van de Oude Goden.

Ze neemt een slok wijn en geeft de beker met een kus aan P, waarbij ze zegt:

Blessed be!

P neemt een slok en geeft de beker met een kus en de wens 'Blessed be!' aan de vrouw die links van PS staat. De vrouw neemt een slok en geeft de beker door. Daarna hetzelfde met de koekjes.

Hierna wordt de Cirkel op de gewone manier afgesloten.

8 Het Lentefeest

In de Wicca wordt het Lentefeest meestal Ostara of voorjaarsequinox genoemd en gevierd op 21 maart. In *Eight sabbats for witches* vragen Janet en Stewart Farrar zich af of dit feest ooit wel is gevierd en komen tot de conclusie dat hier in Engeland geen spoor van is te vinden. Ze opperen dat het feest in de Middeleeuwen uit het Midden-Oosten naar Europa is overgewaaid. In zekere zin zijn beide opmerkingen terecht. Toch is het Lentefeest door de eeuwen heen overal in Europa op grote schaal gevierd, ook in Engeland en ook in Nederland, maar niet onder de naam Ostara of voorjaarsequinox en meestal ook niet op 21 maart.

De essentie van het Lentefeest

Tussen zaaien en oogsten ligt het moment dat het zaad ontkiemt. Er zijn nog geen tastbare resultaten en de groei vindt in het verborgene plaats. De Lentefeesten die in heel Europa en ook daarbuiten door de eeuwen heen gehouden zijn en soms nog gehouden worden, hebben de bedoeling de groeikracht van de natuur te versterken en de winter terug te dringen. Voor een deel vinden we dezelfde gebruiken die we ook met Imbolc al zijn tegengekomen, want de winter laat zich niet zo gemakkelijk verdrijven. Nu gaat het echter niet primair om reiniging van de akkers, maar vooral om het stimuleren van het prille leven dat zich daarin ontwikkelt.

Net als met de vastenavondoptochten werd de winter vaak als een stropop voorgesteld en verbrand of in het water gegooid. Soms hielden Koning Winter en Koning Zomer schijngevechten waarbij de winter werd verslagen en verjaagd. Vaak werd het voorjaar plechtig en feestelijk ingehaald door een met groene bladeren versierde jongeman uit het bos op te halen. In Engeland werd dit een Green Man genoemd. Hier sprak men meestal van een Wildeman. Soms waren er een Lentekoning en een Lentekoningin, soms een Lentebroed. Vrijwel altijd trok men feestelijk rond de akkers om de levenskracht van de lente hierop over te brengen. De Lentekoning had vaak een staf of roede waarmee hij op de akkers sloeg om de kiemkracht van het gezaaide zaad op te wekken. Op heuvels, als die er waren, werd een lentevuur gebrand. Veel paasgebruiken, zoals het paasvuur, zijn hiervan afgeleid.

Tijdstip van het Lentefeest

De Romeinen maakten onderscheid tussen *ver* (lente) en *primo vere* (begin van de lente). Met *primo vere* werd echter niet het moment van de dag-en-nacht-evening, het *aequinoctium*, bedoeld. Dat werd gerekend op 25 maart. Het Romeinse Lentefeest begon echter op 1 maart en werd drie dagen na de equinox afgesloten. Niet in elke samenleving was er een vast tijdstip om het Lentefeest te vieren. Soms wachtte men op de eerste koekoek die werd gehoord, de eerste zwaluw die werd gezien, de eerste meikever die werd gevangen. Meestal was er wel een vaste manier om het Lentefeest te vieren, maar die datum hoefde niet overeen te komen met de voorjaarsequinox en zelfs niet gebonden te zijn aan het zonnejaar. De Germanen vierden met name de volle maan na de equinox. Hierdoor liet het Lentefeest zich gemakkelijk kerstenen tot Paasfeest, zoals we in de loop van dit hoofdstuk uiteen zullen zetten.

Het begrip lente

Het woord *lente*, in het Middelnederlands *lentîn*, *lenten* of *lentijn*, is afgeleid van de Germaanse wortel *langgitinaz, wat vermoedelijk 'lengen van de dagen' betekende. In de Middeleeuwen werd *lenten* ook als werkwoord gebruikt, waarmee bedoeld werd 'het bewerken van het veld in het voorjaar' (Verwijs en Verdam: *Middelnederlandsch woordenboek*, deel 4, p. 378). Ongetwijfeld maakten allerlei rituele handelingen deel uit van dit 'bewerken'. In Duitsland was Lenz tot de achttiende eeuw de gangbare aanduiding van het voorjaar. Daarna werd het verdrongen door het in de vijftiende eeuw opgekomen *Frühling*, waarmee oorspronkelijk een in de lente geboren dier aangeduid werd. Tegenwoordig wordt Lenz alleen nog door dichters gebruikt. In Nederland kwam in de zestiende eeuw het woord *voorjaar* in zwang, dat sindsdien als synoniem voor het oudere lente gebruikt wordt. In Engeland, daarentegen, raakte het begrip *lente* volledig in de vergetelheid. Het Middelenlengelse *lenten* duidde nog het jaargetijde aan, maar in de dertiende eeuw ging de verkorte vorm *lent* de vastentijd aanduiden, terwijl de oudere betekenis in de zeventiende eeuw in onbruik raakte. Wel heeft het Engels nog steeds een oude benaming voor de lente, waarvan de heidense oorsprong zonneklaar is. Het woord *spring* is afgeleid van een Indo-Europese wortel, *sprength, die springen of ontspringen aanduidt. Het springen als voorjaarsgebruik zullen we in dit hoofdstuk nog verschillende malen tegenkomen.

Ostara

In zijn boek *De temporum ratione* (voltooid in 725) heeft Beda de Angelsaksische kalender beschreven. De maand april, zei hij, werd *Esturmonath* genoemd, naar een Godin Eostra voor wie in die maand feesten werden gevierd. In 1835 opperde Jakob Grimm in zijn *Deutsche Mythologie* dat een Germaanse Godin *Eástre* of *Ostara* door de Westgermanen is vereerd en dat haar cultus door de Angelen en Saksers is meegenomen naar Engeland. Vanaf het begin is de wetenschap op dit punt verdeeld geweest. Tegenstanders voeren aan dat een Godin Ostara nergens in Duitsland of Engeland genoemd is en opperen dat Beda zich vergist heeft en wellicht een verering voor de Maagd Maria heeft aangezien voor een heidense cultus. Wetenschappers die overtuigd zijn van het bestaan van een Godin Ostara voeren aan dat ze kennelijk zo belangrijk was dat niet alleen de maand april naar haar werd genoemd, maar bovendien het Paasfeest in het Engels en Duits haar naam kreeg, namelijk Easter en Ostern. Het Nederlandse woord Pasen is afgeleid van het Latijns-Griekse pascha, dat weer van het Hebreeuwse pesach komt. De Engelse en Duitse kerk zouden niet bij machte zijn geweest de oudere heidense naam voor het Lentefeest te vervangen door de kerkelijke term. Volgens Beda was de naam *Esturmonath* inmiddels door *paschalis mensis* (paasmaand) vervangen, maar kennelijk is deze naam niet aangeslagen en is de oude, heidense naam toch blijven bestaan, en niet alleen in Engeland. Eginhard (± 770-840) geeft in zijn biografie van Karel de Grote de namen van de maanden zoals de keizer ze voor zijn hele rijk heeft ingevoerd. April duidt hij daarbij aan als *Ostarmânoth*. Zou keizer Karel, net als Beda een groot voorvechter van het christelijk geloof, een heidense naam voor een maand hebben gekozen als deze naam al niet volledig ingeburgerd was geweest?

Ostara of Eostra is naar alle waarschijnlijkheid de Germaanse versie van de Godin van de Dageraad die door de meeste Indo-Europese stammen vereerd werd. In India heette ze Usas, dochter van de Hemelgod Dyaus; de Grieken kenden haar als Eos, de Romeinen als Aurora. Er is duidelijk een verband in vele

Indo-Europese talen tussen de woorden voor oosten, dageraad en het voorjaar, dat kennelijk als de dageraad van het jaar werd beschouwd. Niet altijd werd de dageraad als een Godin gezien. In Letland was Usins de God van de Dageraad, die ook met de lente werd vereenzelvigd. Aangezien het vuur in de meeste religies een kenmerk van de God is, lijkt het niet vreemd dat ook de dageraad in veel culturen als een God werd gezien.

Wat Wicca's en andere Moderne Heidenen gewoonlijk over het hoofd zien is dat het feest voor Ostara niet op de voorjaarsequinox werd gevierd, maar waarschijnlijk tijdens de volle maan die hierop volgde. Niet voor niets stelde Beda Esturmonath gelijk met april, terwijl hij maart *Rhedmonath* noemde, naar de Godin Rheda, over wier bestaan de wetenschap al even felle discussies heeft gevoerd. Ook Karel de Grote stelde, zoals gezegd, april gelijk aan *Ostarmânoth*, terwijl hij maart *Lenzinmânoth* noemde, waarvan ons *Lentemaand* is afgeleid.

De voorjaarsequinox

Zoals we in hoofdstuk 3 hebben aangegeven, is de voorjaarsequinox pas met de invoering van de Gregoriaanse kalender op 21 maart vastgesteld, terwijl voordien 25 maart werd aangehouden. De 21^e maart werd alleen gebruikt om de paasdatum te berekenen. In ons land gingen de laatste zes provincies in 1700 en 1701 over tot het invoeren van de Gregoriaanse kalender. In Engeland en de Engelse koloniën, waaronder de Verenigde Staten, gold 25 maart tot 1752 als voorjaarsequinox en als begin van het jaar. Het is dus niet vreemd dat weinig volksgebruiken zich aan 21 maart gehecht hebben.

Ook 25 maart blinkt echter niet uit door een overvloed aan feestelijkheden en volksgebruiken. 'Het astronomische begin van de lente, de voorjaarsequinox, speelt in het volksgeloof geen enkele rol' zegt professor Gustav Jungbauer in het artikel 'Frühling' in het *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens*. Eigenlijk was het alleen de kerk die de voorjaarsequinox een belangrijk moment vond. In de derde eeuw stelde Cyprianus, een van de eerste kerkvaders en bisschop van Carthago van 249 tot 257, dat God de wereld had geschapen toen licht en duister gelijk verdeeld waren, dus dat **moest** de voorjaarsequinox zijn geweest. Volgens de Juliaanse kalender, die toen gebruikt werd, was dat op 25 maart. De gedachte dat God de wereld tijdens de herfstequinox, eveneens een evenwicht van licht en duister, geschapen zou hebben, werd door Cyprianus als ondenkbaar verworpen. Christus was volgens Cyprianus drie dagen na de voorjaarsequinox, op 27 maart, geboren. De symboliek van de ontluikende natuur en de nieuw geboren Heiland spreekt voor zich. Een eeuw later ontstond echter de leerstelling dat Jezus op 25 december was geboren en dat 25 maart, 9 maanden vóór de geboorte, de datum was geweest van de aankondiging door de aartsengel Gabriël aan Maria dat ze zwanger was (Lucas 1:26-38). Dit werd in Rome *Annuntiatione Domini* (aankondiging van de geboorte van de Heer) genoemd, terwijl de Byzantijnse kerk sprak van *Annuntiatione Beatae Mariae Virginis* (aankondiging aan de Maagd Maria). Het feest van Maria Boodschap, zoals het in Nederland wordt genoemd, is altijd op die datum blijven staan, ook toen de voorjaarsequinox naar 21 maart verschoof. In Engeland en Ierland werd 25 maart *Lady Day* genoemd en dit was een van de *quarter-days*, waarop o.a. de huishuur betaald diende te worden. De andere zijn Kerstmis (25 december), midzomer (24 juni) en Sint Michael (29 september).

Op 25 maart zijn incidenteel in Europa lentegebruiken aan te wijzen, maar niet op een schaal die men zou verwachten bij het begin van het jaar, wat deze datum, zoals gezegd, in veel plaatsen tot de achttiende eeuw is geweest. In

Duitsland werd op *Maria Verkündigung* in Feldorf bij Siebenbürgen een stropop in vrouwenkleren gestoken en verbrand, wat 'Marienjungfer verbrennen' genoemd werd. Het is duidelijk dat een algemeen lentedebruik, de winter verbranden, hier aan de dag is aangepast, zonder er een geheel mee te vormen.

De traditionele Lentefeesten in Europa, Azië en Afrika waren waarschijnlijk niet gebonden aan de voorjaarsequinox, maar vooral aan de volle maan daarna. Daarom vielen het Germaanse en Angelsaksische Lentefeest niet tijdens de equinox, maar ergens in april en daarom bestempelt Karel de Grote april tot Ostarmânoth en kiest hij niet maart hiervoor uit. Dit verklaart ook waarom het Paasfeest, de christelijke versie van het Lentefeest, gekoppeld werd aan de volle maan na de equinox, later aan de zondag na deze volle maan.

De viering van het Lentefeest op de volle maan na de voorjaarsequinox is niet beperkt tot de Indo-Europese stammen. Ook de Semitische stammen volgden dit gebruik. Als erfgenaam van het joodse geloof had het christendom een reden temeer om de joodse lenteviering over te nemen. Om dit op zijn waarde te kunnen schatten is het nuttig het joodse Lentefeest eens nader te beschouwen.

Het joodse Lentefeest

De joodse tijdrekening is een lunisolaire kalender, d.w.z. een maankalender die op het zonnejaar is afgestemd door periodiek een dertiende maand aan de twaalf maanden van de kalender toe te voegen. Elke maand begint met de nieuwe maan, de veertiende dag is de volle maan. In het Oude Testament wordt de eerste maand van het jaar aangeduid als Aviv (lente). Sinds de Babylonische ballingschap wordt deze maand Nisan genoemd en gerekend vanaf de voorjaarsequinox. In deze maand, vertelt de bijbel, is het volk Israël uit de Egyptische slavernij verlost. Voorafgaand aan de uittocht werd door elke familie een lam geslacht en gegeten met ongezuurde broden en bittere kruiden. Tijdens de uittocht werden alleen ongezuurde broden gegeten tot deze op waren.

Ter nagedachtenis aan de uittocht geeft God in Exodus 12 het volk Israël de opdracht op elke veertiende dag van de Lentemaand een lam of ander stuk kleinvee te slachten en op te eten en gedurende de daarop volgende zeven dagen ongezuurd brood te eten. De Hebreeuwse naam van het feest is *Pesach*, maar meestal wordt de Griekse naam *Pascha* gebruikt. Het Pesachfeest valt op 14-21 Nisan, waarbij met name de eerste en laatste twee dagen gevierd worden.

Het Pesachfeest was oorspronkelijk een Lentefeest, zoals alle Semitische volkeren dat vierden. *Pesach* betekent springen of dansen. 'Pesach,' zegt *The Jewish Encyclopedia* in het artikel 'Passover', 'is verbonden met het herdersleven; het is het feest dat in de vroege lente door de herders wordt gevierd voordat ze naar de nieuwe weiden vertrekken'. Het slachten van het lam 'had de aard van een offer, waaraan de Goden van de stam samen met de menselijke leden geacht werden deel te nemen. Het sterke vermoeden bestaat dat de springende bewegingen van het lam werden nagedaan door de deelnemers aan het feest, die op deze manier rond het geofferde dier dansten'. (Vol. IX, p. 553).

Naast herdersfeest was Pesach ook een landbouwfeest. Het eten van de *mazot*, de ongezuurde broden, is een overblijfsel van een rituele maaltijd waarbij Goden en leden van de stam de vruchten van de gerstooft deelden en daarmee jaarlijks het bondgenootschap tussen de Goden en de stam vernieuwden.

Het Babylonische Lentefeest

Het Pesachfeest was de joodse variant van het Semitische Lentefeest. In veel opzichten lieten de Semieten zich beïnvloeden door de Soemerisch-Assyrisch-Babylonische beschaving, die vanaf 3500 v.Chr. tot de val van het Babylonische keizerrijk in 539 v.Chr. haar allesoverheersende invloed in het Midden-Oosten liet gelden. Het Babylonische nieuwjaar begon sinds de achttiende eeuw v.Chr. op de eerste dag van de maand Nisanu. Deze maand begon met de nieuwe maan na de voorjaarsequinox met een groot twaalfdaags feest dat Akitu genoemd werd. Op de eerste dag van dit feest werd de samenleving op haar kop gezet. Meesters bedienden slaven en alles was anders dan anders. Op de vijfde dag werd de koning door de hogepriester ontdaan van alle emblemen van zijn koninklijke waardigheid. De vorst kreeg daarbij zelfs een klap in zijn gezicht. In de tempels werd de mythe verteld hoe de God Marduk de kosmos schiep uit de oerchaos van de Godin Tiamat. Op de laatste dag van het feest, tegen dat de maan vol begon te worden, werd in de tempel het Heilig Huwelijk voltrokken tussen de koning en de hogepriesteres, waarbij hij Marduk en zij Tiamat vertegenwoordigde. Door de rituele eenwording werd uit de chaos een nieuwe orde geschapen, een orde waarin de koning opnieuw zijn gezag kon laten gelden.

Het Heilig Huwelijk tussen de Grote Moeder en de Vegetatiegod is terug te voeren op de religie die in 7000 v.Chr. al bloeide in Anatolië. In *De kringloop van het leven* hebben we uiteengezet hoe deze religie zich over het Midden-Oosten, Europa en Noord-Afrika heeft verspreid. In Egypte voltrok de farao met zijn vrouw het Heilig Huwelijk in de tempel van Karnak, voorafgaand aan de jaarlijkse overstroming van de Nijl, die meestal in augustus en september plaatsvond. De Semitische volkeren kenden, naar Babylonisch voorbeeld, het Heilig Huwelijk als manier om de groei­kracht van de vegetatie in het voorjaar op te wekken. In de tijd dat het Babylonische rijk zich tot een wereldmacht ontwikkelde werd de positie van de Godin overal in het Midden-Oosten ondermijnd. In Babylon werd Tiamat van Oermoeder tot een oermonster dat door Marduk in stukken gereten werd. Binnen het jodendom werd de Godin nog verder verdron­gen en haar bestaan zelfs ontkend. De Grote Moeder Ishtar wordt in de bijbel aangeduid als De Hoer van Babylon. Andere Godinnen werden op soortgelijke wijze aangeduid of doodgezwegen.

De Romeinse Lentefeesten

Ook toen 1 januari door de Romeinen tot begin van het administratieve jaar werd uitgeroepen bleef 1 maart het rituele nieuwjaar. Mars, naar wie deze maand is genoemd, werd pas een oorlogsgod toen Rome zich tot een wereldmacht begon uit te breiden. Oorspronkelijk was Mars veel meer verbonden met de vruchtbaarheid van de akkers. Het was Mars die in het voorjaar de sluimerende levenskracht van de akkers en de natuur weer wekte. De Romeinen noemden zich zonen van Mars en beschouwden de God als vader van Romulus en Remus. Op 1 maart zou het schild van Mars uit de hemel zijn gevallen, voor de voeten van Numa Pompilius, de mythologische koning die de rituele kalender zou hebben ingesteld. Het woord kalender is afgeleid van *calendae*, de eerste dag van de maand. Van het schild van Mars werden in opdracht van Numa elf kopieën gemaakt. De 12 schilden werden op 1 maart door de priesters van Mars door de straten van Rome gedragen. De priesters werden *Salii* (springers) genoemd omdat ze met de schilden door de straten dansten en daarbij grote sprongen maakten. Tot 24 maart herhaalden ze dit elke dag. Het springen is niets anders dan het opwekken van de hernieuwde levenskracht door de spron-

gen van lammeren na te bootsen. Op 1 maart werd uit naam van Koning Numa een lam geofferd. Ook deze handeling, zoals alle offers van levende wezens, is bedoeld om de levenskracht, niet langer gebonden aan het dier, los te maken. Het vuur in de tempel van Vesta, dat het hele jaar door de priesteressen brandend werd gehouden, werd op 1 maart gedoofd en opnieuw ontstoken. Aan de deur van de Vestaalse tempel en ook aan de gebouwen van verschillende andere priesterklassen werd op 1 maart een lauriertak bevestigd die er het hele jaar bleef hangen. De laurier, als embleem van Apollo, vertegenwoordigde de levenskracht in de natuur.

De calendae van elke maand was gewijd aan Juno en die van maart was speciaal gewijd aan Juno Lucina, ook wel genaamd Matrona, die niet alleen elk kind, maar ook elk jaar het levenslicht schenkt. Het Romeinse nieuwjaarsfeest op 1 maart werd daarom ook wel *Matronalia* genoemd.

Hoewel de nadruk in de Romeinse Lentefeesten lag op het opwekken van de levenskracht, speelde ook reiniging een bescheiden rol. Het oude werd uitgebannen om het nieuwe te laten groeien. De winter werd verdreven om de zomer binnen te halen. Tijdens de Mamuralia, op 14 maart, werd een man, alleen gekleed in een dierenvel, met twijgen uit de stad verdreven. Het slaan met de twijgen is hier een rituele handeling om de levenskracht los te maken van de drager van deze kracht.

Ook de doden, zo prominent aanwezig in veel Romeinse rituelen, speelden in de Lentefeesten een rol. Tijdens de Liberalia, op 17 maart, werden processies gehouden naar de Argeï, kapellen die verspreid waren over de vier delen van Rome. In deze kapellen werden poppetjes van riet opgehangen, waarin de doden werden geacht zich op te houden. Later, op 15 mei, werden deze poppetjes, eveneens Argeï genaamd, in de Tiber geworpen. De doden zijn vaak behulpzaam en onontbeerlijk, maar moeten toch op een afstand gehouden worden om te verhinderen dat ze zich te sterk aan de levenden hechten. Op 23 maart, tijdens het Tubilustrium, werden *tubae* geblazen. Dit zijn lange rechte blaasinstrumenten met een diepe sonore klank, die in de Romeinse dodencultus een grote rol speelden. De tubae werden geblazen nadat de priesters van Mars voor het laatst met de schilden door de stad hadden gesprongen.

Attis en Cybele

Alle genoemde Romeinse Lentefeesten waren erop gericht de levenskracht van de natuur op te wekken, zodat het net gezaaide zaad zou ontkiemen. De hele maand maart was hiervoor de aangewezen tijd. Vanaf de tweede eeuw voor het begin van onze jaartelling werd rond de equinox het feest van Attis en Cybele gevierd. Cybele, de Frygische Grote Moeder, was in 204 v.Chr. met succes naar Rome gehaald om de oorlogsdreiging van Hannibal af te weren en haar cultus, aangeduid als Mater Magna, werd al snel populair. Volgens de mythen was Attis de geliefde van de Grote Moeder. In het voorjaar werd hij door een wild zwijn gedood en veranderde in een pijnboom, maar kwam drie dagen later weer tot leven. Volgens een andere versie van de mythe werd Attis door Cybele afgewezen en castreerde hij zichzelf onder een pijnboom, waarna hij stierf. Door zijn castratie bevruchtte hij Moeder Aarde en werd hij in de nieuwe vegetatie herboren. Dit thema is bij verschillende volkeren terug te vinden, bijvoorbeeld in de Griekse mythe van Uranos. Op 22 maart werd in Rome een pijnboom gekapt en naar de tempel van Cybele gebracht. De pijnboom vertegenwoordigde Attis, die op deze wijze met de Godin verenigd werd. Ten overvloede werd een beeldje van Attis aan de boom vastgemaakt. De volgende dag werden bij de tempel van

Cybele trompetten geblazen, een ritueel dat te vergelijken is met het blazen van de tubae op deze dag. De derde dag, 24 maart, werd Dag van het Bloed genoemd. De dood van Attis werd op rituele wijze uitgebeeld door een van de priesters van Cybele, die bloed uit een snee in zijn arm liet vloeien. De andere priesters dansten zichzelf in extase en verwonden zichzelf eveneens. Novieten werden gecastreerd als onderdeel van hun inwijding in de Attis-mysteriën. Aan de pijnboom werden linten en slingers van viooltjes gehangen. De viooltjes stelden de bloeddruppels van de gestorven God voor. Het beeldje van Attis werd hierna plechtig begraven.

De volgende dag, op 25 maart, werden de Hilaria gevierd. Zoals de naam, Feest van Vreugde, al aangeeft, werd hierbij de opstanding van Attis uit de dood gevierd. Het beeldje van Attis werd weer opgegraven en opnieuw aan de pijnboom bevestigd. Daar bleef het een jaar hangen, waarna het werd verbrand. Attis is de Vegetatiegod die door zijn eenwording met Moeder Aarde in haar opgaat en als het ware zijn leven verliest. Met het ontkiemen van het zaad in de schoot van Moeder Aarde wordt de God in de vorm van de nieuwe vegetatie herboren. Na de wedergeboorte van Attis werd het beeld van Cybele op 27 maart in processie rondgedragen en ondergedompeld in de Almo, een zijriviertje van de Tiber. Het ritueel onderdompelen van de Godin in het voorjaar is een veel voorkomend ritueel, dat we al in het vorige hoofdstuk hebben aangevoerd. In het vroege voorjaar heeft deze onderdompeling meestal de bedoeling de aarde te reinigen en weer vruchtbaar te maken na de winter, zodat het zaad dat in haar schoot valt wortel zal schieten. Nadat het zaad is ontkiemd en de vegetatie is herboren, heeft de onderdompeling van Moeder Aarde de bedoeling haar vruchtbaarheid te versterken, zodat de jonge vegetatie zal opgroeien en niet voortijdig zal verdorren.

De vastentijd

Gegeven de ontstaansgeschiedenis van het Paasfeest, die we aanstonds uiteen zullen zetten, is het begrijpelijk dat veel gebruiken rond de heidense Lenteviering aan dit christelijke feest gekoppeld zijn. Gebruiken rond de volle maan verschoven op een natuurlijke wijze naar de eerste of tweede paasdag. De heidense Lenteviering was echter niet beperkt tot de volle maan na de equinox. Vanaf begin maart tot eind april waren er plaatselijk gebruiken om de vruchtbaarheid van het land en het ontkiemen van het zaad te bevorderen. Al deze gebruiken waren de kerk een doorn in het oog en het instellen van de vastentijd is zonder meer op te vatten als een poging deze al te uitbundige feesten in te dammen. Paus Gregorius de Grote verbood in de zesde eeuw het eten van vlees, melk, kaas, boter en eieren tijdens de vasten. In 1491 werd het nuttigen van melk en boter toegestaan. Hoewel in Engeland de verplichting tot vasten door Charles II in 1664 werd afgeschaft, bleef *lent* de aanduiding van de vastentijd en raakte, zoals gezegd, de oudere betekenis van lente in onbruik.

Halfvasten

Door de vastentijd werden de Lentefeesten gesplitst in Vastenavond en Pasen. Om deze lange periode te overbruggen ontstond de gewoonte de vierde zondag van de vastentijd te vieren als Halfvasten. De dag wordt ook wel *Laetare* (zich verheugen) genoemd. Tal van volksgebruiken op deze dag zijn te zien als Lenteviering. Een stropop die de winter of de dood voorstelde werd op veel plaatsen, met name in Duitsland, verbrand, begraven of in het water gegooid. In Silezië werd Halfvasten *Dodenzondag* genoemd. Op die dag gingen kinderen

met een pop die de dood voorstelde de huizen langs. Als ze bij een bepaald huis niets kregen, lieten ze de pop naar binnen kijken, waarna iedereen wist dat de dood daar binnen een jaar iemand zou komen halen. Naast het verjagen van de winter werd het binnenbrengen van de zomer vaak uitgebeeld. Tijdens processies werden in Duitsland kleine boompjes, takken of roeden, die vruchtbaarheid brachten meegedragen. Soms werd de meiboom, symbool voor de zomerse overvloed en vruchtbaarheid, met Laetare al neergezet.

Op veel plaatsen haalde men een met bloemen, bladgroen en linten versierde jongeman het dorp binnen. In Vlaanderen werd hij de Graaf van Halfvasten of Sinte Greef genoemd. De intocht van Sinte Greef in Antwerpen, gezeten op een wit paard, snoepgoed rondstrooiend, deed niet onder voor die van Sint Nicolaas. Waar de Graaf een Gravin kreeg toebedeeld zien we het vruchtbaarheidsaspect op de voorgrond treden. In Gmunden, aan de Traunsee in Oostenrijk, stond Halfvasten bekend als *Liabbstatsonntag* (afsprakjeszondag) omdat jongens dan meisjes op een afgesproken plaats tracteerden op honingkoek en mede. In Engeland is Halfvasten vanaf de zeventiende eeuw Moederdag.

Palmpasen

Naast Halfvasten was er in de Middeleeuwen nog een gelegenheid om de strenge voorschriften voor de vastentijd te omzeilen en dat was op Palmzondag. Officieel was het de tweede zondag van de Passietijd, waarin de gelovigen geacht werden zich voor te bereiden op het lijden en sterven van de Heer. In de praktijk was Palmzondag de feestelijke herdenking van de intocht van Jezus in Jeruzalem, waarbij het volk hem met palmtakken toewuifde. Palmprocessies zijn al in de vierde eeuw opgetekend. De populariteit die dit feest al snel genoot is mede te danken aan het feit dat het aansloot bij het heidense gebruik om de vruchtbaarheid van de lente op te wekken door met groene takken rond te lopen. Daarbij werd vaak zingend langs de huizen gegaan om als dank een beloning in ontvangst te nemen. Tijdens de Reformatie werd de palmprocessie op veel plaatsen verboden, in ons land in 1580, maar het rondlopen met de palmtakken verdween niet. In feite is de palmpaas in het protestantse deel van Nederland langer populair gebleven dan in het katholieke zuiden.

In onze streken werd vaak buxus genomen in plaats van de hier niet voorkomende palmboom. In Duitsland en Zwitserland koos men meestal voor een denentak, terwijl in Rusland aan de wilg de voorkeur werd gegeven. Belangrijker dan de vraag of het 'echte' palmtakken waren, was het feit dat buxus en den het hele jaar door groen blijven en daarom gedurende de winter de vruchtbaarheid van de natuur lijken vast te houden.

Vanaf het eind van de zevende eeuw werden de palmtakken, of wat daarvoor doorging, vóór de processie in de kerk gewijd. In de loop der eeuwen ontstond de gewoonte de palmtakken te versieren met linten, gekleurd papier, vruchten, bloemen en brooddeegfiguurtjes. Ook nam men wel een stok die met bloemen, takjes den, hulst, bosbes, vruchten, krentenbollen, e.d. werd versierd. Soms werden de vruchten gewoon aan de stok geregen. Soms had de stok een of twee dwarsstukken en werden de versieringen hieraan bevestigd. De versierde tak of stok werd *palmpaas* of *palmpasen* genoemd. In Oostenrijk en Duitsland bestonden de *Palmbäume* vaak uit meterslange, met gekleurde linten en vruchten versierde stokken met in de bast gekerfde figuren. In Oostenrijk zijn nog steeds de *Palmbuschen* populair. Hierbij worden soms takken van negen verschillende bomen aan een stok bevestigd en met vruchten en linten versierd. Net als bij het

negenderlei kruid negen magische kruiden worden gecombineerd, worden in de Palmbusch negen magische bomen samengevoegd om hun werking elkaar te laten versterken.

De haan, vanouds een symbool voor potentie en vruchtbaarheid, ontbrak zelden op de palmpaas. 'Haantje op 'n stokkien, bedelt om een brokkien,' zongen de kinderen in Drenthe, 'bedelt om een stukkien brood, anders gaat het haantje dood.' Het geven van brood of lekkernijen aan de kinderen die met de palmpaas rondlopen is te beschouwen als het afkopen van een offer. Om de levenskracht van de lente te wekken, werden in veel heidense culturen dieren geofferd. Het lam dat tijdens het joodse Pesachfeest geofferd werd, is hier een voorbeeld van. In de gekerstende versie werd eveneens een paaslam geofferd. In Zwitserland werden *Osterochsen*, met linten en kransen versierde ossen, door de stad of streek gevoerd voordat ze geslacht werden. Het slachten en eten van een haan was een onderdeel van veel Lentefeesten door de eeuwen heen. Ook andere dieren kwamen hiervoor in aanmerking. Soms werd als brooddeegfiguur op de palmpaas een zwaan of andere vogel genomen. De tekst van het lied werd dan veranderd in '...anders gaat het zwaantje dood.' Ook werden wel drie zwanen of drie kuikens afgebeeld. Een andere brooddeegfiguur had de vorm van een cirkel met een kruis hierin. Dit wordt wel uitgelegd als zonnerad en als oervorm van de krakeling, die we in het vorige hoofdstuk uitgebreid beschreven hebben.

Het zelf maken van een palmpaas wordt verder in dit hoofdstuk uitgewerkt. In het volgende hoofdstuk, waar de meiboom ter sprake komt, zal de heidense betekenis van bomen en takken nader worden toegelicht.

Aan de takken die voor de processie op Palmzondag gewijd waren, werd een grote kracht toegeschreven. Algemeen was het gebruik na de processie in elk van de vier hoeken van de akker een palmtak te steken. In Noord-Brabant werd dit *de rog palmen* genoemd. Vaak sprak de boer een magische bezwering uit, terwijl hij de palmtakken plantte in de vier hoeken van de akker, waarin al koren gezaaid was. De magische betekenis van de vier hoeken, die de hele akker vertegenwoordigen, hebben we al in het vorige hoofdstuk aangevoerd. De vier hoeken werden met het kruis van Christus vergeleken en meestal werd wel een heilige in de bezwering aangeroepen, maar dat deed niets af aan de in wezen heidense betekenis van de handelingen, die vaak onveranderd waren gebleven.

Het Paasfeest

In de eerste eeuw van haar bestaan moest de jonge en nog tamelijk machteloze christelijke kerk het opnemen tegen invloedrijke tegenstanders die binnen de grenzen van het heidense Romeinse keizerrijk naar de gunsten van het volk dongen. Er was weinig voor nodig geweest om de religie van Mithras en niet het christendom als overwinnaar uit de strijd te laten komen. Ook de vooral onder het volk populaire cultus van de Grote Moeder en haar geliefde, de Vegetatiegod Attis, was een geduchte tegenstander. Naast deze strijd om het bestaan zag de kerk zich gesteld voor de opgave een liturgie met eigen kerkelijke feesten uit te werken. Als erfgenaam van de Romeinse, Griekse en joodse traditie werden daarbij zowel heidense als joodse elementen opgenomen. Aanvankelijk werden de geboorte, dood en wedergeboorte van Christus, naar het voorbeeld van Attis en andere Vegetatiegoden, zoals Adonis, op de voorjaarsequinox geplaatst. In *Adonis, Attis, Osiris* (Volume I), het vijfde deel van *The golden bough*, p. 306-307, geeft James Frazer vele voorbeelden die dit aan-

tonen. De kruisiging werd op 25 maart vastgesteld. De opstanding, drie dagen later, volgens de Romeins-Griekse manier van tellen inclusief de eerste dag, werd op 27 maart gevierd.

In de tweede helft van de tweede eeuw hadden enkele kerkleiders al geopperd dat Jezus was gekruisigd drie dagen vóór het joodse Pascha en was opgestaan op de eerste dag van het Pascha. Aangezien het Pascha gebonden was aan de joodse maankalender, diende ook de herdenking van Christus' opstanding hieraan gekoppeld te worden. Veel afdelingen van de kerk gaven hieraan gehoor en vierden het Paasfeest op dezelfde dag als het joodse Pascha. Het lam dat door de joden tijdens het Pascha werd geslacht werd binnen het christendom symbool voor Jezus, het Lam Gods, dat zijn leven gaf om de zonde van de wereld weg te nemen.

Naarmate de zonneverering in het Mithraïsme en de cultus van Sol Invictus belangrijker werden, begon het christendom zich als tegenwicht meer op de zon te richten. De zondag werd de belangrijkste dag van de week en het idee won veld om de opstanding niet op de volle maan na de equinox te vieren, maar op de zondag daarna. Paus Victor I (189-198) stelde dit voor alle kerken verplicht en dreigde de kerken in Klein-Azië, die nog steeds de opstanding op de volle maan vierden, te excommuniceren als ze weigerden deze richtlijn te aanvaarden. Pas in 325, op het Concilie van Nicea, werd deze regel door de meeste christelijke gemeenschappen in Oost en West aanvaard. Toch zou het oude denkbeeld, dat de kruisiging met de voorjaarsequinox had plaatsgevonden, nog lang doorwerken. In *De Stad Gods*, geschreven tussen 412 en 426, zegt Augustinus letterlijk: 'Christus stierf ... op de vijf en twintigste maart. Hij stond op de derde dag uit de dood op.' (Boek XVIII, 54). Geleidelijk aan werd het idee van een vaste paasdatum echter geheel verdrongen door de variabele datum die nog steeds gebruikt wordt.

Het lijkt absurd een maanfeest in te stellen in een samenleving die al volledig is overgegaan op een zonnekalender. De paasdatum was al op 25 maart vastgesteld en werd hier weer van losgemaakt. Dit heeft niet te maken met eerbied voor de joodse traditie. Tegen deze traditie heeft het christendom zich vanaf het begin alleen maar sterk afgezet om zijn eigen profiel duidelijk te maken. Voor een koppeling van het Opstandingsfeest aan de maankalender werd vooral gekozen omdat het heidense Lentefeest hiermee verbonden was. De Germanen en Kelten, die als eersten voor kerstening in aanmerking kwamen, volgden grotendeels nog de oude maankalender, zelfs als ze al kennisgemaakt hadden met de Juliaanse kalender. Het Lentefeest werd vooral gevierd op de volle maan na de voorjaarsequinox en daarom diende het Maanfeest gekerstend te worden, niet de equinox zelf. Voor het Midwinterfeest gold hetzelfde: het hoogtepunt van dit heidense feest was de volle maan na het solstitium en niet het solstitium zelf. Het verschil is dat de paasdatum aan de maankalender werd gekoppeld in de tweede eeuw, toen het christendom nog als een indringer in het heidense Romeinse Rijk werd gezien, terwijl de geboorte van Jezus aan de Midwinterdatum zelf werd gekoppeld in de tweede helft van de vierde eeuw, toen het christendom de staatsreligie van het Romeinse Rijk was geworden. De kerk was, met andere woorden, in de tweede eeuw nog niet sterk genoeg om de Lente-maanviering te onderdrukken en was in de vierde eeuw wel sterk genoeg om de Midwinter-maanviering uit te bannen.

Paasgebruiken

De strijd tussen zomer en winter speelde in veel paasgebruiken een rol. Een stropop, die de winter voorstelde, werd vaak verdrongen of in het paasvuur verbrand. Soms werd de pop Judas genoemd. Het was zaak vroeg op te zijn en op *je paasbest* gekleed te gaan. Wie in Zwitserland met Pasen lang in bed bleef liggen werd uitgemaakt voor een *Osterkalb*, wat gelijk stond aan een luilak en een domoor. Allerlei handelingen waren erop gericht de levenskracht van het net gezaaide zaad te wekken. Op veel plaatsen in Duitsland werden met Pasen *Flurumgänge*, processies rond de akkers, gehouden. In de vier hoeken van de akker werden palmtakken, gewijd op Palmzondag, gestoken. Als er al sprietjes van het jonge graan boven de grond uitkwamen werden hier magische handelingen mee verricht. De jonge sprietjes werden in het bedstro gestoken, om zo de vruchtbaarheid van de oude oogst (stro) te verbinden met de vruchtbaarheid van de nieuwe oogst (sprietjes). Ook werden groene twijgen geplukt en in de stal of in huis opgehangen. In Westfalen werd als onderdeel van de akkeromgangen om oude bomen gedanst. Bij Iserlohn werd rond een oude eik de zeven-sprong gedanst. Op veel plaatsen werden met Pasen wedstrijden in springen, hardlopen, kogelstoten e.d. georganiseerd. Een populair volksgebruik was het zo hoog mogelijk optillen of omhooggooien en weer opvangen van de meisjes. In Duitsland werd dit *Hochheben* genoemd. In Schotland tilden de mannen op Tweede Paasdag de vrouwen zo hoog mogelijk op, terwijl de vrouwen de volgende dag hetzelfde deden met de mannen. In Wales bestond met Pasen de gewoonte van *heaving of lifting*, wat inhield dat tijdens het paasfeest iemand in het café, meestal met stoel en al, zo hoog mogelijk werd opgetild. In Ootmarsum wordt met Pasen al sinds de Middeleeuwen een omgang door het hele dorp georganiseerd. Op Eerste en Tweede Paasdag trekken alle dorpingen hand in hand zingend het hele dorp door, geleid door acht *Paoskearls* (paaskerels), gestoken in een lichte regenjas en met een gleufhoed. Zowel katholieken als protestanten doen traditiegetrouw hieraan mee. Dit wordt vlöggelen genoemd, een woord waarvan de oorsprong niet meer te achterhalen valt. Aan het eind van de omgang gooien de ouders hun kinderen driemaal zo hoog mogelijk in de lucht. De paaskerels zijn ook verantwoordelijk voor het grote paasvuur waarmee het vlöggelen besloten wordt. In Duitsland werd het hand in hand door het dorp gaan *Schlängenziehen* genoemd. In het Luxemburgse Echternach trekt sinds mensenheugenis op de dinsdag na Pasen een *springprocessie* door de straten. De deelnemers houden een zakdoek in elke hand en zijn zo met elkaar verbonden. Van het ene been op het andere springend beweegt de stoet zich door de straten. In de achttiende en negentiende eeuw is vergeefs geprobeerd de springprocessie te verbieden. Op het Concilie van Leptines, in 745, was al een verbod uitgesproken over het uitvoeren van heidense dans- en springprocessies. In zijn *Beichtspiegel* van 1024 probeerde Burchard van Worms nog steeds het dansen en springen te verbieden. Dit gebruik was echter niet uit te roeien en werd daarom maar gekerstend als paasdans die de opstanding van de Heer uitbeeldt.

De gewoonte de paasdatum als nieuwjaarsdag te rekenen ontstond rond het jaar 1200 in Frankrijk, Vlaanderen en delen van het huidige Nederland. Dit werd *paasstijl* genoemd. Het grootste nadeel is dat de jaren, door de verschuivende paasdatum, verschillend van lengte zijn. De paasstijl is in de meeste gebieden in de loop van de zestiende eeuw dan ook vervangen door de *boodschapsstijl* (nieuwjaar op 25 maart), *kerststijl* (nieuwjaar op 25 december) of *nieuwjaarsstijl* (nieuwjaar op 1 januari).

Paaseieren

Dat het Paasfeest het gekerstende Lentefeest is, wordt duidelijk uit gebruiken die door de eeuwen heen aan dit feest verbonden zijn. We hebben het Lentefeest omschreven als een geheel van handelingen die het prille nieuwe leven in de natuur versterken en beschermen. Het net gezaaide zaad, dat bezig is te ontkiemen zonder dat we daar iets van zien, is hiervan een duidelijk voorbeeld. We weten pas of het gezaaide zaad levensvatbaar is als het graan of ander gewas boven de grond uit komt. Voorlopig is deze groei nog aan ons gezichtsveld onttrokken. Het ei is vanaf de prehistorie een symbool voor deze onzichtbare levenskracht geweest. Aan het ei werden grote magische krachten toegeschreven en bij talloze handelingen die tot doel hadden vruchtbaarheid op te wekken of door te geven speelde het ei een rol, met name bij het ploegen en zaaien, maar ook bij het oogsten. Vaak werd over een ei heen geploegd. Eierschalen werden in de voren gestrooid of door het zaaizaad gemengd. In Thüringen en ook elders werden bij het vlaszaaien eierschalen omhooggegooid. Hoe hoger de eierschalen kwamen, des te hoger zou het vlas groeien. In de eerste of laatste garf van de graanoogst werd op veel plaatsen een ei gebonden. Ook vruchtbaarheid en voorspoed van de veestapel werden met eieren bevorderd. Als de dieren in het voorjaar voor het eerst naar buiten gingen, liet de boer of herder ze over eieren lopen.

De gebruiken rond eieren zijn zo algemeen in alle culturen te vinden dat van een universeel verschijnsel kan worden gesproken. Steeds wordt het ei verbonden met vruchtbaarheid en het doorgeven van de levenskracht. Niet voor niets is het ei uitdrukkelijk opgenomen bij het voedsel dat in de vastentijd taboe was. Pas met Pasen mochten eieren weer gegeten worden. Al in de twaalfde eeuw stelde de kerk de *benedictio ovorum* in, waarbij eieren met Pasen in de kerk gewijd konden worden. Toen het verbod op het eten van eieren in de vastentijd werd opgeheven, werden ook de palmpasen met eieren versierd, maar het ei bleef vooral met Goede Vrijdag en Pasen verbonden. Het ei, werd in de kerk geleerd, was symbool voor de Heiland die in het graf lag, maar daaruit weer zou opstaan.

Eeuwenoud is het gebruik de paaseieren te verstoppen en deze dan door de kinderen te laten zoeken. Het zoeken van de eieren is van oorsprong een magische handeling om de levenskracht van de lente op te wekken. Het zijn de doelgerichte handelingen en de bewegingen die, net als bij het springen of het slaan met de levensroede, het numen in het ei activeren. In veel volksgebruiken vormt het zoeken van iets waarvan men heil verwacht een essentieel onderdeel van de heilzame werking.

Ook het beschilderen van paaseieren is in wezen een magische handeling. Het beschilderen van voorwerpen heeft in heidense culturen zelden uitsluitend een decoratieve opzet. Door de magische handeling van het beschilderen wordt de kracht van het voorwerp geactiveerd, net als een magische of goddelijke kracht over het eigen lichaam wordt opgeroepen door dit te beschilderen. De oudste beschrijvingen van het verven van paaseieren in Europa dateren uit de zestiende eeuw, maar binnen de Koptische christelijke gemeenschap in Egypte was het beschilderen van paaseieren tussen de tiende en twaalfde eeuw algemeen gebruikelijk. Beschilderde eieren die zijn aangetroffen in Romeinse graven en andere vindplaatsen uit de Oudheid geven aan dat het beschilderen van eieren al duizenden jaren gedaan wordt.

Naast het beschilderen en zoeken van paaseieren waren er nog andere gebruiken waarbij handelingen met de eieren werden verricht om de levens-

kracht hieruit los te maken. Eierdansen, waarbij men over op de grond liggende eieren moest dansen, waren alom bekend. Ook het eiertikken was een populair verdrijf. Daarbij tikten twee personen hun ei tegen dat van de ander tot een van de twee eieren barstte. De winnaar kreeg als beloning het gebarsten ei. Op veel plaatsen in Europa was het gebruikelijk met Pasen als wedstrijd eieren van een heuvel af te laten rollen. Op Ameland werd dit *eismiten* (eirollen) genoemd.

De paashaas

Verhalen over de paashaas die de paaseieren brengt, ze vaak zelf ook legt en verstopt, komen vanaf de zestiende eeuw in Duitsland voor, later ook in andere landen. De haas werd echter al duizenden jaren eerder vereerd om zijn grote voortplantingsvermogen, zijn snelheid en zijn omtembare wildheid. De Grieken verbonden de haas met Afrodite. Het offeren van een haas aan Afrodite of het eten van hazenvlees als afrodisiacum (zinnenprikkelend middel) was algemeen bekend. De Romeinen zagen de haas als het dier van Venus, de Godin van de Liefde, maar ook als het dier van Diana, de Godin van de Jacht. Heksen, die in de Middeleeuwen vaak als volgelingen van Diana werden beschouwd, zouden zich vaak in een haas veranderen.

Hazen werden vooral met de lente geassocieerd. De hevigheid waarmee mannelijke hazen elkaar omwille van de voortplanting in het open veld bevechten, gaf aanleiding tot het beeld van de *maartse haas*, waaraan de meest fantastische eigenschappen werden toegeschreven. Naast de lente was het ook de oogsttijd waarin de haas een grote rol speelde. In Duitsland zei men dat de *Kornhase* zich in de laatste garve of schoof verborgen hield. Bij de koolzaadoogst was dit de *Kohlhase*, die bij ons *koolhaas* werd genoemd.

Het lentevuur

De paasvuren die vanaf de achtste eeuw vrijwel overal in Europa ontstoken zijn, kunnen worden beschouwd als een gekerstende vorm van het lentevuur dat bij de verschillende heidense lentevieringen gebrand werd. De transformerende kracht van het vuur werd alom geacht vruchtbaarheid, kracht, gezondheid en voorspoed te geven. Over de vuren werd gesprongen, vooral in gebieden met vlasteelt. Hoe hoger de sprong, hoe langer het vlas zou worden. Geliefden sprongen samen over het vuur; het vee werd door het nog smeulende vuur gedreven. Het vuur werd ook met fakkels hard rennend over de akkers gedragen. De paasvuren werden bij voorkeur op een heuvel gebrand, die dan paasheuvel, in Duitsland Osterberg, heette. Als regel zijn dit oude heidense heiligdommen die op deze manier gekerstend zijn. Nog in de negentiende eeuw werd algemeen gezegd dat al het land waarover het licht van het paasvuur scheen vruchtbaar zou zijn. Van de paasheuvels werden op veel plaatsen brandende wielen gerold. Hoe verder de wielen rolden, hoe voorspoediger de zomer zou worden.

In Nederland worden nog steeds paasvuren gebrand in Overijssel, Drenthe en de Achterhoek. In het Achterhoekse Zieuwent is de Vereniging Paasvuur Zieuwent verantwoordelijk voor het oprichten van een twaalf meter hoge stapel, gevormd uit bundels takken die *boeskaen* worden genoemd. Elk jaar wijst de vereniging een vooraanstaand inwoner van Zieuwent aan, wie de eer te beurt valt om het paasvuur te mogen ontsteken. In de andere dorpen waar nog steeds paasvuren gebrand worden, bestaan soortgelijke tradities.

In Denekamp wordt sinds mensenheugenis een *paasstaak* opgericht. Daartoe wordt op de ochtend van paaszondag een grote spar uit het nabijgelegen bos

gehaald en net buiten het dorp overeind gezet. Hoog in de boom is een met teer gevulde ton vastgebonden. 's Middags wordt de boom door een man die Judas wordt genoemd bij opbod verkocht. Op het terrein naast de boom wordt 's avonds een groot paasvuur gebrand. In de teerton wordt ook een vuur ontstoken, maar de paasstaak zelf wordt niet verbrand. Die wordt laat op de avond omvergetrokken en door de koper meegenomen.

Naar alle waarschijnlijkheid houdt het paasvuur verband met het *noodvuur* dat jaarlijks werd ontstoken door stukken hout over elkaar te wrijven. De *Indiculus Superstitionum* (Lijst van Bijgeloof), die in 745, onder voorzitterschap van Bonifatius, op het Concilie van Leptines werd samengesteld of overgenomen uit ouder materiaal, verbiedt o.a. het door wrijving ontsteken van een *nodfyr*. Door de eeuwen heen is dit gebruik echter populair gebleven. In Duitsland werd het *Nothfür*, *Notfeuer* of *Wildes Feuer* genoemd, in Engeland sprak men van *needfire* of *wildfire*. *Noodvuur* was in onze streken de gewone benaming. Van Dale omschrijft het als 'vuur ontstoken door wrijving van hout, waaraan men reinigende en afwerende krachten toeschreef; leeft nog voort in vreugdevuren'. In zijn *Deutsche Mythologie* geeft Jakob Grimm vele voorbeelden van dit vuur, dat in veel landen tot de negentiende eeuw gebruikelijk was. Als regel werden alle vuren in het dorp of de leefgemeenschap gedoofd voordat het noodvuur ontstoken werd. In een samenleving die was gebaseerd op het ononderbroken doorgeven van de levenskracht was dit een opmerkelijk verschijnsel. Steeds werd iets van het oude bewaard om het met het nieuwe in aanraking te brengen en de kracht over te dragen. We hebben hiervan al vele voorbeelden genoemd. Het vuur was hierop geen uitzondering. Ook vuur werd aan oud vuur ontstoken en aan nieuw vuur doorgegeven. Eén keer per jaar echter werd het vuur gedoofd en opnieuw tot leven gebracht, waarmee het als het ware herboren werd. Er zijn sterke aanwijzingen dat dit moment op veel plaatsen het begin van de lente was. In Rome werd, zoals gezegd, het vuur in de tempel van Vesta op 1 maart gedoofd en opnieuw ontstoken. Later is men het noodvuur ook tijdens andere jaarfeesten gaan ontsteken, maar waarschijnlijk gebeurde dit oorspronkelijk alleen tijdens het Lentefeest en werd bij de andere jaarfeesten het vuur op de gebruikelijke wijze aangestoken of doorgegeven.

Een goede reden om aan te nemen dat het noodvuur oorspronkelijk met het Lentefeest ontstoken werd, is dat de kerk dit heeft overgenomen bij het Paasfeest. Op Goede Vrijdag werden alle kaarsen op één na in de kerk gedoofd om te gedenken dat Jezus aan het kruis was gestorven. Op Paasavond, de zaterdag voor Pasen, werd ook deze laatste kaars, de paaskaars, gedoofd en wel in het nieuw gewijde doopwater. Met een vuursteen maakte de priester daarna nieuw vuur en stak hiermee de paaskaars aan. Al in de vijfde eeuw wordt dit gebruik vermeld. Bonifatius kende het als *ignis paschalis*. De paaskaars, die Christus, het Licht der Wereld, symboliseerde, werd gewijd en gebruikt om alle andere kaarsen mee aan te steken. De paaskaars zelf werd in stukken gesneden die aan de gelovigen werden uitgedeeld. Aan deze stukjes paaskaars werd een grote magische kracht toegeschreven en ze werden dan ook bij talloze gelegenheden gebruikt.

Lentewater

In de Middeleeuwen werd slechts tweemaal per jaar gedoopt en wel op Paasavond en op Pinksteravond. Later werd het doopwater op die dagen gewijd en ook op andere dagen gebruikt. De paaskaars werd, zoals gezegd, in het net gewijde doopwater gedoofd. Het doopwater werd mee naar huis genomen en

het hele jaar goed bewaard, want het werd geacht genezing, bescherming en vruchtbaarheid te brengen. Ook werd het over de akkers en op de drempels van huizen en stallen gesprenkeld. Aan water dat met Pasen uit een bron werd geput schreef men mysterieuze krachten toe. Paasdauw was al even krachtig. Meisjes legden op Paasavond doekjes buiten neer en wasten zich de volgende ochtend met de in deze doekjes getrokken dauw. Dit zou schoonheid en vruchtbaarheid geven. Het paaswater is duidelijk een gekerstende vorm van het heidense geloof in de kracht van bronwater en dauw in de lente. Het Engelse *spring* betekent tenslotte naast lente en springen ook bron. Begieten met water om vruchtbaarheid te brengen was een veel voorkomend onderdeel van Lentefeesten.

Een Lenteviering voor deze tijd

Het Lentefeest is voortgekomen uit de landbouwfeesten waarbij allerlei handelingen werden verricht om het ontkiemen van het net gezaaide zaad te stimuleren. Voor veehouders en herders ging het meer om het stimuleren en begeleiden van de geboorte van jonge dieren om de veestapel of kudde op peil te houden. Voor hedendaagse heidenen spelen landbouw en veeteelt over het algemeen nog maar een geringe rol. Toch kan de cyclus van het jaar zelfs in een flatwoning aanschouwelijk gemaakt worden. Als je met Imbolc in het ritueel tarwe hebt gezaaid in een ketel of teil kun je dit in je Lenteviering opnemen, bijvoorbeeld door er overheen te springen. Springen is sinds mensenheugenis een manier om de groeikracht van de lente op te wekken. Je kunt dit nog versterken door een kaars in de ketel te branden.

Naast de levenskracht van het gezaaide zaad en de levenskracht van het pasgeboren lam of een ander dier kun je je ook op andere zaken richten. De groeikracht van de lente kan worden opgewekt om iets dat net op gang is gezet te stimuleren en te versterken. Dit kan een baan betreffen die je net bent begonnen en graag wilt houden. Het kan een project zijn dat je net gestart hebt en dat je een goede kans wilt geven, een relatie die je net bent begonnen. Als je met een groep de lente viert, kun je iets nemen waar de hele groep achter staat of bij betrokken is en proberen hier een extra stimulans aan te geven. Stel dat er landelijk een actie is gestart om een bepaald bedreigd natuurerrein te behouden. Naast de gewone middelen die iedereen kan aanwenden kun je een manier zoeken om met de groep de actie te steunen. Zoek dan iets tastbaars dat de betreffende actie voor jou symboliseert. Stel dat het natuurerrein Dennenheuvel heet. Je kunt dan een dennentak als symbool voor de actie nemen en deze tijdens het ritueel tussen de groepsleden overgooien om de levenskracht van de tak en daarmee van de actie te stimuleren. Als je het ritueel buiten houdt, kun je de tak zo hoog mogelijk in de lucht gooien en de Cirkel zo groot mogelijk maken. De extra inspanning die het je kost om de tak zo hoog en zo ver mogelijk te gooien, activeert het numen van de tak, dat op zijn beurt de actie die je wilt steunen weer stimuleert.

Op dezelfde wijze kun je voor alles wat je wilt stimuleren een manier vinden om dit in een handeling om te zetten. Je kunt de handeling met een tastbaar voorwerp verrichten, zoals we hiervóór beschreven hebben. Aangezien het meestal gaat om een groei die in het verborgene plaatsvindt, kun je ook kiezen voor een voorwerp waarin het eigenlijke object zich onzichtbaar bevindt. Denk aan het ei dat de kern van het leven in zich heeft. Denk ook aan de aarde die het leven in zich verbergt tot het zaad ontkiemt en de spriet zichtbaar worden.

Naast het verrichten van handelingen om bepaalde veranderingen op gang te brengen of te versterken, kun je de Lenteviering ook gebruiken om je dank voor

de hernieuwde levenskracht van de natuur uit te drukken. De handelingen die je verricht kunnen dan je gevoelens naar Moeder Aarde toe uitdrukken. Zonder een religieuze basis is de Lenteviering een magische handeling, bedoeld om een verandering tot stand te brengen en niets meer dan dat. In de Middeleeuwen was het christendom over het algemeen het kader waarbinnen de jaarfeesten pasten. Voor hedendaagse heidenen is de religieuze basis een teruggrijpen naar oudere elementen, gestoken in een modern jasje.

De krachten die we in een Lenteviering opwekken zijn niet bedoeld om de lente op gang te brengen. Dat gebeurt zonder ons ook wel. Het is veeleer dat we de groeikracht van de lente, die potentieel aanwezig is, benutten. Net als we met het Joelfeest gebruikmaken van de kracht die loskomt als het wiel van de zon weer gaat draaien, kunnen we de kracht benutten die in het voorjaar door de natuur wordt opgewekt. Al wat we hoeven te doen is de kracht die latent aanwezig is activeren. Springen, gooien, begieten met water, slaan met de levensroede, verdrijven van de winter, het ontsteken van een vuur, het zijn evenzovle manieren om de levenskracht te activeren.

Het maken van een palmpaas

Oorspronkelijk was de palmpaas, zoals gezegd, een tak van buxus of den. Later werd vaak een stok genomen, meestal met een of twee dwarsstokken, waaraan de versieringen werden opgehangen. De palmpaas die is afgebeeld in het fotokatern is gemaakt door een voormalig lid van onze jaarfeestengroep. Bovenop prijkt het traditionele haantje. Daaronder abrikozen en vijgen aan een draad geregen en een sinaasappel. In Zuid-Europa was de uit China afkomstige sinaasappel al bekend in de tijd van Columbus, die de vrucht meenam naar de Nieuwe Wereld. Tot het eind van de negentiende eeuw was de sinaasappel in Nederland een schaarse delicatessen. In plaats daarvan werd meestal een rode appel genomen om aan de palmpaas te steken. In het midden van de palmpaas is de traditionele broodcirkel met een kruis erin afgebeeld. Drie andere broodfiguurtjes stellen vogels voor. Twee uitgeblazen eieren hangen aan de dwarsstok. Een katoenen draad waaraan gedroogde abrikozen en dadels zijn geregen hangt van de uiteinden van de dwarsstok neer. Aan de onderkant zijn groene takjes bevestigd.

In plaats van een stok met een kruiselings bevestigde dwarsstok kun je ook een grote tak van een groenblijvende struik nemen om hier de slinger en de andere versieringen aan te bevestigen. Je kunt ook verschillende soorten snoep, koekjes, paaseitjes, papieren slingers van crêpepapier en dergelijke nemen.

Zonnerad, haantje en krakelingen

De hieronder beschreven broodfiguren kunnen op een palmpaas bevestigd worden of als afzonderlijke versiering bij het Lentefeest gebruikt worden. Je hebt hiervoor nodig:

- 1 kg bloem	- 1 rozijn
- 1/2 l lauw water	- 1 eetlepel maanzaad
- 2 zakjes gist of 75 gr verse gist
(zie bijlage 4)	- 1 eetlepel zout
- 1 ei	- bakpapier

Leg voor het maken van het *zonnerad* bakpapier op een bakblik en teken hierop met potlood een cirkel, bijvoorbeeld rond een bord. Teken een vierkant in de

cirkel. Kneed een stevig deeg van de genoemde ingrediënten (zie bijlage 4) en laat dit 30 à 60 minuten rijzen. Deel de helft van het deeg in drieën en vorm hier 3 rollen van ± 1 meter lengte van. Leg de rollen op het bakpapier op het blik en maak er langs de getrokken cirkel een vlecht van. Plak de uiteinden met wat water aan elkaar en zorg dat ze goed aansluiten. Vorm hierna van een gedeelte van het overgebleven deeg 2 rollen, iets dikker dan de eerder gemaakte rollen en iets groter dan de middellijn van de cirkel. Leg de rollen over elkaar heen op het in de cirkel aangegeven kruis. Plak de uiteinden van de rollen met water onder de cirkel vast. Vorm dan 3 dunne rolletjes van ± 20 cm. Maak hier een vlecht van en buig deze tot een cirkel. Maak de onderkant van deze vlecht nat en leg hem op het midden van het kruis (zie fotokatern).

Voor het maken van de *krakelingen* vorm je 2 dunne rollen van ± 30 cm en legt deze in de vorm van een krakeling.

Van het overgebleven deeg maak je het *haantje*. Vorm hiervoor een dikke rol van ± 35 cm. Leg deze in de vorm van een haantje. Vorm een snaveltje en knip voor de hanenkam het deeg op de kop een stukje in. Knip de andere kant ook in en vorm hier een staart van. Druk het geheel iets plat. Leg een rozijn op de kop om een oog te maken. Bestrijk alles met losgeklopt ei en bestrooi de krakelingen met maanzaad. Laat alles ± 30 à 60 minuten rijzen en bak het in een oven van 200°C in ± 20 minuten.

Versierde eieren voor het Lentefeest

Het beschilderen en ophangen van uitgeblazen eieren in een paasboom is een eeuwenoud gebruik. Tegenwoordig neemt men vaak kronkelhazelaar of kronkelwilg, maar traditioneel werden hiervoor berkentakken gebruikt. Als je de takken in een vaas met water zet zullen ze na een paar dagen beginnen uit te lopen. Op de eieren worden veel verschillende motieven geschilderd. Vaak zijn het bloemen of takken, maar ook geometrische figuren komen veel voor. Zoals we in *De kringloop van het leven* uiteengezet hebben zijn deze figuren vaak te herleiden tot schematische voorstellingen van de Moedergodin en de Vegetatiegod, die overal in het Oude Europa aanbeden werden. Deze voorstellingen werden afgebeeld op aardewerk en andere gebruiksvoorwerpen en zijn zo vaak duizenden jaren lang vrijwel ongewijzigd doorgegeven. Toen men eieren begon te beschilderen voor het Lentefeest of Paasfeest greep men gewoonlijk naar deze zelfde figuren terug.

Om eieren voor een paasboom of lenteboom te maken begin je met een gaatje in de onder- en bovenkant van het ei te prikken. Hierna kun je het ei uitblazen. Het beste is eieren van scharrelkippen te nemen omdat de schaal van deze eieren harder is. Ganzeneieren zijn ook zeer geschikt hiervoor. Het struif dat je uit de eieren blaast is te gebruiken voor eierkoeken of eierdrank. Maak de eieren na het uitblazen schoon met een doekje met pure azijn. Spoel ook de binnenkant goed uit, bijvoorbeeld met een injectiespuit zonder naald, die bij de apotheek te koop is. Je kunt het ei met waterverf of acrylverf beschilderen of er met een viltstift op tekenen of kleuren. Je kunt het ei met behangersplaksel ook beplakken met figuurtjes die uit papier geknipt zijn of met poëzieplaatjes of stickers. Om de eieren op te hangen kun je haakgaren of vissersgaren aan een lange naald (een zogenaamde poppenaald) rijgen. Onder aan de draad knoop je een kraal of paillet. Steek met de naald de draad door de gaatjes in het ei. Maak een lusje aan de draad en hang het ei hieraan.

Eieren kunnen ook met natuurlijke stoffen gekleurd worden. Hiervoor kunnen het beste witte eieren gebruikt worden. Je kunt de eieren met de hieronder

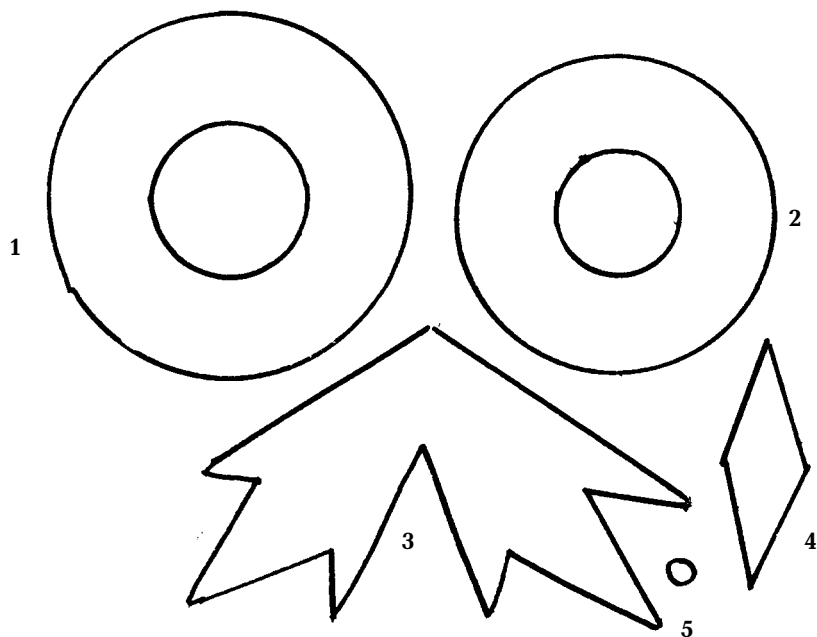
beschreven stoffen gewoon in een pan koken. Je kunt ook een takje groen dat nu al in de tuin te vinden is gebruiken. Denk bijvoorbeeld aan buxus, rozemarijn, laurier, tijm of klimop. Leg dit blaadje of takje op het ei en bind dit in een stuk van een oude panty. Trek het goed strak en bind het aan de achterkant bij elkaar met een sluitclip voor boterhamzakjes. Na het koken tekent het blaadje zich wit af op het verder gekleurde ei. Dit heeft niet alleen een decoratieve functie. De altijd groene struiken vertegenwoordigen gedurende de hele winter de levenskracht in de schijnbaar dode natuur. Door een blaadje van een altijd groene plant mee te koken bij het verven breng je de levenskracht van deze plant op het ei over.

Door de eieren in 1 liter water met een flinke scheut azijn te koken kun je door het toevoegen van natuurlijke stoffen de volgende kleuren op de eieren overbrengen:

- geel/goudbruin/geelbruin: de buitenste schillen van uien
 - geel/geelgroen: snij wat verse peterselie fijn
 - lichtgroen/groen: snij wat brandnetel fijn
 - lichtgroen: spinazie of fluitekruid
 - paarsrood: snij wat kool of bieten fijn
 - oranje: pluk wat boterbloemen met de stengel en snij ze fijn
 - bruin: kook de eieren in sterke koffie of thee
- Kook de eieren net zo lang tot je de kleur donker genoeg vindt.

Lentekuikens

Kuikens werden, zoals gezegd, vaak op de palmpaas afgebeeld. Ook werden in de lente of in de paastijd wel kuikens van stof, wol of papier gemaakt en in huis neergezet. Voor het maken van wollen lentekuikens heb je nodig: ± 10 gram

Het maken van een lentekuiken; zie ook fotokatern.

garen per kuiken, dun karton, rood en zwart vilt, schaar, maasnaald en alleslijm. De uit te knippen vormen zijn op ware grootte gegeven. Knip uit dun karton tweemaal deel 1 en deel 2 met een gat in het midden. Leg de twee grootste kartonnen rondjes op elkaar. Doe 3 à 4 draden garen in de naald en omwind vanuit het midden naar buiten de rondjes tot het middengat dicht is. Knip nu de wol aan de buitenkant tussen de twee kartonnetjes in door. Neem een draad garen en bind het midden vast tussen de kartonnetjes door. Knoop goed vast en laat de uiteinden van het garen waarmee je het midden van de pompoentjes vastgeknoopt hebt hangen. Knip nu het kartonnetje door en verwijder dit van het pompoentje. Nu is één pompoentje klaar. Leg nu de twee kleine rondjes (deel 2) op elkaar en handel verder als boven beschreven. Knoop nu de bijhangende draden van elk pompoentje stevig aan elkaar vast. Het kuikentje is nu klaar. Knip nog wat bij als ze niet helemaal goed van vorm zijn. Knip nu uit rood vilt de pootjes (deel 3) en het snaveltje (deel 4) en de oogjes (deel 5) uit zwart vilt. Lijm alles op de juiste plaats met een druppeltje alleslijm.

Eierkoeken

Voor de koekjes-en-wijn-ceremonie kun je eierkoeken bakken. De betekenis van eieren in het Lentefeest hebben we al besproken. Je hebt nodig:

- 3 eieren
- 125 gr suiker
- 150 gr zelfrijzend bakmeel (of 150 gr bloem + 1 theelepel bakpoeder)
- 25 gr maizena
- 2 theelepels vanillesuiker
- mespuntje zout

Zet de schaal waarin je het beslag gaat maken op een pan kokend water. Klop hierin met een garde de eieren met de suiker tot er een dikke schuimige massa is ontstaan. Dit duurt 15 à 20 minuten. Zeef het bakmeel of de bloem met het bakpoeder, de maizena, vanillesuiker en zout. Roer dit luchtig een beetje door de eieren met de suiker. Schep bergjes op een beboterde bakplaat en bak de eierkoeken in een oven op 150°C in ± 20 minuten gaar en lichtbruin. Neem ze van de bakplaat en laat ze afkoelen op een rooster.

Dubbele vlecht

In plaats van eierkoeken kun je ook een dubbele vlecht maken. Je hebt hiervoor nodig:

- 500 gr bloem	- 75 gr sukade
- zakje gedroogde gist of 50 gr verse gist	- 50 gr oranjesnippers
- 50 gr suiker	- 2 theelepels geraspte citroenschil
- 3 dl melk	- 2 eierdooiers
- enkele draadjes saffraan	- 1 theelepel kaneel
- 200 gr rozijnen	- 1 ei los geklopt
- 150 gr krenten	- zakje geschaafde of gehakte amandelen

Verwarm de melk tot het kookpunt. Laat de saffraandraadjes een kwartier hierin trekken. Dit zorgt ervoor dat het brood een gele kleur krijgt. Zeef de melk hierna en laat deze tot lauwwarm afkoelen. Maak dan van alle ingrediënten,

behalve het laatste ei, een gistbrood, zoals beschreven in bijlage 4. Laat het deeg 1 keer rijzen en kneed het weer door. Deel het deeg daarna in vieren. Rol 3 delen uit tot 3 even lange slierten. Maak hiermee op de ingevette bakplaat een vlecht, zoals beschreven in hoofdstuk 5 voor het Samhain vlechtbrood. Verdeel het resterende deeg in drieën en maak ook hier op dezelfde wijze een vlecht van. Leg deze dunne vlecht op de eerder gemaakte vlecht en bestrijk het geheel met het losgeklopte ei. Bestrooi het met de geschaafde amandelen en laat het deeg ± 60 minuten rijzen. Bak het brood in een oven van 200°C in 40 à 50 minuten gaar.

Brandnetelwijn

Brandnetels werden in het volksgeloof verbonden met de opwekkende kracht van de lente. De luilak of langslaper, die de afstervende winter vertegenwoordigt, wordt in veel volksgebruiken in de brandnetels gegooid of met brandnetels geslagen om zijn of haar levenskracht weer op te wekken. Ook bij de luilakgebruiken in ons land, die in het volgende hoofdstuk aan de orde komen, speelde de brandnetel een rol. Naast de magische wordt ook de geneeskrachtige, met name bloedzuiverende werking van de brandnetel hoog aangeslagen. De slechte naam die de brandnetel in onze maatschappij heeft is dan ook toe te schrijven aan de degradatie van magie en volksgeneeskunde in onze samenleving. Daardoor zijn andere toepassingsmogelijkheden, bijvoorbeeld om er soep of wijn van te maken, ook een beetje in de vergetelheid geraakt. De meeste mensen weten alleen dat een brandnetel prikt en dat je dus uit de buurt moet blijven. Voor brandnetelwijn heb je nodig:

- 2 liter brandneteltoppen (licht aandrukken in litermaat)
- 1250 gr suiker
- 250 gr rozijnen
- 2 citroenen
- 1 theelepel gistvoedingszout
- giststarter
- 4 liter water

Maak twee dagen van tevoren een giststarter (zie bijlage 2). Pluk 2 liter brandneteltoppen. Als je van onder naar boven plukt vermijd je de prikkende bladeren. Je kunt ook handschoenen aantrekken. Druk de toppen losjes aan in je litermaat om de juiste hoeveelheid te krijgen. Was de toppen en kook ze 45 minuten in 2 liter water. Druk de toppen hierna licht op een zeef uit. Los de suiker op in het hete water. Rasp de schil van de citroen en pers hem dan uit. Doe het sap en de geraspte schil bij de warme vloeistof. Doe alles in een grote pan of schone emmer. Giet de rest van het water erbij. Laat alles afkoelen tot lauwwarm en voeg de giststarter toe. Dek de emmer of pan af en laat dit 5 dagen gisten. Maak daarna met heet water en daarin opgelost sulfiet een 5-liter gistingfles schoon. Zeef alles en doe het samen met de rozijnen in een gistingfles met waterslot. Vul zo nodig bij met lauw water. Zeef na een maand de rozijnen eruit. Handel verder zoals in bijlage 2 is beschreven.

Brandnetelbier

Als je de voorkeur geeft aan bier boven wijn, of voor de afwisseling, kun je brandnetelbier maken. Je hebt nodig:

- 1 kg jonge brandneteltoppen
- 500 gr bruine suiker
- 1 citroen
- 4¹/₂ liter water
- 4 eetlepels wijnsteenzuur
- 2 theelepels biergist
- stukje fijngesneden gember of 1 eetlepel gemberpoeder

Kook de brandnetel met de gemberwortel in 2 liter water. Zeef dit en los de suiker en het wijnsteen zuur op in de hete vloeistof. Voeg de rest van het water toe. Rasp de schil van de citroen. Pers de citroen uit en doe het sap en de geraspte schil bij de vloeistof. Los de gist op in een beetje lauw water en doe dit bij de vloeistof als deze tot lauwwarm is afgekoeld. Laat dit 3 dagen in een schone emmer of grote pan afgedekt gisten. Doe het dan in flessen. Na 3 weken kan het al gedronken worden.

Eierdrank

Deze kan met of zonder alcohol gemaakt worden. Hiervoor heb je nodig:

- 1/2 l appelsap of witte wijn
- 4 eetlepels poedersuiker
- 4 eierdooiers
- mespuntje nootmuskaat

Klop de eierdooiers met de suiker en de nootmuskaat tot alles mooi schuimig is. Klop dan langzaam het sap of de wijn erdoor.

Lentewierook

Hiervoor kun je 1/2 eetlepel van het basisrecept nemen (zie bijlage 1). Voeg hieraan toe 1 theelepel jasmijn en 1 theelepel lindebloesem. Je kunt ook een van de andere in bijlage 1 gegeven recepten nemen.

Versiering van de ruimte

Als er een palmpaas is gemaakt kan deze worden neergezet. Met lentebloemen en groene takjes kunnen het altaar en de ruimte versierd worden. Een eierboom kan worden neergezet, gemaakt van een paar takken berk, waaraan uitgeblazen en beschilderde eieren worden gehangen. Een paar kuikentjes hierbij maken het geheel nog fleuriger.

Vorbereiding voor het ritueel

Midden in de Cirkel staat de ketel of bak waarin tijdens het Imbolcritueel is gezaaid. In het midden staat een onaangestoken kaars in de aarde. Als met Imbolc niets is gezaaid kan ook alleen een ketel of kandelaar met daarin een kaars worden neergezet. Op het altaar ligt een rood lint. Je hebt ongeveer 1 meter nodig voor elk van de aanwezigen. Verder ligt er een mes om het lint door te snijden of een schaar. Er is een trommel aanwezig, waarmee PS ritmisch het rondlopen kan begeleiden.

Het ritueel

PS en P zijn de priesteres en priester die het ritueel leiden. De Cirkel wordt volgens het basisritueel getrokken. Iedereen gaat in een kring zitten. PS zegt:

Vanavond vieren wij het feest van de Lente, de onstuitbare groei kracht, die na de rust van de winter voor het nieuwe leven zorgt. Denk na over wat je in jezelf in gang wilt zetten, wat je wilt laten groeien en tot volle wasdom laten komen. Denk na over welke plaats anderen hierin kunnen innemen om samen met jou dit te verwezenlijken.

Er is een korte meditatie. Alle aanwezigen vormen hierna een kring. Er is een even aantal deelnemers. Ze staan achter elkaar, met hun rechterzij naar het middelpunt van de Cirkel. Iemand neemt het uiteinde van het rode lint in de lin-

kerhand. De persoon hiervóór neemt het lint in de rechterhand; de persoon hiervóór weer in de linkerhand. Zo gaat het verder tot het eind van het lint bij de eerste persoon is gekomen die beide uiteinden goed vasthoudt. Op deze manier staat steeds iemand buiten en een volgende binnen de door het lint gevormde ster. PS en P kunnen hieraan al dan niet meedoen. PS zegt:

*De winter ligt achter ons
Wat afgedwaald was, is teruggekeerd
Wat verborgen was, is zichtbaar geworden
Waar duister was, zal licht schijnen*

De groep loopt deosil rond en zegt, terwijl PS ritmisch op de trommel slaat:

*Oost, West, Zuid, Noord
Sluit de Cirkel
Wij gaan voort*

De groep blijft staan als de trommel stopt en iedereen neemt het lint over in de andere hand, zodat wie eerst binnen de door het lint gevormde ster was, er nu buiten staat en omgekeerd. P zegt:

*De natuur ontwaakt uit haar sluimer
De eerste bloemen wiegen met de wind
Lammeren springen door de wei
Alles leeft, beweegt en danst*

De groep herhaalt hetzelfde als hierboven. PS herhaalt haar eerste regels, waarna de groep opnieuw hetzelfde doet als voorheen. Als de groep weer stilstaat, pakt PS het mes en snijdt het lint tussen alle aanwezigen door, terwijl ze zegt:

*Wat voorbij gaat is vergankelijk (snijdt)
Wat voortduurt is eeuwig*

Ze gaat naar de volgende en herhaalt dit tot ze het lint tussen alle aanwezigen heeft doorsneden. Hierna steekt P de kaars midden in de Cirkel aan en zegt:

*Moge de band tussen ons verbroken
En tegelijk oneindig zijn*

PS bindt bij alle aanwezigen het lint om de pols. De hele groep, ook PS en P, loopt daarna rond met de tekst:

*Oost, West, Zuid, Noord
Hoog het vuur
Graan groei voort*

Iedereen springt driemaal over het vuur. Daarna gaat de groep in een kring zitten. PS zegt:

Ga gemakkelijk zitten. Sluit je ogen en ontspan je. Haal een paar keer diep adem. Voel hoe de adem je longen en je buik vult. Hou je adem een paar seconden vast en laat hem dan weer rustig ontsnappen. Ontspan je bij het uitademen.

Je loopt op een met gras bedekte heuvel. Er is een pad langs de helling dat je volgt. Links van je, niet ver onder je, is een meer. Aan de kant is het water lichtblauw, naar turkoois toe, maar het meer is diep en in het midden is het water donker, bijna zwart. Het pad is bezaaid met stenen, soms zulke grote rotsblokken dat je een flinke stap moet nemen of er maar omheen loopt. Tussen de stenen groeit mos en je ziet dat het bloeit met heel kleine witte bloempjes. Links en rechts van het pad staat een enkele berk of bremstruik. Je ziet de zon weerspiegeld op de berghelling die achter het meer oprijst, maar je bevindt je op een noordhelling en het is kil in de schaduw.

Het pad wordt steeds ruiger en steiler en soms moet je op grote stenen en rotspartijen klauteren om verder te kunnen. Als je over je schouder kijkt, zie je het water in de diepte liggen en je verbaast je erover hoe hoog je geklommen bent. Je kunt nu pas goed zien hoe donker het water midden in het meer is. Nadat je even hebt rondgekeken en wat hebt uitgerust, ga je weer verder. Je bent niet ver van de heuveltop af en het pad wordt hier wat minder steil en wat minder oneffen, maar toch kost het klauteren je steeds meer moeite. Je voelt jezelf steeds zwaarder en lomer worden en ineens besef je dat je armen en benen kleiner worden terwijl je romp tegelijk groeit. Je probeert je hoofd te buigen om naar je kogelronde buik en naar je verschrompelende armen te kijken, maar je kunt je nek niet meer draaien en je hoofd groeit steeds verder aan je romp vast tot het er ten slotte niet meer van te onderscheiden is. Je struikelt en probeert een stap naar voren te doen om je evenwicht terug te vinden, maar je voeten weigeren dienst en je valt. Je probeert je aan een boom vast te grijpen, maar je kunt je handen niet meer gebruiken en je rolt het pad af. De wereld draait om je heen.

Met een bons kom je tot stilstand en hijgend en trillend van emoties blijf je liggen. Je kunt niet anders, want je kunt nog steeds je armen en benen niet gebruiken, maar je kunt wel je ogen openen en als je dat doet, slaat de schrik je om het hart, want je ziet dat je op een uitstekende richel boven een met gras bedekte helling ligt. Je voelt de warmte van de zon op je huid branden en het maakt je nog lomer dan je al bent.

Je vraagt je af of je nog wel een huid hebt. Het lijkt eerder iets hards en onbuigzaams als een eierschaal. Je sluit je ogen om je beter te kunnen concentreren, want je voelt je steeds lomer in de warme zon, maar tot je schrik merk je dat je ze niet meer kunt openen en dat de eierschaal aan alle kanten om je heen sluit.

Je probeert je armen en benen te strekken om je los te maken, maar de eierschaal geeft niet mee. Toch voel je iets bewegen en je probeert opnieuw te schoppen, maar dan besef je dat je daar boven die helling ligt te wankelen en je verroert je niet meer, bang als je bent naar beneden te rollen.

Je hebt geen besef van tijd, maar soms wordt het koud en ben je in een inktzwarte duisternis gehuld, alsof je op de bodem van dat diepe meer bent afgedaald, en soms is het warm en dringt er een vaag diffuus licht tot je door. Je besluit de kou nacht en de warmte dag te noemen, maar het zijn tamelijk zinloze begrippen en je probeert ze niet te tellen.

Op een dag voel je je anders dan anders. Je voelt de warmte na de nacht terugkomen, maar het geeft niet het behaaglijke gevoel dat je er anders bij hebt. Het vage licht dringt door de eierschaal heen, maar je intuïtie zegt je dat het de laatste keer is. Het is alsof je door een onzichtbare hand wordt opgetild, een hand die alleen wacht op het juiste moment om je van die helling te duwen. Je begint te schoppen en met je armen te wurmen en hoewel je voelt dat je begint te wankelen ga je door. Je schopt en je slaat steeds harder om je heen tot je met je handen en voeten door die schaal heen breekt. Je knippert tegen het felle zonlicht dat ineens in je ogen schijnt en op het moment dat je je longen vol lucht zuigt en wilt schreeuwen, voel je jezelf omdraaien en de onzichtbare hand die je tegenhoudt, laat je los en je glijdt van de helling.

Steeds sneller en sneller rol je naar beneden. Je wordt door elkaar geschud en je voelt je duizelig worden. Soms zie je het gras onder je, soms de hemel boven je, tot de hele wereld in een regenboog van kleuren uiteenspat.

Het dringt tot je door dat je stil op de grond ligt. De felle voorjaarszon brandt op je huid en het geeft je een behaaglijk gevoel. Je krabbelt overeind en je kijkt om je heen. Je bent op dezelfde heuvel waar je je tocht begonnen bent, maar nu op de zuidheuvel. Achter de heuvel kun je nog net een klein stukje van het meer met zijn licht-turkooise water zien. Je kijkt omhoog naar de steile helling boven je en je verbaast je erover dat je je niet bezeerd hebt. Terwijl je verder de heuvel afklautert schieten af en toe hazen voor je voeten weg, maar een van hen schijnt niet bang te zijn en blijft zitten als je op haar toe loopt. Je vraagt je af waarom je denkt dat het een vrouwtje is, maar je weet het niet. Als je voor haar hurkt, pakt ze van onder haar buik een zilveren ei en geeft het aan je, waarna ze zonder enige haast weghuppelt.

Met het ei in je hand loop je verder naar beneden. In het dal staat een huis. De voordeur staat open en je gaat naar binnen. Op de grond in de huiskamer ligt een kussen. Je gaat erop zitten. Je sluit je ogen. Je voelt je prettig en ontspannen. Je opent je ogen; je kijkt om je heen, rekt je uit en je bent weer terug waar je bent begonnen.

PS schenkt wijn in een beker, pakt de schaal met eierkoeken en zegt:

Ik zegen deze wijn en dit voedsel uit naam van de Oude Goden.

Ze neemt een slok wijn en geeft de beker met een kus aan P, waarbij ze zegt:

Blessed be!

P neemt een slok en geeft de beker met een kus en de wens 'Blessed be!' aan de vrouw die links van hem staat. De vrouw neemt een slok en geeft de beker door. Daarna hetzelfde met de koeken. Hierna wordt de Cirkel op de gebruikelijke wijze afgesloten.

9 Meiavond (Beltane)

Door Wicca's en Moderne Heidenen wordt op 30 april Beltane gevierd. Ook Nederlandse Wicca's en Heidenen hebben deze gewoonte overgenomen, hoewel een Keltisch feest met die naam hier nooit gevierd is. Het is echter niet nodig ons tot de Kelten te beperken, want de andere Indo-Europese volkeren hebben even uitbundig het Meifeest gevierd, ook in Nederland. Nog steeds zijn plaatselijk restanten van het Meifeest te vinden, al zijn ze soms verbonden aan Pinksteren, Hemelvaartsdag, de Kruisdagen of Sint Joris.

De essentie van Meiavond

Meiavond is net als het Lentefeest een vruchtbaarheidsfeest, maar hier betreft het meer het nieuwe leven dat zich voor onze ogen ontwikkelt: een overvloed aan bloemen, de eerste groenten, die onder glas geteeld worden. Het gaat daarbij met name om de bevruchting van al wat bloeit. Veel oude gebruiken rond Pinksteren zijn tot de meiviering te herleiden. De Meibruid of Pinksterbruid vertegenwoordigt Moeder Aarde als verleidelijke, vruchtbare vrouw. De Meibruidgom is de Vegetatiegod die de bloesems bevrucht. Bevruchting is in het plantenrijk iets anders dan zaaien. Het zaad is al in het vroege voorjaar gezaaid en ontkiemd en de vegetatie groeit en bloeit. Ook de meeste bomen en vaste planten staan in bloei, maar de bloesems zijn nog niet bevrucht. Als er verder niets gebeurt zal de vegetatie uitbloeien en afsterven. Deze impasse werd in folkloristische gebruiken over heel Europa wel voorgesteld als de luilak die gewekt moet worden. Ook werd wel een dorre boom of stropop verbrand of in het water gegooid. De meiboom, die verderop in dit hoofdstuk aan de orde zal komen, is niets anders dan de levenskracht van de vegetatie die uit haar sluimering gewekt wordt.

Mei en Meiavond

Meiavond is door de eeuwen heen de gebruikelijke aanduiding geweest van het feest dat op de vooravond van de meimaand gevierd werd. Zoals gezegd begon voor de meeste heidense volkeren de nieuwe dag met de zonsondergang en de meimaand begon dus op de avond van 30 april. Ook was wel gebruikelijk het feest op *Meidag*, de eerste mei zelf, te vieren. Meiavond werd algemeen gevierd als begin van de zomer. Als zodanig is het een tegenhanger van de feesten die het begin van de winter markeren. Terwijl de datum van het laatstgenoemde feest van plaats tot plaats kon variëren (zie hoofdstuk 5), is het begin van de zomer gewoonlijk op 30 april of 1 mei gevierd. Tekenend hiervoor is het feit dat de naam *Novemberavond* zelden gebruikt werd en nergens is ingeburgerd, terwijl *Meiavond* of *Meidag* in veel Germaanse talen terug te vinden is.

De naam meimaand is ontleend aan het Latijnse *mensis Maius*, waarschijnlijk genoemd naar de Godin Maia, op wie we in het stuk over de Romeinse Meifeesten terugkomen. Vanaf de zevende eeuw verdrong de Romeinse naam voor de meimaand in vele delen van Europa de bestaande benamingen. Zo werd in de Duitse gebieden het door Karel de Grote ingevoerde *wunnimânoth* vervangen door het Oudhoogduitse *meio*, terwijl dit in Frankrijk *mai* werd. In de dertiende eeuw waren de Middelhoogduitse vormen *meie*, *meije* en *meige* ingeburgerd, terwijl de eerste dag van de maand werd aangeduid als *meientac*. In de

vijftiende eeuw werd de naam van de maand afgekort tot *mei* of *mai*. De eerste mei werd daarbij tot *meitac*, later *Maitag*. Het Middelnederlandse *meye* werd eveneens afgekort tot *mey*. Daarbij werd *meyenavont* ingekort tot *meyavont*. De eerste mei zelf veranderde van *meyendach* in *meidagh*.

Met *mei* of *meye* werd vanaf de dertiende eeuw ook een groene tak of boompje aangeduid. De meitak werd voor verschillende doeleinden gebruikt, die we verder in dit hoofdstuk en in hoofdstuk 11 (als oogstmei) zullen beschrijven. Al deze gebruiken hebben gemeen dat ze vruchtbaarheid brengen en de levenskracht activeren. Het uitvoeren van bepaalde rituele handelingen met een meitak of meiboom werd *meien* genoemd. Later kreeg dit werkwoord een wat luchtiger betekenis. Het *Woordenboek der Nederlandsche taal* omschrijft meien als 'met meien, met groen, versieren' en ook 'voor zijn genoegen uitgaan, zich verlustigen, zich vermeien'. In Engeland werd het vieren van het Meifeest *maying* genoemd, waarmee speciaal het volgens een voorgeschreven procedure halen van een meiboom uit het bos werd aangeduid.

De Romeinse Aprilfeesten

De Romeinse feesten in april waren gericht op de vruchtbaarheid van Moeder Aarde, zwanger van het in haar gezaaide zaad. Tijdens de *Fordicidia*, een van de oudste Romeinse rituelen, op 15 april, werd, in elk van de dertig *curiae* waarin de Romeinse bevolking was opgedeeld, door de priesteressen van Vesta een drachtige koe geofferd aan Tellus Mater, Moeder Aarde. Het ongeboren kalf werd uit het lichaam van de koe gesneden en verbrand. Warde Fowler ziet dit als een magische handeling 'om de vruchtbaarheid op te wekken van het graan dat nu groeit in de baarmoeder van Moeder Aarde, aan wie het offer was opgedragen'. (*The Roman Festivals*, p. 71). Het numen van het ongeboren graan wordt opgewekt door het offeren en verbranden van het ongeboren kalf.

Tijdens de *Cerealia*, ter ere van Ceres gehouden op 19 april, werd een ander offer gebracht om het numen van het ontkiemende graan op te wekken. In het Circus Maximus in Rome werden vossen losgelaten met een brandende fakkel aan hun staart gebonden. Ceres was waarschijnlijk van oorsprong een Etruskische Godin. Haar naam hangt samen met *creare* (scheppen, tot leven wekken) en *crescere* (ontkiemen, groeien). Ze is de Godin die het leven laat ontkiemen. Ze werd later vereenzelvigd met de Griekse Graangodin Demeter, maar was oorspronkelijk veeleer de goddelijke kracht die het numen van het graan activeert, zodat het ontkiemt en vrucht draagt. Het in doodsangst rondrennen van de brandende vossen was bedoeld om Ceres te prikkelen en het numen van het graan te activeren.

De *Parilia*, op 21 april, waren erop gericht de vruchtbaarheid van het vee, dat rond deze tijd voor het eerst naar de zomerweiden ging, te verzekeren. De Godin Pales, aan wie dit feest was gewijd, was voor het vee wat Ceres voor het graan betekende. De as van de ongeboren kalveren die tijdens de *Fordicidia* verbrand waren, werd gestrooid over het vuur dat voor de *Parilia* werd ontstoken. Alle deelnemers aan het feest sprongen over dit vuur, terwijl het vee door de rook werd gedreven.

De Floralia

De Romeinse Aprilfeesten werden afgesloten met de *Floralia*, die van 28 april tot en met 3 mei werden gevierd. Het Meifeest zoals dat door de eeuwen heen in Europa is gevierd heeft veel trekken met de *Floralia* gemeen. Flora is een verschijningsvorm van Moeder Aarde als bloeiende vegetatie. Haar naam is afge-

leid van *flos*, wat zowel bloem als bloesem kan betekenen. Bij de Floralia gaat het niet om het esthetische aspect van de bloemenpracht, maar om de vruchtbaarheid. Bloemen zijn de geslachtsorganen van de plant. Als het mannelijk stuifmeel de vrouwelijke stempel bevrucht, wordt het vruchtbeginsel omgezet in een vrucht. Tijdens de Floralia speelden vruchtbaarheid en bevruchting een grote rol. Losbandigheid, anders streng afgekeurd, was nu toegestaan. Het loslaten van hazen en geiten in het Circus Maximus, als zinnebeeld van ongebreidelde paringsdrang, was daarvan nog het onschuldigste vermaak. Al in de Oudheid spraken schrijvers hun afschuw uit over naakte rituelen en orgiën tijdens het zes dagen durende feest. Cato de Jongere (95-46 v.Chr.), een behoudend republikeins staatsman, verliet geschokt het theater waar de actrices zich tijdens het mimespel uitkleedden om hun 'bloesems' aan het publiek te tonen. Pas in de derde eeuw werden deze mimespelen verboden. Ovidius merkt wat laconiek op dat Flora het best geëerd kan worden door geilheid en dronkenschap en voegt eraan toe dat niemand zich hoeft te verbazen over het grote aantal dames van lichte zeden dat de Floralia bijwoont. (*Fasti*, V, p. 183-354). Van Flora zelf werd gezegd dat ze een hoer was die zoveel verdiend had met haar levenswijze dat ze jaarlijks geld beschikbaar stelde om de Floralia te financieren. In werkelijkheid was Flora een belangrijke Sabijnse Godin, aan wie de maand april was toegewijd. Tot 290 v.Chr. behield het Sabijnse Rijk zijn zelfstandigheid, daarna ging het in het Romeinse Rijk op. De Romeinse religie heeft veel elementen aan de Sabijnen ontleend.

Het verschil tussen de Floralia en de eraan voorafgaande Aprilfeesten is dat de laatstgenoemde gericht waren op de groei van de nieuwe vegetatie, terwijl de Floralia de bevruchting betreffen. Tijdens de spelen die in deze tijd van het jaar in het Circus Maximus gehouden werden, bestond de gewoonte bonen en bloeiende planten tussen het publiek te gooien, samen met medaillons waarop erotische voorstellingen waren afgebeeld. Flora is de goddelijke kracht die het numen van de bevruchting activeert. Losbandigheid was een manier om de Godin daarbij behulpzaam te zijn, vooral onder het gewone volk, zoals Ovidius fijntjes opmerkt.

De Romeinse Meiviering

Afgezien van Flora en van Juno, aan wie elke eerste dag van de maand was gewijd, werden in Rome op de eerste dag van de maand mei nog twee andere Godinnen geëerd. Aan Maia werd een drachtige zeug geofferd door de priester van de vuurgod Vulcanus. De naam *Maia* (Zij die groot is) is verwant met *magnus* (groot), *majestas* (grootheid) en *maximus* (grootste) en gaat uiteindelijk terug op een Indo-Europese wortel, *meg, die 'groot' betekende. Mei is de maand van de Grote Godin, die alles weer laat groeien en bloeien.

De eerste mei was ook gewijd aan Bona Dea, de Godin wier rituelen uitsluitend door vrouwen mochten worden bijgewoond. Haar tempel op de Aventijn, een van de zeven heuvels van Rome, op oorspronkelijk Sabijns gebied, werd met bloemen en groene takken versierd. Wat zich precies in de tempel afspeelde tijdens de rituelen op 1 mei is nooit onthuld, maar zeker is dat de priesters en alle andere aanwezigen na het brengen van een brandoffer deelnamen aan een extatische dans, waarbij rijkelijk wijn werd gedronken. Net als bij de Floralia werden aan vrouwen tijdens het feest voor Bona Dea vrijheden toegestaan die anders afgekeurd of bestraft zouden worden. Hoewel mannen strikt geweerd werden, waren beide geslachten vertegenwoordigd door de slangen die in de tempel van de Godin werden gehouden. Voor de Romeinen was de

slang een symbool voor de *genius*, het onsterfelijke deel van een man, en de *juno*, het onsterfelijke deel van een vrouw. H.H.J. Brouwer wijst in zijn boek *Bona Dea* op afbeeldingen van de Godin met twee slangen waarvan de ene een baard en kam heeft. In veel Romeinse woningen zijn afbeeldingen van dit slangenpaar aangetroffen. 'Ze vertegenwoordigen', zegt Brouwer, 'de genius en de juno van de heer en de vrouw des huizes.' (p. 344). Na de dood van een man verandert zijn genius in een *lar*, net als de juno van een vrouw dat doet, zoals we in hoofdstuk 2 uiteengezet hebben. De lares waren voor de Romeinen symbool voor onsterfelijkheid en vruchtbaarheid. Bona Dea werd altijd met een of twee slangen en met een hoorn des overvloeds afgebeeld. De extase van dans en drank was een manier om de levenskracht die de Godin vertegenwoordigde te activeren.

De uitbundige en erotisch getinte viering van de eerste mei in Rome staat in schril contrast tot de rest van de maand die vooral op de dodencultus en de onderwereld betrekking had. Zo waren de Lemuria, 7-15 mei, gewijd aan de *lemures*, vooroudergeesten die de mens zelden goedgezind zijn. Rond het begin van onze jaartelling waren de Lemuria in onbruik geraakt, ten gunste van de Parentalia in februari, maar de onheilspellende bijklank van de meimaand bleef nog lang hangen. Zo werd het sluiten van een huwelijk in mei sterk afgeraden. Dit gold overigens vooral voor de eerste helft van de maand. Op de Ides, 15 mei, werden de rietpoppetjes die op 17 maart in de Argeï (zie hoofdstuk 8) waren opgehangen, hieruit gehaald en in de Tiber geworpen. Hiermee werden de lemures, die geacht werden zich in de poppetjes op te houden, door een rituele handeling uit de stad verdreven. Tegelijk is het een handeling om de dorre winter (stro of riet) te verdrijven en de nieuwe vegetatie door water vruchtbaar te maken.

Het Keltische Beltane

De Kelten splitsten, zoals gezegd, het jaar in een zomer- en een winterhelft. Het begin van de zomer is vooral bekend geworden onder de naam *Beltane*, hoewel er talloze varianten als *Beltine*, *Belltaine* en *Bealtuine* hierop in de verschillende Keltische gebieden in omloop waren. In het Iers is *Bhealtaine* nog steeds de naam van de maand mei en wordt het feest op de eerste dag van de maand aangeduid als *Bealtaine* (spreek uit: bjoltinne). In het Schotse Gaelic heeft *Màigh* de oudere inheemse naam voor de meimaand verdrongen, maar Meidag heet nog steeds *Latha Bealltainn*. In het Manx, de in de loop van de twintigste eeuw uitgestorven Keltische taal van het eiland Man, werd de meimaand *Boaldyn* en Meidag *Laa Boaldyn* genoemd.

De oudste vermelding van het feest is te vinden in de *Sanas Chormaic*, een verklarende woordenlijst van Iers-Keltische begrippen die rond het jaar 900 door Cormac van Cashel werd samengesteld. De lijst verklaart *Beltine* als 'vuur van Bel' (*tine* is Gaelic voor vuur) en licht toe dat het vee op deze dag tussen twee vuren door gedreven werd. *Bel* of *Bial* wordt in de woordenlijst een afgod genoemd, zonder enige aanduiding van zijn aard of herkomst. Ronald Hutton oppert in *Stations of the sun*, p. 218, dat Cormac zich baseerde op de bijbelse Baäl als prototype voor de heidense afgod. Een Keltische God Bel of een verband met de Gallische Belinus wijst Hutton als onbewezen van de hand. Andere wetenschappers, zoals Anne Ross en Graham Webster, zijn hier minder strikt in. Voor ons doel is het niet nodig ons in deze discussie te begeven.

Het Beltanevuur is in vele latere beschrijvingen van Meifeesten op de Britse eilanden terug te vinden. Vaak werd met Beltane het *needfire* (zie hoofdstuk 8) ontstoken, zoals dat op het continent meestal bij het Lentefeest gedaan werd. In

Schotland werd dit vuur *Tein-eigin* (gedwongen vuur) genoemd. Alle vuren in het land werden met Beltane gedooft, waarna het Tein-eigin door wrijving van snel ronddraaiend hout werd ontstoken. In *Balder the Beautiful: the fire-festivals of Europe*, het tiende deel van *The golden bough*, heeft James Frazer de Beltanevuren uitgebreid beschreven. In Wales werd het Beltanevuur, *Coelcerth* genaamd, ontstoken door twee stukken eikenhout over elkaar te wrijven. Hiermee werd een bundel van negen verschillende houtsoorten aangestoken. De magische betekenis van het negenderlei hout hebben we al eerder aangevoerd. Op verschillende plaatsen werd een blok hout van het oude Beltanevuur het hele jaar bewaard en het volgend jaar gebruikt bij het doen ontbranden van het nieuwe vuur. De as van het vuur werd eveneens bewaard om het hele jaar over de kracht van het Beltanevuur te kunnen beschikken en deze kracht te kunnen gebruiken bij oogsten, zaaien, het maken van amuletten en andere magische doeleinden.

In Schotland werd tot de negentiende eeuw bij loting een *Beltane Cailleach* ('oude vrouw') gekozen. Daartoe werd in het Beltanevuur een *bannoch bealtainn* gebakken, een grote, ronde cake met eieren. De cake werd in stukken gesneden en onder de aanwezige mannen uitgedeeld. Een van de stukken zag er anders uit en de man die dit stuk kreeg was de *Beltane Cailleach*. In het Engels werd hij *Beltane Carline* genoemd. Een deel van de feestvierders had als opdracht hem in het Beltanevuur te duwen, terwijl de rest dit moest verhinderen. Het is een variant op de luilakgebruiken in de rest van Europa. *Carline* betekent niet alleen oud wijf of heks, maar ook distel. In ons land werd de Luilak in de brandnetels, klissen of distels gegooid en daarom ook wel Klissenboer genoemd. De Carline is, net als de Luilak, de afstervende oude vegetatie, waarvan de levenskracht door het vuur weer gewekt wordt. Vaak werden oude bezems of stro in het vuur aangestoken en zo ver mogelijk omhooggegooid. Dit werd het verbranden van de heks genoemd. Kleine *bannochs* (koeken) worden op veel plaatsen nog steeds van een heuvel afgerold. Als afsluiting van het Beltanefeest sprong de Carline driemaal over het vuur.

Andere beltanegebruiken in de vorm van meiboom en meibruid komen verderop in dit hoofdstuk ter sprake bij de betreffende onderwerpen. Ook op het meivuur en de luilak komen we nog terug. Vaak is moeilijk uit te maken of bepaalde gebruiken Keltisch zijn of uit andere bronnen zijn toegevoegd. Het probleem is dat de Keltische beschaving bijna duizend jaar heeft bestaan, van de vijfde eeuw v.Chr. tot de vierde eeuw n.Chr., terwijl de meeste beschrijvingen van Beltanegebruiken van ver na de tiende eeuw dateren. Door hedendaagse auteurs worden vaak elementen van jaarfeesten aan de Kelten toegeschreven die ook bij andere Indo-Europese volkeren te vinden zijn. Een typerend voorbeeld is John Matthews, die in *The Celtic Shaman* opmerkt: 'Restanten van vele Keltische Meigebruiken zijn nog in overvloed te vinden in Brittannië en Ierland, waar dorpelingen nog steeds meikoninginnen kiezen en rond meipalen dansen.' (p. 39). In feite zijn beide gebruiken allerm minst specifiek Keltisch te noemen en komen ze ook voor in, bijvoorbeeld, Germaanse, Slavische en Baltische gebieden.

Walpurgisnacht

In de Germaanse landen, met name bij de Saksen, werd de nacht van 30 april op 1 mei traditioneel gezien als het huwelijk van Wodan en Freya. Of dit Heilig Huwelijk bij de heidense Germanen op rituele wijze werd voltrokken is niet bekend. In deze nacht werden heksen verondersteld op hun bezem naar de

Blocksberg, de Brocken en nog vele andere verzamelplaatsen te vliegen. De naam Walpurgisnacht is ontleend aan Sint Walpurgis, ook wel genaamd War-purg, Walburga of Wilburger, een van de Angelsaksische nonnen die Bonifatius ondersteunden bij zijn missiewerk in Duitsland. Samen met haar broer Winnibald leidde ze een dubbel klooster bij Heidenheim in Zuid-Duitsland. Gewoonlijk wordt als haar sterfdag 25 februari 779 aangenomen, maar in feite is niets zeker over haar leven of dood. De eerste die iets over haar opschreef was haar biograaf Wolfhard von Herrieden en dat was in 895. Wolfhard beschreef haar als iemand die wonderen verrichtte en mensen genas. Ook na haar dood deed ze nog wonderen. Toen haar beenderen in 870 naar Eichstätt werden overgebracht om naast die van haar broer begraven te worden, druppelde medicinale olie uit de kalksteen waarop haar graftombe rustte. Deze *Walpurgisöl* wordt nog steeds jaarlijks uit de kalksteen gewonnen en aan de gelovigen verkocht. Alleen haar borstbeen bevindt zich overigens nog in Eichstätt. In 893 werden de overige delen van haar relikwieën overgebracht naar het Rijnland, Vlaanderen en Frankrijk, waarna haar cultus zich ook over deze streken verspreidde. In Frankrijk wordt de Walpurgisnacht nog steeds *Veille de la Sainte Vaubourg* genoemd. In Frankrijk was de heilige ook bekend als Waubourg, Falbourg en Gauburge. Naast de verspreiding van de vele vormen van haar naam blijkt het belang van deze heilige ook uit het feit dat ze vaak met een kroon op haar hoofd werd afgebeeld.

In 1870 publiceerde E.L. Rochholz zijn boek *Drei Gaugöttinnen*, waarin hij o.a. betoogde dat Walpurgis de christelijke versie van een Germaanse Graangodin was. Wilhelm Mannhardt, op wie we in het stuk over de meiboom nog terugkomen, zette deze theorie in een breder kader in zijn overzicht van de Europese en klassieke *Wald- und Feldkulte* (1875). Mannhardt zag Walpurgis als een variant van de vegetatiegeest, die met de vruchtbaarheid van het graan verbonden werd. Bij het oogsten werd deze vegetatiegeest geacht zich terug te trekken in de laatste halmen. In bepaalde streken werd de geest of demon als mannelijk beschouwd, maar vaker werd de geest als een oude vrouw voorgesteld, die als het *Olle Wief*, of een vergelijkbare naam, werd aangeduid. Vanaf de elfde eeuw werd Sint Walpurgis afgebeeld met drie graanhalmen in haar hand. In volksverhalen werd gezegd dat ze eens in de oogsttijd op de vlucht was en door een boer in de laatste garf werd verstopt om aan haar achtervolgers te ontkomen. De volgende dag waren de graankorrels van deze garve in goud veranderd. In Niederösterreich en Bohemen werden de negen nachten die aan de eerste mei voorafgingen *Walpurgisnächte* genoemd. In deze nachten lieten de dorpelingen een raam open, omdat mogelijk Walpurgis langkwam en in huis beschutting zocht voor haar achtervolgers. Als dank zou ze dan wellicht een goudstuk achterlaten.

In *The Goddess obscured* komt Pamela Berger tot de conclusie dat Walpurgis 'een rol vervulde analoog aan de rol die voorheen de Moedergodin van het graan vervulde'. (p. 64) Dit heeft te maken met zaaien, bevruchten en oogsten van het graan. De officiële naamdag van Walpurgis is 25 februari, in de tijd dat het graan wordt gezaaid. De bevruchting van veel bloeiende gewassen vindt rond Walpurgisnacht plaats, al zijn er natuurlijk grote verschillen naar soort en klimaat. Oorspronkelijk was de eerste mei gewijd aan de apostel Philippus, waar de apostel Jacobus de Mindere al snel aan toegevoegd werd. Beide heiligen spraken echter weinig tot de verbeelding voor een zo belangrijke dag. Onder het voorwendsel dat op 1 mei haar gebeente zou zijn overgebracht naar Eichstätt vierde het gewone volk vanaf de negende eeuw Walpurgisnacht op 30 april. In

het Walpurgisvuur werd vaak stro verbrand, een handeling die de kracht van de vorige oogst op de nieuwe gewassen moest overbrengen. Dat Walpurgis ook bij de oogst een rol speelde, maken de al genoemde oogstgebruiken duidelijk. Pamela Berger ziet het verbergen van Walpurgis in het laatste graan als een dichterlijke voorstelling van het gebruik om na de oogst een afbeelding van de Graangodin te vormen uit de laatste halmen. In hoofdstuk 11 komen we uitgebreider op deze graanpoppetjes terug.

Van meimaand tot Mariamaand

Walpurgis en Brigitta (zie hoofdstuk 7) zijn voorbeelden van heiligen die de verering van een heidense Graangodin hebben gekerstend. Ook Maria heeft in dit opzicht veel naar zich toe geschoven gekregen. Vaak werd ze als beschermvrouwe van het graan of van de oogst voorgesteld. In Frankrijk werd ze *Notre Dame de trois épis* (O.L.V. van de drie graanhalmen) genoemd. In breder verband werd Maria gezien als beschermvrouwe van de vruchtbaarheid in de natuur, zoals die zich met name in de meimaand uit. Daarbij werd de tekst van het Hooglied, waarin de bruid een lelie tussen de distelen en een appelboom onder de bomen van het woud wordt genoemd, uitdrukkelijk op de Heilige Maagd betrokken. Op deze wijze werd geprobeerd de verering voor Flora, Maia, Ceres en andere heidense Godinnen te kerstenen. Alfonso X, van 1252 tot 1284 koning van Castilië, deed niets anders dan zich aansluiten bij een rijke traditie toen hij het meilied *Ben vennas, Mayo* (welkom, mei) aan de Heilige Maagd opdroeg. Maria is in dit lied de genadevolle lente die na de strenge winter met bloemen en groene bladeren verwelkomd wordt. In Toulouse werden sinds de veertiende eeuw tijdens de Provençaalse Bloemenspelen op 1 mei gedichten voorgedragen die verplicht een lofzang op de Heilige Maagd moesten bevatten, wilde men niet van deelname worden uitgesloten.

In de tweede helft van de achttiende eeuw ontstond vanuit Italië de gewoonte de gehele meimaand aan de Heilige Maagd te wijden. In de kerk werd een meialtaar ingericht met bloemen en groene takken. Rond 1850 waren vrijwel alle katholieke kerken in Nederland van een meialtaar voorzien, terwijl in talloze huizen een klein meialtaar werd ingericht. De aanname van het dogma van de Onbevleete Ontvangenis in 1854 gaf de Mariaverering een nieuwe impuls. Talloze brochures over het vieren van de Mariamaand verschenen in vele talen om missionarissen de gelegenheid te geven overal op de wereld de heidense meivieringen te vervangen door een Mariaverering. Slechts enkele landen op het zuidelijk halfrond, waar mei het begin van de winter of de regentijd is, hebben een andere periode gekozen als Mariamaand. Vele liederen voor de Mariamaand werden gecomponeerd, waarvan *Maria Maienkönigin* in Duitsland lange tijd zeer populair was. Het tijdvak 1850-1950 wordt wel aangeduid als de *Eeuw van Maria*. Toen de Encycliek *Mediator Dei* in 1947 richtlijnen gaf voor het in de huiselijke kring vieren van de Mariamaand was de verering van de Moeder Gods al over haar hoogtepunt heen.

De meiboom

Door de eeuwen heen heeft de meiboom overal in Europa een grote rol gespeeld in het Meifeest. In *Wald- und Feldkulte* (1875) gaf Wilhelm Mannhard (1831-1880), gespecialiseerd in Duitse literatuur en geschiedenis, het meest uitgebreide overzicht van gebruiken in heden en verleden dat tot dat moment was verschenen. Daartoe deed hij een literatuuronderzoek en verzond hij 150.000 vragenlijsten over heel Europa, het eerste voorbeeld van een grootschalig stelsel-

matig onderzoek op dit gebied. Tweeduizend van deze lijsten kwamen ingevuld bij Mannhardt terug. Hoewel Mannhardt zich in zijn verklaringsmodel beperkt tot vegetatiegeesten en de onpersoonlijke kracht of numen buiten beschouwing laat, is zijn studie van onschatbare waarde voor het begrijpen van de centrale plaats die de meiboom zowel op het platteland als in de stad innam. In *The golden bough* besteedt James Frazer veel aandacht aan de meiboom in de verschillende Europese landen. Net als Mannhardt, aan wie hij veel ontleend heeft, richt Frazer zich uitsluitend op persoonlijke vegetatiegeesten, maar deze eenzijdigheid is nog geen reden om *The golden bough* als achterhaald terzijde te schuiven, zoals binnen de wetenschap maar al te gemakkelijk wordt gedaan. In *De volksvermaken* (1871) geeft J. ter Gouw een overzicht van Nederlandse gebruiken rond de meiboom. Zonder te veel in details te treden zullen we de verschillende gebruiken uiteenzetten. Hoewel we daarbij de tegenwoordige tijd aanhouden, zijn veel gebruiken vanaf de achttiende eeuw langzaam schaars geworden en op veel plaatsen verdwenen.

Gewoonlijk wordt de boom volgens een bepaalde ceremonie op Meiaavond uit het bos gehaald. Dit kan een den, spar, berk, wilg, meidoorn, es of eik zijn, al naar gelang de gewoonte in een bepaalde streek. Het omhakken, verslepen en oprichten van de boom is een zaak waarbij de hele leefgemeenschap betrokken is, een plechtige gebeurtenis, waarvoor men zich feestelijk kleedt: 'De jongelingen in 't zondagspak, en de meisjes in 't wit met kransen om 't hoofd en bloemen op de borst,' aldus Ter Gouw (p. 135). Meestal is er een comité dat jaarlijks de organisatie op zich neemt. Soms heeft een *meigraaf* de leiding, bijgestaan door *meiknechten*. Het onderste gedeelte van de boom wordt van zijn takken en vaak ook zijn bast ontdaan. In bepaalde streken worden slangen en andere figuren uit de bast gesneden. Alleen in de top laat men de groene takken zitten. Aan de kruin worden linten gehangen, vaak rode en witte, soms aan een hoepel, soms aan de stam zelf bevestigd. Gewoonlijk worden bloemen en vruchten in de boom gehangen, vaak ook allerlei lekkernijen en begerenswaardige voorwerpen, die er tijdens wedstrijden door behendige klauteraars uitgehaald moeten worden.

Meestal wordt van een meiboom (may tree, Maibaum) gesproken, soms van een meipaal (maypole, Maistange). Een meiboom heeft meestal nog een deel van de kruin met groene bladeren, terwijl een meipaal deze niet meer heeft. De meiboom is echter nooit een boom die gewoon op zijn plaats in het bos of op het dorpsplein blijft staan. Het vellen en vervoeren van de meiboom is een essentieel onderdeel van het Meifeest. De levenskracht van de boom wordt door de rituele handeling van het omhakken en verslepen opgewekt. De boom wordt daardoor heilig in de oorspronkelijke zin van het woord: geladen met kracht. Door om de boom heen te dansen kun je deze levenskracht aanwakkeren. Door de boom te stelen voordat hij wordt neergezet kun je de kracht vergroten. In het Limburgse Schinveld wordt half april een Mei-den gekapt door de Jonkheid, een comité van 35 ongehuwde jongemannen. De boom wordt van zijn onderste takken ontdaan en verstopt in het bos. Een ander comité, gevormd door 45 gehuwde mannen, zoekt de boom op en versleept deze op de schouders naar een andere geheime plaats. De Jonkheid moet de boom dan weer opsporen en opnieuw verstoppen. Op deze manier is de boom een aantal malen van eigenaar veranderd voordat hij op Meiaavond ten slotte op het dorpsplein wordt neergezet door de groep die hem op dat moment in bezit heeft. Na een maand wordt de boom bij opbod verkocht. Dit bieden is een manier om de kracht van de boom nog verder aan te wakkeren. Door de boom ten slotte te verkopen wordt de

kracht hiervan losgemaakt zodat deze vrijkomt. Ook de paasstaak in Denekamp wordt, zoals gezegd, na het feest bij opbod verkocht. In het Limburgse Noorbeek wordt op de tweede zaterdag na Pasen door de Jonkheid, een comité vergelijkbaar met dat in Schinveld, de zogeheten Brigida-den uit het bos gehaald en op het dorpsplein naast de kapel van Sinte-Brigida neergezet. In hoofdstuk 7 hebben we Brigida al genoemd. De verering van deze heilige werd door Ierse missionarissen naar ons land gebracht. De oudste vermelding van de boom in Noorbeek dateert uit 1634, maar waarschijnlijk is het gebruik veel ouder. De Brigida-boom blijft het hele jaar op het plein staan en wordt dan op Tweede Paasdag door de Jonkheid bij opbod verkocht om plaats te maken voor de nieuwe boom.

De meiboom wordt vrijwel altijd op een centrale plaats opgericht. Dit kan het dorpsplein zijn, maar vaak wordt gekozen voor een lichtglooiende heuvel of wordt speciaal voor dit doel een heuvel aangelegd, zodat de boom goed zichtbaar is en men er toch omheen kan dansen. Gewoonlijk wordt hand in hand om de boom een reidans of spiraaldans uitgevoerd. Ook wel houdt elk van de dansers een van de lange aan de boom bevestigde linten vast. Daarbij gebruikt men als regel rode en witte linten en worden de dansers in twee groepen verdeeld waarvan de ene de linten tijdens de dans widdershins (tegen de klok in) om de paal heen draait, terwijl de andere groep dit deosil (met de klok mee) doet. In 1836 werd in Londen het toneelstuk *Richard Plantagenet* van de schrijver J.T. Haines opgevoerd. Daarin werden op ingenieuze wijze rode en witte linten om een meipaal gevlochten. Dit sprak iedereen zo aan dat rond 1880 op vrijwel alle meifeesten in Engeland de linten op deze manier om de meipaal werden gevlochten. Waarschijnlijk heeft de regisseur van het stuk van Haines zich gebaseerd op een oudere volkstraditie, maar het is duidelijk dat het toneelstuk dit gebruik in de loop van de negentiende eeuw populair heeft gemaakt. Wij hebben het opgenomen in onze Meiviering en iedereen is na afloop van het ritueel altijd verbaasd dat zoveel schijnbaar chaotische bewegingen zo'n mooi resultaat kunnen opleveren. Bij de beschrijving van het ritueel zal duidelijk worden gemaakt hoe het vlechten in zijn werk gaat.

Soms wordt de meiboom in het meivuor verbrand, maar meestal blijft hij nog enige tijd overeind. In Frankrijk en Oostenrijk wordt hij in het midzomervuur verbrand. In andere landen blijft hij vaak staan tot hij het volgend jaar door een nieuwe boom vervangen wordt.

De kerk veroordeelde het Meifeest als losbandig en zag de reidansen rond de meiboom als een overblijfsel van heidense rituelen, maar het bleek niet mogelijk het Meifeest simpelweg te verbieden. In een poging de meiboom dan maar te kerstenen werd gezegd dat de boom het kruis van Christus symboliseerde. In de zestiende eeuw was in de Zuidelijke Nederlanden het door dichteres Anna Bijns (1494-1575) geschreven *Maylied van de Seven Sacramenten* populair, waarvan elk couplet eindigde met: 'Looft den Heere met desen soeten Meye!'

In de achttiende en negentiende eeuw raakte, al dan niet door toedoen van de kerk, op veel plaatsen het oprichten van een meiboom in onbruik. Soms liet men de boom jarenlang staan waar hij was neergezet en hing men er op Meiavond alleen wat groene takken of andere versiering in. Hier en daar, in ons land met name in Zuid-Limburg, heeft het gebruik elk jaar een meiboom op te richten zich weten te handhaven.

De liefdemei

Naast de grote meiboom, die voor en door de hele leefgemeenschap werd opgericht, bestond door de eeuwen heen de gewoonte een klein boompje in de meinacht in de tuin van de geliefde te planten. Vaak werd het boompje of de tak versierd met linten, bloemen of vruchten. Bretonse jongeren hadden de gewoonte een meiboompje met een bloemenkroon te tooien en op te hangen aan de voordeur van het huis waar de geliefde woonde. Daarvoor werd ook wel een bloeiende kersen- of perziktak gebruikt. Elders werd een boompje of tak aan het slaapkamerraam van de geliefde gehangen of aan de schoorsteen bevestigd. Soms kon het meisje alleen maar raden wie haar stille aanbieder was, soms maakte hij zich wel bekend. In de omgeving van Praag was gebruikelijk je naam in de liefdemei te kerven, wat dan als een liefdesverklaring werd opgevat. Op veel plaatsen werd een vurig gedicht aan de mei bevestigd. Al even gebruikelijk was het een serenade te brengen bij het aanbieden van de mei. In 1612 verbood het stadsbestuur van Amsterdam het planten van meien 'op pene van gegeesselt te worden'. Als reden voor het verbod werd behoud van het stadsgroen, 'cieraat ende plaisantie dezer Stede', aangevoerd. Dit was afdoende om het gebruik in de hoofdstad uit te roeien. In de dorpen en op het platteland bleef het gebruik langer bestaan.

Het meibruidspaar

In het Meifeest speelt de bevruchting een grote rol. Zonder bevruchting geen graan, geen vruchten aan de bomen of op de akkers. Naar analogie van dit biologisch verschijnsel speelt in het Meifeest de menselijke bevruchting en alles wat daarmee samenhangt ook een rol. Dit verklaart de losbandigheid die vandoord met het Meifeest verbonden werd. De puriteinse schrijver Phillip Stubbes gaf in zijn in 1583 gepubliceerde *Anatomie of abuses* een beschrijving van het binnenhalen van de meiboom in de Meinacht. Van alle maagden die daaraan meedeed, zegt Stubbes vol afschuw, keerde nauwelijks een derde deel onbezoedeld uit het bos terug. Hoewel Stubbes eerder zijn eigen fantasie dan de feiten gevolgd zal hebben, was de heimelijke ontmoeting van de geslachten in de Meinacht geen uitzondering. In Engeland werd dit een *greenwood marriage* genoemd. Toch werd de eenwording van de geslachten gewoonlijk wat subtieler uitgebeeld, meestal in de vorm van een bruiloft.

In heel Europa is door de eeuwen heen het Meifeest opgeluisterd met een Meibruid en een Meibruidegom. Ze vertegenwoordigen de levenskracht die wordt opgewekt waar man en vrouw een eenheid worden. Door de Synode van Worcester werd in 1240 het kiezen van een koning en koningin tijdens de meispelen veroordeeld. In deze meispelen werd Robin Hood soms uitgedost als *King of May* terwijl hij Maid Marian als *Queen of May* tot zijn bruid kreeg. Een verslag van een kerkelijke magistraat uit 1557 beschrijft een *maygame* in Londen waarbij Morrisdansers de rondrit van de *Lord and Lady of the May* opluisterden. In de regeringsperiode van Elizabeth I (1558-1603) ontpopten de Morrisdansers zich als de meest populaire volksdansvorm in Engeland en tot het eind van de negentiende eeuw hebben ze die positie behouden. In deze dansen, door Stubbes aangeduid als *the Devil's Dance*, speelden Robin Hood en Maid Marian gewoonlijk een rol als bruidspaar. Daartoe had een man zich als bruid verkleed, net als vrouwenrollen in het Elizabethaanse toneel door mannen gespeeld werden. In de loop van de twintigste eeuw werden veel nieuwe Morrisdansers gezelschappen gevormd, ook in Nederland. In Grenoble (Zuid-Frankrijk) worden nog steeds de *Roi et Reine de la Mai* gekozen. In Schinveld kiest de Jonk-

heid nog steeds jaarlijks uit de ongehuwde Schinvelders een Meikoning en een Meikoningin, die tijdens het Meifeest in een met bloemen versierde koets worden rondgereden. Ook elders in Zuid-Limburg worden nog steeds een Meikoning en -koningin gekozen.

Overall in Europa werden door de eeuwen heen met Pinksteren wedstrijden gehouden, waarbij vaak naar de meiboom toe gerend of te paard gereden moest worden. De eerste die de meiboom bereikte werd uitgeroepen tot Meikoning of Pinksterbruidegom. Vaak had hij het recht een bruid of koningin te kiezen. Soms waren voorwerpen boven in de meiboom gehangen en werd diegene koning of bruidegom die ze eruit wist te halen. Ook werd wel als wedstrijd te paard rond de akkers gereden. Boogschieten, kranstekken en andere sporten werden op veel plaatsen in Europa tijdens het Meifeest of met Pinksteren beoefend om uit te maken wie de Meikoning voor dat jaar zou worden. Niet alleen wordt hiermee vastgesteld wie de sterkste of behendigste is; belangrijker is dat al deze handelingen de levenskracht opwekken die nodig is om de natuur vrucht te laten dragen. Op veel plaatsen was het de gewoonte de Meibruid en -bruidegom rond te leiden en overall aan te bellen of aan te kloppen om geld, drank en voedsel op te halen. In wezen is dat een rituele handeling om de kracht van bruid en bruidegom op te wekken.

In de loop der eeuwen zijn veel gebruiken rond de meibruiloft veranderd omdat hun betekenis in een christelijke en verstedelijkte samenleving niet meer begrepen werd. Vaak verdween de bruidegom en bleef alleen de Meibruid of Pinksterbruid over. Het rondgaan met de Pinksterbruid of Pinksterblom, zoals ze in Noord-Holland heette, werd in de loop van de negentiende eeuw steeds meer een spel waarmee kinderen zich vermaakten. De Pinksterblom was gewoonlijk een meisje van een jaar of twaalf in haar mooiste jurk, omhangen met bellen en linten en een grote beugeltas in de hand, waarin de giften konden worden gedaan. Een grote krans van groene takken en bloemen, de pinksterkroon, werd door twee andere meisjes boven haar hoofd gehouden.

Meiliefsten

In verschillende landen bestond het gebruik op Meivond, of daaraan voorafgaand, paren te koppelen voor het Meifeest, voor de zomer of voor een jaar. In het Rijnland en Zuid-Limburg wordt dit nog steeds gedaan. In Duitsland wordt dit *Mailehen* genoemd. Mailehen is geen vrijbrief voor losbandigheid, maar een duidelijke afspraak met wederzijdse rechten en verplichtingen, zoals een leenman die tegenover zijn leenheer heeft (lehen = in leen hebben of pachten). Zo kan een jongen verplicht zijn het meisje tijdens feesten vrij te houden, maar van haar kant is ze verplicht met hem erheen te gaan en niet met een ander. Soms beslist het lot wie aan wie gekoppeld wordt, maar vaker worden de meisjes tentoongesteld en gaat ieder meisje naar degene die voor haar het meeste biedt. Gewoonlijk kan een meisje wel haar voorkeur voor een bepaalde jongen uitspreken en heeft ze het recht te weigeren als de partner haar niet aanstaat. Van de opbrengst van de koppelverkoop wordt meestal het feest betaald. Het was tot voor kort een sociaal volledig geaccepteerde en gerespecteerde manier om vrijgezellen aan een partner te helpen. In St. Goar, aan de Rijn tussen Koblenz en Wiesbaden, vond het veilen van de meisjes tot in de negentiende eeuw op het raadhuis plaats en de opbrengst ging in de stadskas. Op veel plaatsen werd het meisje voor wie op de veiling het meeste werd geboden uitgeroepen tot Meikoningin, terwijl haar partner de nieuwe Meikoning werd.

In Lochem (Gelderland) werd tot 1870 de *Maartekeur* (maarte = meisje)

gehouden. De boerenmeisjes stelden zich in een rij op het marktplein op. De knechten liepen langs de rij en elk koos een meisje uit dat met hem naar de meikermis ging. In het nabijgelegen Borculo bestond een soortgelijk evenement. In Schagen (Noord-Holland) werden de koppels voor de meikermis tot 1850 gevormd op de Vrijstermarkt die jaarlijks gehouden werd. In Valkenburg worden op Meiavond traditioneel de *Meileesten (meiliefsten)* door een heraut bekendgemaakt. 'Bij elk paar dat afgeroepen wordt,' zegt J.H. Kruizinga in *Levende folklore*, 'levert de heraut of bokhoorndrager op humoristische wijze commentaar en de meest wonderlijke combinaties worden als Meiliefsten bij elkaar gebracht.' (p. 109). Het enige waar de paren overigens toe verplicht worden, is samen op de eerste zondag in mei naar de hoogmis te gaan. In Nieuwenhagen, vlak bij Heerlen, worden op de zaterdag vóór Meiavond de *köppelkes* (paartjes) gevormd. Elk meisje gaat naar de jongen die voor haar het meeste geld en de meeste eieren biedt. Het meisje dat het meeste heeft weten te vergaren wordt uitgeroepen tot Meikoningin en 's avonds gekoppeld aan haar Meikoning. Een iets ander gebruik wordt in Bleijerheide, tussen Kerkrade en de Duitse grens, in ere gehouden. De ongetrouwde mannen van het stadje gaan, met een strohoed op en een namaak chrysanthos in het knoopsgat, de huizen van de ongetrouwde meisjes langs. Ze worden *meijjongens* genoemd. Ze zingen en maken muziek en één van de meijjongens wordt aan het meisje toegewezen, dat hij zijn *meischats* mag noemen. Als tegenprestatie schenkt het meisje eieren en geld. Het meisje dat het meeste heeft gebracht wordt uitgeroepen tot Meikoningin.

Meikrans en meikroon

In veel jaarfeesten, met name het Meifeest, spelen kransen een grote rol. Het belang, door de eeuwen heen aan kransen gehecht, is vanuit verschillende invalshoeken te verklaren. De krans vertegenwoordigt de levenskracht van de vegetatie. Voor de krans werden bloemen en takken van altijd groene bomen gebruikt. Soms werden takjes van negen verschillende magische bomen in de krans verwerkt, het zogenaamde negenderlei hout (zie hoofdstuk 7). In de tweede plaats werden de kransen gemaakt door de takken in elkaar te vlechten, wat een oeroude manier is om magische krachten op te wekken en te bundelen. In de derde plaats is de cirkelvorm van de krans een al even oud magisch symbool. Zo groot was de kracht die aan de krans werd toegeschreven dat vorsten hiermee gekroond werden. Met het Latijnse *corona* werd een krans aangeduid. Overwinnaars bij sportwedstrijden kregen in Griekenland een lauwerkrans. Later namen de Romeinse keizers de lauwerkrans als symbool voor hun waardigheid over. Wie het leven van een Romeins burger had gered werd geëerd met een krans van eikenbladeren, de *corona civica*. In het Oudhoogduits werd het woord *corōna* als leenwoord uit het Latijn overgenomen. Het Middelhoogduitse *kranz* en het Nederlandse *krans* zijn net als *corona* afgeleid van de Indo-Europese wortel *ker, die 'buigen' betekende. Ons woord cirkel is, net als het Latijnse *circus* en het Griekse *kirkos*, van dezelfde wortel afgeleid. Het waren vooral de cirkelvorm en de vegetatieve oorsprong waaraan de kroon haar waardigheid ontleende. Het is tekenend dat zowel de koningskroon als de *kruin* van een boom beide van het woord *corona* zijn afgeleid. In de Middeleeuwen werden de koningskronen in toenemende mate van metaal vervaardigd, maar de vegetatieve vorm werd nog eeuwenlang in het metaal verwerkt. Toen de Duitse koning Hendrik VII zich in 1312 tot Keizer van het Heilige Roomse Rijk liet kronen liet hij voor de gelegenheid een kroon in de vorm van een lauwerkrans smeden.

Uit talloze volksgebruiken blijkt dat het verband tussen de krans en de kroon nooit is vergeten. De Lentekoningin of Meikoningin werd altijd met een krans van gevlochten twijgen en bloemen gekroond. De snelste herder, die zijn kudde het eerst naar de zomerweiden had gebracht, werd met een krans tot Meikoning gekroond. De pinksterkroon die boven de Pinksterkoningin of Pinksterbruid werd gedragen of boven de straat werd opgehangen, bestond uit met linten en bloemen versierde takken, vaak in de vorm van een krans gebogen of gevlochten. Niet voor niets werd de meiboom van al zijn takken ontdaan behalve de kruin, die als een natuurlijke kroon ongemoeid werd gelaten. In de top van de meiboom werden vaak een of meer kransen gehangen. In de omgeving van Deventer was de pinksterkroon een complete meiboom van 10 meter hoogte, gemaakt van papier en versierd met lampions, waar omheen gedanst werd. Vaak werd voor het Meifeest een grote krans op het dorpsplein opgehangen waaronder dan gedanst werd. Om de kracht van de nieuwe zomer op de dieren over te brengen werden er kransen om hun nek of horens gehangen voordat ze van het winterverblijf naar buiten gingen. Bij processies rond de akkers hing men kransen aan de kruisen en heiligenbeelden.

Met de krans moet altijd iets gedaan worden, een magische handeling die de levenskracht activeert die in de krans sluimert. Daarom is de krans vaak inzet van wedstrijden. Vaak is diegene de Meikoning of Pinksterkoning die erin slaagt de krans te bemachtigen uit de hoge meiboom of tijdens de wedren. In middeleeuwse toernooien was vaak hij de winnaar die de meeste kransen aan zijn lans wist te steken.

Na het verrichten van cultushandelingen, bijvoorbeeld het voltooiën van de processie of het kronen van de Meikoningin, is de krans bijzonder krachtig en heilig geworden. Zo'n krans werd meegenomen en in de huiskamer of stal opgehangen. Soms werd de krans bewaard tot Midzomer en dan in het midzomervuur verbrand. Ook werd de krans wel bij het oogsten in de eerste of laatste korenschoof opgehangen. Van de laatste schoof zelf konden nieuwe kransen worden gevlochten, zoals we in hoofdstuk 11 zullen beschrijven. De krans kon uit elkaar gehaald worden en door het veevoeder gemengd of over de akkers verstrooid. Alle handelingen die met numineuze voorwerpen werden verricht om de kracht over te dragen, werden ook met deze kransen verricht. Geboorte, eerste communie, verloving, huwelijk, verhuizing, begrafenis - bij alle belangrijke gebeurtenissen in het leven speelden kransen een rol, net als ze dat door het jaar heen, bij de verschillende jaarfeesten, deden.

Het Meifeest van de veehouders

Voor veehouders en herders was Meiavond een feest waarbij de onstuitbare levenskracht van de nieuwe zomer werd gevierd. Bevruchting of geboorte van jonge dieren speelde daarbij nauwelijks een rol. Schapen en geiten worden in Noord-Europa in de herfst bevrucht en in het voorjaar worden de lammeren en geitjes geboren. Het fokken van koeien en paarden is niet aan een bepaald seizoen gebonden. Toch was ook voor veehouders en herders het Meifeest een belangrijk moment in het jaar. Op veel plaatsen gingen de dieren op Meiavond of met Pinksteren voor het eerst uit de stal naar de wei, terwijl de herders met hun kudden voor het eerst naar de zomerweiden trokken. Dit was een belangrijke gebeurtenis die met veel rituele handelingen gepaard ging. Een aantal gebruiken hebben we in de voorafgaande hoofdstukken al genoemd. Ze komen erop neer dat bepaalde handelingen worden verricht om de levenskracht van de afgelopen zomer op de nieuwe zomer over te brengen. Slaan met de levensroe-

de was een algemeen voorkomend gebruik om de levenskracht na de winter weer op te wekken. In Oostenrijk waren de koeien met Sint Maarten (11 november) voor het laatst buiten. De herders maakten die dag een staf die ze *Martinsgerete* noemden. Met Driekoningen werd deze staf in de kerk gewijd. Op *Walbernabend* (Walpurgisavond) werd de staf dan weer gebruikt om het vee naar buiten te drijven. Op andere plaatsen werd het vee tijdens het naar buiten drijven bestrooid met de as van het joelblok dat met de kerst was verbrand. Roepen, zingen, het knallen van een zweep, het luiden van bellen, het slaan op voorwerpen, het uitspreken van magische of bijbelse teksten, het bestrooien van de dieren met aarde of zout, het besprenkelen met gewijd water, het omhangen van kransen; het zijn evenzovele manieren om de levenskracht van de dieren te activeren.

Luilak

Bij het voor het eerst naar buiten drijven van het vee treedt altijd een zekere rivaliteit op. Degene die als eerste in de stal is of die het eerste met de kudde de zomerweide heeft bereikt neemt een speciale plaats in. Hij krijgt een bepaalde naam of titel, die hij vaak het hele jaar behoudt. Ook degene die het laatste is krijgt een titel, die vaak spot of minachting uitdrukt. Het wedstrijd-element hebben we bij de meiboom al genoemd als manier om de levenskracht aan te wakkeren. De verliezer of de luilak die het laatst opstaat vertegenwoordigt de afstervende vegetatie van het vorige jaar, terwijl de winnaar de vitale nieuwe vegetatie belichaamt.

In Silezië werd het vee tot in de twintigste eeuw met Pinksteren naar de zomerweiden gedreven. Op Pinksteravond gingen de herders met hun lange zwepen knallend door de dorpen. Het opwekken van de levenskracht met zweepslagen is een algemeen gebruik in vele landen en culturen. Op Eerste Pinksterdag werden de kudden naar de zomerweiden gebracht. De laatste herder werd in Duits Silezië *Rauchfiess* genoemd, terwijl men in het Poolse gedeelte van *Rochwist* sprak. Fiess of Fiez is in Silezië een scheldwoord. De *Rauchfiess* werd in een met bladeren bedekt gewaad gehuld, met een krans gekroond en met bellen en linten volgehangen. Zo werd hij door het hele dorp gevoerd en door iedereen uitgelachen. Gewoonlijk werd voor dit rondleiden geld opgehaald. Rond 1900 waren in veel delen van Silezië geen herders meer te vinden, maar nog steeds werd overal de *Rauchfiess* rondgevoerd door *Rauchfiessbitter* die alle cafés afgingen om liederen te zingen en gedichten op te zeggen. Traditioneel werd de *Rauchfiess* aan het eind van de dag op een wagen de stad uit gereden en met wagen en al in een vijver gegooid.

Op veel plaatsen in Noord-Nederland stond de dag vóór Eerste Pinksterdag bekend als *Luilak-Zaterdag*, terwijl plaatselijk ook wel Meivavond of de eerste meidag (Meiochtend) als Luilak gold. In zijn boekje *Van Nederlandsche luilakken* geeft D.J. van der Ven een overzicht van de in 1934 nog levende gebruiken op dit gebied. Vooral in de Zaanstreek en de dorpen rond de Zuiderzee was deze traditie diep geworteld. Hoewel niet meer te achterhalen valt of luilakgebruiken ook in Nederland van oorsprong een herderstraditie waren is het wedstrijd-element vaak nog wel duidelijk aanwezig. Op Luilak is het zaak vóór dag en dauw op te staan om niet het risico te lopen als luilak aangewezen te worden. In Genemuiden werd op Meiochtend de langslaper, Luiemotte genaamd, op een met bloemen versierde ladder in zijn nachthemd door het hele dorp gedragen. Als regel vertegenwoordigt de Pinksterbloem of Pinksterbruid de groeikracht van de nieuwe vegetatie, terwijl de Luilak de afstervende oude vegetatie beli-

chaamt. In een samenleving waar heidense rituelen nog wel werden nagevolgd, maar niet meer begrepen, werden hun rollen verwisselbaar. Op Marken en Schokland werden de termen Luilak en Pinksterbloem willekeurig door elkaar gebruikt. De verwarring werd in de hand gewerkt door een aantal handelingen die men verrichtte om de Luilak uit zijn of haar winterslaap wakker te schudden en de levenskracht in hem of haar te activeren. In Delft ging de luilak-omme-gang in de vroege ochtend traditioneel gepaard met tromgeroffel en trompetgeschal. Ook elders werd op allerlei manieren herrie gemaakt. Vaak werd de Luilak in het water gegooid. Dit activeert de levenskracht, net als regen de aarde vruchtbaar maakt. Een andere manier om de levenskracht te prikkelen was door de Luilak met prikkende en stekende planten in aanraking te brengen. In Haarlem werd de langslaper van top tot teen met klissen bedekt en als *Klissenboer* rondgeleid. In de Zaanstreek werden Meisjeslooielakken in een stoel gezet die was versierd met boterbloemen, pinksterbloemen en brandnetels. Ook stekende en knijpende dieren werden in staat geacht de levenskracht te wekken. Op Texel werden op Luilakochtend krabben aan de deurknop gehangen, zodat je moest oppassen als je naar buiten ging. In Amsterdam worden in de luilaknacht nog steeds allerlei voorwerpen die niet zijn opgeborgen van plaats veranderd. Vooral het in lantaarnpalen hangen van fietsen is daarbij populair. Van de oude luilaktradities is niet veel overgebleven. In Haarlem wordt in de nacht van vrijdag op zaterdag vóór Pinksteren nog steeds de Luilakbloemenmarkt gehouden en nog steeds doet de jeugd zijn best de stad op stellen te zetten, vooral door het maken van zoveel mogelijk lawaai, maar het in processie rondvoeren van de Luilak lijkt tot het verleden te behoren, al weet je dat maar nooit met volksgebruiken.

Meidauw en bronverering

Aan de dauw van de eerste Meidag werd veel kracht toegeschreven. In de Middeleeuwen was het een algemeen verbreide gewoonte deze dauw te verzamelen en voor uiteenlopende doeleinden te gebruiken. Tot in de hoogste kringen werd dit gedaan. Op 1 mei 1515 ging Catharina van Aragon, de eerste vrouw van Hendrik VIII, met vijftintig van haar hofdames de dauw verzamelen. Door de eeuwen heen zijn er verwijzingen die het belang van *may dew* op de Britse eilanden onderstrepen. Vaak werd gezegd dat meidauw vrouwen mooi maakt. Meidauw werd ook algemeen als een geneesmiddel gezien en op de oogleden gewreven om zere ogen te genezen. Het werd gebruikt tegen jicht en tegen vele andere ziekten en pijnen.

De kracht van meidauw werd ook gebruikt voor magische doeleinden. In Schotland was liefdesmagie met meidauw tot in de twintigste eeuw populair. Sommige meisjes noemden de naam van een bewonderde jongen terwijl ze hun gezicht met meidauw wasten. De kracht van de dauw zou ervoor zorgen dat de jongen verliefd op haar werd.

Toen de meigebruiken zich deels naar Pinksteren en Hemelvaart verplaatsten kreeg de pinksterdauw dezelfde betekenis als de meidauw. In Westfalen werd in de Pinksternacht een wedstrijd te paard gehouden. De winnaar werd *Däwestrûch* (dauwstruik) genoemd. Hij werd naar de top van een hoge heuvel gebracht, daar op een struik gezet en met struik en al tot in het dal door de dauw naar beneden geslept. De verliezer van de wedstrijd werd *Pfingstmockel* (pinksterkoe) genoemd. In Nederland vindt het *dauwtrappen* vanouds op Hemelvaartsdag plaats.

Niet alleen aan de dauw werd op Meidag een grote kracht toegeschreven.

Regenwater dat op Meidag viel, werd opgevangen en gebruikt voor dezelfde doeleinden waar meidauw voor diende. Ook in de rest van de meimaand had regenwater grote kracht. Nog steeds zeggen we dat je groeit van meiregen, al is de oorsprong van dat gezegde vrijwel vergeten.

Bronnen genoten het hele jaar door grote verering, maar op Meidag kregen veel bronnen speciale aandacht. In Groot-Brittannië en Ierland bestaat vanaf de vroege Middeleeuwen het gebruik van *well-dressing*. Dit hield in dat men bij het ochtendgloren naar de plaatselijke bron ging en deze versierde met kransen en slingers bloemen. Aan nabijgelegen bomen werden lapjes gehangen. Vaak werd een meiboompje bij de bron neergezet en versierd. Om de bron werd gedanst en gezongen en ieder dronk van het bronwater, dat door dit ritueel nieuwe kracht had gekregen. Het bronwater werd in flessen mee naar huis genomen en bewaard om te gebruiken tegen ziekten en om vruchtbaarheid en voorspoed waar nodig te bevorderen. Net als alle luilakgebruiken komt *well-dressing* voort uit de gedachte dat kracht en vruchtbaarheid verdwijnen tenzij je op gezette tijden iets doet om deze kracht opnieuw op te wekken en te vernieuwen. Het gebruik werd in de loop der eeuwen van de eerste mei naar Hemelvaartsdag verplaatst. De katholieke priester leidde de ceremonie en zegende het bronwater, terwijl de gelovigen hardop psalmen lasen. *Well-dressing* is nu op veel plaatsen verdwenen, maar was tot het eind van de negentiende eeuw op het platteland een algemeen gebruik.

Het meivuur

Het meivuur nam samen met de meiboom een centrale plaats in het Meifeest in. Rond beide werd gedanst en beide werden gezien als brenger van vruchtbaarheid, gezondheid, kracht en overvloed. In heel Europa zijn meivuren door de eeuwen heen in ere gehouden. Waar het Meifeest met Pinksteren werd gevierd, werden pinkstervuren gebrand. Bij het uitdrijven van het vee werd dit als regel door het meivuur of pinkstervuur gedreven. Gewoonlijk werd door de jeugd al weken van tevoren de brandstof voor het vuur verzameld, bij elkaar gebedeld of gestolen. Op Texel wordt nog steeds op vele plaatsen op Meiaavond de *meierblis* gebrand. In Zweden wordt op Meiaavond het *Walborgsmesseldar* (Walpurgisvuur) gebrand. Op sommige plaatsen in Duitsland werd een als heks verklede stropop in het vuur gegooid. De heks heeft hier duidelijk de eigenschappen overgenomen van de oude, afstervende vegetatie, die weer vruchtbaar wordt door deze te verbranden of in het water te gooien. Dit is te zien als een vorm van de strijd tussen zomer en winter, waarbij de winter wordt verslagen en verdreven.

Sint Joris (23 april)

Van Sint Joris is weinig meer met zekerheid bekend dan dat hij vermoedelijk in 303 door keizer Diocletianus is terechtgesteld. Door de vroege christenen werd hij naar voren geschoven als een held die het christelijk geloof met inzet van zijn leven had verdedigd. James Frazer ziet de viering van Sint Joris als een gekerstende vorm van de Romeinse *Parilia* (21 april, zie boven). In plaats van offers te brengen aan de Godin Pales leerden de herders zich te richten tot de voorvechter van het christelijke geloof om hem te vragen hun vee te beschermen tegen wolven en andere gevaren. Ook voor de landbouwers was Sint Joris belangrijk. De Griekse vorm van zijn naam, Georgios, betekent 'landbouwer'.

In de zevende eeuw was de verering van St. George tot Engeland doorgedrongen, waar Beda hem dan ook opnam in zijn lijst van martelaren. Het verhaal

dat Sint Joris een draak zou hebben gedood die mensenoffers verlangde is pas in 1298 voor het eerst gepubliceerd in *Legenda aurea*, een bundel beschrijvingen van heiligenlevens door Jacobus de Voragine. De draak was in de Middeleeuwen, net als de slang, een symbool voor het kwaad. Het was Satan zelf die regelmatig hun vorm aannam en probeerde de mensen tot het kwade over te halen. Oorspronkelijk werd de draak als een slang afgebeeld en pas later ontstond de gewoonte de draak poten en vleugels te geven.

Door de Kruistochten nam de verering voor Sint Joris in Europa steeds grotere vormen aan. Elke christelijke natie vereenzelvigde zich met deze heilige, die Het Kwaad bestreed, net als de christenen ten strijde trokken tegen de oprukkende Mohammedaanse Duivels. Nog steeds is Saint George de beschermheilige van Engeland, terwijl 23 april door de eeuwen heen in veel Europese landen een belangrijke dag is gebleven in de volkskalender. Met name in de Slavische landen werd het vee op geen andere dag uit de stallen naar de zomerweiden gedreven dan op Sint George, weer of geen weer.

Bij de strijd tussen zomer en winter vertegenwoordigt Joris de kracht van de ontwaakte vegetatie die de winter verdrijft. Op veel plaatsen, met name in Rusland en Slovenië, werd op 23 april een geheel in groene takken en bladeren geklede man rondgevoerd, die *Groene George* werd genoemd. Ook waar George niet als persoon werd opgevoerd werd het vee vaak op zijn naamdag voor het eerst naar buiten gedreven en werd in processie rond de akkers getrokken. Ook werd lawaai gemaakt om de levenskracht van de zomer te activeren. In Tirol en Zwitserland bestond de gewoonte van het *Grasausläuten* op Meidag of op Sint George. Dit hield in dat men met koebellen rinkelend in processie over de weilanden liep om het gras wakker te maken en te laten groeien. Ook liep men op deze manier over de akkers, wat dan *Kornaufwecken* heette.

De IJsheiligen

Pancratius (12 mei), Servatius (13 mei) en Bonifatius (14 mei) worden wel de IJsheiligen genoemd omdat nachtvorst kan voorkomen totdat hun feestdagen zijn verstreken. Van alle drie is bijzonder weinig bekend. Bonifatius is niet degene die in Dokkum is vermoord. Soms wordt Bonifatius niet tot de IJsheiligen gerekend en Mamertus (11 mei) wel. De IJsheiligen zijn een gekerstende uitbeelding van de strijd tussen zomer en winter, die niet door heidense rituelen, maar door het vereren van drie heiligen beslecht kon worden in het voordeel van de zomer.

Meiomgangen

Op 25 april werden in het Romeinse Rijk de Robigalia gehouden, omgangen rond de akkers om de God Robigus met het offeren van een hond te bewegen het graan niet met graanmeeldauw oneetbaar te maken. Het Latijnse woord voor meeldauw is *robigo*, wat ook roest betekent. Robigo werd gezien als een numen dat geen leven bracht, maar dit verwoestte. Robigus was de God die dit numen kon activeren of onderdrukken. In gekerstende vorm zijn de Robigalia te herkennen in de *Feriae Rogationum* (Smeekdagen) die in de vierde eeuw op 25 april werden ingesteld. Hierbij werd een processie rond de akkers gehouden om Christus te smeken het graan voor meeldauw en andere ziekten te behoeden.

In de maand mei waren in het Romeinse Rijk de Ambarvalia. Oorspronkelijk konden deze feesten in de hele maand plaatsvinden. Later werden ze vooral op 29 mei gevierd. Hierbij werd door priesters en burgers driemaal om de akkers

(ambarvalis = 'rondom de akker') gelopen. Ter ere van Ceres en Mars werden een zeug, een schaap en een stier geofferd. De omgangen en offers hadden tot doel het numen van het graan en de andere gewassen op de akkers te activeren, zodat de oogst overvloedig zou zijn. Tegelijk hadden de omgangen een beschermende functie, door alles wat de gewassen zou kunnen bedreigen af te weren. Ook de Ambarvalia werden gekerstend en wel door in de vijfde eeuw de Ferie Rogationum niet alleen te koppelen aan 25 april, maar ook aan de drie dagen vóór Hemelvaartsdag. In de Engelse naam *Rogationtide* is de Latijnse naam voor de Smeekdagen nog te herkennen. In het Nederlands raakte de naam *Kruisdagen* ingeburgerd, naar het kruis dat tijdens de processies rond de akkers werd meegevoerd. De Kruisdagen zijn 37, 38 en 39 dagen na Pasen en kunnen daarom op zijn vroegst 27-29 april en op zijn laatst 31 mei - 2 juni vallen. In de Middeleeuwen waren de Kruisdagen een tijd van boetedoening waarin men vastte en barrevoets een groot kruis rond de akkers droeg. In Engeland ging de omgang op de Kruisdagen gepaard met een gebruik dat *beating the bounds* werd genoemd. Daarbij werden de akkers afgezet met grenspalen die door de processiegangers met een speciale staf tijdens de omgang werden aangeraakt. Hoewel dit gebruik pas in de late Middeleeuwen voor het eerst is vermeld, gaat het ongetwijfeld terug op een oude heidense manier om het numen van de akkers te activeren door een magische handeling. Uit de Romeinse tijd zijn verschillende van dergelijke gebruiken bekend. Voor de Romeinen waren grenspalen magische krachtplaatsen die door de god Terminus bewaakt werden.

In 1264 stelde Paus Urbanus IV nog een ander feest in waarbij de omgang rond de akkers werd gekerstend en wel het *Festum Corporis Christi*, gevierd op de tweede donderdag na Pinksteren, wat kan vallen tussen 20 mei en 24 juni. De hostie werd hierbij als het lichaam van Christus (Corpus Christi) in processie rondgedragen. De hostie, gebakken van ongezuurd tarwemeel, geeft aan dat Christus de Heer van het Graan is, die alles laat groeien en zonder wie er geen brood zou zijn. De verandering van brood en wijn in het lichaam en bloed van Christus is een van de sacramenten van de katholieke kerk, het sacrament des altaars geheten, de reden waarom deze dag *Sacramentsdag* wordt genoemd. Op die dag werden vier altaren neergezet in de vier hoeken van de akkers. Tijdens de processie werd bij elk van deze vier altaren gestopt.

Meidoorn

De meidoorn is al sinds de prehistorie een boom waaraan grote magische krachten zijn toegeschreven. Tijdens de Floralia werden kransen gedragen van deze, aan Flora gewijde boom. Ook voor de Kelten en Germanen was de meidoorn met de Godin verbonden. In *De Keltische maankalender* heeft Ko de heidense oorsprong van de verschillende gebruiken rond de meidoorn uiteengezet. Door de kracht die deze boom vertegenwoordigde rustte er een taboe op het gebruiken van meidoorntakken en bloesems voor andere dan religieuze doeleinden. Tijdens het Meifeest, van oorsprong tenslotte een religieus feest, was dit taboe opgeheven en werden meidoorntakken en -bloesems gebruikt om het feest op te luisteren. Missionarissen en katholieke priesters hebben tevergeefs geprobeerd de gebruiken rond de meidoorn uit te roeien door te zeggen dat de meidoorn een boom van de duivel was, een boom die ongeluk en rampspoed bracht, vooral als je een krans of takken van deze boom in huis ophing.

Een Meiviering voor deze tijd

Het Meifeest was vanouds een landbouwfeest, bedoeld om het kritieke moment in de jaarcyclus, waarbij de verschillende gewassen worden bevrucht, te begeleiden. Nog steeds voltrekt dit wonder van de bevruchting zich elk jaar voor onze ogen en nog steeds hebben we de mogelijkheid hier door een ritueel vorm aan te geven. Zoals ook bij de andere jaarfeesten is gezegd, gaat het er niet om dat de natuur zonder ons haar werk niet kan doen. Ook als we het Meifeest niet vieren zal de natuur zich in haar zomerkleed hullen en vrucht dragen. Toch is een Meifeest méér dan alleen een dankzegging voor de te verwachten overdaad. Door de levenskracht te prikkelen kunnen we enerzijds wel degelijk de natuur een klein beetje stimuleren en anderzijds kan deze levenskracht ons helpen een aantal zaken in onszelf of onze omgeving een goede wending te geven. Hoe vaak nemen we niet iets ter hand en zetten het in gang, maar laten het daarna verwateren en doodbloeden? Het Meifeest kan worden benut om dergelijke zaken net het duwtje te geven dat ze nodig hebben, zodat de plannen alsnog vruchten zullen afwerpen. Het Lentefeest is een moment om bepaalde zaken nieuw leven in te blazen. Het Meifeest is een moment om dat leven vorm te geven. Als je, bijvoorbeeld, tijdens de Lente hebt besloten vrijwilligerswerk te gaan doen om je medemensen te helpen, is nu het moment om te kiezen voor een bepaald soort vrijwilligerswerk en te zoeken naar een organisatie waarbij je wilt aansluiten. Als je jarenlang gegevens hebt verzameld over een bepaald folkloristisch gebruik in je omgeving is nu misschien het moment om te besluiten er een artikel over te schrijven of contact te zoeken met iemand die iets méér met je gegevens kan doen dan ze in een la laten liggen.

Het Meifeest was vanouds ook een feest voor herders en veehouders, die rond die tijd hun kuddes of vee van het winterverblijf naar het zomerverblijf brengen. Dit werd gezien als een grote verandering, die met de nodige overgangsriten gepaard ging. In ons leven maken we vaak dergelijke veranderingen mee: we verhuizen, gaan naar een andere school, krijgen een andere baan, gaan samenwonen of trouwen, we krijgen kinderen, soms gaan we weer scheiden, met een ander samenwonen, in onze omgeving worden mensen geboren, mensen overlijden. Het zijn allemaal overgangsfasen, die we op hun beloop kunnen laten of kunnen proberen te beïnvloeden. Als je het Meifeest zonder anderen viert, kun je een zeer persoonlijke invulling aan het ritueel geven. Als je in een groep de jaarfeesten viert zul je een algemener kader zoeken waarbinnen ieder groepslid een eigen plaats kan vinden. Ook in een groep kun je handelingen of teksten opnemen waarmee elk groepslid iets kan uitdrukken wat op dat moment voor hem of haar belangrijk is.

Als onderdeel van het Meivondritueel kun je in de groep een Meibruid of Meibruidspaar kiezen. Bedenk een samenhangend geheel van handelingen om haar of hun komst in het ritueel in te passen. Je kunt voor de Meibruid zingen of haar iets geven of toewensen. De Meibruid kan iets doen of zeggen. In het stuk over het Meibruidspaar zijn genoeg ideeën te vinden om dit vorm te geven.

Het maken van een meikrans

In de Meifeesten van heel Europa speelden kransen vanouds een grote rol, zoals we in het stuk over de meikrans en de meikroon uiteengezet hebben. Ook in de andere jaarfeesten kunnen kransen, op een bij die feesten passende wijze, gebruikt worden. Zelf hebben we een basiskrans gemaakt van het negenderlei hout (zie hoofdstuk 7), waarin bloemen, bladeren, graan, takjes, bessen of bottels gestoken kunnen worden. Het verdient aanbeveling deze basiskrans eind

februari of begin maart te maken omdat in die tijd de gebruikte takken nog geen bladeren hebben. Ook vind je in die tijd in parken en bossen vaak snoeihout, zodat je niet zelf iets van elke boom hoeft te snijden.

Voor onze basiskrans hebben we takjes genomen van es, wilg, hazelaar, els, lijsterbes, wijnrank, vlier, meidoorn, berk. Het zijn bomen die bij onze maankalender horen (zie *De Keltische maankalender*) en ook bomen die voor iedereen gemakkelijk te vinden zijn. Knip van tevoren stukjes dun ijzerdraad van ± 15 cm. Bij het maken van de krans kun je het beste met de buigzame wilgentakken beginnen. Je kunt takken van 50-100 cm nemen, afhankelijk van hoe groot je de krans wilt maken. Neem twee of drie wilgentakken. Leg hier twee of drie andere takken naast, zodanig dat het dunne eind van de ene groep takken en het dikke eind van de volgende groep elkaar ongeveer 10 cm overlappen. Bind deze einden met een stuk ijzerdraad aan elkaar. Vorm de takken tot een cirkel en leg dan de volgende tak of takken ernaast, die je op dezelfde manier vastmaakt. Draai de takken ook een beetje om elkaar heen om een meer samenhangend geheel te krijgen. Op deze manier ga je steeds in het rond en zet nieuwe takken vast. Als je vindt dat de krans stevig genoeg is kun je de takken van de andere bomen hieraan vastmaken. IJzerdraad is op een gegeven moment niet meer nodig. Je steekt de takken dan gewoon in de krans, draait ze er iets omheen en steekt het andere eind ook in de krans. Ga door tot je de krans dik genoeg vindt. Gebruik als laatste weer een paar wilgentakken en draai ze stevig om de krans om alles goed bij elkaar te houden.

Voor Meivavond kun je linten aan de krans knopen en hem daarmee boven in de meipaal hangen, als je die maakt. Je kunt er bloemen in hangen, zoals meidoornbloesem of lijsterbes (zie fotokatern). Je kunt de aldus versierde krans ook in horizontale stand aan het plafond of aan een lamp hangen.

Een meikrans voor op het hoofd

In de Lente-, Zomer- en Herfstfeesten kunnen kransen met de bloemen of kruiden van het moment op het hoofd gedragen worden. Ook hiervoor kun je een basiskrans maken, waarop je voor elk ritueel andere bloemen kunt vastbinden. Neem hiervoor een bosje wikkel en rol de draad driemaal om de omtrek van je hoofd. Draai het begin van de draad om de andere twee draden heen om het vast te zetten. Knip het andere eind niet af. Draai het bosje om de drie draden heen en ga op deze manier de hele krans rond, de nieuwe draad stevig om de eerste drie heen draaiend. Je hebt nu een redelijk stevige krans van wikkel die rond je hoofd past. Probeer of de maat zo goed is en maak de krans anders nog wat groter of kleiner. Als je lange, buigzame takken van bijvoorbeeld hедера gebruikt, zoals wij ook hebben gedaan, is het niet nodig om eerst een basis van wikkel te maken.

Om een meikrans te maken zet je op de basisvorm van wikkel of hедера kleine takjes bloeiende meidoorn vast. Als de meidoorn nog niet bloeit kun je ook lijsterbes nemen, zoals wij deden, zijden bloemen gebruiken, of papieren bloemen maken, zoals beschreven in hoofdstuk 6. Leg de takjes op de krans en draai hier wikkel omheen om ze vast te zetten. Dakpansgewijs zet je steeds het volgende takje tegen de vorige. Als de krans vol genoeg is, knip je de wikkel af.

Het maken van een meipaal

Als je de meipaal wilt gebruiken om linten omheen te vlechten moet hij minstens 1,80 m zijn, liefst nog langer. Ook een meipaal kun je het beste in het vroege voorjaar zoeken. Zelf vonden we op die manier tussen net gesnoeid hout een

geschikte elzenstam. Schil de stam en wrijf hem in met wat olijfolie. Je kunt de stam in een kerstboomstandaard zetten of er een kruis onder timmeren. Zorg ervoor dat hij goed stevig staat en niet omvalt als de linten gevlochten worden. In de bovenkant van de paal draai je een schroef met een oog om de linten van de krans aan vast te maken. Je kunt ook een kant-en-klare krans van stro of wilgentenen bij een tuincentrum of hobbywinkel kopen.

Luilakbollen

Op het Luilakfeest werden traditioneel luilakbollen gegeten. Oorspronkelijk moest de luilak hierop trakteren om zijn of haar gerechte straf, zoals het in de brandnetels of in het water belanden, af te kopen. De luilak kon ook de laatste knecht zijn die in de werkplaats verscheen, of het laatste kind dat het schoolplein betrad. De bollen werden warm met stroop gegeten en de bakker blies zijn hoorn als er weer een oven met bollen klaar was. Later ontstond de gewoonte elkaar op luilakbollen te trakteren, ook zonder aanleiding. Bij de koekjes-en-wijn-ceremonie kunnen deze bollen worden gebruikt. Je hebt voor de bollen nodig:

- 220 gr bloem
- 100 gr roggemeel
- 2 dl lauw water
- 1 theelepels kaneel
- 1 zakje gedroogde gist of 30 gr verse gist
- 100 gr krenten
- 50 gr rozijnen

Maak op de gewone manier een gistdeeg (zie bijlage 4) en laat dit rijzen. Kneed de krenten, rozijnen en het kaneel door het deeg. Verdeel het deeg in stukken van ± 40 gram. Vorm hier bolletjes van en leg ze op de ingevette bakplaat. Amsterdamse luilakbollen werden gebakken als *shootje*, d.w.z. dat ze in groepjes van acht gebakken werden, vier onder elkaar en twee naast elkaar. Plaats ze zo dat ze na het rijzen elkaar raken en dus aan elkaar zullen bakken. Strijk ze af met losgeklopt ei, laat ze rijzen en bak ze daarna in een hete oven van 220°C ± 15 minuten. Eet ze doorgesneden met stroop besmeerd.

Meiavondsalade

Deze salade is rood en wit met meidoornbladeren. Bij het feest na afloop van het ritueel kan deze salade worden gegeten. De kleuren rood en wit spelen in veel volksgebruiken, ook met Meiavond, een rol. Voor de salade heb je nodig:

- 1/2 liter meidoornbladeren
- 1 rode paprika
- 3 à 4 gekookte aardappelen
- 1 lente-uitje
- 1 appel
- 4 eieren
- 2 tomaten
- 3 eetlepels olijfolie
- 1 eetlepel mosterd
- 3 eetlepels yoghurt
- 2 eetlepels azijn

Kook de eieren hard. Snij de paprika, de aardappelen en de appel in blokjes. Snij het uitje fijn. Klop een saus van de olie, mosterd, yoghurt en azijn. Snij 2 eieren in plakjes. Was de meidoornbladeren en doe ze bij de salade. Meng alles door elkaar en garneer met de overgebleven 2 eieren en tomaat.

Meidoornbloesemwijn

Voor in het ritueel, of om gewoon te drinken tijdens het Meifeest, kun je meidoornbloesemwijn maken. Het recept hiervoor vind je in *De Keltische maankalender in het zonnejaar*, p. 225.

Vlierbloesem-eikwijn

Voor in het ritueel kun je ook vlierbloesem-eikwijn maken. De vlier wordt vanouds met de Godin verbonden, de eik met de God. Deze wijn vertegenwoordigt dus het samengaan van God en Godin, wat natuurlijk goed bij het Meifeest past. Als de vlier bloeit, meestal pas eind mei of begin juni, kun je ook het eikenblad plukken. Bij vlierbloesem is de geur belangrijk. Als de bloesem een zoete geur verspreidt, zal de wijn goed van smaak zijn, maar als de bloesem stinkt, wat bij sommige bomen het geval is, zal de wijn ook niet lekker worden. Zoek dus een andere vlier op als de bloesem niet prettig ruikt. Voor de wijn heb je nodig:

- 25 gram vlierbloesem
- 3 liter jong eikenblad, licht aangedrukt in een litermaat
- 3½ liter water
- 250 gram rozijnen
- 1250 gram suiker
- 3 citroenen
- pecto-enzym
- 1 theelepel gistvoedingszout
- giststarter
- mespunt gemberwortelpoeder

Maak twee dagen van tevoren een giststarter (zie bijlage 2). Kook het eikenblad in 3½ liter water, zeef dit en druk het blad iets uit. Los de suiker en het gistvoedingszout in het nog hete vocht op. Rasp de citroenen (niet het wit meeraspen) en pers ze uit. Doe het sap met de gemberwortel en het pecto-enzym bij het vocht. Laat alles afkoelen tot het lauw is. Voeg nu de giststarter erbij en doe alles, ook de fijngehakte rozijnen en de vlierbloesem, in een 5-literfles. Vul zo nodig met lauw water bij. Doe het waterslot erop. Als de gisting is gestopt (het waterslot borrelt niet meer) zeef je de rozijnen eruit. Zie verder bijlage 4.

Meiwijn

In de Middeleeuwen bestond het gebruik op Meiavond of Meidag een kruidenwijn te drinken. In de Nederlanden werd dit *meidranc* of *mey-dranck* genoemd. Het *Middelnederlandsch woordenboek* van Verwijs en Verdam omschrijft de meidrank als: 'Een verkoelende drank, waarschijnlijk toe bereid uit wijn en vruchten of uit wijn en welriekende kruiden, kruidervijn.' (Deel 4, p. 1336). In Duitsland was de *Maitrank* of *Maiwein* ook geen onbekende. Al in 854 wordt de meidrank genoemd in de geschriften van een Benedictijnse monnik. Tot Engeland schijnt het gebruik niet doorgedrongen te zijn. De *Oxford English Dictionary* verwijst voor *May-drink*, 'a white wine medicated with woodruff' (een witte wijn gemaakt met lievevrouwebedstro), alleen naar Duitse, Nederlandse en Belgische gebruiken. Hoewel ook andere kruiden werden gebruikt, is lievevrouwebedstro met name in Duitsland door de eeuwen heen populair gebleven. Dit kruid staat bekend om zijn welriekendheid en om zijn aansterkende werking, die tegen voorjaarsmoetheid werd gebruikt. Het kruid werd oorspronkelijk met de godin als Moeder Aarde verbonden. Net als de meimaand aan Maria werd gewijd, werd ook dit kruid met Onze Lieve Vrouwe verbonden. In Bethlehem zou Jozef voor Maria een bedje van dit kruid hebben gemaakt. Uit dankbaarheid schonk Maria dit kruid zijn geur, zijn kracht en zijn naam. Voor meiwijn heb je nodig:

- 1 handvol vers geplukte lievrouwebedstro
- 1 fles witte Rijn- of Moezelwijn
- 1 sinaasappel
- 50 gr witte basterdsuiker

Leg de lievrouwebedstro in een kom. Snij de sinaasappel in stukken en doe ze in de kom, samen met de suiker en de wijn. Laat dit 1 dag afgedekt staan. Zeef de wijn en serveer hem koel.

Meiwierook

Hiervoor kun je $\frac{1}{2}$ eetlepel van het basisrecept nemen (zie bijlage 1). Voeg hier 1 theelepel gedroogde meidoornbloesem en 1 theelepel gedroogd meidoornblad aan toe. Je kunt ook een van de andere wierookrecepten uit bijlage 1 gebruiken.

Versiering van de ruimte

Als de meidoorn al bloeit kunnen takken met bloesems worden neergezet of opgehangen. Anders kun je ook fluitenkruid of andere witte bloemen nemen. Groene takken en linten kunnen worden gebruikt om de uitbundigheid van het Meifeest tot uiting te brengen.

Vorbereiding voor het ritueel

In het midden staat de meipaal, een boomstam of paal van ongeveer twee meter lang, op of in een standaard. Een met meidoornbloesem of witte (eventueel papieren) bloemen versierde krans hangt met linten boven in de boom. De ketel staat naast het altaar. In de ketel wordt tijdens het ritueel een vuur gemaakt, bijvoorbeeld door een kaars of waxinelichtje in de ketel te branden. Op of bij het altaar staan meikoek, luilakbollen of een schaal met koekjes. Als je meidoornbloesemwijn, vlierbloesem-eikwijn of meiwijn hebt gemaakt kan deze worden gebruikt, anders een gewone witte wijn.

De mannen hebben een wit lint van anderhalve meter lengte; de vrouwen een rood lint. Het is de bedoeling dat er evenveel witte als rode linten zijn. Als dat nodig is kan een man een rood lint of een vrouw een wit lint nemen, als er maar een even aantal deelnemers is.

Het ritueel

PS en P zijn de priesteres en priester die het ritueel leiden. De Cirkel wordt volgens het basisritueel getrokken. Ieder heeft bij het binnenkomen een lint in de hand. De groep gaat in een kring zitten. PS zegt:

Vanavond vieren we het feest van Meiavond, het begin van de zomer. Het koren staat te wuiven op de akkers, maar de oogst is nog ver van ons. In volmaakte eenheid is het zaad ontkiemd en in volmaakte eenheid zal het tot volle wasdom komen. Laat de eenwording van hemel en aarde, de eenwording van vuur en water tot je doordringen. Uit deze eenwording komt al het leven voort.

Er is een korte meditatie. P zegt:

Hou het beeld van de eenwording van hemel en aarde, de eenwording van vuur en water voor ogen en bind daarmee je lint aan de paal.

Iedereen bindt zijn of haar lint zo hoog mogelijk aan de paal en houdt het ande-

re eind vast. Rode en witte linten moeten om en om komen. Als alle linten vastgebonden zijn zegt PS:

*Wit is de dood
Rood is het leven
Rood is het vuur
Wit is de as*

P zegt:

*Wit is de onschuld
Rood het verlangen
Rood is het bloed
Wit is het zaad*

PS zegt:

*Wit is de bloesem
Rood is de vrucht
Rood is de schemer
Zwart is de nacht.*

De mannen (en evt. vrouwen met een wit lint) hurken. De vrouwen (en evt. de mannen met een rood lint) gaan een plaats naar rechts, waarbij hun lint dus over dat van de rechterbuurman heen gaat. De vrouwen hurken. De mannen gaan een plaats naar links, waarbij hun lint over dat van de linkerbuurvrouw gaat. De mannen hurken weer en de vrouwen gaan een plaats naar rechts. Deze afwisseling, waarbij de vrouwen widdershins en de mannen deosil bewegen, wordt voortgezet tot de linten zover om de meipaal gevlochten zijn dat niet verder gegaan kan worden. PS zegt:

Rood is wit en wit is rood. Zo moet het zijn!

Iedereen herhaalt dit. De meiboom wordt buiten de Cirkel geplaatst en de ketel wordt in het midden gezet. Een vuur wordt in de ketel aangestoken. Er wordt gedanst en over het vuur gesprongen. De groep gaat daarna in een kring zitten. PS zegt:

Ga gemakkelijk zitten. Sluit je ogen en ontspan je. Haal een paar keer diep adem. Vul je longen en je buik met lucht. Hou je adem een paar seconden vast en laat hem dan rustig ontsnappen. Ontspan je bij het uitademen.

Je loopt op een zandpad dat zich door een bos slingert. Het zand is mul en als het pad stijgt heb je soms moeite niet weg te glijden, maar je geeft het niet op. Daar vóór je, achter de heuvel, is de ondergaande zon en je wilt er een glimp van opvangen voordat hij verdwenen is. Als je een bocht voorbij bent, zie je dat het pad daarachter nog veel steiler is, maar vastbesloten klauter je verder. Soms grijp je een tak of boomstronk en je trekt je eraan omhoog. Veel verder kan het pad toch niet klimmen want daar zie je de blauwe lucht schuin boven je. Nog één bocht, nog twee bochten en dan... dan houdt het pad ineens op. Je bent nu boven op de heuvel en aan de andere kant gaat de helling een

meter of vijf schuin naar beneden. Je doet een stap terug, tenminste dat probeer je, maar de grond onder je voeten zakt weg en zonder dat je het kunt verhinderen schuif je die helling af. Om geen zand in je ogen te krijgen doe je ze dicht, maar daardoor verlies je ook elk besef van wat onder of boven is en heel even heb je het idee te zweven. Je steekt je handen voor je uit en je voelt iets hards. Je grijpt het en weet je eraan vast te houden. Het duurt even voordat je je ogen weer durft te openen.

Het eerste wat je ziet is de lucht boven je en de boomtak, want dat is het, waaraan je je vastklampt. Je kijkt onder je en je ziet water, donker water. Achter je is een steile helling waarop niets anders groeit dan de boom die je val heeft gebroken. Vóór je zie je een muur die uit het water oprijst. Boven de muur zie je tegen de laatste stralen van de ondergaande zon de contouren van een kasteel, dat zilverachtig schittert. Naarmate de zon verder ondergaat, lijkt het kasteel feller te glinsteren. Op het moment dat de zon achter de horizon verdwijnt, breekt de tak waaraan je hangt af en je valt. Je ziet het water onder je en op de een of andere manier weet je dat je niet bang hoeft te zijn.

Zodra je in de slotgracht, want dat moet het zijn, terecht komt, wordt alles donker. Je maakt zwemmende bewegingen om weer naar boven te komen, maar het is of je steeds dieper wordt meegezogen. Toch is het niet beangstigend en je geeft je eraan over. Je zinkt weg als in een diepe slaap.

Het dringt tot je door dat je armen worden gegrepen. 'Kom maar gauw,' hoor je zeggen. 'Iedereen wacht op je om met het feest te beginnen.' Je kijkt verbaasd om je heen naar de met slingers bloemen versierde mensen die hand in hand om je heen dansen. Links van je staat een meisje met tot haar middel hangende blonde haren, gehuld in niets dan boombladeren, die haar van haar schouders tot haar voeten bedekken. Om haar nek en op haar hoofd heeft ze witte bloemen. Ze ziet er zo onwezenlijk mooi uit dat je half gelooft dat ze uit een andere werkelijkheid komt. Rechts van je staat een jongen, al even onbeschrijflijk mooi, net als het meisje gehuld in bladeren en bloemen. Ze pakken je armen en voeren je ronddansend met zich mee. Als ze dicht bij je komen, ruik je een intens zoete geur, als van jasmijn op warme zomeravonden. Je vindt het prettig als ze je aanraken, als hun wang de jouwe raakt of als hun handen over je armen, je borst of je rug strijken. Pas dan realiseer je je dat je, net als zij, bedekt bent met bladeren en niets anders. Je kijkt om je heen en ziet dat de met bloemen versierde mensen nog steeds hand in hand om jullie heen dansen. Vlak voor je, binnen de kring, zie je ineens een groot houtvuur, waarvan de vlammen soms metershoog oprijzen voordat ze in de lucht lijken te verdwijnen. Het meisje links van je en de jongen rechts van je grijpen je nog steviger bij je armen.

'Je geliefde wacht,' zegt het meisje, haar gezicht dicht bij het jouwe.

Je kijkt haar aan. Ze werpt een blik op het vuur en kijkt dan weer naar jou.

Je kijkt naar de jongen, die je strak blijft aankijken. 'Liefde verteert alles,' zegt hij. 'Alles.'

Je schudt je hoofd. 'Ik durf niet,' zeg je, 'alleen als jullie ook meegaan.' Het meisje glimlacht en schudt haar hoofd. 'Niets kan tussen jou en je geliefde komen,' zegt ze, 'niets.'

'Ik weet niet wat liefde is,' zeg je. 'Ik weet niet eens de naam van mijn geliefde.'

De jongen kijkt je strak aan. 'Het vuur is je geliefde,' zegt hij. 'Het vuur heeft geen naam.' Muziek begint te spelen. De jongen en het meisje dansen rond, jou met zich meevoerend. De muziek wordt steeds wilder en je vergeet waar je bent tot het vuur ineens voor je opdoemt. Het meisje laat je los en doet een stap achteruit. De jongen doet hetzelfde. Je kijkt van de een naar de ander. 'En jullie,' zeg je, 'ik weet niet eens hoe jullie heten.' Het volgende moment is het vuur aan alle kanten om je heen. Alles wordt wit, dan rood, daarna zwart.

Je voelt een hand op je schouder, maar als je je ogen opent, zie je niemand. Verbaasd kijk je om je heen. Je bevindt je in een grote zaal die uit louter zilver lijkt te bestaan: zilveren stoelen, zilveren wanden, een zilveren plafond, een met zilveren draden geweven tapijt op de vloer. Je voelt opnieuw een hand op je schouder en je kijkt om, maar je ziet opnieuw niemand. Je voelt iets langs je armen strijken en langs je benen, als een warme adem. Het omstrengelt je aan alle kanten en je geeft je eraan over. Je gaat erin onder als in een droom. Liefde heeft je gevonden. Een stem zonder woorden dringt tot je door. 'Doe een wens,' zegt de stem, 'en als het iets is wat je werkelijk nodig hebt, zal je wens in vervulling gaan.' Je sluit je ogen en doet in stilte je wens.

Je wordt wakker uit een diepe slaap en als je je ogen opent schijnt de maan in je gezicht. Je ligt op gras en mos. Je rekt je uit en krabbelt overeind. Vóór je slingert zich een zandweg tussen de bomen door. Als je je omdraait zie je de torens van een kasteel dat zich in de verte tegen de hemel aftekent. In het licht van de maan schittert het kasteel alsof het van zilver is. Je werpt er een laatste blik op, draait je dan om en loopt het zandpad af. Het kost je weinig moeite de licht glooiende heuvel bij het licht van de maan af te dalen. In de verte zie je een licht, dat als je er dichterbij komt een huis blijkt te zijn. Je opent de deur en gaat door de gang de huiskamer in. Er staan een paar stoelen. Je gaat op een van de stoelen zitten. Je voelt je prettig en ontspannen. Daarna open je je ogen, rekt je uit en komt langzaam weer terug in deze ruimte.

PS schenkt wijn in een beker, pakt de schaal met koekjes, luilakbollen of stukken meikoeke van het altaar en zegt:

Ik zegen deze wijn en dit voedsel uit naam van de Oude Goden.

Ze neemt een slok wijn en geeft de beker met een kus aan P, waarbij ze zegt:

Blessed be!

P drinkt van de wijn en geeft de beker met een kus en de wens 'Blessed be!' aan de vrouw die links van hem staat. De vrouw drinkt van de wijn en geeft de beker door. Daarna hetzelfde met de koekjes, bollen of stukken koek. PS pakt de beker, als die is rondgegaan, aan en zegt:

Moge deze meiboom als teken van onze eenheid altijd in onze gedachten blijven.

Ze heft de beker op naar de aanwezigen en neemt een slok van de wijn. Hierna wordt de Cirkel op de gebruikelijke wijze afgesloten.

10 Midzomer

Net als het heidense Lentefeest opging in de Paasviering, kwam het Midzomerfeest in de schaduw te staan van Sint Jan. Daarmee had het feest echter allerminst zijn heidense karakter verloren.

De essentie van Midzomer

Midzomer is de langste dag van het jaar. Het is een keerpunt, net als Midwinter. Bij het vieren van dit keerpunt was de traditie, die het feest op 24 juni had bepaald, belangrijker dan de wetenschap dat het solstitium hier in de loop der eeuwen steeds verder van afdwaalde. Het Sint-Jansfeest heeft vanaf de zesde eeuw midzomergebruiken naar zich toe getrokken en ertoe bijgedragen het Midzomerfeest door de eeuwen heen op dezelfde datum te houden. Ook bij andere gelegenheden komen sporadisch midzomergebruiken voor, maar in heel Europa is 24 juni altijd de belangrijkste datum geweest en gebleven. In de Middeleeuwen besloeg het Midzomerfeest vaak enkele dagen. In delen van Duitsland werd de *Johanneswoche* na Sint-Jansavond gevierd.

Het Midzomerfeest is een vreugdevol feest, in afwachting van de oogst die op de akkers staat te rijpen. Het is tegelijk een bezinning op het feit dat de dagen niet verder lengen en de omslag naar de winterperiode hier al wordt ingezet. Het lengen der dagen stopt en toch moeten de gewassen op de akkers nog een tijd rijpen. In de Midzomernacht werden op veel plaatsen magische handelingen verricht om de vruchtbaarheid van de gewassen te bevorderen. In de buurt van Saalfeld dansten meisjes in de Midzomernacht om de vlasakkers heen en rolden zich daarna naakt over de akker. Op andere plaatsen waren het paren die innig omstrengeld over de akkers rolden.

De Midzomernacht werd alom gezien als een magische nacht. Shakespeares *Midsummer Night's dream*, waarin Oberon, de elfenkoning, en Titania, de elfenkoningin, hun grote feest houden, sloot aan bij een rijke volkstraditie. Heksen werden in deze nacht, net als in de Meinacht, geacht naar de Blocksberg en vele andere verzamelplaatsen te vliegen om er hun sabbat te houden. De Wilde Jacht werd in de Midzomernacht nogal eens waargenomen.

De kerk heeft enerzijds geprobeerd het Midzomerfeest te kerstenen in de Sint-Jansviering. Anderzijds werd door de eeuwen heen voortdurend gewaarschuwd tegen de gevaren van heksen en demonen die in deze magische nacht maar al te gemakkelijk hun slag slaan. In het Engels wordt een absurde situatie, waarin alles uit de hand loopt, aangeduid als *midsummer madness*, een uitdrukking die in de tijd van Shakespeare al was ingeburgerd (*Twelfth night*, III, iv, p. 61).

De datum van Midzomer

Volgens de Juliaanse kalender viel het zomersolstitium, de langste dag van het jaar, op 24 juni, net als later het christelijke Sint-Jansfeest. Hoewel het solstitium in de loop der eeuwen steeds verder van deze datum ging afwijken, bleef 24 juni aan dit feest gekoppeld. Pas bij de invoering van de Gregoriaanse kalender, in grote delen van Nederland niet eerder dan 1700, werd het zomersolstitium op 21 juni vastgesteld. Tegen die tijd was het Midzomerfeest al zo ingekapseld in het Sint-Jansfeest dat het begrip Midzomer nog steeds wordt verbonden met 24 juni. Het *Woordenboek der Nederlandsche taal* geeft als omschrijving van

Midzomer: 'Het midden van den zomer, de langste dag, ook wel 24 Juni, St Jan Baptist.'

In het Engels wordt onderscheid gemaakt tussen *midsummer*, waarmee meestal het zomersolstitium, 21 of 22 juni, wordt aangeduid, en *Midsummer Day*, waarmee nog steeds uitsluitend 24 juni wordt bedoeld. Als tweede betekenis van *midsummer* geeft de *Oxford English Dictionary*: 'midsummer = Midsummer Day, June 24th'. *Midsummer Day* was vanouds in Engeland en Ierland een van de *quarter-days*, waarmee het jaar in vieren werd gedeeld, naast *Lady Day* (25 maart), *Michaelmas* (29 september) en *Christmas* (25 december). De Gregoriaanse kalender werd, zoals gezegd, pas in 1752 ingevoerd in Engeland en de Engelse koloniën en pas vanaf dat moment was 21 juni ook daar de langste dag, maar de Midzomerviering bleef gekoppeld aan de oude datum.

Strikt genomen kan Midzomer het beste op 21 of 22 juni gevierd worden, maar voor het zoeken naar volksgebruiken rond deze viering moeten we ons richten op 23 juni (Sint-Jansavond), de nacht van 23 op 24 juni (Sint-Jansnacht) en 24 juni (Sint-Jansdag). Soms wordt Midzomer gevierd op een vaste weekday in de buurt van 24 juni. In Finland is dit bijvoorbeeld de zaterdag tussen 20 en 26 juni.

De naam van het Midzomerfeest

De naam Midzomer is vanaf de vroege Middeleeuwen gebruikt in alle Germaanse talen. In het Oudengels werden *middum sumere*, *midde sumeran*, *middansumer*, *midde sumor*, *mide-somer* en nog vele andere plaatselijke varianten gebruikt. In het Middelenegels ontstond het gebruik de naam af te korten tot *midsumor*, *midsommer*, *mid-somer* en nog vele andere varianten. Dit komt overeen met de gewoonte *midewinter* af te korten tot *midwinter*. Zoals alle Germaanse en Keltische feesten werd Midzomer vanouds op de vooravond gevierd. In het Oudengels werd hiervoor het achtervoegsel 'æfen' of 'even' gebruikt, bijvoorbeeld *midde sumeran even*. In de dertiende eeuw werd dit samengetrokken tot 'eve' en nog steeds is *Midsummer Eve* de meest gangbare naam van het feest. Ook *Midsummer Night* wordt veel gebruikt. In het Middelnederlands werd gesproken van *middesomer*, *middensomer*, *middelsomer*, *medesomer* en vergelijkbare varianten. Analooq aan het samentrekken van *middewinter* tot *midwinter* werd dit later *midsomer* en ten slotte midzomer. Het feest werd *Midzomeravond* (23 juni), *Midzomernacht* (23-24 juni) of *Midzomerdag* (24 juni) genoemd. In enkele andere Germaanse talen vinden we een vergelijkbare samentrekking van 'midden' naar 'mid'. Vaak is de 'mid'-vorm al in de vroege Middeleeuwen ingeburgerd, zoals in het Oudnoorse *midsumar* en het Oudijslandse *midhsumar*. Het Zweedse *midsommar*, het Deense *midsommer* en vergelijkbare namen in andere Germaanse talen wijzen op een gemeenschappelijk idee dat het zomersolstitium niet het begin van de zomer is, zoals in onze samenleving, maar het midden. In hoofdstuk 6 hebben we al opgemerkt dat dit niet als het midden van een rekenkundige reeks van dagen moet worden opgevat, maar veeleer het gevoel uitdrukt dat de zomer halverwege is nu de dagen weer korter worden.

De namen *zomerzonnwende* en *zomersolstitium* zijn nooit ingeburgerd, net zo min als het Engelse *summer solstice* ooit deel van de spreektaal is gaan uitmaken. In het Middelhoogduits zijn *Sunewende*, *Sunnenwent*, *Sunbent*, *Sonnewenden*, en varianten hierop, in de Middeleeuwen wel gebruikelijke aanduidingen. Naast *Johannisfeuer* wordt *Sonnenwendefeuer* nog steeds gebruikt.

In zijn overzicht van de Angelsaksische kalender geeft Beda voor juni en juli

de naam *Litha*. In het Oudengels, de taal van de Anglo-Saxons, werd juni aangeduid als *Ærra Litha* (vóór Litha) en juli als *Æftera Litha* (na Litha). De naam is afgeleid van de Germaanse wortel *hlido, waarmee een helling of bergheiling werd aangeduid. Kennelijk is *Litha* de bergheiling die de zon in juni beklimt en in juli weer afdaalt. In Duitsland zelf werd hier echter niet de zonnewende mee aangeduid. Het Oudhoogduitse *lita*, het Middelhoogduitse *lte* en het Nieuwhoogduitse *Leite* betekenen niets anders dan helling. In het Middellengels komt de naam *Litha* niet meer voor. Er zijn dus weinig argumenten om het Midzomerfeest aan te duiden als Litha, zoals door sommige Moderne Heidenen en Wicca's gedaan wordt.

Het Romeinse Midzomerfeest (24 juni)

Bij de Romeinen was het zomersolstitium, 24 juni, gewijd aan Fors Fortuna, een Godin die later met de Griekse Tyche werd gelijkgesteld, maar die al vóór de opkomst van het Romeinse Rijk in Italië werd aanbeden. Fortuna bepaalt het lot van ieder mens en voor- en tegenspoed zijn in haar handen. Daarom is die belangrijke dag waarop de zon stilstaat en zich omkeert aan haar gewijd. Ze werd afgebeeld met een hoorn des overvloeds in de ene hand en een roer in de andere. Er werd van haar gezegd dat ze niet kon zien en schijnbaar willekeurig de één een fortuin schonk en de ander ruïneerde. Toch is ze méér dan blind toeval. Ze is de oerdrift die het leven in stand houdt en alles wat leeft prikkelt om nieuw leven voort te brengen. Als afsluiting van hun bruiloftsfeest gingen Romeinse vrouwen naar een van haar twee tempels in de stad, legden daar hun kleren af en toonden zich naakt aan het beeld van de Godin, die hun maagdelijkheid nam en ze vruchtbaarheid schonk. Tijdens het zomersolstitium werden de tempels van Fors Fortuna met bloemen versierd. Ovidius beschrijft in zijn *Fasti* dat ook de boten die over de Tiber mensen naar haar tempels brachten, versierd werden met slingers bloemen. Op het feest werd rijkelijk wijn gedronken, maar, zei Ovidius vergoelijkend, dat hoorde erbij en het was geen schande dronken daarvan terug te komen.

Johannes de Doper

Het Midzomerfeest wordt, zoals gezegd, vanaf de vroege Middeleeuwen ook wel aangeduid als *Sint-Jansdag* en *Sint-Jansfeest*. In Engeland werden *St. John's Eve* en *Midsummer Eve* willekeurig door elkaar gebruikt. Het Duitse *Johannestag* was synoniem aan *Mittsommertag*. In Zweden wordt Midzomer nog steeds aangeduid als *Juhannus*. Aanvankelijk had de Oosterse kerk de geboorte van Johannes de Doper rond Epifanie (6 januari) geplaatst. In de vierde eeuw werd het geboortefeest in Egypte op 5 januari gevierd; Byzantium hield het op 7 januari, de Armeense kerk op de eerste vrijdag na Epifanie. De koppeling van Johannes de Doper aan Midzomer, die vanuit Rome werd doorgevoerd, berust op de mededeling in Lucas 1:36 dat Elizabeth, de moeder van Johannes, in de zesde maand van haar zwangerschap was toen de Maagd Maria zwanger werd. Toen in de vierde en vijfde eeuw de kerk ertoe overging de geboorte van Jezus op 25 december vast te stellen won de overtuiging veld dat de Doper een half jaar eerder, op 24 juni, was geboren. Dat dit de al eeuwenlang bestaande datum van het Romeinse Midzomerfeest betrof, was geen toeval.

Volgens de evangeliën groeide Johannes op in de woestijn en begon hij daarna de komst van de Messias aan te kondigen en grote menigten mensen te dopen in de Jordaan, waaronder Jezus zelf. Hij raakte in ongenade omdat hij Herodes Antipas bekritiseerde om diens huwelijk met zijn schoonzuster

Herodias. Salome, de dochter van Herodias, wist haar stiefvader door haar dansen zo te behagen dat hij haar elk verzoek van tevoren inwilligde. Ze vroeg om het hoofd van Johannes de Doper op een schotel en kreeg haar zin. Door de Synode van Agde (Gallië) in 506 werd het geboortefeest van de Doper tot de belangrijkste christelijke feesten gerekend. Tot 1911 behoorde het Sint-Jansfeest tot de *geboden vierdagen*, die elke rooms-katholiek werd geacht te eerbiedigen. Daarna werd het feest op veel plaatsen nog wel door de boerenbevolking gevierd, maar de kerk nam niet langer deel aan het in wezen altijd heidens gebleven jaarfeest.

De betekenis van Johannes de Doper binnen het geheel van christelijke volksgebruiken is vanaf de vroege Middeleeuwen groot geweest. Hij was de schutspatroon van vele ambachten en beroepen. Toch zijn het niet de verhalen rond de Doper waaraan de gebruiken van de Sint-Jansdag hun bestaansrecht ontlenden. De koppeling van Sint Jan aan 24 juni is geheel te verklaren als poging een onuitroeibaar heidens feest te kerstenen. Samen met Jezus vormde Johannes een christelijke versie van de as Midwinter-Midzomer, waar omheen zich het heidense jaar wentelde. Ook de tussenliggende Lente- en Herfstfeesten zijn tussen Christus en Johannes de Doper verdeeld. De 25^e maart, het begin van de lente in de Juliaanse kalender, werd Maria Boodschap. De 24^e september, het begin van de herfst in de Juliaanse kalender, werd al door Augustinus aangewezen als de dag dat Elizabeth van de engel vernam dat ze zwanger was van Johannes de Doper. Tot 1478 was de Conceptie van Johannes de Doper als officiële feestdag op 24 september opgenomen in het Martyriologium Romanum, de in Rome gebruikte kalender die martelaren en ook andere heiligen een plaats toewees in het rituele jaar. In de Byzantijnse kalender, na de rooms-katholieke de meest gebruikte rituele kalender binnen de kerk, is de Conceptie van Johannes nog steeds opgenomen op 23 september, de vooravond van de oude herfstequinox.

De Sint-Jansnacht (23-24 juni)

De Sint-Jansnacht met de daarop volgende ochtend werd algemeen gezien als een magische tijd, waarin het onmogelijke mogelijk werd. De zon, zei men, maakt bij het opgaan drie sprongen. In de Sint-Jansnacht begonnen gezonken klokken te luiden, verdronken dorpen en kloosters kwamen boven water en verborgen schatten werden zichtbaar. Op de Pechhorn in Tirol was elke Sint-Jansdag een zilveren kan vol goudstukken te vinden. Zo waren er overal wonderlijke verschijningen en gebeurtenissen in de Sint-Jansnacht. In deze nacht, zei men, is het contact met de andere wereld gemakkelijker te leggen dan anders. Witte wieven, overleden familieleden en spookverschijningen tonen zich aan argeloze voorbijgangers en vragen soms hulp, die meestal rijk beloond wordt. Dwergen vierten in de Sint-Jansnacht bruiloft. In volksverhalen werd van veel bovennatuurlijke wezens gezegd dat ze alleen in de Sint-Jansnacht gezien werden. Uit het meer van Glambeck in Mecklenburg kwam *Jen* elke Sint-Jansnacht met een baktrog vol goud en schudde deze op de oever leeg. Ook de dieren werden geacht deel te hebben aan de wonderen van de Sint-Jansnacht. Paarden kunnen dan spreken, daar was men in heel Europa van overtuigd. Aan de Ascheborn in Saksen zei men dat op Sint-Jansdag tussen 12 en 1 uur alle otters uit de omgeving samenkomen, onder leiding van een gekroonde otterkoning. In Mecklenburg werd gezegd dat de slangen in de Sint-Jansnacht hun koning opzoeken.

Het Sint-Jansfeest (24 juni)

De viering van het Sint-Jansfeest heeft weinig of niets met de heilige te maken en alles met het van oorsprong heidense Midzomerfeest. Alle gebruiken rond het Sint-Jansfeest zijn gekerstende heidense gebruiken die we verderop in dit hoofdstuk uitgebreider zullen bespreken. Toen de heidense midzomervuren niet verboden konden worden zonder een volksoproer te veroorzaken, werden ze gekerstend tot Sint-Jansvuren. Johannes de Doper, zei men, was het Licht van de Wereld geweest en daarom was het passend om voor hem een vuur te branden. De vuren werden door priesters aangestoken en met wijwater besprenkeld. De kruiden, die om hun magische kracht vanouds in het midzomervuur werden geworpen, werden gekerstend tot Sint-Janskruid en in het Sint-Jansvuur verbrand.

Vaak is moeilijk na te gaan of bepaalde Midzomer- of Sint-Jansgebruiken nog steeds bestaan of dat ze tot het verleden behoren. In de loop van de negentiende en twintigste eeuw, vaak pas tijdens de Tweede Wereldoorlog, zijn de meeste gebruiken geleidelijk aan verdwenen. Folkloristische handboeken grijpen vaak terug op oudere bronnen en beschrijven een gebruik of feest terwijl het op de betreffende plaats misschien al lang geleden is verdwenen of nog slechts in een verwaterde vorm bestaat. Het feit dat in delen van Scandinavië nog midzomervuren worden gebrand houdt niet in dat alle gebruiken van weleer eveneens een plaats binnen dit feest hebben behouden. Alleen als duidelijk is dat een gebruik nog steeds in ere wordt gehouden zal dit door ons in de tegenwoordige tijd beschreven worden.

De Sint-Jansprocessies

Heidense omgangen rond de akkers werden door de kerk als Sint-Jansprocessies gekerstend. Tijdens de Reformatie werden veel gebruiken rond de Sint-Jansviering als heidens geoormd en in de protestantse landen verboden. In ons land verbod de Grondwet van 1815 alle kerkelijke processies tenzij ze al sinds mensenheugenis tot 1815 toe gehouden waren. Aangezien de meeste processies in Nederland al veel eerder verboden waren, kon vrijwel niemand bogen op een ononderbroken traditie. De Sint-Jansprocessie die nog steeds elk jaar op de zondag rond 24 juni in Laren (Noord-Holland) naar het Janskerkhof trekt, was de enige processie boven de Moerdijk die het criterium van de Grondwet kon doorstaan. Het Janskerkhof in Laren ligt op een heuvel, die door archeoloog en historica Judith Schuyf als volgt wordt omschreven: 'Volgens de plaatselijke overlevering lag op de top van de heuvel een oud kerkje met daarnaast de oorspronkelijk aan Jupiter gewijde heilige eik. De kerk zou volgens de overlevering eens een heidense tempel zijn geweest, gewijd aan Ceres, de godin van de vruchtbaarheid.' (*Heidens Nederland*, p. 104). Zelfs als we de namen Jupiter en Ceres afdoen als romantische verdichtsels, die in later eeuwen zijn toegevoegd, blijft over de herinnering aan een plaats die ooit een heidens heiligdom was. Waarschijnlijk was het niet meer dan een van de vele heilige plaatsen in ons land waar het Midzomerfeest werd gevierd.

Van midzomervuren naar Sint-Jansvuren

In *Balder the Beautiful: the fire-festivals of Europe*, het tiende deel van de 12-delige *The golden bough*, geeft James Frazer een uitgebreid overzicht van de Midzomerfeesten die overal in Europa op Midzomeravond (23 juni) of Midzomerdag (24 juni) gevierd werden. Voor Nederland zijn de gebruiken o.a. beschreven door J. ter Gouw in *De volksvermaken*. Van Ierland tot de verste uit-

hoeken van Rusland, van Scandinavië tot het Middellandse-Zeegebied, overal werd het feest op de drempel van de twintigste eeuw nog gevierd of was het korter dan een eeuw geleden verdwenen. Uit de gedetailleerde beschrijvingen van Frazer en anderen kunnen we ons een beeld vormen van de eenvormigheid waarmee Midzomer over heel Europa verspreid is vormgegeven. Germanen, Slaven en Kelten vierden elk op hun eigen manier hetzelfde feest. De kerstening heeft daar slechts weinig invloed op gehad.

Een van de meest in het oog springende elementen van het Midzomerfeest was het branden van een groot vuur. Rond dit vuur vonden de meeste andere activiteiten plaats. Vanaf de twaalfde eeuw zijn overal in Europa verwijzingen naar dit vuur te vinden, maar spaarzame mededelingen en verboden uit de vroege Middeleeuwen maken aannemelijk dat de midzomervuren ook toen al algemeen voorkwamen.

Tot halverwege de zestiende eeuw genoten de midzomervuren alom groot aanzien. De vuren waren in het kerkelijk Sint-Jansfeest ingepast en werden vaak door katholieke priesters aangestoken. In de Middeleeuwen ontstonden verschillende legenden die de midzomervuren met Johannes de Doper in verband probeerden te brengen. Toen Herodes Johannes gevangen wilde laten nemen, zei men, gaf hij de soldaten opdracht een vuur te ontsteken zodra ze de Doper gevonden hadden. Dat deden ze, maar ineens ontstonden vanzelf overal vuren, zodat de soldaten in de war raakten en Johannes lieten ontsnappen. Als herinnering aan dat wonder zouden de christenen later de Sint-Jansvuren hebben ontstoken op de geboortedag van de Doper.

Ook hertogen, prinsen en koningen namen in de Middeleeuwen deel aan het Midzomerfeest, ook in Nederland. In 1496 liet Filips de Schone, de latere koning van Spanje en heer der Nederlanden, in Augsburg een groot Sint-Jansvuur ontsteken en danste zelf als eerste rond het oplaaiende vuur. Een jaar later woonde Maximiliaan, keizer van het Heilige Roomse Rijk, het ontsteken van het Sint-Jansvuur in Augsburg bij. Aartshertog Karel van Oostenrijk, de zoon van Filips de Schone, bevond zich op 23 juni 1515 in Den Haag en stak daar het Sint-Jansvuur aan, waarna hij om het vuur danste, 'en la manière accoutumée' (op de gebruikelijke wijze), zoals in zijn reisverslag aangetekend werd. In 1530 stak Karel, inmiddels gekroond tot Karel V, keizer van het Heilige Roomse Rijk, in Augsburg het Sint-Jansvuur aan.

In de loop van de zestiende eeuw begon het tij zich tegen de Sint-Jansvuren te keren. Protestanten veroordeelden het gebruik als een roomse dwaling en katholieke geestelijken verzetten zich in toenemende mate tegen het heidense karakter van het volksfeest. Ondanks verbodsbepalingen werd het Sint-Jansvuur nog eeuwenlang overal ontstoken, met name op het platteland en in afgelegen streken. In Duitsland werd vooral in de negentiende eeuw streng opgetreden tegen de *Johannisteuer*, waardoor dit gebruik in Noord- en West-Duitsland vrijwel verdwenen is.

Meestal werd het vuur op een in het oog vallende plaats opgericht. Dit kon een heuveltop zijn, maar ook het dorpsplein of de grote markt. Midwinter werd, met name sinds de achttiende eeuw, vooral in de huiselijke sfeer gevierd, maar Midzomer was een feest waaraan iedereen in het openbaar deelnam. In Nederland waren de duinen tot de zestiende eeuw met Sint Jan een keten van vuren, vaak langs de hele kustlijn. Gewoonlijk was men weken in de weer om brandstof voor de vuren te verzamelen. Soms werd dit aan jongeren overgelaten, maar vaak waren er comités of verenigingen, die de organisatie van het feest op zich namen. Meestal droeg iedereen iets aan de brandstof voor het vuur

bij. Soms waren er bepaalde bomen of staken die speciaal voor het midzomervuur bewaard werden. Soms werd het vuur rond de meiboom opgericht. In Beieren werd het midzomervuur opgericht rond de boom of staak waar de processie op Sacramentsdag omheen was getrokken. Soms werd een half verbrande stronk van het midzomervuur van het voorafgaande jaar aan de brandstof toegevoegd. In Zweden bestond op veel plaatsen de gewoonte het midzomervuur te ontsteken met negen verschillende soorten hout. Ook elders, bijvoorbeeld in Wales, werd het negenderlei hout voor het midzomervuur gebruikt.

De magische kracht van het midzomervuur

Overall schreef men grote krachten aan het vuur toe. Halfverkoelde resten en de as van het vuur werden de volgende dag verzameld en meegenomen om voor zeer uiteenlopende doeleinden gebruikt te worden. Een deel werd in het haardvuur gestrooid om de kracht van het Sint-Jansvuur op de eigen haard over te brengen. Een ander deel werd door het veevoeder gemengd of over de akkers gestrooid. In Hongarije werden restanten van het Jansvuur naast het huis begraven, in Bohemen onder de drempel van het huis. Een deel van de restanten werd het hele jaar bewaard om zonodig te worden gebruikt, bijvoorbeeld tijdens een hevig onweer. Vaak legde men, met name in Duitsland, al bij voorbaat een verkoold stuk hout van het Sint-Jansvuur op de zolderbalken om het huis tegen blikseminslag te beschermen. Op veel plaatsen werden bezems in het vuur gehouden en daarna in de akkers gestoken of aan de muur gehangen. Alles wat met het midzomervuur in aanraking was gekomen werd geacht dezelfde kracht als het vuur gekregen te hebben.

Het opwekken en overdragen van de kracht van het vuur

Waarschijnlijk hebben de deelnemers aan het Sint-Jansfeest zichzelf door de eeuwen heen als goede christenen beschouwd, maar de handelingen die ze verrichtten tijdens het feest kwamen overeen met de magische handelingen die voorheen tijdens heidense rituelen werden verricht om de levenskracht op te wekken en over te dragen. Tijdens het eeuwenlange proces van christianisatie verdween geleidelijk aan de religieuze, heidense grondslag, maar de gebruiken bleven vaak ongewijzigd voortbestaan. De magische kracht van het vuur, die elke wens in vervulling kan doen gaan is men nooit helemaal vergeten, daarvan getuigt een spreuk die meisjes in de Steiermark zeiden terwijl ze om het Sint-Jansvuur dansten:

*Sonnawend, Sonnawend
Dass mich nicht das Feuer brennt
Dass ich bald zu heiraten kumm
Drum tanz ich um*

Om elk Sint-Jansvuur werd gedanst, soms de hele Midzomernacht, soms alleen de avond. Het is een oeroude manier om kracht op te wekken. Fakkels werden aan het vuur ontstoken en ook hiermee liep men om het vuur heen. Soms werden de fakkels zo ver mogelijk omhooggegooid, soms werden ze meegenomen over de akkers en weilanden. In Brest doopte men fakkels in de pek en slingerde ze brandend omhoog, soms met honderden tegelijk. In Bohemen gooide men brandende bezems over de akkers of rende ermee de heuvels op en af.

Jong en oud namen deel aan het Midzomerfeest. Als het vuur iets minder

hoog brandde, sprongen de eerste waaghalzen er overheen. Jonge stellen sprongen samen over het vuur. Vaak werd dat als een liefdesverklaring gezien. Ouders droegen hun kinderen over het vuur. Het vee werd door de nog smeulende resten gedreven. Het vuur bood het hele jaar bescherming tegen allerlei onheil. Landarbeiders die over het midzomervuur sprongen waren ervan overtuigd geen last van rugpijn te hebben als ze later de oogst van het land moesten halen.

Het vuur maakt vruchtbaar, daar was men heilig van overtuigd. Kinderloze echtparen sprongen samen over het vuur om nageslacht af te dwingen. Onvruchtbare vrouwen werd aangeraden boven een smeulend vuur te hurken en zo hun schoot aan de kracht van het vuur bloot te stellen. Aan het vuur werd ook een geneeskrachtige werking toegeschreven. Mensen hielden zieke lichaamsdelen zo dicht bij de vlammen als ze konden verdragen om zo genezen te worden.

In gebieden waar vlas werd geteeld, sprong men zo hoog mogelijk over het vuur en zei dat het vlas op de akkers net zo hoog zou worden als de sprong. Om deze magie te versterken nam men de volgende dag wat verkoelde resten van het Sint-Jansvuur en begroef die op de hoeken van de vlasakker.

Het midzomerrad

Op veel plaatsen werd een brandend wiel van een heuveltop gerold als onderdeel van het Midzomerfeest. Vanaf de twaalfde eeuw zijn hier voorbeelden van opgetekend, met name in Frankrijk, maar waarschijnlijk is het gebruik veel ouder. In Schwaben wond men stro om de wielen, sprak de wens uit dat het vlas goed zou groeien en rolde de brandende wielen van de heuvels af. In Konz aan de Moezel verzamelden alle mannen en jongens zich op Sint-Jansavond op de top van de nabijgelegen heuvel waar een groot, in stro verpakt wiel was opgesteld. De bedoeling was het wiel brandend en wel in de Moezel te rollen, wat een voorspoedige wijnoogst voor dat jaar zou geven.

De magische Sint-Janskruiden

Midzomer is een bloemenfeest, waarbij de onstuimige groei van de vegetatie gevierd wordt. Veel bomen en struiken groeien vooral kort vóór Midzomer. Dit wordt het *Sint-Jansloof*, *Sint-Janslot* of *Sint-Jansschot* genoemd. In Duitsland noemt men dit *Johannestrieb*, in Engeland *St. John's shoot*. Na Midzomer komt deze onstuimige groei meestal tot stand. Tijdens het Midzomerfeest staat vooral de magische en geneeskrachtige werking van bloemen en kruiden op de voorgrond. Onder *Sint-Janskruid* verstaan we tegenwoordig de *Hypericum perforatum* (doorboord hertshooi), maar in het verleden werd een groot aantal kruiden hieronder gerekend. Welke kruiden dat waren kon van plaats tot plaats verschillen. Het *Woordenboek der Nederlandsche taal* noemt zes verschillende Sint-Janskruiden, namelijk doorboord hertshooi, penningkruid (wederik), muurpeper (*Sedum acre*), huislook (*Sedum album*), hemelsleutel (*Sedum telephium*) en kruiskruid (*Senecio*). Hiernaast noemt het woordenboek als *Sint-Jansbloemen* nog bijvoet (*Artemisia vulgaris*), sering en ganzenbloem (margriet). Elders worden deels andere kruiden gebruikt. In Engeland worden margrieten *midsummer daisies* (midzomer-madeliefjes) genoemd.

Sint-Janskruid (*Hypericum perforatum*) spreekt tot de verbeelding omdat de gele bloemblaadjes rood worden als je ze fijnwrijft. Ook de Sint-Jansolie die van de bloemen gemaakt wordt is rood. De bloembladeren hebben gaatjes, die rood doorschijnen als je ze tegen het licht houdt. Dat is, zei men in de Middeleeuwen,

het bloed van de onthoofde Doper. Ook zei men wel dat de Duivel met al zijn demonen en heksen geen vat kon krijgen op Johannes de Doper en daarover zo kwaad werd dat hij de bladeren van het Sint-Janskruid met naalden of met zijn klauwen doorstak.

De lijst van Sint-Janskruiden is schier onuitputtelijk. Heinrich Marzell noemt in het artikel *Johanniskräuter* in het *Handwörterbuch des deutschen Berglaubens* tweeëntwintig Sint-Janskruiden, die alleen al in Steiermark (Oostenrijk) gebruikt werden. In zijn *Plantenkultus* noemt Isodoor Teirlinck drieënveertig kruiden, bloemen en planten die op de een of andere manier met Sint-Jan in verband gebracht zijn. In de meeste Germaanse, Slavische en Romaanse landen stonden de magische en geneeskrachtige werking van Sint-Janskruiden hoog aangeschreven. In Frankrijk bestaat nog steeds het gezegde 'employer toutes les herbes de Saint-Jean' (alle Sint-Janskruiden inzetten) om aan te geven dat je je uiterste best zult doen om iemand te genezen of een bepaalde zaak tot een goed einde te brengen.

Mey bij mey

Huizen en pleinen werden voor het Sint-Jansfeest versierd met bloemenslingers. Op veel plaatsen werd op Sint-Jansavond een bloemenmarkt gehouden. In Riga, de hoofdstad van Letland, worden op de Sint-Jansmarkt vooral strobloemen verkocht, waarmee alle huizen van de stad wekenlang opgefleurd worden. Op elke boerderij in Letland wordt voor het Midzomerfeest een berkenboom geplant en overall worden dennentakken opgehangen. Het versieren met bloemen voor het Midzomerfeest is een heidense traditie, die, zoals gezegd, al door de Romeinen in ere gehouden werd. In Nederland bestond het gebruik met Sint Jan boeketten, die vaak *meien* werden genoemd, te maken en op te hangen. J. ter Gouw geeft in *De volksvermaken* het volgende gedicht, dat een Geldersman in de zeventiende eeuw schreef:

*Maar Sint Jan wordt boven maten
Seer geviert van desen rey;
Want ey siet eens langs de straten
Uwt (=uit) haer vensters mey bij mey;
Die sij tot een offerhande (=offer)
Van sijn dau (=dauw) nu brengen voort,
Want sij seggen, dat men 't branden
Van veel siekten daerdoor smoort.*

Dit laat zien dat Sint-Janskruiden en -bloemen nooit alleen als ornament werden gebruikt. Altijd speelde de kracht die aan de kruiden werd toegeschreven een rol. Op het platteland wreven boerinnen de koeien met de kruiden in voordat het boeket in de stal of in huis werd opgehangen.

Magische kruiden rond het magische vuur

Met de kruiden waaraan de grootste magische kracht werd toegeschreven, werd meestal iets gedaan tijdens het feest. Men danste ermee rond het vuur of men verrichtte bepaalde handelingen die de bloemen op de een of andere manier met het vuur in contact brachten, wat hun kracht nog versterkte. Thomas Kirchmeyer geeft in zijn in 1570 gepubliceerde boek *The Popish Kingdome or reigne of Antichrist* de volgende beschrijving van het in zijn ogen paapse Sint-Jansfeest:

'Dan komt het vrolijke feest van Sint Jan
 Als vreugdevuren met hoge vlammen in elke stad branden
 En jongemannen in elke straat met meisjes rond het vuur dansen
 Met slingers gemaakt van hartgespan of ijzerhard
 Viooltjes en vele andere lieflijke bloemen in de hand
 Waarbij ze denken, dat wie door de bloemen
 Naar het vuur kijkt, geen oogklachten zal hebben.'

Hartgespan (*Leonurus cariaca*) wordt in de volksgeneeskunde vanouds gebruikt bij hartklachten. IJzerhard (*Verbena officinalis*) werd al in de Oudheid als een heilige plant met grote magische krachten gezien. Het Midzomervuur werd geacht de werking van de magische Sint-Janskruiden te versterken. Wie door de kruiden heen in het vuur keek meende daardoor oogklachten niet alleen te genezen, maar ook te voorkomen. Elders werden andere kruiden genoemd waar doorheen je naar het vuur moest kijken, zoals ridderspoor en bijvoet.

Soms moesten de bloemen of kruiden op het vuur veroverd worden. In het bergachtige zuiden van de Haute Garonne (Zuid-Frankrijk) werd de stam van een grote boom tijdens de Sint-Jansavond opengespleten en gevuld met stukken hout. Een bloemenslinger werd boven in de boom gehangen, waarna de boom in brand werd gestoken. De man die als laatste was getrouwd moest dan zo snel hij kon met een ladder de bloemenslinger boven uit de boom halen. Het uit het midzomervuur halen van bloemen of kransen is al een eeuwenoud gebruik. Boven op de hoge brandstapel, die Karel V in 1530 in Augsburg aanstak, was een krans gelegd. Een schoenmakersgezel waagde zich door de vlammen heen en haalde de krans naar beneden, waarvoor hij door de keizer rijkelijk werd beloond.

Het verbranden van Sint-Janskruiden

Vrijwel altijd werden losse kruiden in het Sint-Jansvuur gegooid om ze te verbranden en hun magische werking verleende het vuur extra kracht. Ook werden kruiden wel met een wens in het vuur geworpen en dan zorgde de transformerende werking van het vuur dat de wens zou uitkomen. De wens kon een magische spreuk zijn of een vroom gebed. In de woorden van Thomas Kirchmeyer:

'Wanneer ze tot diep in de nacht gedanst hebben, rennen ze
 Als bezetenen door het vuur en gooien al hun kruiden erin
 En dan beginnen ze met vrome woorden en gebeden
 God te verzoeken al hun ziekten in het vuur te verbranden
 Waardoor ze geloven het hele jaar geen pijn te voelen.'

De Sint-Jansgordel

De magische Sint-Janskruiden werden op verschillende manieren in het Sint-Jansfeest ingezet. Een veel gebruikte manier was door de kruiden direct op het lichaam te dragen, bijvoorbeeld om de hals of het middel. Alle bewegingen die men maakte hielpen dan mee de kracht van de kruiden op te wekken. Van bijvoet (*Artemisia vulgaris*) werd vaak een gordel gevlochten en door vrouwen tijdens het feest gedragen. In Duitsland wordt bijvoet *Johannisgürtel* genoemd. De naam komt al voor in het *Neu Kreuterbuch* dat L. Fuchs in 1543 publiceerde. De Nederlandse vertaling, *Den nieuwen herbarius*, die hetzelfde jaar verscheen, sprak van *Sint Jansgordel*.

Midzomerkransen

Sint-Janskruiden werden algemeen gebruikt om kransen van te maken. Aan kransen werd door de eeuwen heen een grote kracht toegekend (zie hoofdstuk 9) en het gebruik van Sint-Janskruiden maakte de krans tot een machtig instrument om mee te divineren of magie mee te bedrijven. Net als de kruiden en boeketten werden de kransen over het vuur gegooid of in het vuur geschroeid. Als een jongen en een meisje een krans over en weer gooiden over het midzomervuur heen ontstond er een sterke band tussen beiden. Als ze tegenover elkaar gingen staan en door de geschroeide krans heen naar elkaar keken zagen ze elkaars ware gezicht. Als ze door de krans naar het vuur keken had dat een weldadige invloed voor de rest van het jaar. Kransen die door het Sint-Jansvuur geschroeid waren hadden een grote magische kracht. In bepaalde streken werden deze kransen op de daken van de huizen gegooid en bleven daar het hele jaar liggen.

Sint-Jansboeketten

In Beieren en Oostenrijk maakte men van Johanneskruiden een boeket dat *Sonnwendbüschel* of *Johannibuschen* werd genoemd en aan vensters en deuren werd gehangen. Ook elders in Europa werden dergelijke boeketten gemaakt. Het boeket werd gewoonlijk in het Sint-Jansvuur gehouden tot het begon te schroeien of er overheen gegooid en dan in huis opgehangen tegen blikseminslag en ander onheil.

Orakelen met Sint-Janskruiden

Sint-Janskruiden worden vanouds gebruikt om te divineren, vooral waar het liefdeszaken betreft. In het Duitssprekende deel van Moravië plukten meisjes op Sint-Jansavond negen verschillende magische kruiden en legden ze onder hun kussen voordat ze gingen slapen. Dit negenderlei kruid bracht dan een Midzomernachtsdroom over hun toekomstige geliefde. In het Vogtland moesten de negen kruiden met een zelfgesponnen draad tot een krans gewonden worden. Het magische getal negen speelt in veel midzomergebruiken een rol. In de Franse Pyreneeën en ook op andere plaatsen moest negenmaal over het vuur gesprongen worden. Vaak werd gezegd dat je een jaar lang voorspoed had als je erin slaagde op één dag negen verschillende midzomervuren te zien branden.

Hemelsleutel (*Sedum telephium*) wordt in Duitsland, Zwitserland en Engeland gebruikt om na te gaan of de geliefde nog lang bij je zal blijven. De geijkte methode is op Sint-Jansavond twee planten in een pot te zetten. De ene stelt de planter zelf voor, de andere zijn of haar geliefde. Als beide planten er florisant bij blijven staan is dat een goed teken. Als een van beide gaat hangen of doodgaat wijst dat op ziekte of zelfs overlijden. Als de plant van de partner zich van de eigen plant afbuigt, wijst dat op ontrouw. In Engeland worden deze planten *Midsummer men* genoemd.

Ook midzomerkransen worden gebruikt om mee te divineren. In Oost-Pruisen winden meisjes op de Sint-Jansavond een *Johanneskrantz*, brengen die naar huis zonder daarbij over een beek of drempel te gaan en gooien de krans door het slaapkamerraam naar binnen. Ze leggen de krans onder hun hoofdkussen en dromen dan van hun toekomstige geliefde. In het Pustertal, op het grensgebied tussen Oostenrijk en Italië, maken meisjes een Johanneskrans en gooien die in een boom. Als de krans blijft liggen, zal het betreffende meisje binnen het jaar trouwen. Als de krans eruit valt, zit het er voorlopig niet in. Ook hier speelt het negenderlei kruid een rol. In Zuid-Karelië moesten meisjes naakt driemaal om

drie verschillende weiden rennen en in elke weide drie bloemen plukken om in de midzomerkrans te verwerken.

De Zweedse midzomerboom

Het Zweedse Midzomerfeest wordt gevierd op de vrijdag die het dichtste bij 24 juni valt. Huizen, kerken en auto's worden met bloemenslingers versierd. Op alle pleinen wordt een *Midsommarstangen* of *Majstang* opgericht, een paal van meer dan tien meter hoogte, vaak met drie dwarsstangen en een of twee kransen in de top. Rond deze paal en rond de midzomervuren, die overal worden ontstoken, wordt gedanst en feest gevierd.

Verbranden of verdrinken van stropoppen

Tussen Midwinter en Midzomer werden vaak stropoppen verbrand. Met Vastenavond en Pasen werd Koning Winter op deze manier in het lentevuur verbrand en ook op Meiavond was het verjagen van de winter een algemeen verschijnsel. Ook in het Sint-Jansvuur kwam hier en daar nog wel een stropop terecht. In Marienkirchen in het Innviertel (Oostenrijk) zijn het Hans en Grietje die worden verbrand. Waarschijnlijk speelt hierbij de volksetymologie, die Hans van Johannes afleidt, een rol. Meestal, zoals in Ertingen in Schwaben, is het de heks zelf die verbrand wordt. De heks als oude vrouw vertegenwoordigt in deze gebruiken, zoals gezegd, de winter en de afgestorven vegetatie van het voorafgaande jaar.

In Rusland en Galicië sprongen jonge stellen over het midzomervuur met een als vrouw aangeklede stropop tussen zich in die Kupalo werd genoemd. Dit werd gedaan op Sint-Jansavond, die daarom ook wel *Kupalo's Avond* werd genoemd. De volgende dag werd de stropop uitgekleeft en in een rivier gegooid. Frazer ziet dit als het doden van de vegetatiegeest, die zijn grootste kracht heeft gehad na de langste dag. Daarmee gaat hij voorbij aan zijn eigen observatie dat stropoppen in andere delen van Europa vooral in de lente werden verbrand of in het water gegooid. Ook lijkt het niet logisch de vegetatiegeest te doden terwijl het graan nog op de akkers staat te rijpen. Eerder is het verbranden of verdrinken van stropoppen op te vatten als een transformatie van de vegetatie van het vorige jaar, die daardoor meehelpt de nieuwe vegetatie te laten gedijen. Het vuur transformeert het stro en maakt de levenskracht van de oude vegetatie hier van los. De as van het vuur wordt over de akkers gestrooid en zo wordt de levenskracht van de oude vegetatie op de nieuwe overgedragen.

Het heilige water

Er werd in de Middeleeuwen gezegd dat Johannes met water gedoopt had en dat water op zijn naamdag daarom heilig was. De heidense verering van dauw, bronnen en rivieren dateert echter van vóór het Christendom. Aan de dauw op Midzomer werd een grote kracht toegeschreven. Het wassen met deze dauw werd geacht schoonheid en gezondheid te geven. De Sint-Jansdauw geeft alle vegetatie veel kracht en met name geneeskracht. Daarom kunnen Sint-Janskruiden ook het beste in alle vroegte op de Sint-Jansochtend geplukt worden.

Bronnen zijn met Midzomer nog heiliger en geneeskrachtiger dan anders. Stromend water dat in de Sint-Jansnacht tussen 11 en 12 uur wordt geschept, bezit het hele jaar een bijzonder heilzame en magische kracht. In Zweden gingen talloze zieken en invaliden op de ochtend van 24 juni naar een bron om door het water genezen te worden. Ook in Denemarken was het gebruik in een bron te baden op *San Hans Aften* (Sint-Jansavond) wijdverbreid. Elders in Europa

vinden we soortgelijke gebruiken. De gewoonte op Sint-Jansavond in de zee, een rivier of bron te baden is ouder dan het Christendom. Augustinus kende het gebruik uit Libië, waar men in de Midzomernacht in de Middellandse Zee baadde, en veroordeelde het als *superstitiosa pagana* (heidens bijgeloof). Caesarius van Arles (470-542), aartsbisschop van Arles, verbood in navolging van Augustinus het op Sint-Jansdag of in de Sint-Jansnacht baden in bronnen of rivieren. Het gebruik bleek echter te diep geworteld om uit te roeien en noodgedwongen legde de kerk zich erbij neer, zolang men maar inzag dat het de Doper was die het water heiligde. In een brief aan kardinaal Colonna beschreef de dichter Petrarca hoe in Keulen een groot aantal vrouwen zich op de Sint-Jansavond van 1330 omgordde met welriekende kruiden en tijdens de zonsondergang onder het zeggen van een spreuk hun armen in de Rijn onderdompelden. In Cherson (Oekraïne) baadden nog eind negentiende eeuw vrouwen op de Sint-Jansdag in de Dnjepr en begoten daarbij een pop die van twijgen en kruiden was gemaakt.

Sint-Jansminne

In hoofdstuk 4 hebben we de *minnedronk* genoemd, de van oorsprong heidense afscheidsdronk ter ere van de overledenen, een dronk die men ook uitbracht bij belangrijke gelegenheden, zoals het vieren van een jaarfeest. Van christelijke zijde is steeds geprobeerd deze heidense gewoonte te verbieden of anders de dronk maar aan een heilige te verbinden. Luitprant, die aan het hof van de Duitse keizer Otto I werkzaam was, sprak rond 960 van een 'potas in amore beate Johanneis praecursoris', een minnedronk ter ere van Johannes de Doper. Door de eeuwen heen is de minnedronk onderdeel van de Midzomerviering gebleven. De dronk werd gewoonlijk uitgebracht bij het Sint-Jansvuur. Soms goot men een beetje wijn in de drinkbak van de dieren om ook hen in de kracht van de minnedronk te laten delen. In Beieren en Steiermark dronk men mede en noemde de minnedronk *Methansel*. Ook werd wel *Johannisbier* gedronken bij het vuur.

Sinte Cunera (12 juni)

'Bepaalde Midzomernachtgebruiken,' schrijft Judith Schuyf in *Heidens Nederland*, 'die elders samenhangen met Sint-Jan, werden in Rhenen op Sint-Cunera gevierd.' (p. 79). Dit brengt ons naar de Heimenberg bij Rhenen, beter bekend als de Grebbeberg, genoemd naar de legendarische Koning Heimen of Heyman. Deze vorst is het onderwerp van veel verhalen en liederen, zoals de sage van de Vier Heemskinderen of Heymanskinderen, die het met het Ros Beyaard tegen de Franken opnemen. Heimen personifieert de drang naar vrijheid en eigenwaarde van het Germaanse volk, dat wordt bedreigd door de steeds verder oprukkende Franken. Op de Heimenberg bevindt zich de oudste en grootste Nederlandse ringburchtwal, die naar men aanneemt is gebruikt door de Kelten en Germanen die hier rond het begin van onze jaartelling woonden. Het is niet uitgesloten dat de ringwal uit de Nieuwe Steentijd dateert. Dat de Heimenberg een heiligdom is geweest laat zich afleiden uit de legenden die er rond dit gebied nog in de late Middeleeuwen de ronde deden. Alleen is het vaak moeilijk het christelijke vernis te scheiden van de heidense ondergrond, ook in het geval van Cunera.

Cunera is een heilige over wie niets met zekerheid bekend is. De verhalen over haar spreken elkaar tegen. Zo werd gezegd dat ze deel uitmaakte van de groep van elf maagden (anderen spreken van 11.000!) die in het jaar 337 in

Keulen door de Hunnen werd overvallen. Alle maagden werden gedood, alleen Cunera werd gered door de Friese koning Radboud en meegenomen naar zijn slot op de Heimenberg. Cunera trok zich het lot van de armen aan en deelde vaak brood en andere gaven uit, waardoor ze zeer geliefd was onder het volk. Radbouds vrouw werd jaloers en liet Cunera met haar eigen halsdoek wurgen, maar de gruweldaad kwam uit en met schande beladen ontvluchtte de koningin het slot. Radboud liet Cunera begraven in een heuvel bij Rhenen die nog steeds bekend staat als het Cunerabergje. De naamdag van de heilige Cunera is 12 juni, de dag dat Willibrord volgens de overlevering naar het Cunerabergje ging om haar gebeente te laten opgraven om in de kerk van Rhenen te worden bijgezet. Radboud leefde echter niet in de vierde eeuw en was evenmin een christen. Hij was de laatste grote Friezenkoning die tot zijn dood in 719 het heidendom tegen de oprukkende christelijke Franken heeft verdedigd. Een slot te Rhenen heeft hij nooit bezeten; alleen werd in de mythen rond deze heidenvorst zijn naam wel eens verbonden met die van de legendarische Heimen, die net als Radboud tegen de Franken had gestreden. Ook Cunera heeft duidelijk een heidense oorsprong. Haar naam is Germaans en houdt verband met 'geslacht', zoals nog in het Nederlandse 'kunne', het Latijnse 'cunus' en het Engelse 'cunt' te herkennen is. Ze is naar alle waarschijnlijkheid een plaatselijke vorm van Moeder Aarde, die vruchtbaarheid en overvloed schenkt. Naar we mogen aannemen was haar cultus verbonden met het heidense heiligdom op de Heimenberg en met het heiligdom op het Cunerabergje. De vele wonderen die aan Cunera worden toegeschreven zijn evenzovele gekerstende versies van oudere heidense overleveringen.

In de Middeleeuwen kwamen op 12 juni veel mensen naar Rhenen om het graf van Cunera te bezoeken en deel te nemen aan de Cunera-omgang. De omgang begon bij het Cunerabergje, over de Heimenberg, langs de Rijn naar Elst en weer terug naar Rhenen om daar in de Cunerakerk te eindigen. In de dertiende eeuw werd een grotere kerk gebouwd en in 1531 voorzien van de huidige Cuneratoren. De omgang, een voettocht van 35 km, is door de eeuwen heen populair gebleven, maar werd tijdens de Reformatie, in 1580, zoals vele andere katholieke processies, verboden. De omgang is naar alle waarschijnlijkheid de christelijke versie van een oudere heidense Midzomeromgang.

Sint Vitus (15 juni)

Veel midzomergebruiken zijn verbonden met het feest voor Sint Vitus. Volgens de legenden was hij de zoon van een Siciliaanse edelman, die rond het jaar 303 op twaalfjarige leeftijd om zijn geloof de marteldood stierf. Zoals dat met vrijwel alle heiligen uit de vierde eeuw het geval is, weten we niets met zekerheid over hem. In de loop der eeuwen werden delen van zijn skelet over Europa verspreid. Hier te lande kan de Sint Vituskerk te Naarden bogen op een relikwie dat in 1469 uit Rome werd ontvangen. In Duitsland was zijn cultus in de Middeleeuwen zeer belangrijk. *Veit* was schutspatroon van Saksen en Bohemen en werd in heel Duitsland en de Slavische gebieden vereerd. Hij was een van de veertien Noodhelpers, de groep van heiligen die te allen tijde aangeropen konden worden. Sinds het eind van de dertiende eeuw gold *Veitstag* in delen van Duitsland als *Sonnenwende* en een aantal midzomergebruiken kwam dan ook op deze dag terecht. In feite viel het solstitium in die tijd, zoals gezegd, rond 12 juni, al werd het vrijwel overal nog steeds op 24 juni gevierd. 'Veit scheid't die Zeit,' zei men in Bamberg, d.w.z. Sint Vitus scheidt het lengen van het korter worden der dagen. In Beieren, Schwaben, Oostenrijk en ook elders werden

Veitsfeuer gebrand. Vaak werden hierbij feesten en jaarmarkten gehouden. In Krems, bij Wenen, wierp men tijdens het feest wat voedsel in het vuur, 'für den Veitl'.

Aan Vitus worden deels dezelfde krachten en eigenschappen toegeschreven die men Johannes de Doper toedicht. Johannes is net als Vitus de schutspatroom van mensen die aan epilepsie lijden. Epilepsie werd in Duitsland algemeen *Johanniskrankheit* genoemd. Op Sint-Vitusdag of Sint-Jansdag, net wat plaatselijk gevierd werd, zocht men genezing tegen deze ziekte. Op veel plaatsen droegen epileptici *Veitsbriefe* bij zich, waarop een aan Sint Vitus gericht gebed stond. Ook was in de Middeleeuwen vaak sprake van een dwangmatig dansen waar men onmogelijk mee kon stoppen, wat allerlei uitputtingsverschijnselen gaf. In de dertiende en veertiende eeuw kwam deze zogeheten *Johannistanz* met name in het gebied van Rijn en Moezel voor, terwijl ook in de Nederlanden vele gevallen bekend zijn. Pas op Sint-Jansavond kon men door over het Sint-Jansvuur te springen hiervan genezen worden. Ook kon men de volgende ochtend naakt door de Sint-Jansdauw rollen om te genezen. Deze ziekte werd ook wel *Veitstanz* en hier te lande *Sint-Vitusdans* genoemd, waarvan men dan alleen op Sint-Vitusdag genezen kon worden door over het Sint-Vitusvuur te springen of door te baden in de Sint-Vitusdauw.

Net als Sint-Jansdag was Sint-Vitusdag, waar deze gevierd werd, een moment om te divineren, met name in liefdeszaken. Ook het verrichten van magische handelingen, om het lot een beetje naar je hand te zetten, werd op Vitusdag gedaan. De Sint-Vitusnacht werd gezien als een magisch tijdstip, net als de Sint-Jansnacht. Bij Zwickau zou in de Sint-Vitusnacht een *Katzenveith* rondspoken. Elders bestonden soortgelijke verhalen over bovennatuurlijke wezens die in de Vitusnacht actief waren.

Petrus en Paulus (29 juni)

Op een aantal plaatsen zijn midzomergebruiken gekoppeld aan de naamdag van Petrus en Paulus, waarop beide apostelen volgens de overlevering de marteldood gestorven zijn. Soms worden zowel St Jan als St Pieter en St Paulus gevierd. In Vlaanderen zongen de kinderen bij het inzamelen van brandhout voor het Sint-Jansvuur:

*Hout, hout, timmerhout
Wij komen al om Sint-Janshout,
Geeft eentwat,
En houdt eentwat
Op St Pieter nog eentwat.*

Vaak echter is het Sint-Jansfeest volledig door *Pieter en Pauwel* verdrongen. Bij een inventarisatie die professor Paul de Keyser in 1940 uitvoerde, bleken de Sint-Jansvuren, die tot de zestiende eeuw daar algemeen voorkwamen, in Oost-Vlaanderen zo goed als verdwenen te zijn, terwijl nog op vele plaatsen de St-Pietersvuren werden aangestoken. In het katholieke Zuid-Duitsland en Oostenrijk is hetzelfde verschijnsel merkbaar. De Keyser verklaarde dit in het blad *Volkskunde als een 'contra-reformatorische actie, die in de St. Pietersviering een huldiging van het Pausdom en van het Roomsche beginsel nastreefde, ten koste van den als Protestant aangevoelden St. Johannes den Dooper'*. Petrus, de leider van de apostelen, werd als eerste paus en als stichter van de rooms-katholieke kerk gezien.

Over het algemeen komen de gebruiken op Petrus en Paulus overeen met die op Sint-Jansavond. In delen van Vlaanderen wordt gedanst *onder de rozenhoed*, een kroon van hoepels met rozen en verschillende Sint-Jansbloemen die boven de straat wordt opgehangen.

Old Midsummer Day (5 juli)

Op de Britse eilanden werd nog lang na de invoering van de Gregoriaanse kalender, waarbij de tijdrekening 11 dagen opschoof (zie hoofdstuk 3), plaatselijk Midzomer gevierd op 5 juli. Dit werd dan *Old Midsummer Day* of *Old St John's Day* genoemd. In Whalton (Northumberland) is de Midzomerviering in 1752, bij de invoering van de Gregoriaanse kalender, naar 4 juli verschoven en sindsdien ononderbroken op die datum als *Old Midsummer Eve* gevierd.

De Eikkoning en de Hulstkoning

Vanaf het vroege voorjaar wordt Koning Winter op veel plaatsen weggejaagd, verbrand of in het water gegooid. Het verdrijven van de zomer en de terugkomst van de winter spelen zelden een rol in jaarfeesten. Dat is ook logisch in een agrarische samenleving die voor haar bestaan vooral afhankelijk was van de zomer. Toch werd het feit dat met Midzomer de zon zijn hoogste punt bereikt heeft wel in het feest betrokken. Soms werd dit uitgebeeld door de Eikkoning met de Hulstkoning te laten vechten. In hoofdstuk 6 hebben we hier al kort naar verwezen in het stuk over de strijd tussen winter en zomer. De Eikkoning vertegenwoordigt de groeikracht in de natuur. Na Midzomer rijpt de vegetatie nog wel, maar groeit meestal niet veel verder. De Hulstkoning vertegenwoordigt de afbrekende kracht die ervoor zorgt dat de overloed van de zomer elk jaar weer wordt afgebroken zodat de natuur weer terug kan keren naar haar winterrust. In het door ons gegeven ritueel spelen de Eikkoning en Hulstkoning een actieve rol.

Een Midzomerviering voor deze tijd

Midzomer is net als Midwinter een nieuw begin na een stilstand. Het volksgeloof gaat ervan uit dat voortekenen zich vooral aan het begin van een periode openbaren. Het weer op Sint-Jan is daarom een indicatie voor het weer in de komende periode. Midzomer werd vanouds gezien als een goede tijd om te divineren, om antwoord te krijgen op brandende levensvragen.

Midzomer is ook een tijd om dingen net het zetje te geven dat ze nodig hebben om weer in beweging te komen. Het gaat daarbij eerder om zaken die afgerond worden dan om nieuwe dingen die in ontwikkeling zijn. Midzomer is geen tijd van groei, maar een tijd van rijping. Bedenk wat belangrijk voor je is, maar nog niet tot resultaten heeft geleid. Je hebt misschien verschillende plannen ontworpen en half uitgewerkt. Vraag je af wat het resultaat is dat je wilt bereiken en geef dit vorm in een voorwerp en een handeling. Stel dat je graag jezelf muzikaal wilt uiten en al hebt geprobeerd te zingen, piano te spelen en te trommelen, zonder dat je zelf vindt dat een van die pogingen tot een goed resultaat heeft geleid. Stel dat je trommelen het leukste vindt en je besluit je hierop toe te leggen. Je kunt dan tijdens je Midzomerviering een vuur maken, al is het maar een kaars of waxinelichtje. Dit zet je midden in de Cirkel. Je neemt je trommel of iets dat de trommel vertegenwoordigt, spreekt een wens uit die uitdrukt dat je wilt leren het trommelen te beheersen en springt dan over het vuur. Om de wens extra kracht te geven kun je hem laten rijmen, zodat het een spreuk of spell wordt. Het hoeft geen poëzie te worden, maar hou het simpel. Hoe eenvoudiger,

hoe beter. Zeg bijvoorbeeld: 'Rom bom bom, ik speel de trom.' Daarbij visualiseer je dat je de trommel bespeelt en met dat beeld voor ogen en je trommel of trommelstok in de hand spring je over het vuur. De transformerende kracht van het Midzomervuur zal je dan helpen je die techniek eigen te maken. Belangrijk is dat je het resultaat dat je wilt bereiken duidelijk visualiseert en dat je een handeling verricht om dit op gang te zetten. Het gaat daarbij, zoals gezegd, niet om geheel nieuwe dingen. Als je pas met Midzomer je afvraagt of het misschien leuk zou zijn te leren trommelen, is dit ritueel niet het meest geschikte moment om je wens kracht bij te zetten. Door de afnemende kracht van de zon zal je nieuwe initiatief snel doodbloeden. Alleen wat al volgroeid is kan door de midzomerkracht voltooid worden.

Het maken van een potpourri

Bloemen hebben altijd in heidense rituelen een rol gespeeld. Hun geur, kleur en magische kracht werden al in de Oudheid onderkend. In de vorm van olie, parfum en wierook werden de eigenschappen van bloemen benut, maar ook de bloemen op zich werden gebruikt. De Grieken en Romeinen strooiden bloemen op de vloer tijdens feesten en bruiloften en ook in de tempels. In de Middeleeuwen werden bloemen in veel paleizen op de grond gestrooid, vooral om door hun welriekende eigenschappen andere geuren te overheersen. Tot de achttiende eeuw werden bloemen gestrooid bij openbare aangelegenheden en jaarfeesten. In die tijd ontstond de gewoonte bloemen in schalen of vazen neer te zetten. Dit werd *potpourri* genoemd, naar een Frans woord om een stoofschotel mee aan te duiden.

Met de hieronder gegeven ingrediënten kun je verschillende soorten potpourri's samenstellen om in het midzomerritueel te gebruiken en daarna in huis neer te zetten. Pluk de bloemen en kruiden op een zonnige dag en hang ze in bosjes ondersteboven op een warme plaats te drogen. Bind de bosjes bijeen met een elastiekje of een stukje van een oude panty. Als ze voldoende gedroogd zijn kun je ze voor je potpourri gebruiken. Knip dan de bloemen of het blad van de stengels en handel verder zoals bij het recept is aangegeven. Doe de potpourri in een mooie schaal of mand en hou wat van de mooiste bloemen over om er bovenop te leggen. Je kunt met de potpourri ook zakjes vullen en die bij je postpapier opbergen of in je kleerkast hangen. De meeste bloemen en kruiden kunnen zelf worden geplukt en gedroogd of in gedroogde vorm worden gekocht bij een kruidenwinkel. De aangegeven hoeveelheden verwijzen naar de gedroogde vorm.

Midzomerpotpourri

Je hebt hiervoor nodig:

- 1/4 liter kamille	- 1/2 kaneelstokje
- 1/4 liter goudbloem	- 1 stuk citroenschil
- 1/4 liter citroenmelisse	- 1 theelepel kruidnagels
- 1/4 liter munt	- 1/2 theelepel geraspte nootmuskaat
- 50 gram lavendel	- 3 druppels geraniumolie
- 25 gram rozemarijn	- 2 druppels citroenolie
- 4 eetlepels frankincense	- 1 druppel pepermuntolie

Druppel de oliën op de frankincense en rozemarijn en meng dan alles door elkaar.

Zomerbloemenpotpourri

Je hebt hiervoor nodig:

- $\frac{3}{4}$ liter gemengde zomerbloemen (kun je zelf plukken of kopen en drogen)
- $\frac{1}{4}$ liter munt
- $\frac{1}{4}$ liter citroenkruid
- 4 eetlepels benzoin
- 2 theelepels kaneelpoeder
- $\frac{1}{2}$ theelepel piment
- 3 druppels rozenhoutolie
- 3 druppels anjerolie
- 3 druppels lavendelolie

Druppel de olie op de benzoin (benzoë-oplossing), kaneelpoeder en piment. Roer goed door elkaar en meng dan met de rest van de kruiden en bloemen.

Groene potpourri

Je hebt hiervoor nodig:

- $\frac{1}{2}$ liter toppen van jeneverbes, conifeer, den of spar (kun je zelf plukken en drogen)
- $\frac{1}{4}$ liter citroenkruid
- $\frac{1}{4}$ liter lievevrouwebedstro
- 25 gr rozemarijn
- 4 eetlepels mirre
- 4 druppels dennenolie
- 2 druppels rozemarijnolie
- 4 druppels citroenolie

Doe de drie oliën bij de rozemarijn en de mirre en meng dan alles door elkaar.

Negenderlei bloemenkrans

Met de kruiden voor de negenderlei wierook (zie onder) kun je ook een negenderlei krans voor op je hoofd maken. In hoofdstuk 9 is het maken van een dergelijke krans uiteengezet. In hoofdstuk 7 worden voor het negenderlei reinigingskruid nog andere kruiden genoemd die je hiervoor kunt nemen.

Midzomerkrans van bijvoet

Bij het Midzomerfeest past ook goed een simpele krans van bijvoet, die je op dezelfde manier als de negenderlei bloemenkrans kunt maken.

Eikkranen en hulstkrans

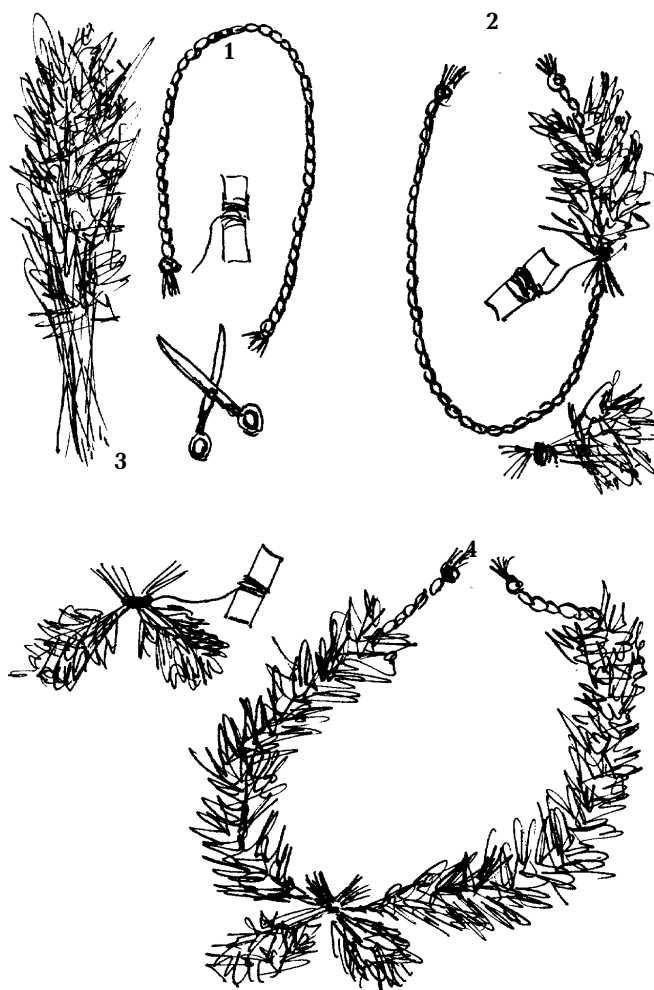
Als je in het ritueel een Eikkoning en Hulstkoning laat optreden, kun je een krans voor ze maken. De krans voor de Eikkoning kun je maken met takjes en bladeren van wintereik of zomereik. Als je voor de Hulstkoning een krans van hulstbladeren maakt is het zaak op te passen dat deze niet in het hoofd prikt. Je kunt hulstbladeren nemen zonder scherpe punten of oppassen dat de bladeren aan de buitenkant zitten. Ook een goede oplossing is de krans te maken van zijdebladeren, die met name tegen Kerstmis wel te koop zijn.

Midzomergordel

Met bijvoet kun je een traditionele midzomergordel maken die je tijdens het ritueel kunt dragen en daarna in je kamer kunt ophangen. Pluk een flinke bos bijvoet. Zet deze een nacht in een emmer met water. De stelen zuigen zich dan vol en de gordel blijft langer fris. Je hebt verder nog nodig bloemistendraad, een schaar en een soepel koord (gekocht of zelf gedraaid van katoen nr 8; lengte \pm 1.30 m). (Zie de afbeelding op p. 177.)

Bind eerst een flinke hoeveelheid kleine bosjes met het draad (figuur 2). Je

knipt hiervoor de zijtakjes van de steel af en doet de top hierbij. Eén stengel levert als regel voldoende materiaal voor 1 bosje. Begin nu \pm 20 cm van het eind van het koord af met het vastbinden van het eerste bosje. Leg de andere hier dakpansgewijs overheen en ga door tot het midden van het koord (figuur 3). Bind daarna de andere kant op dezelfde manier. Bind ten slotte twee bosjes kruiselings vast op het midden (figuur 4).

Het maken van een midzomergordel.

Figuur 1: Een bos bijvoet en de materialen voor een gordel. Figuur 2: Het binden van bosjes bijvoet op het koord. Figuur 3: Twee kruiselings gebonden bosjes bijvoet. Figuur 4: De kruiselings gebonden bosjes op het midden van de gordel gebonden.

Negenderlei kruidenwegge

De kruiden die in het Sint-Jansfeest zo'n grote rol spelen worden ook gebruikt om koeken of broden mee te bakken. In Tirol en de streek rond Salzburg werden drieërlei, zevenderlei of negenderlei koeken gebakken met evenzovele smakelijke en geneeskrachtige kruiden. Weggen werden in Duitsland op een aantal plaatsen met Midzomer in de rivier gegooid, naar men zei als offer aan de *Wassermann*, die er dan voor zou zorgen dat je het hele jaar niet zou verdrinken. Om een negenderlei kruidenwegge te maken kun je het recept van het Samhain vlechtbrood (zie hoofdstuk 5) gebruiken, maar dan met melk in plaats van karnemelk en witte bloem in plaats van volkorenmeel. Voeg gelijk met de gist en de suiker de volgende gedroogde kruiden toe:

- 2 theelepels tijm
- 2 theelepels rozemarijn
- 1 theelepel peterselie
- 1 theelepel kervel
- 1 theelepel marjoraan
- 2¹/₂ theelepel dragon
- 2¹/₂ theelepel salie
- 1/4 theelepel gemalen laurierblad
- 1 teentje fijngeperste knoflook

In plaats van de gedroogde kruiden kun je ook verse kruiden nemen. Je moet dan wel de hoeveelheden naar smaak aanpassen. Vorm het deeg tot een langwerpige brood, een zogenaamde wegge. Handel verder zoals bij het Samhain vlechtbrood is aangegeven. In traditionele recepten worden soms deels andere kruiden gegeven. Dit is afhankelijk van de plaatselijk gangbare kruiden en de per streek verschillende smaak.

Margrietbrood

Midzomer is een bloemenfeest, waarvoor je een brood in de vorm van een margriet kunt bakken. Je hebt hiervoor nodig:

- 250 gr bloem
- 1¹/₄ dl melk
- zakje gist of 30 gr verse gist
- 10 gram suiker
- 50 gram boter
- 1 eetlepel zout
- 150 gram krenten
- 150 gram rozijnen
- 50 gr zonnebloempitten
- eventueel 1 ei (zie bijlage 4)

Maak een gistdeeg en laat dit rijzen. Meng de vulling erdoor en kneed weer goed. Neem een klein gedeelte van het deeg en vorm hiervan een bolletje. Maak van de rest een rond, plat brood en snij dit in acht punten, maar snij niet helemaal door tot het midden. Draai elke punt een kwartslag, zodat de snijkanten boven liggen. Duw de punten een beetje plat (zie eerste foto margrietbrood). Maak het bolletje nat met water en duw dit op het midden. Dit vormt het hart van de bloem (zie tweede foto). Laat het deeg weer rijzen. Verwarm de oven voor tot 180°C en bak het brood in 30 minuten. Laat het buiten de oven op een rooster uitdampen en afkoelen (derde foto).

Klaverbloemsalade

Je hebt hiervoor nodig:

- 1/8 liter verse rode klaverbloemen
- 1/4 liter klaverblaadjes zonder stengel
- 200 gram zilvervliesrijst
- 50 gram zonnebloempitten
- 2 hardgekookte eieren
- 5 eetlepels olijfolie
- 3 eetlepels citroensap
- 3 eetlepels sinaasappelsap
- 1 eetlepel mosterd
- 2 eetlepels fijngehakte verse munt

Kook de rijst gaar. Hak de eieren fijn. Klop een sausje van de rest van de ingrediënten en roer dit door de rijst. Doe de blaadjes van de klaver erdoor. Pluk de bloemen van de klaver uit elkaar en strooi dit als garnering over de salade. Rooster de zonnebloempitten in een koekenpan, laat ze afkoelen en strooi ze over de salade.

Honingkoekjes

Je hebt nodig:

- 210 gram bloem
- 100 gram klaverhoning
- 150 gram boter
- snufje zout
- wat rozijnen
- 1 losgeklopt ei

Doe de bloem in een kom. Snij de boter in kleine stukjes tot de grootte van een erwten en doe deze door de bloem. Voeg de klaverhoning en het zout toe en kneed dit snel tot een stevige massa. Vorm een rol van het deeg en verpak dit in folie. Laat dit minstens een half uur in de koelkast opstijven. Snij plakjes van het deeg en snij of steek hier bloemvormen van. Leg ze op een ingevette bakplaat met voldoende tussenruimte. Doe wat rozijnen als hartje in het midden en bestrijk de koekjes met losgeklopt ei. Bak de koekjes in een voorverwarmde oven op 175°C in ± 15 minuten. Neem de koekjes van de bakplaat en laat ze op een plank of rooster afkoelen.

Rode klaverwijn

Je hebt hiervoor nodig:

- 3 1/2 liter water
- 2 liter rode klaverbloemen zonder blad
- 3 citroenen
- 3 sinaasappels
- 1 kg suiker
- 1 kleine pot klaverhoning
- 1 theelepel voedingszout
- giststarter
- sulfiet

Maak twee dagen van tevoren een giststarter. Doe de klaver in een schone emmer of grote pan. Breng het water aan de kook en los de suiker en de honing hierin op. Gooi dit over de bloemen. Rasp de citroenen en de sinaasappels en pers ze daarna uit. Doe dit bij het mengsel van bloemen en suiker. Als alles voldoende is afgekoeld kun je de giststarter erbij doen. Dek af met een schone theedoek. Roer vijf dagen lang driemaal daags. Maak daarna een 5-literfles schoon met heet water en een sulfietoplossing. Zeef het mengsel en doe het in de 5-literfles. Vul bij met schoon gekookt water. Doe het waterslot erop en handel verder als gebruikelijk (zie bijlage 2).

Midzomerthee

Pluk gelijke delen pepermunt, brandnetel, citroenmelisse en doe er een klein beetje lavendel, kamille en roos bij. Zet thee van de versgeplukte of gedroogde kruiden. Je kunt deze thee bijvoorbeeld vóór het ritueel drinken.

Muntsiroop

Voor 1 liter muntsiroop heb je nodig:

- 1/2 liter water
- bosje verse munt
- 1 kg suiker
- 1 uitgeperste citroen
- 1 uitgeperste sinaasappel

Breng 1/4 liter water aan de kook. Was de munt, schud het water eruit, leg de munt in een schaal of pan. Giet het kokende water erover. Laat alles afgedekt drie dagen staan. Zeef dan de munt eruit en laat het goed uitlekken. Breng weer 1/4 liter water aan de kook, los de suiker erin op en laat het afkoelen. Doe het citroensap erbij en vervolgens het muntaftreksel. Spoel flessen om met hete soda en doe de siroop hierin. Sluit de flessen goed af. Als je een groene kleur wilt kun je groene (of gele + blauwe) voedingskleurstof toevoegen. Naar smaak met bronwater aanlengen. Serveer met ijs en takje munt of citroenschijfjes.

Vlierbloesemsiroop

Je hebt hiervoor nodig:

- 1 kg suiker
- 1/2 liter water
- 25 vlierbloesemschermen
- 1 citroen
- 20 gram citroenzuur

Doe de suiker met het water in een pan en breng dit aan de kook. Doe de in schijfjes gesneden citroen (met schil) en het citroenzuur erbij. Roer tot de suiker is opgelost. Giet dit over de vlierbloesemschermen. Dek het af en laat het 2 dagen staan. Zeef dit en doe het in met soda schoongemaakte flessen, die je goed afsluit. Naar smaak met bronwater aanlengen. Serveer met ijs en bijvoorbeeld een bloementrosje.

Negenderlei wierook

Het belang van het negenderlei kruid hebben we al verschillende malen aangeroerd. Het gaat altijd om kruiden die plaatselijk voorkomen en waaraan een magische of medicinale kracht wordt toegeschreven. Voor de wierook kun je nemen 1/4 theelepel venkelzaad, bijvoet, peterselie, grote weegbree, brandnetel, vlierbloesem en duizendblad; 1/2 theelepel tijm en kamille en 1 theelepel frankincense.

Midzomerwierook

Voeg aan 1/2 eetlepel van de basiswierook (zie bijlage 1) 1 theelepel gedroogd hulstblad en 1 theelepel gedroogd eikenblad toe.

Versiering van de ruimte

Midzomer is bij uitstek een bloemenfeest. Veel bloemen kun je gewoon langs de kant van weg of sloot plukken. Je kunt bloemenslingers maken volgens de door ons beschreven methode om een midzomergordel van bijvoet te maken. Je kunt een potpourri maken en neerzetten. Je kunt bloemen in een vaas zetten, neerleggen of op de grond strooien. Je kunt voor het ritueel een Cirkel van bloemen

leggen. Als je Midzomer buiten viert, zoals in ons ritueel is aangegeven, kun je de versiering bij de omgeving aanpassen.

Vorbereiding voor het ritueel

Het ritueel wordt buiten, bij voorkeur in een bos, gehouden. Dat past o.i. het beste bij het jaargetijde en de aard van het ritueel. Er is een open plek, groot genoeg voor de Cirkel. In het Noorden staat een altaar. Hierop bevinden zich:

- een waxinelichtje voor de Godin en een voor de God
- een klankschaal
- een steen
- een staf
- een wierookvat
- een kom water
- een kom zout
- evenveel korenaren als er aanwezig zijn.

Er is klaverwijn, moerasspireawijn of een andere wijn naar keuze. Verder is er een negenderlei kruidenwegge, een margrietbrood of koekjes. Er is een berentak aanwezig of deze wordt voordat het ritueel begint afgesneden.

Het ritueel

PS en P zijn de priesteres en priester die het ritueel leiden. De Cirkel wordt getrokken volgens het basisritueel. In hoofdstuk 4 is een variant voor buitenrituelen uitgewerkt. Twee personen, die de Eikkoning en de Hulstkoning uitbeelden, zijn nog niet aanwezig. PS en P staan in het Noorden. PS zegt:

Vandaag vieren wij het feest van Midzomer, de langste dag van het jaar, waarin de krachten van licht, warmte, leven en liefde de overhand hebben. Het is een tijd van vreugde, van groei en blijdschap. Een tijd ook van dankbaarheid aan Haar die altijd bij ons is; aan Haar die ons haar lichaam geeft als een plaats om te wonen; dankbaarheid aan Haar bij wie al wat leeft begint en tot wie al wat leeft terugkeert; onze Moeder met vele namen en titels.

Iedereen geeft elkaar de hand en chant:

*Isis, Astarte, Diana, Hecate
Demeter, Kali, Inanna*

*We are the old people, we are the new people
We are the same people, stronger than before*

*Isis, Astarte, Diana, Hecate
Demeter, Kali, Inanna*

Na de chant zegt PS:

Onze Moeder, in welke gedaante ze zich ook aan ons voordoet, is altijd bij ons, maar vandaag vieren we dat ook de God in ons midden is, in de vorm van het koren dat op de akkers staat en dat ons ook dit jaar zoals altijd voedsel zal verschaffen.

Ze loopt naar het altaar en pakt de korenaren in haar linkerhand. Met haar linker- en zijn rechterarm vormen PS en P een poort in het Noorden. Ze houden de korenaren tussen hun in elkaar gevouwen handen. P zegt:

Ieder die door de poort van het Noorden wil gaan om de gaven van de God en de Godin in ontvangst te nemen, moet een wens voor de aarde kenbaar maken.

Elke man die zijn wens uitspreekt, krijgt van PS een aar en een kus, waarna hij door de poort gaat en deosil rond de Cirkel loopt. Elke vrouw krijgt van P een aar en een kus. Als de laatste persoon door de poort is wordt door PS de klankschaal geslagen. Hierop komt de Eikkoning de Cirkel in. Hij heeft eikentakken op zijn hoofd en is in het wit gekleed. Om zijn middel heeft hij een koord waarin evenveel eikentakken zijn gestoken als er aanwezigen zijn. De Eikkoning zegt:

Ik ben het licht en de levenskracht die elk jaar opnieuw de natuur wakker schudt uit haar winterslaap; de zaden doet ontkiemen; de stengels doet groeien; het koren doet rijpen. Zonder mij is er geen graan, geen groente, geen bloemen, geen dieren, geen leven. Wie van de vruchten van de aarde wil delen, moet mij eer bewijzen.

Hij blijft midden in de Cirkel staan. PS loopt op hem toe en zegt:

Wij zijn blij met Uw aanwezigheid onder ons en scharen ons onvoorwaardelijk achter de krachten van licht en leven.

De Eikkoning geeft haar een eikentak. P loopt naar de Eikkoning en zegt:

Ik schaar mij achter de krachten van licht en leven.

De Eikkoning geeft hem een eikentak. Wie dat wil loopt op hem toe en herhaalt de tekst 'Ik schaar mij achter de krachten van licht en leven' en krijgt een eikentak. Als iedereen een tak heeft, wordt er rondgedanst terwijl een gedeelte uit Kipling's *A Tree Song* gezongen wordt, namelijk:

*Oh, do not tell the priest of our plight
Or he would call it a sin;
But we've been out in the woods all night,
A-conjuring summer in!*

*Sing Oak, and Ash and Thorn, good Sirs,
All on a Midsummer's Morn
Surely we sing of no little thing,
In Oak and Ash and Thorn!*

*And we bring you news by word of mouth
Good news for cattle and corn,
Now is the sun come up from the South
With Oak, and Ash, and Thorn!*

*Sing Oak, and Ash and Thorn, good Sirs,
All on a Midsummer's Morn
Surely we sing of no little thing,
In Oak and Ash and Thorn!*

Het refrein wordt enkele malen herhaald. Terwijl de chant aan de gang is, komt de Hulstkoning de Cirkel in. Hij draagt een kroon van hulstbladeren en is in het zwart gekleed. Een hulsttak is onder het koord van zijn gewaad gestoken. Hij heeft een trommel waarop hij hard slaat, dwars door *A Tree Song* heen. De chant breekt af en iedereen kijkt naar de Hulstkoning, die in het midden blijft staan, de Cirkel rondkijkt en als het stil is met luide stem zegt:

Ik ben de tijdloze stilte; de diepe duisternis, waarin alles wat beweegt tot rust komt. Zonder mij zullen zaden verdorren; zonder mij zal de aarde verschroeien en onvruchtbaar worden. Wie van de vruchten van de aarde wil delen, moet mij eer bewijzen.

PS loopt naar hem toe en zegt:

Wij zijn blij met Uw aanwezigheid onder ons en scharen ons achter U. Er is geen licht zonder duisternis, geen groei zonder afbraak.

Ze houdt de Hulstkoning een korenaar en de van de Eikkoning gekregen eikentak voor. De Hulstkoning neemt de eikentak van haar over. Terwijl hij de tak doorknakt, zegt hij:

Er is geen licht zonder duisternis.

Hij neemt de korenaar van haar over en knakt de stengel, terwijl hij zegt:

Er is geen groei zonder afbraak.

Hij geeft de geknakte tak en aar terug, breekt een hulstblad van zijn tak en drukt het in haar hand terwijl hij zegt:

Elk leven begint en eindigt met de dood. Elke dag begint en eindigt met de nacht.

P loopt naar hem toe en biedt hem een korenaar en zijn eikentak aan. De Hulstkoning knakt de eikentak terwijl hij zegt:

Er is geen licht zonder duisternis.

Dan knakt hij de korenaar en zegt:

Er is geen groei zonder afbraak.

Hij geeft P een hulstblad. Ditzelfde herhaalt hij voor alle aanwezigen die naar hem toekomen: hij knakt de eikentak en de korenaar en geeft ze een hulstblad. Ten slotte staat de Eikkoning voor hem. Hij heeft een eikentak in zijn hand. De Hulstkoning steekt zijn hand uit om de tak van hem over te nemen. De Eik-

koning doet of hij de tak wil geven, maar op het laatste moment haalt hij uit en slaat de Hulstkoning met de tak op zijn vingers. De Eikkoning zegt:

Ik ben het licht en de levenskracht. Niemand kan mij breken zonder zichzelf te vernietigen.

De Hulstkoning zegt:

Je tijd is voorbij, je uur is gekomen. Jouw licht zal in mijn duisternis vallen.

Ze rollen vechtend over de grond. De Eikkoning verliest de strijd en als hij niet meer beweegt, staat de Hulstkoning op. Hij raapt de eikentak op, knakt hem doormidden en legt hem op de Eikkoning. PS en P lopen samen naar de Eikkoning en leggen hun eikentak en korenaar op hem neer. Alle anderen volgen dit voorbeeld en begraven de Eikkoning onder hun takken en aren. PS zegt:

Er is geen licht zonder duisternis; geen groei zonder afbraak; geen oogst zonder offer. Laten we Hem die ons zijn leven gegeven heeft, op gepaste wijze eren.

PS en P zetten *A Tree Song* in, maar ditmaal heel langzaam en plechtig, als een requiem voor de Eikkoning. Terwijl ze zingen en deosil rondlopen, komt de Eikkoning overeind. Hij raapt alle geknakte aren op en houdt ze als een bosje in zijn hand. Terwijl het zingen en dansen geleidelijk aan sneller en vrolijker worden, begint de Eikkoning mee te dansen. Als dat mogelijk is, wordt daarbij over een vuur gesprongen. De laatste regels worden herhaald tot PS het lied afbreekt. Iedereen gaat in een kring zitten. PS zegt:

Ga gemakkelijk zitten. Sluit je ogen en ontspan je. Haal een paar keer diep adem. Vul je longen en je buik met lucht. Hou je adem een paar seconden vast en laat hem dan rustig ontsnappen. Ontspan je bij het uitademen.

Het is een warme zomeravond. Je ligt in bed, maar je kunt de slaap niet vatten. Je hebt het dek al van je afgegooid, maar nog steeds is het warm en benauwd. Het gordijn is halfopen, maar het waait niet en het open raam erachter brengt geen verkoeling. Je puft en staart in de schemering naar het plafond. Dan sluit je je ogen maar weer en haalt een paar keer diep adem. Je wordt loom en zweverig, maar op het moment dat je jezelf voelt wegglijden, zie je een vaag lichtschijnsel. Je opent je ogen en ziet nog net het licht achter het open raam verdwijnen.

Je gaat zitten, wrijft je open uit en loopt naar het raam. Verbaasd kijk je naar buiten. Je ziet een grote tuin - of is het een bos? Een eikenboom staat niet ver van het huis en een van zijn takken is zo dichtbij dat je de bladeren kunt pakken. Je kunt je niet herinneren die boom ooit gezien te hebben en ook de rest van de tuin komt je niet bekend voor. Je draait je om en kijkt nog eens de kamer rond. Ja, het is wel degelijk je eigen kamer: je eigen bed, hetzelfde behang, dezelfde dingen aan de muren, maar die tuin dan...

Je voelt een duwtje in je rug en geschrokken draai je je om. Het is de tak van de eikenboom, die door het open raam naar binnen steekt. Terwijl je ernaar

kijkt, zie je de tak groeien en verder naar binnen komen. Ongelovig schud je je hoofd. Dat kan toch niet!? Je steekt je hand uit en betast de bladeren en de stam, maar ze zijn er echt. Ineens dringt tot je door dat je muziek hoort en nieuwsgierig open je het raam nog verder en steekt je hoofd naar buiten. Nu hoor je de muziek nog veel duidelijker: trommels en fluiten en een of ander raspnd geluid, als van een ratelaar of een groep krekels. De muziek is wild en meeslepend en ongemerkt begin je mee te dansen. Vreemd genoeg begint de eikentak ook mee te deinen en zonder dat je erbij nadenkt pak je hem en laat je je meevoeren door die muziek. Je sluit je ogen en voelt jezelf zweven, dan word je meegetrokken, het raam door. Op de maat van de muziek zweef je door de lucht. Je ziet de tuin in de diepte onder je liggen, maar het is net of je geen enkel gewicht hebt en je bent niet bang te vallen. Je houdt je stevig aan de tak vast en als een wapperend lint vlieg je door de lucht. Je ziet dat de boom nog steeds groeit. Het huis waaruit je bent gekomen ligt ver, ver in de diepte onder je.

Ineens word je je bewust van de zon die schuin boven je aan de hemel staat te branden. Wat is hij groot! En wat een hitte straalt hij uit! Je hoort nog steeds de muziek en je wordt onophoudelijk door hetzelfde ritme meegesleept, maar je voelt dat je alsmaar dicht en dicht naar die brandende zon toe gedreven wordt. De hitte maakt je duizelig. Lichtflitsen met felle kleuren tollen om je heen. Je vergeet de eikentak vast te houden en als je eraan denkt, voel je hem door je vingers glippen, maar je wordt nu gedragen door het licht en je geeft je eraan over. Je zweeft door de ruimte op de klanken van de muziek. Je hoeft nergens naartoe, niets te doen, je bent vrij.

In de verte zie je een blauw en rood lichtschijnsel, veel feller en intenser dan de toch al lichte achtergrond, dat langzaam in jouw richting komt. Je houdt je handen voor je gezicht en knijpt je ogen iets dicht om ze aan het felle licht te laten wennen. Naarmate het dichterbij komt zie je dat het licht de vorm van een menselijke gestalte heeft, maar veel ijler en beweeglijker. Het wezen steekt een hand naar je toe met daarop een doosje.

'Wees niet bang,' hoor je een stem zeggen. 'In dit doosje zit de vervulling van je liefste wens. Denk er goed over na wat die wens is voordat je het opent, want je kunt dat later niet meer veranderen. Wel kun je af en toe terugkomen naar deze plaats en een blik in het doosje werpen om te zien of je wens al in vervulling is gegaan. Het enige dat je hoeft te doen is je ogen te sluiten en aan het doosje te denken. Het zal altijd naar je toekomen, ook als je eraan twijfelt of je wens ooit werkelijkheid zal worden.'

Aarzelend steek je je hand uit en het doosje wordt erin gelegd. Je sluit je ogen en denkt na over wat je diepste wens is. Dan open je het doosje en kijkt erin...

Als je lang genoeg in het doosje hebt gekeken, doe je het dicht en kijkt voor je uit. Het lichtwezen is er nog steeds en steekt een hand naar je uit. Je legt het doosje erin, waarna het wezen opstijgt en in de verte verdwijnt.

Je merkt dat je begint te bewegen. Langzaam, heel langzaam draai je rond in een cirkel van licht. Je ziet de aarde onder je opdoemen en groter, almaar groter worden. Je ziet een rivier, bomen, huizen. Je ziet je eigen huis onder je

heel langzaam dichterbij komen. Je ziet het open raam van je kamer en als je je hand uitsteekt kun je de vensterbank pakken, zweeft naar binnen en belandt zacht op de grond, waar je een moment blijft liggen om weer tot jezelf te komen.

Je bereidt je erop voor in je eigen tempo weer terug te komen op deze plek in het bos. Je voelt je ontspannen en uitgerust en je denkt nog even aan de wens die je hebt gedaan. Je opent je ogen, kijkt om je heen en rekt je eens uit.

PS pakt een beker wijn en de kruidenwegge, het margrietbrood of de schaal koekjes en zegt:

Ik zegen deze wijn en dit voedsel uit naam van de Oude Goden.

Ze brengt een plengoffer in het midden van de Cirkel, drinkt van de wijn en geeft de beker met een kus aan P, waarbij ze zegt:

Blessed be!

P drinkt van de wijn en geeft de beker met een kus en de wens 'Blessed be!' aan de vrouw die links van hen staat. De vrouw drinkt van de wijn en geeft de beker door. Zo gaat de beker de Cirkel rond. De laatste die drinkt offert wat wijn buiten de Cirkel in de vier windrichtingen. Daarna verkruimelt PS een plakje wegge, brood of een koekje midden in de Cirkel, geeft P een koekje, neemt er zelf ook een en geeft de schaal door aan de persoon links van zich. De laatste die een koekje neemt offert ook een koekje in de vier windrichtingen. Hierna wordt de Cirkel op de gebruikelijke wijze voor buitenrituelen (zie hoofdstuk 4) afgesloten.

11 Het Oogstfeest (Lammas)

Tussen Midzomer en de herfstequinox werd door alle Indo-Europese stammen een Oogstfeest gevierd. Door moderne heidenen wordt dit vaak als een Keltisch feest beschouwd, *Lammas* of *Lughnasa* genoemd en gevierd op 1 augustus. In werkelijkheid werd het Keltische feest meestal half juli begonnen en half augustus afgesloten. Ook de Germanen, Slaven en Scandinavische volkeren vierden in die periode een vergelijkbaar feest.

De essentie van het Oogstfeest

De graanoogst was vanouds een opeenvolging van religieuze handelingen. De hiermee verbonden rituelen en feesten waren van het hoogste belang voor de gemeenschap. Hierbij speelden zowel persoonlijke krachten (God en Godin) als onpersoonlijke krachten (numen of macht) een rol. Moeder Aarde en de Vegetatiegod vormen in de religie van de Steentijd een polariteit waaruit al het leven voortkomt. De God bevrucht Moeder Aarde en de daaruit voortkomende vegetatie is hun kind, een jongere uitvoering van de God. Tijdens de oogst sterft de God, maar hij wordt herboren in het zaad waarmee de aarde het volgend jaar opnieuw wordt bevrucht. Bij de oogst is het de mens die de dood van de God veroorzaakt. Daarom moeten bepaalde handelingen verricht worden om niet voor deze overmoed gestraft te worden en ervoor te zorgen dat de levenskracht van de vegetatie niet verdwijnt, maar wordt bewaard en overgedragen op de nieuwe vegetatie van het komend jaar. Deze handelingen vormen de essentie van het Oogstfeest.

Van kracht tot God

De onpersoonlijke levenskracht, die de Romeinen numen en de Germanen macht of kracht noemden, werd geacht in elke graankorrel aanwezig te zijn. Het opwekken, bewaren en overdragen van deze kracht was een zaak van levensbelang voor de gemeenschap. Voor een gewoon mens werd het zonder de hulp van de Goden ondoenlijk geacht deze magische en mysterieuze kracht te beheersen. Binnen het *magisch universum*, het oudste door Edward Harrison onderscheiden *masker* dat de mensheid in de Oude Steentijd over de werkelijkheid plaatste (zie hoofdstuk 2), was de onpersoonlijke kracht, die in levende en levenloze materie huist, afdoende om het universum te verklaren. Naarmate de mensheid zich verder losmaakte van het magische wereldbeeld werd in toeneemende mate het universum verklaard door de inwerking van Goden, Godinnen en andere persoonlijke wezens op de materie. De ontwikkeling van dit wereldbeeld, zo'n 5000 jaar geleden, door Harrison het *mythisch universum* genoemd, liep parallel aan de opkomst van landbouw en veeteelt als belangrijkste middelen van bestaan.

Oogstgebruiken door de eeuwen heen tonen een mengeling van een magische en een mythische wereldvisie. Enerzijds is het oeroude geloof in de alom tegenwoordige, onpersoonlijke kracht nooit verdwenen; anderzijds worden Goden, Godinnen en andere wezens vereerd die de oogst kunnen beïnvloeden en daarom overvloed of hongersnood kunnen brengen. De Goden kunnen worden gezien als de persoonlijke krachten die het onpersoonlijke numen van de vegetatie activeren en overdragen.

De oude en de jonge God

In de mythen van de Indo-Europese volkeren werd het wonder van de jaarlijkse cyclus van de natuur vaak beschreven als het samengaan van de Aardmoeder en de Vegetatiegod. De vegetatie is de jaarlijkse vrucht van hun eenwording. Omdat de vegetatie het kind van de God en de Godin is en tegelijk het zaad bevat voor de vegetatie van het volgend jaar, is in mythen vaak sprake van twee Goden, die de geliefde van Moeder Aarde en haar kind vertegenwoordigen. De oude God wordt gedood als de vegetatie wordt geoogst, maar hij leeft voort in het zaad waaruit de vegetatie voor het volgend jaar zal ontspruiten. Het doden van de oude God door de mens is een noodzakelijke handeling, die echter niet zonder gevaren is. Alleen door de oogst te plaatsen binnen het kader van een opeenvolging van rituele handelingen kan de vegetatie ongestraft worden geoogst.

Demeter en Persephone

Soms werd de vegetatie niet als een God gezien, maar als een Godin. In Griekenland was Demeter de Godin van het graan, dat ze als geschenk aan de mensheid liet ontspruiten. Ze werd afgebeeld met drie graanhalmen in haar hand. In het graan op de velden zag men Demeter en haar dochter, Persephone, ook wel Kore (jonge vrouw) genoemd. Deze naam is afgeleid van de Indo-Europese wortel *ger (rijpen of groeien), waartoe ook *koren* en *graan* te herleiden zijn. In mythen werd verteld hoe Hades of Plutos, de broer van Zeus en heerser over de onderwereld, Persephone ontvoerde naar zijn rijk en haar door middel van een list dwong daar jaarlijks enige tijd door te brengen. Het is een metafoor waarbij Persephone en Demeter het rijpende graan vertegenwoordigen. Op afbeeldingen zijn moeder en dochter meestal niet of nauwelijks van elkaar te onderscheiden. Wie het graan maaide sneed in zekere zin de ledematen van de Godin en die van haar dochter af. Als dank en zoenoffer werden de eerste halmen aan Demeter aangeboden in de aan deze Godin gewijde tempels. Demeter werd ook vereerd als de Godin van vruchten, groenten en ooft.

De Griekse Vegetatiegod

De Vegetatiegod was in Griekenland nog wel aanwezig, maar werd niet of niet meer met het graan vereenzelvigd. Niet openlijk tenminste. In de oudste mythen, beschreven door Homeros (*Odyssee*, V, p. 125) en Hesiodus (*Theogonia* p. 969-76), verenigde Demeter zich op de driemaal omgeploegde akker met Iasion (zie hoofdstuk 7) en de vrucht van hun eenwording was Plutos. De rol van Plutos als Vegetatiegod verdween later naar de achtergrond en ten slotte was hij alleen nog de Heer van de Onderwereld. In de Eleusinische Mysteryën werd wel onthuld voor de ingewijden hoe de sterke Godin (Demeter) de sterke God (het graan) baarde (zie *De kringloop van het leven*, p. 53-54). Een andere verschijningsvorm van de Griekse Vegetatiegod, Dionysos, werd later alleen nog met de druivenoogst verbonden, hoewel hij oorspronkelijk ook betrekking had op de overige vegetatie.

Ceres, Liber en Libera

Ook door de Romeinen werd het graan vereenzelvigd met een Godin, Ceres (zie hoofdstuk 9). Brood werd door de Romeinen *munera cerealia* (geschenk van Ceres) genoemd. In 493 v.Chr. werd na een hongersnood het orakel van de Sibylle van Cuma geraadpleegd. Op advies van de Sibylle werd de cultus van Demeter in Rome geïntroduceerd. Ceres, Liber en Libera kregen een tempel bij

de Aventijn. Liber was een inheemse Vegetatiegod. Libera was de dochter van Ceres en Liber. De Liberalia op 17 maart (zie hoofdstuk 8) werden ter ere van deze Godin gehouden. Hoewel ze inheems waren op het Italiaanse schiereiland en een eigen cultus moeten hebben gehad, werden Ceres, Liber en Libera al snel overschaduwd door Griekse voorbeelden. Ceres werd gelijkgesteld aan Demeter, Libera aan Persephone en de Griekse verhalen over Demeter en haar dochter werden op Ceres en Libera overgebracht. Ceres werd, net als Demeter en later de Maagd Maria, met drie graanhalmen in de hand afgebeeld. In plaats van Libera werd de dochter van Ceres ook wel Proserpina genoemd, afgeleid van het Griekse Persephone. Liber werd door de Romeinen vaak gelijkgesteld aan Dionysos, waardoor deze God het karakter van Wijngod kreeg, die de oudere Vegetatiegod overschaduwde. Ook voor de Romeinen was het graan daarmee een manifestatie van de Graangodin en haar dochter, waarbij de God op de achtergrond was geraakt.

Van Graangod(in) tot demon

In de vroege Middeleeuwen werden heidense oogstgebruiken waar mogelijk verboden of gekerstend. De Maagd Maria nam de plaats van de Romeinse Graangodin in. Wat niet op Maria betrokken kon worden werd toegeschreven aan demonen, die met de Duivel in verbinding zouden staan. Het werd als een doodzonde gezien om heidense oogstgebruiken in ere te houden. De graandemon werd een wezen om bang voor te zijn, een boeman waarvoor de kinderen gewaarschuwd werden. Toch lieten de Graangod en de Graangodin zich niet zonder meer verdrijven. In oogstgebruiken die vanaf de Middeleeuwen zijn opgetekend werd het laatste graan vaak *de Oude Vrouw*, *Arenmoeder* of *Korenmoeder* genoemd, soms ook de *Korenmaagd*. Ook de Graangod bleef in oogstgebruiken een rol spelen, vermomd als *de Oude Man*, *de Roggeman*, *de Tarweman*, *de Oogstman* en dergelijke benamingen.

Wodan en Vrouw Holle

In zijn *Deutsche Mythologie* toont Jakob Grimm aan dat Wodan voor de Germanen met de vruchtbaarheid van de akker en ook met de oogst verbonden was. De mythen en gebruiken met betrekking tot de cyclus van zaaien en oogsten werden echter meest in de late Middeleeuwen en soms pas in de negentiende eeuw opgeschreven. Tegen die tijd waren hun oorspronkelijke vorm en betekenis meestal niet meer te achterhalen. Binnen het christendom waren Germaanse Goden, Godinnen en andere bovennatuurlijke wezens misvormd tot demonen. De betrokkenheid van Wodan bij de oogst is nog wel af te leiden uit Duitse oogstgebruiken, waarbij men een aantal graanhalmen op de akker liet staan, 'voor het paard van Wodan'. In Oldenburg werd hier omheen gedanst. De laatste schoof werd in Duitsland *Erntewôd* genoemd. Ook het gebruik om na de oogst *Wodelbier* te drinken wijst op het verband tussen Wodan en de oogst. In Schaumburg offeren de maaiers na het beëindigen van de graanoogst wat bier of wijn op de akker en roepen daarbij: 'Wold! Wold! Wold!' Tot het eind van de achttiende eeuw werd daarbij een lied gezongen ter ere van Wold (Wodan), dat eindigde met: 'Hei is nig barn un wert nig old' (Hij is niet geboren en wordt niet oud).

Een Germaanse Graangodin is niet overgeleverd via mythen of Middeleeuwse beschrijvingen. Toch moeten de Germanen het graan met een vorm van Moeder Aarde vereenzelvigd hebben. Waarschijnlijk hebben Freya, Holda of Perchta hier een rol in gespeeld. Vaak liet men drie halmen op de akker staan

'für Frau Holle'. Tijdens oogstgebruiken in de voormalige Germaanse gebieden werd tot ver in de twintigste eeuw de graangeest of grandemon zowel vrouwelijk als mannelijk voorgesteld.

Van Goden en geesten

In *Spirits of the corn and the wild*, het 7^e deel van *The golden bough*, merkt James Frazer op dat de Europese graangebruiken eerder magisch dan religieus van aard zijn. De handelingen, zegt Frazer, zijn erop gericht bepaalde natuurlijke processen te beïnvloeden of op gang te zetten. Daarbij zijn volgens hem geesten (spirits) belangrijk en spelen Goden geen rol van betekenis. Geesten definieert hij als wezens met een beperkte invloedssfeer, bijvoorbeeld de geesten van de haver of die van de rogge. Geesten zijn beperkt tot één bepaalde akker en de geest sterft als de akker is gemaaid. Geesten hebben meestal alleen een soortnaam, bijvoorbeeld *Roggemoeder*. Geesten hebben geen geschiedenis, geen verleden, geen mythen. Ze zijn er hier en nu. Oogstgebruiken rangschikt Frazer op deze gronden onder de noemer *primitief*. Veel oogstgebruiken zijn te verklaren uit het omgaan met geesten, zoals ze door Frazer zijn gedefinieerd. Voor een ander deel zijn de handelingen gericht op het opwekken van de onpersoonlijke kracht die Frazer slechts een zeer ondergeschikte plaats in zijn theorieën heeft toebedeeld.

Teloorgang van de oogstgebruiken

In de Middeleeuwen leefden de heidense Goden niet meer zo onder het gewone volk en hun namen was men vrijwel vergeten, maar de levenskracht die in elke graankorrel en in elke splinter van elke boom huist, die kracht was nog springlevend. Het onderkennen van deze levenskracht is ouder dan het vereren van persoonlijke Goden en zit dieper geworteld. Daarom liet men onder invloed van het christendom het geloof in de Oude Goden vrij gemakkelijk los, maar bleven de gebruiken rond het activeren van de levenskracht bestaan zolang de oogstgebruiken in ere gehouden werden. De steeds verdergaande mechanisatie van het landbouwbedrijf maakte vele handelingen onmogelijk of minstens overbodig. De secularisatie van de samenleving, waarin geen plaats meer was voor rituelen en magische gebruiken, gaf in veel gevallen de nekslag aan een jaarfeest dat vele duizenden jaren had bestaan.

De akker als universum

In de Oudheid was de oogst een heilige, rituele handeling, net als het ploegen en zaaien. Met het ploegen wordt de schoot van Moeder Aarde geopend. Tijdens de eenwording van de Vegetatiegod of Hemelgod met de Aardgodin wordt het zaad gezaaid dat in haar schoot ontkiemt. De nieuwe vegetatie is het kind van de Godin en de God, een jongere uitvoering van de God zelf. Als de vegetatie wordt geoogst, wordt de God gedood, om pas veel later weer in de nieuwe vegetatie herboren te worden. Dit beeld dient op de juiste wijze gevat te worden. Onze voorouders geloofden niet dat ze een God doodden met elke graanhalm die ze maaiden. In feite was de vegetatie als geheel het lichaam van de God. In laatste instantie is dat de vegetatie op de hele aarde. In het heidense volksgeloof spelen dergelijke abstracte begrippen echter geen rol. Het volksgeloof is gericht op het hier en nu. Tijdens het ploegen, zaaien en oogsten is de wereld niet groter dan de akker. De vier hoeken waarmee de akker wordt afgepaald zijn de uithoeken van het universum waarbinnen de kringloop van het leven - zaaien, oogsten, zaaien - zich afspeelt.

In *The myth of the eternal return* merkt godsdienstwetenschapper en filosoof Mircea Eliade met betrekking tot de jaarfeesten op: 'De mens doet niets anders dan de schepping herhalen; zijn religieuze kalender is een viering, binnen de tijdsspanne van een jaar, van de schepping van de kosmos die in het begin plaatsvond. In feite is het heilige jaar een eindeloze herhaling van de schepping; de mens is getuige van de schepping van de wereld en de schepping van de mens daarin omdat het ritueel hem binnen het mythische tijdperk van het begin plaatst.' (p. 22).

Zoals de magische Cirkel zijn eigen sfeer creëert, zo scheidt ook de oogstcyclus een eigen realiteit. Binnen de sacrale jaarcyclus wordt de Vegetatiegod geboren, sterft en wordt herboren. Binnen de sacrale ruimte vormt de akker het universum. In *De magie van het alledaagse* beschrijft Eliade hoe de *historische tijd* door rituele handelingen geheiligd wordt tot een *mythische tijd*, waarbinnen een nieuwe realiteit, een nieuw universum, wordt geschapen. In de heilige cyclus van zaaien en oogsten is de akker niet een onbetekenend veldje in een veel grotere wereld. Tijdens het zaaien en oogsten is de *mythische ruimte* van de akker gelijk aan de wereld, Moeder Aarde zelf. In dat opzicht is het onderscheid tussen geesten en Goden, zoals door Frazer gedefinieerd (zie boven), niet relevant. De vegetatie op deze akker is het lichaam van de God en door alle halmen van de akker af te snijden wordt de God van Moeder Aarde gescheiden en gedood. Het is daarbij niet relevant dat er elders andere akkers zijn waarop mischien nog graanhalmen staan.

Rond de eerste en laatste halmen die worden geoogst bestaan vanouds speciale gebruiken. De eerste halmen die worden gemaaid geven aan dat de oogst is begonnen. Dat is een belangrijk moment, de overgang van de gewone tijd naar de mythische tijd; de overgang van de gewone ruimte naar de mythische ruimte. De laatste halmen die worden gemaaid geven aan dat de oogst is voltooid. Het is het moment dat de vegetatie van het oude jaar ophoudt te bestaan; het moment dat de God wordt gedood. De laatste graanhalmen die werden gemaaid werden door onze heidense voorouders met eerbied en ontzag behandeld. De God had zich in deze laatste halmen teruggetrokken en als de levenskracht van de oude vegetatie ergens bewaard bleef, dan was het in deze laatste halmen.

De verschillende oogsten

In plaats van de graanoogst kan ook een andere oogst centraal staan in het Oogstfeest. Het gaat erom welke gewassen het belangrijkste middel van bestaan vormen. In Ierland was vanaf de achttiende eeuw de aardappeloogst belangrijker dan de graanoogst. De hooioogst, die in onze streken meestal in de maand juli plaatsvindt, was vanouds omgeven met gebruiken, analoog aan die van de graanoogst. Voor vlasoogst, hopoogst en andere oogsten bestonden soortgelijke gebruiken op plaatsen waar deze oogsten belangrijk waren als middel van bestaan.

De oogsttijd

Het traditionele Oogstfeest is een samenhangend geheel van handelingen, dat de vruchtbaarheid van de oude oogst op de nieuwe vegetatie moet overbrengen. Vaak nam de oogst enkele dagen of weken in beslag en dan waren er rituele handelingen gedurende de gehele periode, met name aan het begin en het eind van de oogst. Het feest na het binnenhalen van de oogst vormde de afsluiting en het hoogtepunt van dit meerdaagse jaarfeest. Over het algemeen was er een

vaste dag om met een bepaalde oogst te beginnen. Zo begon men in Nederland en de omringende landen de roggeoogst meestal op Sint Jacob (25 juli, zie onder), soms op Sint Margriet (20 juli) of Sint Anna (26 juli). Hiervan werd alleen afgeweken als extreme weersomstandigheden daartoe noodzaakten. Gewoonlijk werd een eerste Oogstfeest - het begin van de oogst - op Sint Jacob zelf gevierd, soms op de zondag erna, die in Vlaanderen en Zuid-Nederland daarom soms *Maaierszondag* werd genoemd. Het Maaierszondagsfeest in Sevenum (Limburg) trok in 1952 nog 30.000 bezoekers. Het voltooien van de oogst bepaalde wanneer het Oogstfeest werd afgesloten. Het feest voor Maria Hemelvaart (zie onder) heeft veel oogstgebruiken naar zich toe getrokken, zoals in Engeland het Lammasfeest (zie onder) dat heeft gedaan.

Het witte graan

In zijn boekje *Als de oogst wordt ingehaald* geeft D.J. van der Ven enkele foto's van de roggeoogst rond 1930 in de Achterhoek en Twente, waarbij de vrouwen geheel in het wit gekleed gaan. In heel Europa was dit een bekend verschijnsel, dat teruggaat op de heidense symboliek van de kleur wit. De Indo-Europese wortel *kweid of *kwitnos betekende 'glanzend' of 'schijnend'. De Germaanse wortel *khwitaz had nog deze brede betekenis. Alles wat glansde of zilverkleurig was werd wit genoemd. Tarwe, de eerste graansoort die in de Nieuwe Steentijd verbouwd werd, lang vóór de komst van rogge en haver, werd ook 'wit' genoemd. De Oudhoogduitse naam voor tarwe, *Weizzi*, heeft het Duitse *Weizen*, het Nederlandse *weit*, het Engelse *wheat*, het Zweedse *hvet*, het Deense *hvede* en nog vele andere vormen opgeleverd. Voor de Indo-Europese volkeren was wit de kleur van de Hemelgod. Vishnu en Wodan werden voorgesteld op een wit paard. Wit was de bliksem die de Dondergod naar de aarde wierp. De naam van de Hemelgod is, zoals gezegd, vaak te herleiden tot 'glanzend' of 'wit'. De namen van de Keltische Goden Bel en Lugh (zie onder) verwijzen naar het glanzende witte licht dat ze uitstralen. In Rome droeg de *flamen Dialis*, de priester van Jupiter, een hoog wit hoofddekseel. Wit waren de stieren die aan Jupiter geofferd werden.

Wit was de kleur van de God, maar ook de Godin werd vaak als zodanig gezien. Perchta betekent glanzend. Holda werd vaak voorgesteld als half wit en half zwart. Voor de Germanen was wit een kleur die goddelijke kracht vertegenwoordigde. Wit had daardoor een sterke afwerende werking. Wie witte kleding droeg werd door de Goden voor onheil behoed. Wit was ook de kleur van de Godin die de doden meenam naar de andere wereld. In die zin was wit niet alleen de kleur van de Hemelgod en van het levenbrengende graan, maar ook de kleur van de dood.

Binnen het christendom kreeg de kleur wit al snel een andere betekenis. Weliswaar draagt de Paus nog steeds het wit dat ooit aan de Oppergod Jupiter toebehoorde, maar verder werd wit enerzijds geassocieerd met onschuld en maagdelijkheid, anderzijds met demonen en onheil. De wit glanzende Godinnen werden in het volksgeloof tot witte wieven en demonen, die je naar het leven staan als je ze een strobreed in de weg legt.

De witte tarwe was voor onze heidense voorouders het lichaam van de God die tijdens de oogst werd gedood. Voor dat ritueel diende je je op gepaste wijze te kleden. De witte kleding van de vrouwen beschermde ze tegen het gevaar dat het oogsten met zich meebracht. De mannen droegen tijdens de oogst meestal geen witte, maar wel altijd schone en vaak speciale kleren, die alleen tijdens de graanoogst gedragen werden.

Het begin van de oogst

Het oogsten is een heidens ritueel bij uitstek. Vanaf de vroege Middeleeuwen zijn oogstgebruiken opgetekend die zich laten verklaren als even zovele manieren om de kracht van het graan op de akker op te wekken voordat de halmen werden afgesneden. In Wales was het de gewoonte om voorafgaand aan de oogst een rite uit te voeren die *Rhiho* werd genoemd. Hierbij gingen drie paren mannen tegenover elkaar staan, waarbij elk de handen van de overbuurman vasthield. Een man en een vrouw gingen omstrengeld op dit bed gevormd door zes armen liggen en werden een paar keer zo hoog mogelijk in de lucht gegooid. Op veel plaatsen was het gebruikelijk dat een jongen en een meisje voorafgaand aan de oogst samen over de grond rolden, waarbij ze haar benen om de zijne heen geslagen hield. In Duitsland werd dit *walen* genoemd.

Voordat met het maaien werd begonnen versierden de maaiers zeis of zicht met bloemen en staken ze ook bloemen op hun hoed. Bepaalde taboes waren vrij algemeen, zoals het verbod een woord te spreken voordat de eerste halmen gemaaid waren. Geschreeuw, gejuich, zweepgeknal of geweerschoten gaven dan het magische teken dat de oogst kon beginnen.

Vaak werd de kracht van de vorige oogst op een bepaalde manier gebruikt voor de nieuwe oogst. Zo werden op Vastenavond of Goede Vrijdag uit de halmen van de vorige oogst banden gevlochten waarmee in de zomer de schoven van de nieuwe oogst gebonden werden.

Met de eerste halmen die werden gemaaid werd altijd iets gedaan. Soms vlocht elke maaier van de eerste drie halmen een gordel die hij gedurende de hele oogst droeg om zichzelf te beschermen. Vaak werden de eerste halmen of de eerste bundels terzijde gelegd, naar men zei voor de muizen of vogels, die dan de rest van het graan met rust zouden laten. Van de eerste halmen werd ook vaak een oogstkrans gemaakt. Soms werd deze aan de kerk aangeboden en daar opgehangen.

Als de eerste garve gebonden was en nog op de grond lag ging, met name in Silezië en delen van Duitsland, de bindster hier schrijlings op zitten om de vruchtbaarheid van haar schoot op de nieuwe oogst te laten overgaan. Soms ging de maaier op de eerste garve of op de pas gemaaide akker zitten, maar dat had dan een andere reden. Door contact te maken met de aarde of met het net gemaaide graan beschermde de maaier zichzelf tegen pijn, rugklachten en verwondingen die hij als gevolg van de oogst zou kunnen oplopen. In het Ertzgebirgte staken de maaiers drie halmen uit de eerste schoof zodanig onder hun gordel dat ze er gemakkelijk uit vielen. Door de aren tijdens het oogsten te verliezen zouden de maaiers pijn en ongelukken kwijtraken. Uit veel oogstgebruiken blijkt dat vrouwen door hun handelingen vruchtbaarheid overbrengen, terwijl mannen zichzelf beschermen tegen de gevaren die ze lopen.

Gewoonlijk werden magische kruiden in de eerste garve gebonden en werd deze met wijn of water overgoten om de vruchtbaarheid van de hele oogst te verzekeren. Vaak werd de eerste garve op het erf gegooid en bleef daar het hele jaar liggen. Ook dit werd als een zoenoffer voor de muizen beschouwd. Waarschijnlijk was dit oorspronkelijk een offer voor de geesten van de overledenen, die geacht werden zich als muis in de buurt van de boerderij op te houden. Onder kerkelijke invloed werd deze schoof later aan de armen geschonken, als plaatsvervaarders voor de *arme zielen* (zie hoofdstuk 5). Ook werd het graan van de eerste garve wel in de kerk gewijd, zoals in Engeland tijdens het Lammasteest (zie onder).

De laatste schoof

In de loop der eeuwen verloor het heilige oogstritueel veel van zijn kracht en glans, maar de gebruiken rond het oogsten van de laatste korenschoof werden tot in de twintigste eeuw in ere gehouden. Zelfs als men aannam dat een demon of monster zich tijdens de oogst in de laatste schoof terugtrok had men ontzag voor dit wezen en werd de laatste schoof met een zeker respect behandeld. Over het algemeen had men tweeslachtige gevoelens over de laatste schoof. In Duitsland kreeg degene die de laatste halmen maaide een dubbele portie bij het feestmaal dat na afloop werd gehouden en mocht hij met ieder meisje dansen tijdens het Oogstfeest. Aan de andere kant was het een schande om de laatste schoof te maaien of te binden en deed men alles om dit te voorkomen. Het is duidelijk dat men ervoor terugschrok de laatste halmen door te snijden. In Ierland werden ze *Cailleach* (Oude Vrouw) genoemd. Van grote afstand werden sikkels naar de Cailleach gegooid omdat niemand er dichterbij durfde te komen. Soms werden de laatste halmen door alle maaiers tezamen doorgesneden, zodat niemand persoonlijk aansprakelijk was.

De laatste schoof kreeg de naam van de Vegetatiegod of demon die werd geacht zich in de schoof op te houden. De schoof werd bijvoorbeeld *Grootvader*, *Grootmoeder*, *Haverman* of *Roggemoeder* genoemd. In Duitsland riep men tegen de laatste maaier: 'Du hast den Alten und musst ihn behalten!' De schoof werd vaak in mensenvorm gemaakt. Ook werd de maaier zelf wel in het stro ingepakt en moest hij zo op het feest met alle meisjes dansen.

Vaak werd de Vegetatiegod of korendemon voorgesteld als een dier, dat werd geacht zich in de laatste schoof terug te trekken. Haan, haas, geit en wolf zijn veel voorkomende vormen. In de Achterhoek en Twente werden de stoppels van de gemaaide akker *Stöppelhaene* genoemd en ook het oogstfeest in Raalte, dat nog steeds bestaat, kreeg deze naam. In Saksen, Hannover en Westfalen kent men ook de *Stoppelhahn*.

In veel landen werd een dier geofferd na of tijdens het maaien van de laatste halmen. In Duitsland, Polen, Hongarije en Noord-Frankrijk bestond het gebruik een haan op de akker in te graven zodat alleen de kop boven de aarde uitstak. Met de sikkel of zicht werd dan met de laatste halmen de haan onthoofd. Dit werd *haanslaan* genoemd. Dit gebruik is enerzijds te beschouwen als een zoenoffer voor het doden van de God, anderzijds vertegenwoordigt het dier de God zelf en symboliseert het slachten van het dier het doden van de God. Het eten van het geslachte dier tijdens het feestmaal is een tot zich nemen van de goddelijke kracht.

Vrouwen speelden vanouds een grote rol bij het overdragen van de vruchtbaarheid op de laatste garve. Vaak is voorgeschreven dat ze op de laatste garve gaan zitten voordat deze op de wagen wordt gezet en dat ze op de wagen plaatsnemen terwijl deze de laatste garve door het dorp naar de schuur brengt.

In Zuid-Limburg werd de laatste schoof *martelgaus* genoemd. Op de vier hoeken van de laatste oogstwagen, waarop deze schoof vervoerd werd, plaatste men een *berkenmei* (zie onder). Het paard dat de wagen trok was versierd met bloemen en vaantjes. Bij de boerderij aangekomen werd de martelgaus op de binnenplaats gezet en men danste er omheen, waarbij elke maaier de schoof omhelsde. Daarna werd de martelgaus door de oudste knecht met een dorsvlegel uiteengeslagen. Het is een uitbeelding van de dood van de Vegetatiegod, aan wie op waardige wijze door alle betrokkenen eer wordt betoond, voordat hij ten slotte uiteengeranseld wordt.

Meestal werd de laatste garve feestelijk rondgevoerd en naar de hoeve

gebracht waar het feest gevierd werd. Soms werd de laatste schoof verbrand en werd de as voordat men in het vroege voorjaar weer ging zaaien over de akkers gestrooid. Soms werden de graankorrels van de laatste halmen in het kerstbrood verwerkt. Aan dat brood werden dan wonderbaarlijke krachten toegeschreven (zie hoofdstuk 6). Meestal werd een deel van de laatste graankorrels door het nieuwe zaaigoed verwerkt om de levenskracht van de oude oogst op de nieuwe vegetatie over te brengen.

Graanpoppen en Corn Dollies

Op vele plaatsen in Europa werd de laatste schoof als een menselijke gestalte gevormd en feestelijk aangekleed of versierd. Dit kon zowel een man als een vrouw zijn. In Mecklenburg opende de heer des huizes het oogstfeest door te dansen met de pop die van de laatste garve gemaakt was. In Engeland kreeg de pop meestal een witte jurk en werd *Corn Dolly* of *Kern Baby* genoemd. Soms werd ook hier met de oogstpop gedanst. Van het laatste graan dat werd geoogst maakte men in Engeland ook kleine poppetjes of abstracte figuurtjes, eveneens Corn Dollies genaamd, die aan de muur gehangen werden tot de volgende oogst. Ook werden de graankorrels van de Corn Dollies wel door het zaaigoed van het volgend jaar gemengd. De Corn Dolly bewaart de vruchtbaarheid van de oogst tot deze weer nodig is om de kracht op de nieuwe oogst over te dragen.

De oogstmei

Algemeen gangbaar was het gebruik bij het afsluiten van de oogst een boompje of versierde tak op de laatste schoof of de laatste oogstwagen te zetten. In Duitsland werd dit een *Erntemai* genoemd, in Nederland sprak men van *oogstmei*. De vruchtbaarheid brengende meiboom of meitak is daarbij overgedragen op het Oogstfeest. Gewoonlijk werd de oogstmei na het binnenbrengen van de laatste schoven boven de schuurdeur gespijkerd of aan de schoorsteen bevestigd en bleef daar hangen tot de volgende oogst.

Het Oogstfeest

Verschillende Oogstfeesten werden gehouden vanaf het moment dat de eerste graanhalmen werden gemaaid tot de oogst was voltooid en de laatste oogstwagen was binnengebracht. Op het Europese vasteland werd het begin van de oogst met name gevierd op Sint Jacob. In de Keltische gebieden bestond de gewoonte het feest rond 1 augustus te concentreren, halverwege de oogst, die meestal tussen half juli en half augustus plaatsvond. In Ierland was dit Lughnasa. In Engeland was het Oogstfeest, onder de naam Lammas, vooral een viering van het brood dat van het nieuwe graan was gebakken. Het afsluiten van de oogst vond meestal medio augustus plaats. Vaak werd dit op Maria Hemelvaart gevierd. Vorm en inhoud van het Oogstfeest konden variëren per streek, maar altijd was er sprake van een ritueel waarin de vruchtbaarheid van de vegetatie werd overgedragen van de ene oogst op de volgende. In de loop van de twintigste eeuw zijn veel rituele handelingen als onderdeel van het Oogstfeest verdwenen en vaak is er niet méér overgebleven dan een dankfeest voor de nieuwe oogst, waarbij wordt gegeten, gedronken en plezier gemaakt, zonder dat nog van enige religieuze betrokkenheid sprake is.

Lughnasa

Het Ierse *Lughnasa* (spreek uit: loenasse), ook geschreven als *Lughnasadh* of *Lughnasad*, betekent 'Lughs feest'. De naam voor de maand augustus in het Ierse Gaelic, *Lúnasa*, is hiervan afgeleid. In Schots Gaelic heet het feest *Lunasda*, terwijl men op het eiland Man spreekt van *Laa Lhuany's* of *Laa Lhunys*. De verschillende vormen zijn afgeleid van de naam van de God die in Ierland en Schotland *Lugh* (spreek uit: loe) werd genoemd, op het eiland Man *Lug* of *Luan* heette en in Wales *Lleu* of *Llew*, terwijl hij op het Europese vasteland bekend stond als *Lug*, *Lugus* of *Lugos*. Een aantal plaatsnamen op het Europese vasteland is vrijwel zeker tot deze God te herleiden, zoals Lugano (Luganum) in Zwitserland, Laon (Lugdunum Clavatum) en Lyon (Lugdunum Celtarum) in Frankrijk, Carlisle (Luguvalium) in Engeland en Leiden (Lugdunum Batavorum), om maar enkele van de bekendste te noemen. In alle gevallen betreft het een Romeinse stad die op de plaats van een oudere Keltische nederzetting of versterking ('dun') is gesticht. Veel naar Lugh genoemde plaatsen zijn spoorloos verdwenen of alleen uit oude documenten bekend.

De verspreiding van zijn naam over Europa geeft aan hoe belangrijk de God was voor de verschillende Keltische stammen. Zijn plaats in het Keltische pantheon is moeilijk aan te geven. Hij werd gezien als een oorlogsgod, maar ook als een groot magiër en tegelijk als iemand die alle kunsten en ambachten beheerste. De Romeinen stelden hem gelijk aan Mercurius, de God die alles met alles verbindt; de God ook die het hemelrijk als zijn element beschouwt en zich moeiteloos door de lucht verplaatst. Lugh wordt vaak verbonden met Tailtiu, een Ierse Godin, die in een aantal mythen als zijn voedster wordt voorgesteld. Ze maakte grote delen van Ierland geschikt voor landbouw en stierf als gevolg van deze krachtsinspanning. Ter ere van haar zou Lugh na haar dood het feest van Lughnasa hebben ingesteld. Robert Graves stelt in *The White Goddess*, p. 302, dat dit een verwrongen versie is van een oudere mythe, waarin het Lugh zelf was die werd geofferd. Tailtiu is de Keltische versie van Moeder Aarde en Lugh de Hemelgod die oorspronkelijk haar geliefde was en in de latere mythen als haar pleegzoon werd voorgesteld. In de Ierse mythen leidt Lugh de Tuatha de Danaan, het volk van de Godin Dana, in de strijd tegen de Fomoren, de oorspronkelijke bewoners van Ierland. De koning van de Fomoren, Balor, is de grootvader van Lugh, die door zijn kleinzoon gedood wordt. Dit komt overeen met de mythen van vele volkeren, waarbij de God of koning wordt gedood door zijn zoon of kleinzoon en in deze jongere bloedverwant als het ware herboren wordt. Wat hier gewoonlijk achter schuilgaat is een oudere mythe van een Vegetatiegod die door het afsnijden van de korenhalmen of enige andere gewassen wordt gedood en later in de nieuwe vegetatie wordt herboren.

De Indo-Europese Hemelgod, die overal de inheemse Vegetatiegod verdrong, vertegenwoordigde het licht, dat een polariteit vormde met de duisternis van Moeder Aarde. Vaak is de naam van de Hemelgod, zoals Zeus of Dyaus, te herleiden tot de Indo-Europese wortel *dei, die 'schijnen' of 'schitteren' betekende. Lugh is afgeleid van de Indo-Europese wortel *luk, die 'licht' en 'wit' aanduidde. Het Latijnse *lux* (licht), *luna* (maan) en *lucifer* (lichtbrengend) zijn hiervan afgeleid, net als het Nederlandse *licht*. Lugh is de Lichtgod die zich met de donkere aarde verenigt. Uit deze eenwording komt de nieuwe vegetatie voort. Lugh zelf is ook geboren uit de eenwording van een Hemelgod (Cian mac Cainte) met een van de Fomoren (Ethniu, de dochter van Balor).

In een aantal Ierse mythen wordt het ontstaan van Lughnasa verklaard door de geschiedenis van Carman die met haar drie zoons heel het land op magische

wijze in een woestenis veranderde. De zoons heten Calma (de dappere), Dubh (de zwarte) en Olc (de slechte). Met de grootste moeite slaagden de Ieren erin de zoons uit Ierland te verdrijven. Carman bleef als gijzelaarster achter, maar ze kon haar zoons niet missen en stierf van verdriet. Zoals de meeste mythologische figuren is Carman een vat vol tegenstrijdigheden. Enerzijds is ze een boze tovenaars die het land verwoest. Anderzijds is ze de Godin van het land, die haar lichaam beschikbaar stelt om leven in Ierland mogelijk te maken. De bevolking is ook niet blij en opgelucht als Carman is gestorven, maar diep bedroefd. In de plaats Carmun in Leinster werd het feest Lughnasa ingesteld ter ere van haar. Nog in de late Middeleeuwen zei men dat Carman het hele jaar zou zorgen voor een overvloed aan graan, melk, vruchten, vissen, vrijheid en geluk, als ze maar werd geëerd door het vieren van haar feest op Lughnasa. Als het feest werd verwaarloosd, zei men, zou er honger en dorst over Ierland komen en het land zou onderworpen worden door een ander volk. De drie zoons van Carman zijn waarschijnlijk een overblijfsel van oudere verhalen rond de Godin van het land en de Vegetatiegod die haar geliefde is en wordt geofferd met de oogst.

In de *Mabinogion*, de uit de veertiende eeuw daterende verzameling verhalen uit Wales, zijn de Goden en Godinnen geworden tot gewone stervelingen, die hooguit over vreemde gaven en magische krachten beschikken. In een van deze verhalen zweert Arianrhod nog maagd te zijn en moet om dat te bewijzen over de magische staf van haar oom Math stappen. Op het moment dat ze dat doet baart ze, waar iedereen bij is, twee kinderen, Dylan en Lleu. Hierdoor voelt ze zich zo vernederd dat ze een vloek over Lleu uitspreekt. Hij zal nooit een naam hebben, nooit wapens dragen en nooit een vrouw van vlees en bloed hebben. Gwydion, de broer van Arianrhod en waarschijnlijk ook de vader van haar kinderen, zorgt ervoor dat Arianrhod aan Lleu zonder het te weten zelf een naam en wapens geeft. Met zijn oom Math maakt Gwydion voor Lleu een vrouw uit eik, brem en moerasspirea, die hij Blodeuwedd (Bloemengezicht) noemt. Blodeuwedd bedriegt Lleu met een ander en laat hem door haar minnaar vermoorden als ze hem heeft weten te ontfutselen hoe hij gedood kan worden. De Vegetatiegod, die wordt geofferd om de mensheid voedsel te verschaffen, is nog maar nauwelijks te herkennen is dit verhaal, dat pas werd opgetekend toen de Kelten in Wales al eeuwenlang officieel het christendom aanhingen.

In Ierland vormde de aardappeloogst vanaf de achttiende eeuw tot halverwege de negentiende eeuw het belangrijkste middel van bestaan en het Lughnasa-feest speelde zich in die tijd dan ook vaak rond deze oogst af. Daarbij werd het feest meestal verplaatst van 1 augustus naar de laatste zondag in juli, die *Garland Sunday* (bloemslingerzondag) wordt genoemd. Op deze dag werden de eerste aardappels volgens een voorgeschreven ceremonieel uit de grond gehaald en verzameld. Wie zich hier niet aan hield, zei men, liep het risico een mislukte oogst over zich af te roepen. De nieuwe aardappels werden op het feest gegeten en pas daarna kon de rest van de aardappels gerooid worden.

Lughnasa was vanouds een feest waarbij groepen samenkwamen op een heuveltop of bij een bron of meer. Nog steeds wordt dit gedaan in Ierland, maar gewoonlijk op de eerste zondag in augustus en onder een christelijke dekmantel. Máire MacNeill analyseert in *The festival of Lughnasa* waarom Lugh niet wordt genoemd in de 195 plaatsen in Ierland waar ze restanten van het Lughnasa-feest kon vaststellen en komt tot de conclusie dat zijn rol volledig is overgenomen door Sint Patrick, de vijfde-eeuwse missionaris die de Ieren heeft gekerstend. Patrick bindt in veel verhalen rond Lughnasa de strijd aan met Crom Dubh, die duidelijk de donkere aarde en het graan vertegenwoordigt. Crom

Dubh wordt vaak tot zijn nek begraven en na drie dagen door Patrick verslagen. De gedetailleerde studie van Máire MacNeill brengt veel thema's aan het licht die in dit feest een rol spelen. Vaak zijn er twee Goden, een lichte (Lugh) en een donkere (Dubh) die strijden om de gunsten van de Godin. Ook is er vaak een God die met een Godin of vrouwelijke oerslang vecht. In de mythen schemert volgens Máire MacNeill 'een botsing tussen twee religies en een strijd tussen een patriarchale en een matriarchale cultuur' door (p. 412).

De bijeenkomsten voor het Lughnasa-feest hebben in onze tijd het karakter van een jaarmarkt of sportevenement gekregen, waarbij het religieuze element geheel van het toneel is verdwenen. De jaarmarkt in Tailteann (Graafschap Meath) neemt een aparte plaats in. De oude naam van dit stadje is Tailtiu, genoemd naar de pleegmoeder/geliefde van Lugh. Tijdens de jaarmarkt werden paardenrennen en zwaardgevechten gehouden, evenals een optocht met praalwagens die een begrafenisstoet voor Tailtiu vormden. Vanuit heel Ierland en Schotland kwamen de bezoekers voor *Tailteann Fair*. De jaarmarkt, die waarschijnlijk tot de achttiende eeuw heeft bestaan, stond vooral bekend om het feit dat hier huwelijken voor een jaar en een dag, ook wel *handfasting* genoemd, gesloten konden worden. Máire MacNeill ziet hierin nog geen reden Lughnasa als bruidstijd te zien (p. 424). Als regel zei men in Ierland dat wat in de oogsttijd verbonden wordt (de schoven) in de winter weer ontbonden zal worden.

Lughnasa werd niet uitsluitend op 1 augustus gevierd. Volgens Anne Ross viel het Ierse Lughnasa traditioneel in de periode tussen 15 juli en 15 augustus (*Everyday life of the Pagan Celts*, p. 153). Andere wetenschappers sluiten zich hierbij aan. In Schotland staan de twee weken vóór en de twee weken na Lunasda nog steeds bekend als *Iuchar*. Vaak wordt dit vertaald als *hondsdagen*, maar met het opkomen en ondergaan van de ster Sirius heeft dit niets te maken. Volgens Ierse verhalen had Iuchar samen met zijn broers Brian en Iucharba, Cian, de vader van Lugh, gedood. Ze stenigden hem tot zijn lichaam pulp was en begroeven hem, maar de aarde weigerde zesmaal het lichaam op te nemen en pas de zevende keer bleef hij verborgen. Ook hier zien we een flauwe afspiegeling van de Vegetatiegod die met de oogst wordt gedood, waarbij in de latere mythen vader en zoon elkaars rol overnemen. In Kerry (Ierland) stonden de twee weken na Lughnasa bekend als *An Lughna Dubh*, het donkere feest van Lugh. Máire MacNeill (p. 16) ziet dit als een mogelijk overblijfsel uit de tijd dat de Kelten nog een maankalender gebruikten en Lughnasadh op de volle maan of nieuwe maan rond het Oogstfeest vierden. Het is echter ook te verdedigen dat Lughnasa door de eeuwen heen drie dagen of een week heeft geduurd.

Augustus: Oogstmaand

Na de moord op Julius Caesar en de daarop volgende machtsstrijd ontstond binnen het Romeinse Rijk een groeiende behoefte aan een sterke leider die het immense gebied kon behoeden voor verdere verdeeldheid. In 27 v.Chr. verleende de senaat aan Gajus Octavianus de titel *Augustus* (gewijd, heilig of verheven). Hoewel Augustus in naam de Republiek in stand hield was hij in feite de eerste keizer en kreeg een bijna goddelijke status. Officieel werd bij de Romeinen de *genius* van een man, iedere man, pas goddelijk na zijn dood, maar ook tijdens zijn leven straalde iets van deze verhevenheid over de heerser van het Romeinse Rijk. Feitelijk werd Augustus als God vereerd. De keizers na hem namen de titel Augustus en de goddelijke status over. Na de moord op Julius Caesar verbond de senaat, om hem posthuum te eren, zijn naam aan de maand *Quintilis*, die voortaan Julius (juli) heette. Augustus wist de senaat tijdens zijn

regering ertoe te bewegen de volgende maand, *Sextilus*, naar hem te noemen en de maand een dag extra te geven, zodat Augustus even groot zou zijn als Julius (31 dagen). Aldus geschiedde. Er werd een dag van februari afgehaald en aan augustus toegevoegd.

Het Keltische Oogstfeest dat in Gallië ter ere van de God Lugus bestond werd door de Romeinen vastgesteld op de eerste dag van de aan Keizer Augustus gewijde maand. In Lugdunum Celtarum (Lyon), de belangrijkste stad van de Romeinse provincie Gallië, waren in 12 v.Chr. een groot altaar en een standbeeld voor Augustus opgericht. Hier kwam het *concilium*, het provinciaal bestuur voor heel Gallië, op 1 augustus bijeen om staatszaken te regelen en de goddelijke Augustus met dankoffers te eren. In de andere aan Lugus gewijde plaatsen zullen soortgelijke rituelen hebben plaatsgevonden. Het feest voor Augustus werd in de Middeleeuwen aangeduid met de Latijnse naam *Gula Augusti*. *Gula* betekent keel of slokdarm, maar ook gulzigheid en is waarschijnlijk een verwijzing naar de smulpartij die onderdeel uitmaakte van het feest. In het Oud-Frans werd het feest *Goule de Aust* genoemd. Vanaf de zestiende eeuw is *Gule of August* in het Engels een gebruikelijke aanduiding voor het Oogstfeest op 1 augustus. In Wales werd het feest *Gwyl Awst* (spreek de w als oe uit) genoemd, een variant op de Engelse naam.

In de door Karel de Grote ingevoerde kalender werd de achtste maand *Aranmânôth*, d.w.z. Oogstmaand, genoemd. In het *rusticus*, het volkslatijn dat door de Romeinse soldaten gesproken werd en dat de basis vormde voor de latere Romaanse talen, werd de maand aangeduid als *agustus*. De Oudhoogduitse benaming *Aranmânôth* werd in de twaalfde eeuw verdrongen door *Agusto*, een variant van de Latijnse vorm. In het Middelnederlands bestond nog de naam *Arenmaent*, maar al snel werd de maand alleen nog maar *auguste* genoemd. Hiervan werd het Middelnederlandse *oeghest*, ook wel *ôghest of oochst*, afgeleid, wat later tot *oogst* werd. In de Middeleeuwen werd juli vaak *eerste oogstmaand* genoemd, augustus *tweede oogstmaand* en september *laatste oogstmaand*.

Lammas

Alfred de Grote, van 871 tot 899 koning van het Angelsaksische rijk, gaf de aanzet tot het bijhouden van de *Anglo-Saxon Chronicles*. Hierin was voor het eerst sprake van *Hláf-mæsse*, letterlijk 'Broodmis'. Dit was de gekerstende versie van het heidense Oogstfeest, waarbij broden, gebakken van het eerste graan, in de kerk werden gebracht voor een *hláf-sénung*, een brood-zegening. De eerste augustus stond algemeen bekend als *Hláf-mæsse-dæg*.

Het woord *mis* wordt gewoonlijk afgeleid van het Latijnse werkwoord *mittere* (wegsturen), op grond van de woorden *Ite, missa est* (Ga heen, de bijeenkomst is opgeheven) die tijdens de mis gesproken worden. Waarschijnlijker is echter een afleiding van het Latijnse *messis*, waarmee het oogsten en de oogst werden aangeduid. Het Romaanse *messa*, het Angelsaksische *mæsse*, het Middelhoogduitse en Middelnederlandse *messe* en vele vergelijkbare vormen in de andere Germaanse talen betekenden zowel mis als feestdag. Hetzelfde geldt voor het moderne Engelse *Mass* en het Duitse *Messe*, dat ook jaarmarkt betekent. Ons woord kermis is afgeleid van het Middelhoogduitse *Kirchmesse* en het Middelnederduitse *kerkmisse*. Het jaarfeest, de jaarmarkt en de kerkelijke mis gingen vloeiend in elkaar over. Net als de mis een gekerstende heidense eredienst is, is het woord mis ontleend aan het oudere heidense Oogstfeest. Later is het woord, met name in de Engelse uitgang *-mas*, ook de andere jaarfeesten gaan aanduiden. Denk aan Christmas, Candlemas, Martinmas, Michaelmas,

Allhallowmas, etc. In het Nederlands is het woord Kerstmis op deze manier tot stand gekomen.

In de twaalfde eeuw werd het Angelsaksische *Hlātmæsse* samengetrokken tot *Lammasse*. In de zeventiende eeuw werd de gangbare vorm *Lammas* en als zodanig bestaat het woord nog steeds in het Engels. Kennelijk werd het feest zo algemeen gevierd dat Shakespeare aannam dat het feest ook in Italië gebruikelijk was. Hij laat de min van Juliet tenminste over het meisje zeggen: 'Come Lammas-eve at night shall she be fourteen.' (*Romeo and Juliet* I, iii, 18).

Het is niet meer te achterhalen of het Angelsaksische feest voortborduurde op Keltische gebruiken, zoals we die voor het Ierse Lughnasa beschreven hebben, of dat de nog heidense Angelen en Saksen tijdens hun overtocht uit Noord-Duitsland Germaanse gebruiken hebben meegenomen en ingevoerd. Aangezien alle Indo-Europese stammen het Oogstfeest vierden zal Lammas een mengeling van Keltische, Germaanse en christelijke bronnen zijn.

De heidense oogstgebruiken legden de nadruk op het begin en het eind van de oogst. Als het graan rijp genoeg was werd halverwege de maand juli begonnen met de oogst. Medio augustus werd de oogst afgesloten met een groot Oogstfeest. De kerkelijke Lammasviering viel halverwege de verschillende heidense feesten en legde de nadruk op het brood als gave Gods. De heidense gebruiken rond het afsnijden of binnenhalen van de laatste oogst werden van kerkelijke zijde zoveel mogelijk onderdrukt. Op 1 augustus diende Lammas gevierd te worden en niet als de oogst werd beëindigd. Het feest van Maria Hemelvaart, op 15 augustus (zie onder), is een poging de afronding van het Oogstfeest in kerkelijke banen te leiden.

Sint Jacob (25 juli)

Op veel plaatsen in Europa, waaronder Nederland, vond het Oogstfeest plaats op de naamdag van de apostel Jacobus de Meerdere. Volgens de bijbel liet Herodes Agrippa hem onthoofden. In de negende eeuw ontwikkelde zich een belangrijke cultus in Spanje, waar zijn gebeente zou zijn gevonden en op 25 juli 816 in een nieuw gebouwde kerk werd bijgezet. De plaats, Santiago de Compostela (Sant Iago = Sint Jacobus), werd, ondanks de twijfel over de echtheid van de relikwieën, al snel een belangrijk bedevaartsoord. Tijdens veldtochten tegen de Moren, die destijds het grootste deel van Spanje in bezit hadden, verscheen Jacobus herhaaldelijk op een wit paard en leidde de christenen naar de overwinning. Hij is de beschermheilige van Spanje en Portugal. Zijn feestdag op 25 juli trekt jaarlijks nog vele tienduizenden bezoekers.

Oorspronkelijk werd Jacobus samen met zijn broeder, Johannes de Evangelist, herdacht op 27 december. De Byzantijnse kerk verplaatste de feestdag van Jacobus naar 30 april en daar is nooit van afgeweken. In Spanje werd vanaf de negende eeuw 25 juli gevierd, de dag dat de relikwieën van de heilige werden bijgezet in de kerk van Santiago de Compostela. Door paus Urbanus VIII (1623-1644) werd Sint Jacobus op 25 juli officieel toegevoegd aan de rooms-katholieke kalender, waarin deze datum nog steeds als feestdag is opgenomen.

In de loop van de Middeleeuwen ontwikkelde Jacobus zich tot schutspatroon van akkerbouwers en werd de graanoogst, met name de roggeoogst, op het Europese vasteland zoveel mogelijk op zijn naamdag binnengehaald. Er werd gezegd dat Jezus met zijn apostelen een keer door een korenveld liep en dat de apostelen toen wat aren plukten. Ze werden door een gerechtsdienaar betrappt en alle apostelen moesten voor straf hun hoed afgeven, behalve Jacobus, die beloofde het koren te zullen beschermen. Dit is een christelijke verklaring waar-

om Jacobus met een breedgerande hoed wordt afgebeeld en als patroon van het koren optreedt. Een andere verklaring is dat hij in de voetsporen van Wodan is getreden, die ook met een grote hoed werd voorgesteld en die ook beschermheer van het graan was. Dit verklaart tevens waarom Jacobus, net als Wodan, zo vaak met een wit paard en een lange staf werd afgebeeld. Wodan werd, net als Lugus, door de Romeinen met Mercurius gelijkgesteld. Het feest voor Sint Jacob lijkt een gekerstende versie van het Germaanse en Keltische Oogstfeest te zijn.

Voordat men op Sint Jacob, ook wel Sint Japik genoemd, begon met de roggeogst werd vaak eerst een omgang rond de akker gehouden. In Dwingelo (Drenthe) vertelden de boeren rond 1930 aan Van der Ven, zoals hij meldt in *Als de oogst wordt ingehaald*, dat ze dit deden 'om te keuren of de korrel wel rijp was'. Alsof ze dat niet allang wisten. Ook op andere plaatsen zijn dergelijke *Sint-Jacobsomgangen* door de eeuwen heen gehouden. Tijdens het oogsten gingen de vrouwen in de Achterhoek gekleed in de *Sunt Joapiksdracht*, die een geheel witte kleding voorschreef.

Sint Jacob is meestal het begin van de oogst. In Duitsland en Oostenrijk spraken men van *Jakobustag im Schnitt* of van *Jakobustag in der Ernte*. Vaak mocht het graan niet eerder worden gemaaid, al was het eerder rijp. Ook voor de aardappeloogst golden vaak dergelijke gebruiken. Er mochten geen aardappels worden gerooid voordat Sint Jacob was aangebroken, al was de oude voorraad al eerder op. In Duitsland werden de nieuwe aardappels *Jakobi-Erdäpfel* genoemd. Wie zelf geen aardappels verbouwde kocht pas nieuwe aardappels als Sint Jacob was aangebroken.

Niet alleen voor de graan- en aardappeloogst was Jacobus belangrijk. Ook de levenskracht van de gewassen die nog op de akker stonden te rijpen werd in zijn naam opgewekt. In de Achterhoek ging de boerin met Sint Jacob naar het koolveld en sloeg elke kool met een stok terwijl ze daarbij riep: 'Jacob, Dikkop!' Ook in grote delen van Duitsland bestonden dergelijke gebruiken. In Waldeck (deelstaat Hessen) plukte men op Sint Jacob, tussen 11 en 12 uur, van elke kool een blad en zei daarbij: 'Jakob, Dickkop, werd' so dick wie mein Kop!' Ook de vruchtbomen vielen onder de bescherming van Jacobus. In Duitsland werden de eerste rijpe appels van het jaar *Jakobiäpfel* genoemd, zelfs als ze pas lang na Sint Jacob geplukt werden. Op veel plaatsen werden de vruchtbomen op Sint Jacob uit naam van de heilige gezegend.

Sint Jacob werd gerekend tot de Bronnen- en Waterheiligen. Vele bronnen en beken waren aan hem gewijd en op zijn naamdag was het water uit deze bronnen bijzonder geneeskrachtig. De doopnaam Jacobus was in de Middeleeuwen zeer populair omdat Jacobus zelf geacht werd het doopwater te heiligen. Aan de dauw op Sint Jacob werd vaak veel kracht toegeschreven. In Silezië en Bohemen geloofde men dat de *Jakobitau* ervoor zorgde dat de koeien die dag uitzonderlijk veel melk gaven.

Niet alleen voor landbouwers was Sint Jacob een belangrijke dag. Jacobus was ook de beschermheilige van de herders en veehouders, die op die dag het vee met bloemen versierden en een groot feest vierden, waarbij wedstrijden georganiseerd werden en veel gedanst werd met herderinnen en melkmeisjes. Dit werd *Jakobsen* of *Joggesen* genoemd.

Sint Jacob was, zoals alle jaarfeesten, een goed moment om te divineren over belangrijke vragen. Als het water in de bron op Sint Jacob hoog stond was dat een teken dat de oogst dat jaar voorspoedig zou zijn. Een lage waterstand was een slecht voorteken. Het weer op Sint Jacob was een voorteken van voor- of tegenspoed in de daarop volgende weken of maanden.

Sint-Petrus Kettingfeest (1 augustus)

Op 1 augustus herdacht de kerk dat Petrus zijn ketenen had verbroken en uit de gevangenis was ontsnapt. Dit feest, in het Latijn *Ad Vincula Petri* geheten, is nooit populair geworden. In het Angelsaksische Engeland was *Lammass*, de zegen voor het brood, altijd belangrijker dan het feest voor Petrus. In Duitsland geldt *Petri Kettenfeier* als een ongeluksdag waarop je heel voorzichtig moet zijn als je niets wilt breken.

Maria Hemelvaart (15 augustus)

Vanaf de vijfde eeuw heeft zich in de kerk een manier ontwikkeld om te herdenken dat de Heilige Maagd haar aardse bestaan had beëindigd. De Oosterse Kerk sprak van *Dormitio* (inslapen). In Rome werd de naam *Assumptio* (Ten Hemel Opneming) gebruikt, om onderscheid te maken met de *Ascentio* (Hemelvaart) van Christus. Het gewone volk sprak door de eeuwen heen van *Maria Hemelvaart*. In 1950 is door paus Pius XII het dogma aangenomen dat 'de onbevleete, altijd maagdelijke Moeder Gods na de voleindiging van haar aardse levensloop met lichaam en ziel in de hemelse heerlijkheid is opgenomen'. Hiermee werd bevestigd wat al in de vroege Middeleeuwen werd geloofd, namelijk dat het lichaam van Maria niet op aarde was achtergebleven. Nooit zijn delen van haar lichaam als relikwieën vereerd, wel de lijkdoeken die ze achterliet.

Aanvankelijk was er onduidelijkheid over de datum van het feest, dat soms in januari, soms in de zomer plaatsvond. Tenslotte rept de bijbel met geen woord over de dood van de Heilige Maagd. De Byzantijnse keizer Mauritus (582-602) bepaalde dat het feest op 15 augustus gevierd diende te worden. Nog steeds wordt zowel in de oosterse als in de westerse kerk deze datum aangehouden. Over de vraag of hiermee een heidens feest werd gekerstend, en zo ja welk feest, zijn de geleerden het niet eens. Verschillende feesten voor de Godinnen Ceres, Ops en Diana worden hiervoor genoemd. Duidelijk is wel dat Maria Hemelvaart in de vroege Middeleeuwen veel gebruiken rond de Germaanse en Keltische Oogstfeesten naar zich toe heeft getrokken. In Aardenburg (Zeeuws-Vlaanderen) stond Maria Hemelvaart in de Middeleeuwen bekend als *Half-oest* (half oogst). Gebruiken rond de laatste schoof en de daarmee verbonden demonen waren uit den boze, maar konden niet verboden worden. In plaats daarvan probeerden de geestelijken de boeren bij te brengen dat het de Heilige Maagd was die het graan liet groeien en dat het daarom passend was aan haar rond deze tijd eer te bewijzen. Maria werd vaak afgebeeld met korenaren in de hand of gehuld in een *arenkleed*. De laatste schoof werd op veel plaatsen naar de kerk gebracht en daar met wijwater besprenkeld. Het gebruik op Maria Hemelvaart iets van de oogst als dankoffer op het Maria-altaar te leggen was zo algemeen dat na de Reformatie ook vele protestanten, met name in Oberfranken (Beieren), dit bleven doen.

In vele landen, waaronder Nederland, België, Duitsland en Zwitserland, was het gebruikelijk op Maria Hemelvaart kruiden en bloemen te verzamelen en in de kerk te laten wijden. Al in de negende eeuw is dit in de liturgie opgenomen om heidense gebruiken rond magische kruiden in kerkelijke banen te leiden. In Duitsland heette de dag daarom ook wel *Unser Frauen Würzweih, Kräuterweihe* of *Marien Kruydtwyhung*, terwijl men in Nederland sprak van *Onze Lieve Vrouwe Kruydtwijn* of *Maria Kruidwis*. Gewoonlijk maakte men een ruiker van kruiden, waarin de belangrijkste magische kruiden, zoals bijvoet, duizendblad, roomse kervel en boerenwormkruid, voorkwamen. In Limburg werd dit een

kruidwis of *kroedwisch* genoemd. In Duitsland werd de ruiker een *Würzwisch*, *Krautbusch* of *Kräuterbüschel* genoemd. Op plaatsen waar het negenderlei kruid een rol speelde in de volksgebruiken werden deze negen kruiden ook op deze dag in de ruiker opgenomen en gewijd. De ruikers werden na de wijding meegenomen en in huis of stallen opgehangen. De kruiden zouden vooral het huis tegen onweer beschermen. Ze werden dan ook *donderplanten* genoemd. Vaak werd ook een ruiker gemaakt van *oogstkruiden*. Hieronder verstond men halmen van verschillende graansoorten en takjes van vruchtbomen. De graankorrels van de *oogstkruiden* werden vaak in het voorjaar door het zaaizaad gemengd om de kracht van de oude vegetatie op de nieuwe over te brengen. In delen van Duitsland en in Limburg bestaat de kruidenwijding op Maria Hemelvaart nog steeds. Elders is dit in onbruik geraakt of afgeschaff tijdens de Reformatie.

Maria Hemelvaart toont hoeveel inspanning de kerk zich getroostte om de heidense oogstgebruiken een kerkelijke wending te geven. De Heilige Maagd werd naar voren geschoven als beschermvrouw van het graan, geneeskrachtige en magische kruiden, vruchtbomen en al wat in deze tijd werd geteeld en geoogst. Maria Hemelvaart werd in Duitsland ook wel *Frauentag im Schnitt* (O.L.V. maaidag) of *Frauentag in der Ernte* (O.L.V. in de oogst) genoemd. Omgangen rond de akkers, om de kracht van de akker op te wekken, werden op veel plaatsen gekerstend door processies rond de akkers op Maria Hemelvaart. Heidense bronverering werd gekerstend in het bezoeken en versieren van bronnen op deze dag.

Niet alleen de graanoogst, maar ook alle andere oogsten in de maand na Maria Hemelvaart werden op vernuftige wijze binnen de invloedssfeer van de Heilige Maagd getrokken. In de zevende eeuw werd in de westerse kerk op 8 september het feest van Maria-Geboorte aan de kalender toegevoegd, hoewel de bijbel met geen woord over de geboorte van de Heilige Maagd rept. Maria Geboorte werd *Kleine Lieve Vrouwedag* genoemd, ter onderscheiding van de *Grote Lieve Vrouwedag* op Maria Hemelvaart. De periode tussen beide Vrouwedagen werd geheel aan de Heilige Maagd gewijd. In 1245 stelde paus Innocentius IV in dat deze dag als octaaf gevierd diende te worden. Dit hield in dat de acht dagen van 8-15 september als feest voor Maria Geboorte golden. Hierna werden de 30 dagen tussen 15 augustus en 15 september (begin en einddag niet meegeteld) aan Maria gewijd. In Duitsland werd dit *Fraundreissiger* genoemd. Dit werd voorgesteld als een gelukkige tijd, waarin de bescherming van de Heilige Maagd overvloed en voorspoed brengt. Zelfs giftige dieren, waaronder men padden rekende, zijn in die tijd onschadelijk. Al wat je hoeft te doen is een pad levend aan de schuurdeur spijkeren en de Heilige Maagd doet de rest. Daar ging men tenminste tot het begin van de twintigste eeuw van uit.

Een Oogstfeest voor deze tijd

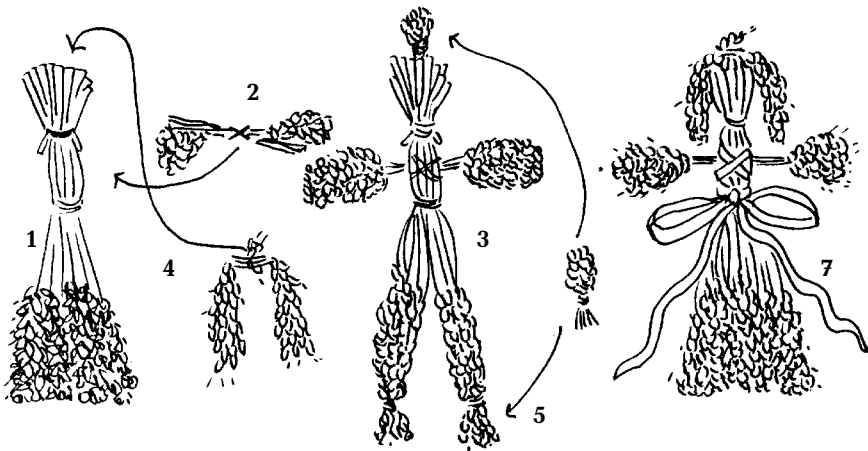
Je hoeft geen landbouwer te zijn om een Oogstfeest te vieren. De zomerse overdaad aan granen, vruchten en andere gewassen is geen vanzelfsprekendheid, maar een sacraal onderdeel van de kringloop van het jaar. In een oogstritueel kun je je dank voor die overvloed uitdrukken. Als je met Imbolc graan hebt gezaaid kun je dat gebruiken in je ritueel, zoals wij dat hebben gedaan. Je kunt in je ritueel tot uitdrukking brengen dat aan het oogsten altijd een offer voorafgaat. Je kunt de oogst ook op jezelf betrekken en in het ritueel tot uitdrukking brengen wat je ervoor over hebt om iets te bereiken. Stel dat je net een opleiding aan de kunstacademie hebt voltooid en graag als beeldhouwer aan de slag

wilt. Je kunt dan een door jou gemaakt beeldje in de Cirkel zetten en hier driemaal overheen springen terwijl je een wens of magische spreuk uitspreekt. Het werken als beeldhouwer is de oogst die, naar je hoopt, op het voltooiën van de opleiding zal volgen. De handelingen die je verricht tijdens het ritueel activeren de kracht die je tijdens je opleiding hebt opgebouwd, een kracht die je bij het werken als beeldhouwer kunt gebruiken. Het gaat bij het Oogstfeest niet om het beginnen aan iets nieuws, maar om het plukken van de vruchten van iets dat je al eerder begonnen bent. Als je na het voltooiën van de kunstacademie toch maar besluit rechten te gaan studeren kan het oogst ritueel je daarbij niet van nut zijn.

Als je het ritueel met anderen doet kun je als groep je dank voor de vruchten van de natuur tot uitdrukking brengen. Je kunt ook bepaalde handelingen verrichten om iets dat je gezamenlijk hebt opgebouwd, bijvoorbeeld tijdens eerdere rituelen of samenkomsten, extra kracht te geven, zodat de groep hiermee verder kan. De structuur van het Oogstfeest is flexibel genoeg om elke denkbare doelstelling in voorwerpen of handelingen uit te drukken. Stel dat je als groep met Imbolc had besloten iets te doen voor een zieltogende eikenboom in een naburig bos. Met het Lentefeest, Meiavond en Midzomer heeft de groep rond de boom gedanst om hem kracht te sturen. Met het Oogstfeest kun je dan tot uitdrukking brengen hoeveel je ervoor over hebt om de boom weer gezond te maken. Iedereen pakt tijdens het ritueel, dat bij de boom wordt gehouden, een eikel, slingert deze zo ver mogelijk weg en zegt, bijvoorbeeld: 'De zwakte naar de verte, de kracht naar de eik!' Hierna legt deze persoon zijn of haar handen op de eik, waarna de volgende de tekst zegt en hetzelfde doet. Ten slotte heeft ieder zijn of haar handen op de eik. Als hiermee de levenskracht van de eik wordt geactiveerd is het doel dat de groep zich met Imbolc had gesteld bereikt. Op deze manier is voor elke groepsdoelstelling een rituele handeling te bedenken.

Zelf maken van graanpoppetjes

De meeste graanpoppetjes (Corn Dollies) zijn vrij ingewikkeld van vorm en constructie. Het hiernaast afgebeelde poppetje is eenvoudig zelf te maken. Je hebt hiervoor nodig: een aantal graanhalmen, stevig bindgaren, naald, rood en wit lint en een schaar. Week de halmen van tevoren een uur in lauw water om ze soepel te maken. Leg zo'n 20 halmen naast elkaar. Ze vormen, met de aren naar beneden gekeerd, het lijfje van de pop. Bind ± 25 cm van de onderkant de halmen met het draad stevig bij elkaar. Knak de halmen 4 cm hier vandaan om en bind de draad ook hier omheen. Neem een ander stuk draad en bind hiermee het middeltje van de pop bij elkaar (zie fig. 1). Knip nu 20 halmen op 18 cm lengte af. Verdeel deze in twee bundeltjes. Leg de halmen in elke bundel om en om, zodat de aren naar beide kanten wijzen. Bind de bundeltjes in het midden bij elkaar (zie fig. 2). Leg een van de bundeltjes achter het lijfje en bind alles stevig kruiselings op elkaar (fig. 3). Voor een graanvrouwtje maak je een bosje haar door de aren van het andere bundeltje om te knakken (fig. 4) en op het hoofdje vast te naaien. Voor een mannetje maak je drie kleine bosjes van elk vier aren. Twee van deze bosjes bind je onder aan de aren, zodat de pop een broek en voeten krijgt (fig. 5); het laatste bosje bind je boven op het hoofd (fig. 6). Bind een rood lint kruiselings om het vrouwtje (fig. 7) en een korter wit lint kruiselings om het mannetje. Laat alles goed drogen. Je kunt de poppetjes tijdens het ritueel maken of van tevoren. Desgewenst kun je ook gras nemen in plaats van graan.

Het maken van graanpoppetjes.

Oogstkrans voor op het hoofd

Voor het Oogstfeest kun je een krans maken voor op het hoofd. Neem hiervoor een basiskrans zoals beschreven in hoofdstuk 9 en zet er met wikkeldraad graan, boerenwormkruid en andere bloemen van het moment op vast.

Oogstbrood

Als onderdeel van het Oogstfeest werd soms van het graan van de laatste garve een brood gebakken in de vorm van een man. In het Departement Allier (Frankrijk) liet men de laatste halmen op de akker staan, plantte er een den als oogstmei bij en hing hierin een brood in de vorm van een man. Waar de graangeest als vrouwelijk werd voorgesteld nam men een vrouw of meisje als broodvorm. Aangezien in ons ritueel de priester de Graangod vertegenwoordigt hebben we een mannelijke vorm gekozen. Je hebt voor een oogstbrood nodig:

- 250 gr volkorenmeel
- 1 eetlepel zout
- 1¼ dl melk
- 500 gram fijngesneden tutti frutti
- zakje gist of 30 gr verse gist
- eventueel 1 ei
- 50 gram boter

Laat de tutti frutti enige uren weken in lauw water. Maak een gistdeeg en laat dit rijzen (zie bijlage 4). Meng de tutti frutti erdoor en kneed weer goed door. Vorm nu een rond brood en leg het op de bakplaat. Vorm een hoofdje en snij het brood in zoals je op de foto's in het fotokatern kunt zien. Bestrijk het brood eventueel met een losgeklopt ei en laat het deeg weer rijzen. Bak het brood op 180°C in 30 minuten. Handel verder als in bijlage 4 is aangegeven.

Lavendelkoekjes

De lavendelbloemen voor deze koekjes kunnen vers of gedroogd worden gebruikt. Als de bloemen van de eerste bloei zijn afgeknipt bloeit lavendel rond deze tijd meestal voor de tweede keer. Voor de koekjes heb je nodig:

- 125 gram boter
- 1 eetlepel lavendelbloemen
- 100 gram suiker
- 150 gram bakmeel
- 1 ei

Roer de boter met het ei en de suiker tot een romig mengsel. Voeg de lavendelbloemen en het bakmeel toe. Schep met een dessertlepel kleine platte bergjes op een beboterde bakplaat. Bak ze in een oven van 170°C 15 à 20 minuten. Haal ze van het bakblik en laat ze afkoelen op een rooster.

Vruchtensalade

Maak een salade van allerlei soorten vruchten van het seizoen, zoals frambozen, rode bessen, meloen, aardbeien, bramen, appel, perziken, kersen en pruimen. Ontpit alles en snij in gelijke stukjes. Overgiet met wat vlierbloesemsiroop (zie hoofdstuk 10) en serveer koud.

Courgettetaart

Dit is een gemakkelijk te maken hartige taart, waarvoor je niet apart een bodem van deeg hoeft te maken. Je hebt nodig:

- 350 gram courgettes
- 1 ui
- 2 teentjes knoflook
- verse of gedroogde tijm, rozemarijn en marjoraan naar smaak
- 5 eieren
- scheutje melk
- peper en zout
- 100 gram geraspte kaas
- 3 eetlepels olijfolie
- bakpapier
- ronde bakvorm Ø 25 cm

Rasp de courgettes op een grove rasp. Snij de ui fijn en hak de teentjes knoflook fijn. Maak de olie heet en fruit hierin de ui en de knoflook. Doe dan de courgettes samen met de kruiden erbij. Roer alles om en laat dit met een deksel op de pan 5 minuten op een laag pitje staan. Klop de eieren los met zout, peper en een beetje melk. Beboter de bakvorm en doe er het bakpapier in. Roer het enigszins afgekoelde eimengsel door het groentemengsel en roer de kaas erdoor. Schep alles in de vorm en bak in een oven van 175°C in ± 35 minuten gaar.

Mede

Om een droge mede te maken die je tijdens het ritueel kunt drinken heb je nodig:

- 4 potten honing van 450 gram
- 1 theelepel tannine
- 1 theelepel citroenzuur
- 1 theelepel pecto-enzym
- 1 theelepel gistvoedingszout
- giststarter

Handel verder zoals beschreven in het recept voor Joel-mede (zie hoofdstuk 6), echter zonder toevoegen van sinaasappels, citroenen en een extra pot honing.

Perzikwijn/pruimenwijn/abrikozenwijn

Om een van deze wijnen te maken heb je nodig:

- 2½ liter water
- 2 kg perziken, pruimen of abrikozen
- 1 kg suiker
- 1 theelepel looizuur
- 1 theelepel citroenzuur
- 2 theelepels pecto-enzym
- 1 theelepel gistvoedingszout
- sulfiet
- giststarter

Maak 2 dagen van tevoren een giststarter, zoals beschreven in bijlage 2. Ontpit de vruchten en knijp er pulp van. Doe alles in een schone emmer of grote pan. Kook 2½ liter water en giet dit over de pulp. Voeg de helft van de suiker erbij. Als alles afgekoeld is doe je het looizuur, citroenzuur, pecto-enzym en de giststarter erbij. Laat dit 2 dagen gisten. Doe dan de rest van de suiker erbij en laat

het nog een dag gisten. Dek goed af en roer de massa driemaal daags. Zeef alles op de vierde dag. Maak een 5-literfles schoon met heet water en een sulfietoplossing. Doe het sap in de gistingfles. Doe het waterslot erop en handel verder als in bijlage 2.

Witbier

In plaats van wijn kun je witbier drinken tijdens het ritueel. Op de symboliek van de witte tarwe zijn we al uitgebreid ingegaan. De heidense Germanen, Scandinaviërs en Kelten dronken vaak bier als onderdeel van het ritueel of Oogstfeest.

Sangria

Sangria kun je opdienen tijdens het feest na afloop van het ritueel. Je hebt nodig:

- 3/4 liter vlierbes/druivenwijn of een andere zelfgemaakte vruchtenwijn (zie hoofdstuk 12) of rode wijn
- 3 eetlepels honing
- 2 dl rode druivensap
- 1 limoen
- 1 citroen
- 2 sinaasappels
- 1 appel
- 1 perzik
- 250 gram aardbeien
- ijsblokjes

Boen de citrusvruchten schoon. Snij ze in schijfjes. Snij de appel en de perzik in kleine stukjes. Doe alles, ook de aardbeien, in een schaal of kan. Los de honing in het druivensap op en doe dit samen met de wijn bij de vruchten. Doe er vlak voor het serveren ijsblokjes bij.

Vruchtensiroop

Voor deze siroop kun je allerlei vruchten gebruiken, bijvoorbeeld vlierbessen, bramen, rode bessen, frambozen, zwarte bessen, of een mengsel van deze vruchten. Je hebt nodig:

- 1/2 liter vruchtensap
- 750 gram suiker
- 1 uitgeperste citroen
- 1 literfles met schroefdop

Reinig de fles met heet sodawater en spoel na met schoon water. Was de vruchten en pers ze uit in een doek of sapcentrifuge. Breng het sap aan de kook en los de suiker hierin op. Doe de nog hete vloeistof in de fles en draai de dop erop. Naar smaak met bronwater en ijs serveren.

Lammaswierook

Voeg aan 1/2 eetlepel basiswierook (zie bijlage 1) 1/2 theelepels lavendel, rozemarijn en goudbloem toe. Je kunt ook een van de andere in bijlage 1 gegeven recepten gebruiken.

Versiering van de ruimte

Het altaar kan versierd worden met graanhalmen. Door het jaargetijde en de aard van het ritueel leent het Oogstfeest zich ervoor om in de natuur gehouden te worden. Met graan kan een Cirkel worden uitgelegd. Bloemen en vruchten van het moment kunnen worden neergezet of neergelegd. Als je een kruidwis hebt gemaakt kan deze op het altaar gelegd worden.

Vorbereiding voor het ritueel

In het Noorden staat een altaar. Hierop bevinden zich twee waxinelichtjes, voor de Godin en de God, een steen, uit twee delen bestaand, een staf, wierookvat en een kom water. Naast het altaar liggen: een bos korenaren, een schaalje, een krans gevlochten van wilg of andere buigbare tak en raffia of draad. Er is wijn en een brood. Het brood is nog toegedekt. Voor het altaar ligt een berkentak. Er wordt afgesproken wie de windrichtingen Oost, Zuid en West zal vertegenwoordigen. PS zelf vertegenwoordigt het Noorden.

Het ritueel

PS en P zijn de priesteres en priester die het ritueel leiden. PS steekt de twee lichtjes en de wierook aan. De Cirkel wordt getrokken volgens het basisritueel. Hoofdstuk 4 geeft een variant voor buitenrituelen. In het ritueel wordt een gebroken steen gebruikt. Deze steen wordt als symbool voor het element aarde door PS op het altaar gelegd. PS zegt als de Cirkel is getrokken:

Vandaag vieren we het Oogstfeest, het feest van de God die ons verlaat en toch altijd bij ons is; de God die sterft en toch onsterfelijk is. De zomer is op haar hoogtepunt, het graan is rijp om geoogst te worden.

Ze loopt naar het altaar en pakt de korenaren. Terwijl ze deosil de Cirkel rondloopt geeft ze iedereen een aar, behalve P. Dan stapt P uit de kring naar het midden toe. Terwijl hij rondloopt zegt hij:

De aarde geeft, de aarde neemt. Wie zal mij het leven schenken?

PS plukt een graankorrel uit haar korenaar, loopt op hem toe en zegt:

De aarde neemt, de aarde geeft. In dit graan is het leven besloten.

Ze geeft de graankorrel aan P. Hij zegt:

Wie geeft mij lucht om te ademen?

De persoon die het Oosten vertegenwoordigt tilt het wierookvat op en zegt:

Ik geef lucht om te ademen.

Hij loopt met het vat deosil de Cirkel rond en zet het vat in het Oosten weer neer. P zegt:

Wie geeft mij warmte om te groeien?

De persoon die het Zuiden vertegenwoordigt tilt de staf op en zegt:

Ik geef warmte om te groeien.

Hij loopt met de staf deosil de Cirkel rond en legt de staf in het Zuiden weer neer. P zegt:

Wie geeft mij water om te ontkiemen?

De persoon die het Westen vertegenwoordigt tilt de kom water op en zegt:

Ik geef water om te ontkiemen.

Hij loopt met de kom deels de Cirkel rond en zet hem in het Zuiden weer neer. P zegt:

Wie geeft mij aarde om vrucht te dragen?

PS loopt op hem toe en omhelst hem. Alle aanwezigen lopen naar P toe en leggen hun korenaar in zijn uitgestoken handen. Als hij alle aren heeft ontvangen, heft P zijn handen boven zijn hoofd en houdt zo de aren boven zich. Als PS zich uit de omhelzing losmaakt, heeft ze een mes of sikkkel in haar hand. Ze snijdt de halmen van de aren die P boven zijn hoofd houdt door. P laat zich voor dood op de grond vallen. De persoon die het Oosten vertegenwoordigt pakt het wierookvat en loopt ermee om P heen terwijl hij zegt:

Ik geef lucht om te ademen.

P beweegt zich niet. PS zegt:

Hij is dood. Lucht kan hem niet meer baten.

De persoon die het Zuiden vertegenwoordigt, pakt de staf en zegt:

Ik geef warmte om te groeien.

Hij loopt om P heen, die zich niet beweegt. PS zegt:

Hij is dood. Warmte kan hem niet meer baten.

De persoon die het Westen vertegenwoordigt, pakt de kom en zegt:

Ik geef water om te ontkiemen.

Hij loopt om P heen, die zich niet beweegt. PS zegt:

Hij is dood. Water kan hem niet meer baten.

Ze loopt naar het altaar en pakt de steen. Dan loopt ze terug naar P, raapt een van de korenaren op en plukt er graankorrels uit. Ze doet de twee helften van de steen van elkaar en stopt de graankorrels ertussen. Terwijl ze de korrels tussen de twee helften van de steen vermaalt zegt ze:

Moge dit graan van gisteren het voedsel van morgen worden.

P komt overeind. PS zet een chant in waaraan iedereen meedoet tijdens een rondedans (alle regels 2x):

*The earth is our Mother, we must take care of her
Hey yunga, ho yunga, hey yung yung*

*Her sacred ground we walk upon with every step we take
Hey yunga, ho yunga, hey yung yung*

*The earth is our Mother, she will take care of us
Hey yunga, ho yunga, hey yung yung*

Na de chant gaat iedereen zitten. PS verzamelt de afgesneden korenaren op het schaalpje, pakt de krans van de wilgentak en de raffia en zegt:

Deze krans is een Cirkel, een heilig symbool voor de ruimte tussen de werelden. De krans is gemaakt van een heilige, aan de Godin gewijde boom, de wilg. Deze korenaren hebben we in het ritueel afgesneden. Door de aren op de krans te binden voegen we de kracht die we daarmee hebben opgewekt aan de krans toe. De krans laten we hier achter, als teken van ons samenzijn in dit ritueel. Ieder van ons bindt één aar op de krans.

Ze bindt een aar aan de krans en geeft deze door. Als iedereen dit heeft gedaan zegt PS:

Ga ontspannen en gemakkelijk zitten. Sluit je ogen en haal een paar keer diep adem. Vul je longen en je buik met lucht. Hou je adem een paar seconden vast en laat hem dan rustig ontsnappen. Ontspan je bij het uitademen.

Je loopt op een pad tussen twee gemaaide korenvelden door. Hier en daar liggen links nog wat tarwehalmen, rechts wat haver. Je kunt zien dat er net geoogst is, waarschijnlijk diezelfde dag nog. Midden op het veld staat, links zowel als rechts, nog een klein bosje graan.

De velden liggen tegen een heuvel aan en daarachter strekt zich een bos uit met eiken en berken die hoog boven je uit torenen als je ze bereikt hebt. De zon is bijna onder en een moment vraag je je af of het niet te donker is om het bos in te gaan. Je bent hier in deze streken nooit eerder geweest en je kunt gemakkelijk verdwalen. Je besluit nog even door te lopen tot de top van de heuvel en dan terug te gaan. Het pad is hier steil en mul en je hebt alle aandacht nodig bij het klimmen zodat je nauwelijks voor je uit kijkt en ongemerkt ineens de heuveltop hebt bereikt.

Verbaasd blijf je staan. In de verte zie je een open plek tussen de bomen en een groot vuur. Terwijl je een paar stappen naar voren doet, zie je mensen heen en weer lopen bij het vuur. Aarzelend blijf je staan, je afvragend wie het zijn en wat ze daar doen. Je besluit terug te gaan, maar op het moment dat je je wilt omdraaien zie je twee mannen op je af komen. Je wilt wegrekken, maar iets, angst of nieuwsgierigheid, weerhoudt je en je neemt het tweetal eens wat beter op. Ze dragen lange gewaden en slingers gemaakt van korenhalmen om hun hals. Ze maken een opgewonden indruk.

'Gelukkig dat U er bent,' richt de man links het woord tot je.

'We dachten al dat U verhinderd was,' zegt de man rechts.

Je kijkt van de een naar de ander en schudt je hoofd. 'Jullie moeten me met een ander verwarren,' zeg je.

De man links glimlacht. 'Nee,' zegt hij, 'er is geen vergissing mogelijk. Maar vergeef me mijn onbeleefdheid.' Hij schudt je de hand en noemt zijn naam: Garf. Wat een rare naam, denk je, maar je zegt niets. De andere man stelt zich voor als Caspar, wat je tenminste vertrouwd in de oren klinkt. Als je je eigen naam noemt, valt Garf je in de reden. 'Nee nee,' zegt hij. 'U bent Het Hoofd. U hebt geen naam.'

'Het hoofd?' herhaal je. 'Het hoofd waarvan?'

'Lang genoeg gepraat,' zegt Caspar. 'U kunt nu beter beginnen, anders wordt het middernacht voordat we aan het feest toe zijn.'

'Beginnen?' herhaal je. 'Waarmee?'

'Met het ritueel natuurlijk,' zegt Garf, terwijl hij je in de richting van het vuur duwt. 'Kom, de anderen wachten op ons.'

'Ik weet nergens van,' protesteer je.

'Dat zeggen ze allemaal,' merkt Caspar op, terwijl hij je andere arm pakt. Je wilt vragen wie 'ze' zijn die dat allemaal zeggen, maar ineens zie je een grote groep mannen en vrouwen die in een kring om het oplaaiend vuur staan en je allemaal aankijken of ze iets van je verwachten. Sommigen zijn nog heel jong, maar je ziet er ook bij met grijze haren. Ze dragen allemaal van die gewaden als Garf en Caspar en slingers van korenaren. Ze juichen en dansen en zijn duidelijk blij je te zien. Iemand legt je zo'n slinger om de hals; een ander drukt een staf in je handen waarvan het uiteinde als een korenaar is uitgesneden. Je weet niet goed wat je daarmee moet doen en je steekt je hand uit om de staf door te geven aan een ander, maar zodra je dat doet verstomt de menigte. Iedereen staat daar roerloos en kijkt afwachtend en met open mond naar jou terwijl je daar staat met die staf in je opgeheven hand. Je wilt dat ding weggooien, zo ver mogelijk van je af, in dat vuur als het moet, en wegrennen zo hard je maar kunt, maar je blijft staan en je arm gaat hoger en hoger tot hij bijna loodrecht omhoogwijst.

'Krachten van de donkere hemel,' hoor je jezelf zeggen. Je arm gaat naar beneden tot de staf tussen je voeten wijst. 'Krachten van de donkere aarde,' zeg je. Dan gaat je arm omhoog tot de staf naar het oplaaiend vuur wijst. 'Krachten van de ijle vlammen,' zeg je, 'wees welkom bij ons ritueel.'

Je gaat voor het vuur staan, met je rug er naartoe, er zo dichtbij dat je af en toe de hitte van de vlammen in je nek voelt. Je neemt de staf in beide handen en houdt hem zo boven je hoofd. Garf doemt voor je op en glimlacht. 'Zie je wel dat je weet wat je moet doen,' zegt hij. Met een sierlijk gebaar haalt hij de slinger van zijn hals en gooit hem over de omhooggestoken staf, zodat hij naar beneden glijdt en om jouw hals blijft hangen. Caspar gaat tegenover je staan en doet hetzelfde. Daarna begint muziek te spelen en de groep danst hand in hand om je heen, terwijl er steeds iemand voor je blijft staan en zijn of haar slinger over je staf werpt. Soms gooit er iemand mis en dan komt de slinger achter je in het vuur terecht waar hij gelijk vlam vat en verteert. Degene wie dat overkomt kan rekenen op boegeroep en plagend wordt hij de kring rondgeduwd tot hij weet los te breken. Ten slotte is ieders krans om jouw hals of in het vuur beland en voor het eerst weet je niet meer wat je moet doen. Op het moment dat je aarzelend de staf laat zakken, verschijnt Garf links van je en Caspar rechts. Ze pakken je armen en duwen je achterover. Je voelt de hitte van de vlammen, ziet ze om je heen opschieten als de slingers om je nek vlamvatten. Dan word je opgenomen in een wilde dans met opzwepende muziek.

Meisjes met hun armen vol vruchten en broden lachen naar je en je lacht terug. Je danst om het houtvuur heen, hand in hand met de anderen, terwijl het nacht wordt en als het vuur begint te doven spring je er overheen en iedereen doet het je na. Pas als de hemel lichter wordt val je in slaap.

Als je wakker wordt zijn alle anderen verdwenen. Het vuur is gedoofd en vlak bij de verkoalde resten vind je nog een tarwehalm. Je steekt hem in je haar en loopt dan naar de bosrand, waar je nog een laatste maal omkijkt voordat je het pad tussen de korenvelden af begint te dalen. Je bent al bijna beneden als je bedenkt dat de laatste halmen die gisteren nog op de akkers stonden verdwenen zijn. Je vraagt je af of het dezelfde halmen zijn die die nacht in het vuur zijn verbrand. Wie zal het zeggen.

Aan het eind van het pad zie je een grasveld. Je gaat erop zitten en sluit je ogen. Je bereidt je erop voor weer terug te komen in deze ruimte. Je voelt je goed en uitgerust en je opent je ogen, waarna je om je heen kijkt en je, als je dat wilt, eens uitrekt.

Iedereen gaat staan en geeft elkaar een hand. Terwijl de groep deosil rondloopt wordt er gezongen:

*We are the old people, we are the new people
We are the same people, stronger than before*

Na de chant pakt PS in haar linkerhand een beker wijn en in haar rechterhand de schaal met brood. Ze zegt:

Ik zegen deze wijn en dit brood uit naam van Moeder Aarde en uit naam van hem die zich offerde opdat wij kunnen leven.

Ze brengt een plengoffer in het midden van de Cirkel, drinkt van de wijn en geeft de beker met een kus aan P, waarbij ze zegt:

Blessed be!

P drinkt van de wijn en geeft de beker met een kus en de wens 'Blessed be!' aan de vrouw die links van hen staat. De vrouw drinkt van de wijn en geeft de beker door. Zo gaat de beker de Cirkel rond. De laatste die drinkt offert wat wijn buiten de Cirkel in de vier windrichtingen. Daarna verkruiemt PS een stuk van het brood midden in de Cirkel, breekt een stuk van het brood, geeft dit aan P, neemt zelf ook een stuk en geeft de schaal door aan de persoon links van zich. De laatste die een stuk van het brood breekt offert ook een stuk in de vier windrichtingen. Hierna wordt de Cirkel op de gebruikelijke wijze voor buitenrituelen (zie hoofdstuk 4) afgesloten.

12 Het Herfstfeest

De Romeinen verdeelden het jaar in de vier seizoenen die we ook nu nog onderscheiden: winter, lente, zomer en herfst. In de meeste heidense beschavingen werd het jaar ingedeeld in een winterhelft en een zomerhelft. Tussen winter en zomer werd door vrijwel alle Indo-Europese stammen een Lentefeest gevierd. Een Herfstfeest is minder algemeen gangbaar geweest en vaak is moeilijk het Herfstfeest, als dat al gevierd werd, van het Winterfeest te scheiden.

De essentie van het Herfstfeest

Het Herfstfeest is een dankfeest voor de oogsten die op dat moment zijn binnengehaald. Het gaat daarbij, naast het afronden van de verschillende graanoogsten, vooral om vruchtbomen, noten, bessen, bramen, etc. Het Oogstfeest rond de eerste augustus stond in het teken van de geofferde Vegetatiegod. Alleen in de Griekse Herfstfeesten sterft de Vegetatiegod om als Wijngod herboren te worden. In Noord-Europa is het Herfstfeest wat gemoedelijker. Jaarmarkten, kermissen en gildefeesten zijn vanouds met dit jaargetijde verbonden. De oogst is binnen en de winter is nog ver; dit lijkt het thema van veel hedendaagse Herfstfeesten te zijn.

Oorsprong van het begrip herfst

Het woord herfst heeft een historie van vele duizenden jaren achter zich en is te herleiden tot de Indo-Europese wortel *karp, waarmee de oogsttijd werd aangeduid. Het Griekse *karpós* (vrucht) en het Latijnse *carpere* (plukken) zijn hiervan afgeleid. De Latijnse term werd ook in overdrachtelijke zin gebruikt, zoals in *carpere oscula* (kusjes stelen) en *carpe diem* (pluk de dag). Taalkundigen nemen aan dat het woord herfst is 'ontstaan in een cultuurperiode toen de mens leefde van het verzamelen der wild groeiende vruchten, of misschien eerder nog, op een tijd toen het graan nog niet met de sikkel gesneden, maar aarsgewijs geplukt werd'. (J. de Vries: *Etymologisch woordenboek*, p. 168).

Ons woord *herfst* is afgeleid van de Germaanse wortel **harbista*, via het Oudhoogduitse *herbist*, het Middelhoogduitse *herbest* en het Middelnederlandse *hervest*. De Angelsaksische vorm *hærfest* stond model voor het Engelse *harvest*, dat tot de zestiende eeuw uitsluitend werd gebruikt voor de oogsttijd. Toen ontstond de gewoonte ook de oogst zelf als *harvest* aan te duiden, waarna de oudere betekenis in de loop van de achttiende eeuw verdween. Het Duitse *Herbst* heeft, net als de Nederlandse vorm, de betekenis van jaargetijde behouden. Hetzelfde geldt voor de afgeleide vormen in de andere Germaanse talen, zoals *haust* (Oudnoors en IJslands), *høst* (Noors) en *höst* (Zweeds). Het Deense *høst* (oogst, herfst) is vrijwel verdrongen door *efteraar* (najaar).

Andere namen voor de herfst

De Romeinen gebruikten de naam *autumnus*, een vermoedelijk Etruskisch woord, waarvan de oorsprong en de betekenis niet meer te achterhalen zijn. De verschillende Romaanse talen hadden oorspronkelijk eigen woorden om de herfst mee aan te duiden. Als regel waren dit woorden die een bepaalde handeling beschreven, zoals het naar de stal brengen van de koeien, of het binnenhalen van een bepaalde oogst, bijvoorbeeld die van de appels, olijven of druiven. In de twaalfde en dertiende eeuw werden in de verschillende Romaanse talen

verbasteringen van het Latijnse *autumnus* overgenomen, als een overkoepelende literaire term voor de herfsttijd. Al snel verdrongen deze vormen de oudere aanduidingen en zijn in verschillende moderne Romaanse talen nog steeds gangbaar, zoals *autunno* (It), *otoño* (Sp), *autono* (Portugees) en *automne* (Fr). Omstreeks 1380 vertaalde Geoffrey Chaucer *De Consolatione Philosophiae* van Boëthius in het Engels. Daarbij vertaalde hij *autumnus* niet met het toen algemeen gangbare *herfest*, maar koos ervoor de gekunstelde Oudfranse vorm *autompne* te verengelsen tot *autumpne*. Uit deze literaire kunstgreep ontstond het Engelse *autumn*, dat in de achttiende eeuw het oudere *harvest* volledig had verdrongen.

Het Engelse *fall*, dat in de Verenigde Staten algemeen gangbaar is, ontstond in de zeventiende eeuw. In 1545 werden de vier seizoenen, door Roger Ascham in *Toxophilus*, voor het eerst omschreven als: 'Spring tyme, Somer, faule of the leafe, and winter.' John Evelyn was de eerste die, in zijn boek *Sylva* (1664), dit 'fall of the leaf' afkortte tot *fall*. De term *najaar* in de betekenis van herfst ontstond in de zestiende eeuw, waarschijnlijk als tegenhanger van het in die tijd gevormde begrip *voorjaar*. Voordien sloeg *naejaer*, net als het Duitse *Nachjahr*, alleen op de vergoeding die aan erfgenamen en wezen werd uitbetaald na een sterfgeval.

In het Ierse Gaelic worden zowel de herfst als de oogst aangeduid als *fómhar*. September wordt *meán fómhar* (herfstmaand) genoemd. In het Schotse Gaelic worden herfst en oogst *foghar* genoemd, in het Welsh *cynhaeaf* en in het Cornish, *kynnyaf*. Al deze woorden interpreteert C.D. Buck als 'vóór de winter'. In het Bretons werd de herfst aangeduid als *diskar-amzer* (tijd van verval) of als *dilost-harv* (eind van de zomer). Kennelijk werd de herfst door de verschillende Keltische volkeren gezien als de tijd dat de laatste oogst werd binnengehaald, voordat de winter inviel.

Door sommige Wicca's wordt het Herfstfeest aangeduid als *Mabon*. Jan de Zutter neemt in *Abracadabra - lexicon van de moderne hekserij* deze gewoonte over, maar voegt eraan toe: 'Het gebruik van het woord Mabon is van recente datum. Onze voorouders vierden nooit een feest dat bekendstond als Mabon.' (p. 148). Er is inderdaad geen enkele aanwijzing dat de naam van de Keltische God Mabon ooit aan het Herfstfeest of enig ander jaarfeest is gehecht. Waarschijnlijk is deze naam rond 1985 door Nederlandse Wicca's geïntroduceerd en later door anderen overgenomen. De God Mabon, in Gallië Maponos genoemd, werd vooral geassocieerd met jeugdigheid en zonlicht. Zijn naam betekent 'Zoon van de Moeder'. Door de Romeinen werd hij met Apollo gelijkgesteld. Als jeugdige God zou hij eerder passen bij de lente en de zomer dan bij de herfst, maar ook bij deze feesten ontbreekt zijn naam.

De herfstequinox

Tot de invoering van de Gregoriaanse kalender werd de herfstequinox op 24 september gerekend (zie hoofdstuk 3). Daarna werd de equinox naar 21 september verplaatst en ten slotte op 23 september vastgesteld. Het Herfstfeest werd echter zelden op de equinox gehouden. De Romeinen gebruikten het *aequinoctium autumnale* voor astronomische berekeningen, maar vierden geen Herfstfeest op deze datum. De Kelten lijken evenmin een Herfstfeest rond de equinox gekend te hebben. In *The festival of Lughnasa* geeft Máire MacNeill vele voorbeelden die aannemelijk maken dat de Ierse Kelten Lughnasa of Lammast (1 augustus) als Herfstfeest vierden: 'Lammast was the end of summer and the beginning of autumn.' (p. 147). Grieken en Germanen vierden de volle

maan rond de herfstequinox en niet de equinox zelf. Zoals gezegd in hoofdstuk 10 werd door de kerk in de vroege Middeleeuwen de herfstequinox aangewezen als Conceptie van Johannes de Doper, waarschijnlijk vooral om de in deze periode gevierde Griekse Herfstfeesten (zie onder) op een christelijke datum vast te zetten en zodoende te kerstenen. In de Grieks-orthodoxe kerk bestaat dit feest nog steeds op 23 september, de vooravond van de oude herfstequinox. Het Germaanse Herfstfeest (zie onder) is echter niet aan de equinox verbonden gebleven en kristalliseerde zich in Engeland en op het Europese vasteland vooral uit op Sint Michiel (29 september). De namen *herfstequinox*, *herfstevening* en *herfstnachtvening* werden alleen door wetenschappers gebruikt en speelden in volksgebruiken rond het Herfstfeest geen enkele rol. Hetzelfde geldt voor het Duitse *Herbstnachtgleiche* en het Engelse *autumn equinox*.

Het veel gebruikte argument onder moderne heidenen, dat het Herfstfeest een viering is van het evenwicht tussen licht en duister in de natuur, mist elke grond. Dag en nacht zijn even lang tijdens de beide equinoxen, maar tot de vijftiende eeuw duurde elke dag van het jaar van zonsopgang tot zonsondergang (zie hoofdstuk 3) en het moment dat dag en nacht precies even lang waren ging kennelijk ongemerkt voorbij. In de zestiende eeuw was de herfstequinox door de fout in de Juliaanse kalender 14 dagen verschoven, van 24 naar 10 september. Toch werd het Herfstfeest in grote delen van Europa nog steeds gevierd op Sint Michiel, 29 september. De nacht duurde op dat moment 13 uren, de dag 11, niet bepaald een evenwicht te noemen.

Herfstmaan en herfstmaand

De woorden maan en maand zijn beiden terug te voeren op de Indo-Europese wortel *men (meten). De maan was de voorloper van de maand als tijdmetre. Jaarfeesten waren in de meeste oude beschavingen gekoppeld aan de maankalender, niet aan het zonnejaar. Voor de meeste Indo-Europese volkeren gold hetzelfde voordat ze overgingen op de Romeinse kalender. De oudste namen van maanden zijn vrijwel altijd afgeleid van die van de manen in de daarvoor gebruikte maankalender. Het Angelsaksische *hærfestmonath* duidde oorspronkelijk de volle maan rond de herfstequinox aan en werd na het invoeren van de jaarkalender gebruikt voor de maand september. In het moderne Engels worden beide begrippen onderscheiden als *harvest moon* en *harvest month*. Het Oudhoogduitse *herbistmânoth* leidde op vergelijkbare wijze tot *Herbstmonat* (september) en *Herbstmond* (de maan rond de herfstequinox). In het Middelnederlands was *herfstmaent* gebruikelijk en nog steeds wordt september *herfstmaand* genoemd. Toen het Middelnederlands vaste vormen begon aan te nemen was de *herfstmaan* kennelijk al uit de spreektaal verdwenen.

Oogstmaand heilige maand

Opmerkelijk is dat de maand september, naast *hærfestmonath*, in de Angelsaksische kalender werd aangeduid als *haligmonath*, d.i. heilige maand. In het overzicht dat Beda geeft van de kalender spreekt hij met betrekking tot september van: 'halegmonath: mensis sacrorum'. Martin Nilsson (*Primitive time-reckoning*, p. 296) ziet dit als een verwijzing naar de heiligheid van de oogst voor de heidense Angelsaksers. In de door Karel de Grote ingestelde kalender werd *Heilagmânoth* verschoven naar december, waarschijnlijk om daarmee de maand waarin het Christuskind geboren is tot heilige maand uit te roepen. In het Middelnederlands was *heilichmaent* een gebruikelijke aanduiding van december. 'Oorspronkelijk schijnt de naam aan de maand september eigen te zijn

geweest,' merken Verwijs en Verdam op. 'Wellicht ligt hierin eene herinnering aan feesten die in deze maand gevierd werden, in de voorchristelijke periode.' (*Middelnederlandsch woordenboek*, deel 3, p. 269). In het Duits wordt *Heiligmonat* nog steeds voor de kerstmaand gebruikt.

De Griekse Herfstfeesten

In Griekenland stonden de verschillende Herfstfeesten in het teken van de graanoogst, de druivenoogst en de oogst van groenten en fruit. Het waren dankfeesten voor de oogst en een rituele voorbereiding op het zaaien van de wintertarwe. Bij deze feesten speelde de herfstequinox geen rol. De Griekse lunisolair kalender was, in ieder geval in oorsprong, gericht op de maan, niet op het zonnejaar. De belangrijkste Herfstfeesten in Athene vonden plaats tijdens Pyanepsion, de vierde maand van de Ionisch-Attische kalender, die in Athene en de omringende steden werd gevolgd. Deze maand kon vallen tussen eind augustus en eind oktober. Op de vijfde dag van de maand vond het feest *Proerosia* plaats. De naam betekent 'voorbereiding op het ploegen'. Hierbij werd, met name in Eleusis, een deel van de graanoogst aan Demeter geofferd. Twee dagen later, tijdens de *Pyanepsia* (letterlijk 'bonen koken'), werden granen, gemengd met bonen en alle groenten van het jaargetijde, in een grote ketel gekookt en tijdens een feestmaaltijd ter ere van Apollo genuttigd. Als onderdeel van het feest werd de *eiresione*, een met vruchten versierde olijftak, in een plechtige processie rondgedragen. Ook werden vaatjes met olijfolie, honing of wijn en uit brooddeeg gebakken figuurtjes aan de tak gehangen. Gewoonlijk werd de tak na de processie met de olie of de wijn gezegend. Groepen jongeren gingen met deze takken van huis tot huis en werden als dank hiervoor beloond. Vaak werd de tak in huis opgehangen en bleef daar het hele jaar, tot hij door de nieuwe eiresione werd vervangen. Mannhardt ziet de eiresione als een klassieke voorganger van de oogstmei (zie hoofdstuk 11). Op dezelfde dag werd ook een ander feest, de *Oschophoria*, ter ere van Dionysos, gevierd. Hierbij droegen twee in vrouwenkleding gestoken jongemannen wijnstokken met grote, er nog aan hangende trossen druiven rond. Ze werden gevolgd door een koor dat gewijde liederen zong.

Dat op hetzelfde moment een feest voor Apollo en een feest voor Dionysos plaatsvond is geen toeval. In *De kringloop van het leven*, p. 28-60, hebben we beschreven hoe de Vegetatiegod vanaf de Steentijd is voorgesteld in de vorm van twee elkaar in de loop van het jaar afwisselende Goden. In *Python - a study of Delphic myth and its origins* laat filoloog Joseph Fontenrose zien hoe Apollo en Dionysos elkaar in Delphi afwisselden: 'Dionysos van Delphi was een God van dood en winter. Niets is zekerder over hem bekend dan dat hij in Delphi aanbeden werd gedurende de drie wintermaanden, als Apollo afwezig was.' (p. 379). De Pyanepsia is echter nog niet het moment dat Apollo de heerschappij aan Dionysos overdraagt en vertrekt naar zijn winterverblijf in Hyperboreas. De druiven zijn geoogst, maar de transformatie tot wijn heeft nog niet plaatsgevonden. De Vegetatiegod moet sterven om als Wijngod herboren te worden. De Pyanepsia is dan ook een plechtig en ingetogen ritueel, geen feest met veel wijn en extatische priesteressen, zoals dat in de wintermaanden wel plaatsvond. Nadat de druiventrossen in processie van de tempel van Dionysos naar de tempel van Athena Skiros waren gedragen werd daar een plengoffer gebracht, waarna alle aanwezigen 'Eleleu, Iou, Iou!' uitriepen. Hierna werden de wijnstokken teruggebracht naar de tempel van Dionysos. De uitroep betekent: 'Hoera! Helaas! Helaas!' Vanaf de vijfde eeuw v.Chr. werd dit door de Grieken

verklaard als vreugde over de behouden terugkeer van de Atheense held Theseus en rouw over de dood van diens vader, die ten onrechte aannam dat zijn zoon door de Minotaurus was verscheurd en zich daarom van de rotsen wierp. Waarschijnlijk is het ritueel veel ouder dan deze mythe en te verklaren als vreugde over de druivenoogst die de Wijngod herboren zal doen worden, gemengd met treurnis over de dood van de Vegetatiegod in de vorm van de druiven die uitgeperst zullen worden.

De Romeinse wijnfeesten

De Griekse wijnfeesten die in de winter werden gehouden ter ere van Dionysos waren drinkgelagen waar dronkenschap en extase de boventoon voerden. Rond 200 v.Chr. waren dergelijke feesten ook in Rome gebruikelijk, ter ere van Bacchus, de Romeinse vorm van de Lydische wijngod Bakchos, die vermoedelijk ook model gestaan heeft voor de Griekse Dionysos. Dergelijke uitpattingen pasten echter niet bij de ingetogen aard van de Romeinse samenleving. Bovendien nam de cultus rond Dionysos steeds meer de vorm van een mysteriereligie aan, een verschijnsel waar de Romeinse autoriteiten zeer argwanend tegenover stonden. In 186 v.Chr. werden de *Bacchanalia* door de Romeinse senaat verboden. Vanaf dat moment was het *Jupiter* die als wijngod optrad tijdens de *Vinalia*, op 23 april, waarbij de wijn van het vorig jaar voor het eerst gedronken mocht worden. Op 19 augustus werden de *Vinalia Rustica* gehouden, eveneens een wijnfeest ter ere van Jupiter. Hierbij plukte de *Flamen Dialis*, de priester van Jupiter, de eerste druiven en voerde een ritueel uit om het numen van de druiven te activeren en zo de een maand later te verwachten druivenoogst gunstig te beïnvloeden.

Een Herfstfeest op of rond de equinox hebben de Romeinen nooit gevierd. In de maand september vonden geen religieuze feesten plaats, alleen van 4 tot 19 september de *Ludi Romani* (spelen en wedstrijden) in het Circus Maximus. Voor de Romeinen was het Herfstfeest niet de equinox, maar, naast spel en ontspanning, de oogst van de nieuwe wijn. Tijdens de *Meditrinalia*, op 11 oktober, werd de *mustum* (most) van de nieuwe wijn met oude wijn gemengd en gedronken na het brengen van een plengoffer en het uitspreken van de wens: 'Novum vetus vinum bibo, novo veteri morbo medeor.' (Ik drink oude en nieuwe wijn om mijn oude en nieuwe kwalen te genezen). Most is vruchtensap dat net is begonnen te gisten en daarom is most van druiven voor ons geen druivensap meer en nog geen wijn. De Romeinen beschouwden most daarentegen als een gezonde en geneeskrachtige drank waar je niet dronken van wordt. Het woord *mustum* werd niet alleen voor most gebruikt. Het betekende ook wijnoogst en herfst. Het mengen van oude wijn door de most is ook een manier om het numen van de wijn te activeren en de levenskracht van de vorige wijnoogst op de nieuwe oogst over te brengen.

Het Germaanse Herfst- en Winterfeest

Waarschijnlijk vierden de Germanen tijdens de volle maan rond de herfstequinox een feest, *harbista* of *harbusta* genaamd, als afsluiting van de oogsttijd en als rituele voorbereiding op het zaaien van het wintergraan. De volksvertegenwoordiging, *Ding* genaamd, waar ook recht (*Geding* of *Gericht*) werd gesproken, kwam in mei samen (*Maiending*, *Maiengeding* of *Maiengericht*) en in de herfst (*Herbstding*, *Herbstgeding* of *Herbstgericht*). In de Middeleeuwen werd dit nog steeds *Herbstding* genoemd en veel volksfeesten sloten zich hierbij aan. De jaarmarkt die rond deze tijd werd gehouden kreeg tijdens de mis een kerke-

lijke wijding. Later ging de naam *Messe* op de jaarmarkt zelf over (zie hoofdstuk 11). Tijdens de op de herfstmaan volgende volle maan vierden de Germanen het Winterfeest, de terugkeer van de doden (zie hoofdstuk 5). Toen ze overgingen van een maankalender op de Juliaanse kalender wezen de verschillende stammen verschillende data aan als Winterfeest. De ene Germaanse stam vierde het begin van de winter op 28 september, andere stammen kozen 1 of 15 oktober. Herfstfeest en Winterfeest gingen daarbij in elkaar over en werden vaak op dezelfde dagen gevierd.

Het is de vraag in hoeverre het Germaanse Herfstfeest een eigen identiteit heeft gehad, zelfs toen de maankalender nog werd gebruikt. In de *Germania*, hoofdstuk 26, zegt Tacitus zelfs dat de Germanen de herfst niet kenden als jaargetijde omdat ze geen boomgaarden of wijngaarden hadden en dus niet bekend waren met de vruchten van dat seizoen. Dat de Germanen wel degelijk feest vierden in de herfst was deze Romeinse geschiedschrijver evenwel bekend. In zijn *Annalen*, boek I, deel 50-51, beschrijft hij hoe de Romeinse veldheer Germanicus in de herfst van het jaar 14 n.Chr. de Germaanse stam van de Marsa versloeg door ze te verrassen tijdens de viering van een groot feest ter ere van de Godin Tanfana. Kennelijk zag Tacitus dit niet als een Herfstfeest en waarschijnlijk was het dat ook niet. Taalkundigen als Jacob Grimm en Jan de Vries leiden uit de naam van de Godin af dat ze vooral verbonden was met de haard en met het dodenrijk. Het feest voor Tanfana was vermoedelijk een Winterfeest, geen Herfstfeest. Wat voor Tacitus de herfst was, tussen 24 september en 25 december, was in de Germaanse maankalender een mogelijk tijdstip voor het Winterfeest.

In de vroege Middeleeuwen werden de Germaanse gebieden een voor een veroverd door de Franken, gekerstend en ingelijfd bij wat later het Heilige Roomse Rijk zou heten. Het veredelen van wilde vruchtbomen kwam rond deze tijd op gang en onder Karel de Grote werden wijngaarden aangelegd langs de Rijn. Hierdoor kreeg het *Herbstfest* steeds meer het karakter van een oogstfeest voor wijn en ooft en maakte het zich, voor het eerst sinds de maankalender werd afgeschaft, weer los van het Winterfeest. Het Herfstfeest werd echter niet gekoppeld aan de herfstequinox, maar kristalliseerde zich uit op verschillende hieronder uitgebreider beschreven heiligendagen rond deze tijd, zoals Sint Gilles (1 september), Maria Geboorte (8 september), Sint Lambertus (17 september), Sint Michael (29 september) en Sint Bavo (1 oktober). Het Winterfeest verschoof in de loop der eeuwen met name naar Allerzielen en Sint Maarten (zie hoofdstuk 5).

Sint Michael (29 september)

Door het Concilie van Mainz in 813 werd besloten op 29 september een feestdag voor de aartsengel Michael en alle andere engelen in te stellen. Voor deze datum werd gekozen omdat op 29 september 493 een basiliek bij Rome was gewijd op de plaats waar de aartsengel enkele maanden eerder zou zijn verschenen. De tijd van het jaar, het begin van de Germaanse winter, zal ook een rol gespeeld hebben. In 785 had de Saksische leider Widukind zich onderworpen aan Karel de Grote en zich laten dopen. Het Saksische Winterfeest werd van 1-3 oktober gehouden. In Augsburg, de hoofdstad van het in 787 door Karel de Grote onderworpen en gekerstende Beieren, werd het Winterfeest op 28 september gevierd. Het was een belangrijk feest, waarop recht werd gesproken en op veel plaatsen een jaarmarkt werd gehouden. Om het heidense Winterfeest in het nog maar net gekerstende Germaanse gebied een christelijke wending te geven werd de belangrijkste van alle engelen op deze strategische datum ingezet. In het An-

gelsaksische Engeland werd *Michaelmas* om dezelfde reden een van de *quarter-days*. Deze voorbeelden illustreren dat in die tijd geen duidelijk onderscheid werd gemaakt tussen het Germaanse Herfst- en Winterfeest. In Duitsland was *Michaelstag* het gekerstende Winterfeest; in Engeland was *Michaelmas* als *quarter-day* de tegenhanger van *Lady Day* (25 maart), het gekerstende Lente-feest.

Michael werd gezien als de aanvoerder van de hemelse heerscharen, de lichtende strijder tegen de Duivel en zijn trawanten. Hij versloeg Satan in de vorm van een draak; een rol die Sint Joris vele eeuwen later zou overnemen. Michael was ook de begeleider van de zielen der overledenen in het hiernamaals. Hij kondigde de Heilige Maagd haar dood aan en vocht met Satan om het lichaam van de overleden Mozes. Hij woog de zielen van de overledenen en begeleidde de rechtvaardigen naar de hemel, terwijl hij zondaars in het vagevuur stortte. Niemand was beter uitgerust om de heidense dodencultus te kerstensen dan Michael. Hoewel hij een aartsengel en geen heilige was, moedigde de kerk in alle opzichten de volkse verering van *Sint Michiel* aan. In heel Europa werden kerken naar hem genoemd en werd hij vereerd met kapellen op hoge plaatsen, als symbool voor zijn hoog verheven status en idealen. In Utrecht bevindt zich sinds 1328 een Michaelskapel in het destijds hoogste punt van de Domtoren. In Duitsland werden heiligdommen voor Wodan op bergtoppen gekerstend door er Michaelskapellen overheen te bouwen. Als aanvoerder van de Wilde Jacht was Wodan Heer van de Doden, die onder zijn leiding in de winter door de lucht vlogen. Ook Holda of Hella was met de Germaanse dodencultus verbonden. De overledenen werden door de Godin liefdevol verzorgd en in het dodenrijk opgenomen. Er was de kerk veel aan gelegen de heidense dodenverering uit te bannen en Wodan en Holda te vervangen door Michael. Voor een groot gedeelte lukte dit. De dood wordt in Duitsland aangeduid als *St. Michaelsschlaf*. Toch wordt de vrijdag vóór Sint Michiel in Unterfranken (Beieren) nog steeds *Helltag* genoemd en de weg naar veel aan Michael gewijde kerkhoven is een *Helweg*.

Naarmate het Herfstfeest in de Middeleeuwen meer het karakter van een Oogstfeest kreeg veranderde ook de viering van Sint Michiel. Soms werd deze dag als laatste oogstdag voor appels genoemd. In Zwitserland werd de laatste garve *Michel* genoemd. Gewoonlijk werd er een grote feestmaaltijd gehouden om de goede afloop van de verschillende herfstoogsten te vieren. In Engeland werd daarbij de Sint Michaelsgans gegeten. Men zei dat het eten van de gans het hele jaar voorspoed zou geven. In de Niederrhein werd de gans met kastanjes gevuld. In 1773 werd in Pruisen de zondag na Sint Michael officieel uitgeroepen tot *Erntefest* (Oogstfeest). Niet lang daarna volgden de andere Duitse staten dit voorbeeld. Nog steeds wordt deze dag door katholieken en protestanten in Duitsland als oogstfeest gevierd.

Op veel plaatsen in Duitsland was het op Sint Michiel verboden graan te zaaien of op het land te werken. Soms werd de wintertarwe juist wel op Sint Michiel gezaaid. Gustav Jungbauer, Elard Hugo Meyer en anderen zien hierin restanten van een oude Wodanscultus. Tenslotte was Wodan niet alleen Heer van het Dodenrijk, maar ook verbonden met het graan en de akkerbouw. Dit zal de overgang van Dodenfeest naar Oogstfeest gemakkelijker en tegelijk verwarrender gemaakt hebben. Een eerbetoon aan de doden, die goede gaven brengen, de vruchtbaarheid van de oogst gedurende de winter bewaken en deze overdragen op het nieuwe akkerseizoen, wijkt niet principieel af van een dankfeest voor de oogst.

Vaak waren er speciale broden of koeken die met Sint Michiel gebakken wer-

den. Op de Hebriden werden voor *Michaelmas* koeken gebakken, *struan* genaamd, gemaakt van verschillende soorten graan, die tijdens een feestmaal werden gegeten. In alle opzichten is dit te beschouwen als een dankfeest voor de verschillende graanoogsten. Toch werden de restanten van het maal aan de armen gegeven, die gewoonlijk tijdens het Winterfeest de *arme zielen* in het vagevuur vervangen. Ook werd na de maaltijd een processie rond het plaatselijke kerkhof gehouden. In Vlaanderen legde men een broodje, *vollerte* genaamd, in de Michielsnacht onder het hoofdkussen van slapende kinderen, een gebruik dat Sint Maarten of Sint Nicolaas niet zou misstaan. In Zwitserland vloog Michael tijdens de mis van huis tot huis en liet geschenken voor de kinderen achter, die ze aantroffen als ze terugkwamen uit de kerk.

De Grote Ronde van Gertrudis (29 september)

Gertrudis, ook wel genaamd Geertrui of Geertgen, was de abdis van het klooster van Nijvel (Nivelles in Waals Brabant). Ze stierf op 17 maart 659 en wordt vanaf de tiende eeuw in Nederland, België en Duitsland op die datum herdacht. In Nijvel zelf wordt ze echter jaarlijks geëerd met een omgang van 14 km op 29 september. Tot de dertiende eeuw werd een omgang gehouden voor Michael, maar het kerkbestuur besloot toen de aartsengel te vervangen door de plaatselijke heilige en haar te eren met een *Grote Ronde*, waarbij een wagen haar schrijn en relikwieën langs de voormalige grenzen van het klooster zou voeren. Een Grote Ronde (Grand Tour) is een omgang die, in tegenstelling tot een processie, de grenzen van de parochie overschrijdt. Het besluit de Grote Ronde aan Geertrui te wijden is opmerkelijk, temeer daar deze heilige vele trekken heeft ontleend aan de Germaanse dodencultus. Net als Holda had Gertrudis een spinnewiel als attribuut. Net als Holda geacht werd de doden op te vangen en naar het dodenrijk te begeleiden werd van Gertrudis gezegd dat ze de zielen van de overledenen opving. In de Middeleeuwen ging men er algemeen van uit dat de ziel de eerste nacht door Gertrudis wordt begeleid en daarna door Michael wordt overgenomen. Gertrudis werd altijd afgebeeld met een of meer muizen naast zich. Volgens het Germaanse volksgeloof, zoals dat in de Middeleeuwen voortleefde, namen overledenen vaak de vorm van een muis aan. Holda verzorgde niet alleen de doden, maar ook de levenden gaf ze voedsel in overvloed. Wie meeloopt in de Grote Ronde van Nijvel draagt een geschildre boomtak bij zich, die de avond tevoren door een priester is gezegend met wijwater. Gertrudis zal dan de oogst van dat jaar beschermen tegen ziekten, verderf en knaagdieren. Zoals Gertrudis de zielen begeleidde in het hiernamaals was ze ook de beschermheilige van alle reizigers in dit ondermaanse. Bij het afscheid nemen dronk men de *Gertrudisminne*. In Nijvel brengt men halverwege de Grote Ronde in de hoeve Grand Peine een heildronk uit. In alle opzichten past Gertrudis beter bij het Herfst- en Winterfeest dan bij het voorjaar, waarin haar sterfdag wordt gevierd. Vaak worden de biografische gegevens van een heilige aangepast aan de omstandigheden. De sterfdag van Gertrudis was echter algemeen bekend en hieraan kon niet getornd worden. Wel kon haar feestdag verplaatst worden om deze in overeenstemming te brengen met de Godin die door deze heilige gekerstend was.

Herfstfeesten op andere heiligendagen

Op verschillende heiligendagen in de herfsttijd bestaan of bestonden gebruiken die als Herfstfeest te beschouwen zijn. Net als bij de gebruiken op Sint Michiel is het meestal moeilijk het Herfstfeest van het Winterfeest te scheiden.

Sint Gilles (1 september)

De verwarring tussen Herfst- en Winterfeest begint al op Sint Gilles, ook wel Egidius genoemd. In Engeland was *St. Giles' Day* in de Middeleeuwen zo populair dat zijn naamdag vaak als Herfstfeest gold. Twee grote jaarmarkten, een in Winchester en een nog steeds bestaande in Oxford, gaven deze dag mede gestalte. In Keferloh (Beieren) wordt al sinds 955 op Sint Egidius of de eerste daarop volgende maandag een veemarkt gehouden. De markt, waar vroeger voornamelijk paarden en slachtvee verhandeld werden, besluit een tiendaags Herfstfeest met een jaarmarkt en een kermis. Op het Europese vasteland werd Sint Gilles deels als Herfstfeest, deels als Winterfeest gezien. Hij was schutspatroon van het gejaagde wild en zou eens een hinde die door de West-Gotische koning Wamba gejaagd werd hebben verborgen. De hinde had Gilles met haar melk gevoed en om haar te redden ving de heilige met zijn lichaam de pijl op die voor het dier was bedoeld. In het Rijnland was hij een van de 14 Noodhelpers, die altijd aangeroepen konden worden. Het weer op zijn naamdag is een indicatie voor het weer van de komende maanden: 'Is Aegidius heet, het geeft een schone herfst met zweet.' In de oosterse kerk werd 1 september, daar echter vooral de naamdag van Simon de Pilaarheilige, uitgeroepen als begin van het kerkelijk jaar en is dat nog steeds.

Maria Geboorte (8 september)

Maria Geboorte werd algemeen gevierd als afsluiting van de oogsttijd. In Duitsland besloot deze dag de *Fraundreissiger* vanaf Maria Hemelvaart (zie hoofdstuk 11). Als zodanig was het een Herfstfeest bij uitstek. Vaak werd niet alleen op Maria Hemelvaart, maar ook op Maria Geboorte een kruidwis gezegend. Het *Rituale Romanum* gaf voor deze dag de *Benedictio seminum et segenum*, de zegening van het zaad en het geoogste graan. Het gezegende zaad werd door het zaaizaad van de wintertarwe gemengd. Pas daarna kon deze tarwe gezaaid worden. Maria Geboorte was het eind van de zomer. 'Op Maria Geboort trekken de zwaluwen voort,' zei men. In Beieren en Tirol vinden nog veel processies op deze dag plaats. Ook in België worden nog bedevaarten en processies op Maria Geboorte gehouden. In Nazareth (Oost-Vlaanderen) is dit het begin van een twee weken durende reeks van processies langs 15 kapelletjes. In de late Middeleeuwen bevond Maria Geboorte zich dicht bij de daadwerkelijke herfstequinox (10 september). Er is echter geen enkele aanwijzing dat de equinox, die officieel tot 1582 op 24 september werd gerekend, in dit feest een rol heeft gespeeld.

Sint Lambertus (17 september)

Sint Lambertus werd in Nederland, België en Duitsland vaak als begin van de herfst gevierd. Op Sint Lambertus moest de haver oogst binnen zijn en kon de rogge gezaaid worden. Vanaf die dag werd door de handwerkslieden voor het eerst 's avonds weer bij kaarslicht of lamplicht gewerkt. Op Sint Lambertus versierde men daarom de kaarsen of lampen met bloemen en groene takken. Rond de lampen en kaarsen werd die avond gedronken en feest gevierd. In Münster was een vast onderdeel van het *Lambertusfeest* dat de stad werd versierd met grote kransen en lampions. Op de pleinen stonden grote met lichten, bloemen en bladeren versierde houten piramides. Er werd gedanst en zingend trokken groepen jongeren van de ene piramide naar de andere. Met fakkels werd een grote optocht door de stad gehouden. Ook elders in Duitsland kwamen deze fakkeltochten voor. In Nederland werden de fakkeltochten echter vooral tijdens

het Winterfeest op Sint Maarten gehouden. Ook de gans die vaak het hoofdrecht vormde tijdens het feestmaal op Sint Lambertus doet denken aan de Sint Maartensgans. In Nederland is Sint Lambertus, onder de naam *Lammedjesavond* in Veenendaal tot na de Tweede Wereldoorlog populair gebleven, zij het vooral als kinderfeest met optochten en verkleedpartijen. In Ligny (Henegouwen) worden op deze dag wedstrijden, volksspelen en een grote optocht georganiseerd.

Sint Bavo (1 oktober)

In hoofdstuk 5 hebben we 1 oktober, de naamdag van Sint Bavo, als Winterfeest genoemd. Bavo was in Vlaanderen echter ook de beschermheilige van de oogst en werd 'portier van de herfst' genoemd. Op Sint Bavo werd een mis gelezen om de vruchten van de aarde te eren. De herfst werd in Brabant daarom *bamis* genoemd.

Hopoogst- en bierfeesten

In Zuid-Duitsland was de hopoogst in augustus en september op veel plaatsen aanleiding voor een Oogstfeest. De hobbellen, sinds de elfde eeuw een belangrijk bestanddeel van het bierbrouwen, werden op veel plaatsen in de kerk gewijd. Een aantal bierfeesten is uit het hierbij gevierde Oogstdankfeest voortgekomen. In ons land werden de feestmaaltijden voor de hopoogst *Hopmalen* genoemd en meestal werden ze gehouden op Sint Michiel. In Poperinge (West-Vlaanderen) vinden om de drie jaar half september de tweedaagse *Internationale Hoppefeesten* plaats, gebaseerd op een oud volksfeest, dat na de hopoogst gevierd werd. In de huidige vorm, met een wedstrijd hobbellen plukken, volksdansen, een optocht met praalwagens, verkiezing van een Hoppekoningin en een bierfeest, is het feest voor het eerst in 1956 georganiseerd. In Wieze (Oost-Vlaanderen) wordt op de laatste zondag in september een bierfeest geopend dat veertien dagen duurt.

Kerkwijdingsfeesten en kermissen

In Duitsland werd het Herfstfeest vaak als *Kirchweihfest* gehouden. Officieel is de kerkwijding de jaarlijkse herdenking van de inwijding van een kerk of kathedraal, maar gewoonlijk werd deze *Kirchtag* in september gevierd, vaak op Sint Michael of de zondag daarna. De *Michaelismarkt* in Amberg (Beieren) heet nog steeds *die kalte Kirchweih*. In de handleiding voor missionarissen die paus Gregorius de Grote in 601 liet uitgaan raadde hij aan het offeren van een os, zoals dat tijdens het heidense Herfst- of Winterfeest gebruikelijk was, in het kerkwijdingsfeest op te nemen. Daarbij speelde oorspronkelijk het Winterfeest een grote rol. Herhaaldelijk werd in de vroege Middeleeuwen binnen de kerk geprotesteerd tegen het aanrichten van overdadige feestmaaltijden op de kerkhoven tijdens het kerkwijdingsfeest. Later ging het in de herfst gevierde Oogstfeest een grotere rol spelen. In zekere zin was de kerkwijding de voortzetting van het Germaanse *Herstding* (zie boven), waarbij mensen uit de verre omtrek bijeenkwamen om het Herfstfeest te vieren en zaken af te handelen. Jaarmarkten en kermissen hoorden zo onlosmakelijk bij het kerkwijdingsfeest dat beide als *Messe* werden aangeduid. Waarschijnlijk is het Oudhoogduitse *Messa* ontleend aan het heidense Oogstfeest (zie hoofdstuk 11) en is dit begrip later zowel de mis als de jaarmarkt gaan aanduiden. Het Middelhoogduitse *Kirchmesse* werd al in de Middeleeuwen samengetrokken tot *Kirmes*, waaruit het Nederlandse *kermis* en vergelijkbare vormen in vele andere Germaanse en

Slavische talen zijn ontstaan. Vaak werd tijdens het kerkwijdingsfeest gedanst rond de dorpslinde, die dan *Kirchweihbaum* of *Kirmesbaum* genoemd werd.

Ook in Nederland waren de kerkwijdingsfeesten, vergezeld van jaarmarkten en kermissen, algemeen gangbaar. 'De kerk luidde de jaarmarkt in met hare klok,' zegt Ter Gouw, 'stelde die onder bescherming van haar kruisteecken, en luisterde die op met plegtige omgangen. De laatsten werden zoo schitterend mogelijk ingerigt. Geestelijkheid en Magistraat, Schutterij en Gilden vereenigden zich daarbij, en alle burgers en ook vele vreemdelingen namen er deel aan, waarom dan ook in vele steden de kermis en de jaarmarkt eeuwen lang "de Ommegang", of, als 't grootste feest van 't jaar, "de Groote Ommegang" genoemd werd... Na de Reformatie werden natuurlijk geen jaarmarkten meer ingesteld op kerkwijdingsfeesten, maar nog wel op gedenkdagen, die met dankstond en predikatie gevierd werden.' (*De volksvermaken*, p. 461-2). Tot halverwege de twintigste eeuw hebben veel kermissen hun karakter als Herfstfeest behouden. Vaak werd de kermis na afloop volgens een bepaald ritueel begraven. In Laagkeppel (Achterhoek) werd daartoe de stok uit de schiettent ceremonieel ten grave gedragen, terwijl de vendelzwaaijer bij rouwmuziek de laatste eer bewees aan de overleden kermis, die in feite het eind van de zomer aankondigde. Op veel plaatsen in Nederland en Vlaanderen werd de kermis in de gedaante van een stropop begraven. In Broekhuizervorst (Limburg) werd de kermis besloten met een feestmaal waarvoor drie geiten werden geslacht. De organisatoren van het feest hingen de nog bloederige vellen, compleet met poten en staart, over hun schouders. Ook hier zien we weer dat Oogstfeest/Herfstfeest en Dodenfeest/Winterfeest in elkaar overgaan. Hoezeer kermis en oogst met elkaar verweven zijn moge blijken uit de woorden van Jos Schrijnen: 'In West-Vlaanderen draagt het oogstfeest, of liever de feestmaaltijd, den naam van *oogstfooie*, elders dien van *oogstkermis*... Het woord fooi heeft hier de beteekenis van afscheidsmaal.' (*Nederlandsche volkskunde*, p. 323 en 326).

De noordelijke wijnfeesten

'De wijnfeesten in de bekende wijnstreken van Duitsland aan de Rijn, Main, Neckar en Moesel zijn bijna niet te tellen,' zegt Leander Petzoldt in *Volks-tümliche Feste*, p. 339. 'Maar,' voegt hij eraan toe, 'slechts weinigen hiervan zijn in de vorige eeuw ontstaan - en dan meestal niet als wijnfeest. De meesten zijn in de dertiger jaren geschapen en vele ontstonden pas na de Tweede Wereldoorlog.' Vaste onderdelen van de feesten zijn het wijnproeven, vaak omschreven als 'openen van de wijnbron', en de verkiezing van een Wijnkoningin of Wijnprinses. Vaak speelt Bacchus, met een gevolg van wulpse *Bacchantinnen* of *Winzermädchen* (wijnmeisjes) een rol in het feest. In de negentiende eeuw zijn veel wijnfeesten ontstaan na misoogsten, waardoor de wijnboeren zich gedwongen zagen door de verkoop van de nieuwe wijn aan feestgangers hun schaarse inkomsten te verhogen. De crisis in de jaren dertig had hetzelfde effect. In Grinzing, Heiligenstadt, Nussdorf en andere dorpjes in de buurt van Wenen bestaan al enkele eeuwen de *Heurigerfeste*. Plaatselijke wijnboeren steken vanaf augustus *Maien* (bundels meitakken) aan de gevels van hun huizen om aan te geven dat de *Heuriger*, de nieuwe wijn uit de oogst van het vorige jaar, geschikt is om te drinken. De wijnfeesten die de plaatselijke bevolking hierbij vierde werden in de twintigste eeuw een grootschalige toeristische attractie.

Met name in Zuid-Duitsland bestaan wat oudere wijnfeesten, die een traditie vanaf de Middeleeuwen voortzetten. In het Rijnland wordt de vrouw die de laatste druiven van de oogst afsnijdt uitgeroepen tot *Herbstkönigin*. Soms leidt ze

ook het feest, waarmee de wijnoogst besloten wordt en dat rond een groot herfstvuur wordt gevierd. Als het donker is wordt een fakkeloptocht gehouden. Op veel plaatsen in Zuid-Duitsland en de Steiermark (Oostenrijk) wordt dit gedaan onder de naam *Herbstausleuchten* (verlichten van de herfst). In Rottenburg (Baden-Württemberg) werd de wijnoogst afgesloten met een *Herbstmahl* dat ook *Letzemahl* (afscheidsmaaltijd) werd genoemd omdat allen die aan de oogst hadden meegewerkt voor het laatst dat seizoen samen waren. Verschillende wijnfeesten in Duitsland zijn voortgekomen uit oudere Herfstfeesten die op Sint Michael gehouden werden en uit kerkwijdingsfeesten (zie boven). De *Wurstmarkt* in Bad Dürkheim (Palts) is voortgekomen uit een *Kirchweihmarkt* die minstens uit de vijftiende eeuw dateert. De naam *Wurstmarkt* was in 1750 al ingeburgerd. Nog steeds trekt het vier dagen durende feest, dat in de tweede helft van september wordt gehouden, meer dan een half miljoen bezoekers, die samen voor dit 'grootste wijnfeest van de wereld' zo'n 300.000 liter wijn opdrinken. In België wordt de herfst vooral met bierfeesten gevierd. In het laatste weekend van september is er echter een groot wijnfeest in Hoeiaard (Brabant) en Andrimont (Luik).

In de Zwitserse wijngebieden stonden de laatste zondag in september en de eerste zondag in oktober bekend als *Sausersonntage*. Na het beëindigen van de wijnoogst vonden optochten plaats, waarbij grote vaten met *Sausen* (most) werden meegevoerd op met bloemen versierde wagens. Elk vat werd met een meitak gekroond. Bij elke *Gasthof* werd gestopt en werd door de aanwezigen gedanst, gezongen en van de most gedronken, waaruit men dan opmaakte of het een goed wijnjaar zou worden of niet. In Vevey, aan het Meer van Genève, duurde dit wijnfeest vaak tien dagen. Veel van de Duitse wijnfeesten vinden eveneens eind september, begin oktober plaats, maar ook in augustus komen ze al voor. Men drinkt de wijn van het vorige jaar, waarbij het aanslaan van het eerste vat meestal het feest opent. In oktober wordt tevens het voltooiën van de wijnoogst gevierd, maar de most van de nieuwe wijn wordt, anders dan in Zwitserland, zelden of nooit gedronken. Wel werd op Sint Maarten, 11 november, de nieuwe wijn van het jaar op veel plaatsen voor het eerst geprobeerd. Sint Maarten zou dan de most in wijn veranderd hebben (zie hoofdstuk 5). Op Sint Maarten werd de wijn gekelderd en pas de daarop volgende zomer als *Heuriger* gedronken.

In Lotharingen en de Elzas werd als afsluiting van de wijnoogst een *Erenmei* (*Oogstmei/Herfstmei*) gemaakt, een tak, met bloemen tot een boeket gebonden, waaraan druiven, bloemen en linten gehangen werden. De meitak werd op de laatste oogstwagen meegevoerd door een in vrouwelijke klederdracht gestoken man en een als man verklede vrouw. Het gezicht van de 'man' was zwartgemaakt en hij werd *Herbstschmudl* (herfstsmeerpoets) genoemd. Mannhardt, die dit gebruik in zijn *Wald- und Feldkulte* beschrijft, ziet het tweetal als vertegenwoordigers van de Vegetatiegeest, maar geeft geen verklaring voor hun rolwisseling. Waarschijnlijk werden ze voorgesteld als vertegenwoordigers van de andere wereld, waar alles volgens het volksgeloof omgekeerd is aan de gewone wereld. Het tweetal zat op de oogstwagen met de rug naar elkaar toe en elk vormde het 'spiegelbeeld' van de ander: wit aan de ene kant, zwart (berooft gezicht) aan de andere kant; man aan de ene kant, vrouw aan de andere kant. Door het plechtig rondvoeren van de *Erenmei* werd contact gelegd met gene zijde en met de geesten die daar vertoefden. Na de omgang werd de meitak op het dak van de schuur of boerderij geplant. Daar bleef hij gewoonlijk staan tot de volgende druivenoogst.

Herfstfeest in de Alpen

Voor veehouders en herders in West-Europa was de herfst niet iets om bij stil te staan. De dieren gingen vaak pas met Sint Maarten naar de stal en het Winterfeest was daarom belangrijker dan de herfst. In de Alpen duurde het weideseizoen vaak tot half september en werd afgesloten met een Herfstfeest, *Alpabtrieb* (uit de Alpen verdrijven) of *Viehscheid* (scheid van het vee) genaamd. Op veel plaatsen bestaat dit gebruik nog steeds. De mooiste en grootste koe wordt gekroond met een krans en versierd met bloemen en groene takken. Ook de andere dieren worden feestelijk uitgedost met jeneverbastakken, bloemen en bellen voordat de dieren door de herders aan de eigenaars worden overgedragen. De herders dragen kransen bloemen om hun hoed die *Moien* (meien) genoemd worden. In de jaren vijftig is het oude gebruik om tijdens het Herfstfeest alpenhoorns te laten klinken nieuw leven ingeblazen. Met name in de Allgäuer Alpen komen hoornblazers eind september bijeen om gezamenlijk de hoorns te laten klinken.

Een Herfstviering voor deze tijd

Het Herfstfeest is een tijd om dankbaar te zijn voor de goede dingen in het leven. 'Count your blessings,' zoals de Engelsen zeggen. Kijk om je heen en zie wat je allemaal hebt bereikt het afgelopen jaar. Zie wat anderen voor je hebben gedaan en wat jij voor anderen hebt betekend. Doe iets met deze oogst om de kracht die erin sluimert te activeren, zodat je die kracht nog lang zult voelen en kunnen gebruiken. Te vaak nemen we de goede dingen voor lief en richten we ons alleen op de problemen die we nog moeten oplossen. Het gaat er niet om deze problemen te bagatelliseren of weg te stoppen. Zie ze alleen in de juiste proporties en laat ze niet de overhand krijgen. De kracht van de herfst kan je daarbij behulpzaam zijn.

Voor de viering van het Herfstfeest kun je je afvragen wat het afgelopen jaar het belangrijkste is geweest dat je hebt bereikt of meegemaakt. Misschien heb je je jarenlang ergens voor ingezet, bijvoorbeeld het starten van een eigen bedrijf, en is het nu eindelijk gelukt. Misschien heb je de liefde van je leven ontmoet. Neem een voorwerp dat je 'oogst' vertegenwoordigt of symboliseert, bijvoorbeeld een foto van je geliefde of iets wat met je bedrijf te maken heeft, en doe er in het ritueel iets mee. Bij het Oogstfeest (zie hoofdstuk 11) gaat het om iets dat je nog naar je toe wilt halen, als oogst van je inspanningen in het verleden. Bij het Herfstfeest hoef je niets naar je toe te halen, want je hebt het al. Wat je doet is de kracht van die oogst opwekken. Je kunt, in het voorbeeld van de geliefde, een foto van deze persoon in de Cirkel leggen en hier driemaal met de klok mee omheen lopen en er overheen springen, terwijl je een tekst zegt die uitdrukt welke gevoelens je deze persoon toedraagt. Je kunt er een rijmende *spell* van maken, waarin je de naam van de betreffende persoon noemt, bijvoorbeeld: 'Madelein, bij jou is het fijn'. Gedurende het komende jaar kun je dan af en toe voor jezelf de tekst van de spell herhalen en zodoende de kracht weer activeren.

Als je met anderen samen het Herfstfeest viert kan ieder voor zich iets nemen wat hij of zij als de belangrijkste oogst van het afgelopen jaar beschouwt. Je kunt ook als groep bespreken wat je het belangrijkste vindt en hier iets mee doen. Je kunt tot uitdrukking brengen wat je met de oogst die nu binnen is wilt gaan doen. Uiteraard kun je, alleen of met een groep, ook gewoon vreugde en dankbaarheid uitdrukken voor de gaven van de natuur die je ook dit jaar weer hebt ontvangen.

Het maken van een herfstkrans

De krans kun je van tevoren maken en tijdens het Herfstfeest ophangen of neerleggen. Je kunt ook tijdens het ritueel (na de visualisatie) de krans maken, waarbij iedereen iets mee kan nemen om in de krans te verwerken. Voor de krans op de foto's hebben we gebruikt (zie foto 1):

- 1 strooien krans (bij tuincentra te koop)
- snoeischaar, nijptang, combinatietang, wikkeldraad en krammen
- gierstpluimen (de mussen zijn er dol op)
- 8 appels
- takjes rozenbottel (*Rosa canina*), lijsterbes, mispel en meidoorn
- klimop, om de krans aan het gezicht te onttrekken

Je kunt ook nemen:

- bijvoet (*Artemisia vulgaris*) voor om de krans te winden
- bottels van de rimpelroos (*Rosa rugosa*)
- takje vierbessen
- uitgebloeide zonnebloemen
- trosjes druiven
- takjes bramen
- mezenbollen (bij dierenwinkel of tuincentrum te koop)

Omwikkel de krans met klimop of bijvoet en bind dit met het draad vast (foto 2). Steek de gierst onder het draad (foto 3). Bind takjes bottels en bessen tot kleine tuiltjes en bind kruiselings draad om de appels heen (foto 4). Als je zonnebloemen gebruikt kun je wikkel om de stelen draaien. Steek de appels of zonnebloemen in de krans. Zet de tuiltjes bessen en bottels, de trosjes druiven en de mezenbollen vast met krammen (foto 5). Als je het ritueel buiten doet kun je de krans als dank op de plek achterlaten. Bij een ritueel binnenshuis kun je de krans later buiten neerleggen of ophangen voor de vogels. Je kunt ook tijdens het ritueel, als je dit binnen viert, met de groep de Cirkel verlaten om de krans op ceremoniële wijze, bijvoorbeeld voorafgegaan door iemand die een poort in de Cirkel maakt en een ander die een kaars draagt, naar de tuin of het balkon te brengen.

Herfstkrans voor op het hoofd

Maak van hедера, wijnrank of hop een krans voor op je hoofd. Hedera en wijnrank zijn vanouds met de Wijngod geassocieerd. Een basiskrans van wikkel is voor deze krans niet nodig. Neem lange ranken en zet alleen het begin vast met een stukje wikkeldraad van ± 5 cm. Steek steeds een nieuwe rank tussen de krans en draai deze rank om de krans heen, net zolang tot de krans groot genoeg is naar je zin.

Het maken van een herfstpotpourri

Een herfstpotpourri kun je tijdens het ritueel in de Cirkel of op het altaar zetten. Ook kun je die natuurlijk gewoon in huis neerzetten. Je hebt voor de potpourri gelijke hoeveelheden van alle ingrediënten nodig. Snij sinaasappels, citroenen, appels en limoenen in dunne schijfjes en droog deze op de verwarming of in de oven. Je kunt de schijfjes ook gedroogd kopen. Verder kun je wat dennenappels, kastanjes, sparrenkegels en elzenproppen in de natuur zoeken. Gedroogde rozenbottels en perzikipitten kun je ook hiervoor bewaren. Verder heb je nog nodig: laurierblad, steranijs, nootmuskaat, kaneelstokjes en sinaasappel-, ber-

gamot- of mandarijolie. Meng alles door elkaar en doe een paar druppels van de olie erbij. Deze potpourri blijft jaren goed. Tegen het voorjaar kun je hem in een goed afgesloten zak opbergen en er de volgende herfst alleen een paar druppeltjes olie aan toevoegen.

Kruidige herfstkoekjes

Je hebt hiervoor nodig:

- 150 gr volkorenmeel
- 150 gr witte bloem
- 125 gr bruine basterdsuiker
- 100 gr boter
- 1 ei
- 1/2 eetlepel gemalen kruidnagel
- 2 eetlepels kaneel
- 1/2 eetlepel nootmuskaat
- 3 theelepels bakpoeder
- snufje zout
- wat mooie herfstbladeren

Snij de boter tot blokjes ter grootte van een erwt in de bloem en het volkorenmeel. Kneed er samen met het bakpoeder, de suiker, het ei, het zout en de kruiden snel een samenhangende bal van. Laat dit in plasticfolie een nacht in de koelkast liggen. Rol het deeg uit tot een lap van \pm 3 mm dikte. Was de herfstbladeren en droog ze af. Snij langs de bladeren met een scherp mesje het deeg in de vorm van deze bladeren. Snij nerven in de deegbladeren (niet helemaal door) en leg met behulp van een pannenkoekmes de koekjes op een ingevet bakblik. Klop het ei los en bestrijk hiermee de koekjes. Bak ze in een oven op 180°C in 20 minuten gaar.

Achtvoudig brood

De broodvorm versierd met een achtarmig kruis is al duizenden jaren oud. De Grieken noemden dit brood *octablomos*. Het Romeinse *panis candidus* (stralend of goddelijk brood) had ook een achtarmig kruis, waarbij de armen soms spiraalvormig gebogen waren. Vaak wordt dit gezien als de stralen van de zon. Voor Wicca's symboliseert het dubbele kruis het wiel van het jaar, met de acht jaarfeesten als spaken. Voor een achtvoudig brood kun je dezelfde ingrediënten gebruiken als voor het oogstbrood (zie hoofdstuk 11). Maak een gistdeeg en laat dit rijzen. Meng de vulling erdoor en kneed weer goed. Vorm hiervan een rond, plat brood en leg dit op de beboterde bakplaat. Snij dan met een mes het brood eerst kruiselings in, \pm 1 cm diep, en dan nog eens kruiselings schuin. Laat het deeg weer rijzen. Verwarm de oven voor tot 180°C en bak het brood in 30 minuten. Laat het buiten de oven op een rooster uitdampen en afkoelen (zie foto).

Appelflan

De appel hoort natuurlijk bij de oogst van de herfsttijd. De appelflan kun je bijvoorbeeld na het ritueel eten. Je hebt hiervoor nodig:

- 6 plakjes diepvries bladerdeeg
- 4 à 5 appels
- 3 eetlepels suiker
- 2 eetlepels rozijnen
- 1/2 pot abrikozenjam
- bakpapier

Verwarm de oven voor op 200°C. Ontdooi de plakjes bladerdeeg. Beboter een taartvorm of springvorm van \pm 30 cm. Bedek de bodem met bakpapier. Leg de plakjes bladerdeeg hierop. Knip ze zonodig in vorm en druk de naden een beetje vast. Prik hier en daar met een vork in het bladerdeeg. Schil de appels. Haal

het klokhuis eruit en snij ze in dunne partjes. Leg deze dakpansgewijs in een cirkel op het deeg. Laat aan de rand \pm 1 cm vrij. Strooi de suiker over de appels. Bak de flan in het midden van de oven in \pm 30 minuten. Haal de flan uit de oven en bestrooi hem met rozijnen. Verwarm de jam in een pan en bestrijk met een kwastje de flan met de jam.

Gevulde druivenbladeren

De druif is een vrucht die bij de herfst hoort. In wijnproducerende landen staat het Herfstfeest vaak in het teken van de druivenoogst en het maken van de nieuwe wijn. Druivenbladeren zijn in potten en blikken te koop. Je hebt nodig:

- 100 gram zilvervliesrijst
- 1 kippenbouillontablet
- 1 ui
- 1 eetlepel olie
- 50 gram rozijnen
- 4 eetlepels mayonaise
- 1 eetlepel gedroogde oregano
- snufje peper
- 1 theelepel kaneel

Kook de zilvervliesrijst in voldoende water samen met het bouillontablet tot de rijst droog en gaar is. Fruit een klein gesneden ui in de olie en bak de rijst even met de ui. Laat de rijst afkoelen en meng de rest van de ingrediënten hierdoor. Leg telkens een eetlepel hiervan op een druivenblad. Vouw de zijkanten van het blad naar binnen en rol dit dan stevig op.

Vlierbes-druivenwijn

Rond deze tijd van het jaar zijn de vlierbes en de druif rijp. De druif hoort bij de Wijngod, de vlier wordt vooral geassocieerd met het donkere aspect van de Godin (zie *De Keltische maankalender in het zonnejaar*, p. 166-194). De transformatie van druif tot wijn werd in Griekenland en andere heidense culturen voorgesteld als het sterven van de Vegetatiegod die als Wijngod herboren wordt. Het donkere aspect van de Godin heeft eveneens met dood en wedergeboorte te maken. Druiven zijn natuurlijk gewoon te koop. De laatste jaren heeft men zich echter toegelegd op het kweken van soorten die ook in ons klimaat geschikte druiven opleveren om wijn van te maken. Als je vlierbessen plukt, let er dan op dat ze lekker ruiken. Sommige soorten stinken en die geven ook geen smakelijke wijn. Voor 5 liter wijn heb je nodig:

- 500 gr geritste vlierbessen
- 2 kg van de tros geplukte druiven
- 1 kg suiker
- 2 theelepels pecto-enzym
- 1 theelepel gistvoedingszout
- sulfiet
- 2 $\frac{1}{2}$ liter water
- giststarter

Maak 2 dagen van tevoren een giststarter, zoals beschreven in bijlage 2. Doe de bessen en de druiven in een gistingsvat of emmer. Knijp het fruit met de hand fijn. Los de suiker en het gistvoedingszout op in 2 $\frac{1}{2}$ liter kokend water. Voeg dit bij de vruchten. Voeg als het is afgekoeld het pecto-enzym en de giststarter erbij. Laat alles 5 dagen afgedekt gisten. Roer het drie keer per dag door en zeef het dan. Doe het vocht in een goed met heet water en sulfiet schoongemaakte 5-literfles. Vul de fles bij met gekookt en afgekoeld water en handel verder als in bijlage 2 is aangegeven. In plaats van vlierbessen en druiven kun je ook 750 gram vlierbes nemen (voor vlierbeswijn), 1 kg bramen en 300 gram vlierbes (voor bramen-vlierbeswijn) of 1750 gram bramen (voor bramenwijn).

Appelcider

Voor na het ritueel kun je ook appelcider drinken. De appeloogst vormde, zoals gezegd, onderdeel van het Herfstfeest. Appelcider bevat weinig alcohol, maar is al na een paar weken te drinken en goedkoop om te maken als je zelf een appelboom hebt. Met name in Duitsland is appelcider bij het Herfstfeest een populaire drank, maar ook in Nederland wordt het wel gedronken.

Most

Zoals gezegd dronken de Romeinen most tijdens de Meditrinalia op 11 oktober. In Zwitserland wordt dit nog steeds gedaan. Als je een gistende wijn hebt staan kun je van een 5-literfles $\frac{1}{2}$ liter most nemen en je fles weer aanvullen met appelsap. Het sap gist dan verder met de rest van de most. De eruit gehaalde most kun je dan tijdens het ritueel mengen met oude wijn. Met een iets aangepaste versie van de Romeinse spreuk kun je daarbij zeggen: 'Ik drink oude en nieuwe wijn om gezond te blijven en de kracht van het oude op het nieuwe over te brengen.'

Herfstwierook

Voeg aan $\frac{1}{2}$ eetlepel van het basisrecept (zie bijlage 1) 1 theelepel gedroogde lijsterbes of gedroogde rozenbottels en een gedroogd en verkruid hederabladd toe.

Versieren van de ruimte

Het altaar en de ruimte kunnen versierd worden met hederavrank, wijnrank, bottels en bessen. Kastanjes, noten, eikels, etc. kunnen worden neergelegd of in een schaal neergezet.

Vorbereiding voor het ritueel

In de tekst wordt ervan uitgegaan dat het ritueel buiten wordt gehouden. Hoofdstuk 4 geeft een variant voor buitenrituelen. Zonder noemenswaardige aanpassingen kan het ritueel ook binnen uitgevoerd worden. In het Noorden staat een altaar. Hierop bevinden zich twee waxinelichtjes, voor de Godin en de God, een steen, staf, wierookvat, kom water en een kom zout. Bij het altaar staat een mand met dennenappels. Er staan tevens vier manden met vruchten van het moment: druiven, appels, peren, etc. Er is een schaal met herfstkoekjes of een achtvoudig brood en een fles wijn of een kan most.

Het ritueel

PS en P zijn de priesteres en de priester die het ritueel leiden. De Cirkel wordt op de gebruikelijke wijze getrokken. Iedereen gaat in een kring zitten. PS zegt:

Vandaag vieren we het feest van de herfst. De zomer ligt achter ons; de aarde heeft weer vrucht gedragen en laat ons delen in haar overvloed. Denk erover na dat voedsel een gave van de Goden is en niet iets vanzelfsprekends. Wees dankbaar voor de overvloed die wij hebben en denk erover na wat je terug wilt geven aan de aarde, als eerbetoon en blijk van je waardering.

Er is een korte meditatie. Hierna gaat iedereen staan. P pakt de mand met dennenappels en zegt:

Niet alle vruchten van de aarde zijn eetbaar voor ons. Sommige zijn giftig of smaken vies. Andere zijn alleen eetbaar voor bepaalde dieren, zoals deze dennenappels. Vruchten zijn méér dan wat ook het symbool voor de God van Dood en Wedergeboorte, die zich offert om leven te geven. Vruchten geven voedsel en daarmee het leven. Vruchten bevatten ook zaden en daarmee de kiem van hun wedergeboorte als plant of boom. Zo ook deze dennenappels, die voedsel zijn voor eekhoorns en andere dieren en tegelijk de zaden bevatten voor nieuwe bomen. Ik wil met jullie hier een Cirkel vormen van deze dennenappels, beginnend in het Noorden en zo om de groep heen. Ik zet deze mand in het midden en om beurten nemen we een dennenappel en bouwen verder aan de Cirkel met een wens voor de aarde en al wat daarop leeft.

P zet de mand in het midden, pakt een dennenappel en zegt:

Ik wens liefde en begrip voor onze medemensen, ook als ze anders lijken dan wij.

Hij legt de dennenappel in het Noorden. PS volgt met haar wens, daarna de anderen. Er wordt net zolang doorgedaan tot het deel Noord-Oost is voltooid. Op dat moment pakt PS een van de vier manden met vruchten en zegt:

Laten de elementen delen in onze overvloed.

De persoon die het Oosten vertegenwoordigt loopt deosil naar haar toe, neemt de mand van haar over en gaat door naar het Oosten, waar hij/zij zegt:

Moge de wind altijd waaien, om zaden te verspreiden naar plaatsen waar zij kunnen ontkiemen en vruchten dragen, zoals ze ook dit jaar hebben gedaan.

Hij/zij zet de mand in het Oosten, waarna de groep verder gaat de Cirkel met dennenappels op te bouwen. Opnieuw bij elke dennenappel een wens. Als de Cirkel tot het Zuiden is gevorderd, pakt PS een tweede mand met vruchten en zegt:

Laten de elementen delen in onze overvloed.

De persoon die het Zuiden vertegenwoordigt loopt deosil naar haar toe, neemt de mand van haar over en gaat door naar het Zuiden, waar hij/zij zegt:

Moge de vonk van het leven altijd de dood overwinnen en moge zijn gloed niet verzingen, maar de vruchten doen groeien, zoals ze ook dit jaar gegroeid zijn.

Hij/zij zet de mand in het Zuiden, waarna de groep verder gaat de Cirkel op te bouwen tot het Westen. Dan pakt PS een derde mand en zegt:

Laten de elementen delen in onze overvloed.

De persoon die het Westen vertegenwoordigt, loopt deosil naar haar toe, neemt de mand en loopt ermee door naar het Westen, waar hij/zij zegt:

Moge de regen altijd vallen, zodat de zaden openbarsten en ontkiemen om nieuw leven te scheppen dat vrucht zal dragen, zoals ook dit jaar weer is gebeurd.

Hij/zij zet de mand in het Westen, waarna de groep verder gaat de Cirkel op te bouwen tot het Noorden. Dan pakt PS de laatste mand en zegt:

Laten de elementen delen in onze overvloed.

P neemt de mand van haar over, loopt ermee de Cirkel rond en blijft in het Noorden staan, waar hij zegt:

Moge de aarde altijd ontvangen; moge de aarde altijd geven, zoals zij ook dit jaar weer heeft gegeven.

Hij zet de mand in het Noorden. PS zegt:

De Cirkel is tussen de werelden van Goden en mensen. Laten wij vanuit de Cirkel een pad naar de aarde maken.

De personen die de elementen vertegenwoordigen, nemen vier dennenappels en leggen vanuit hun hoekpunt hiermee een lijn naar het middelpunt, zodat een kruis in de Cirkel ontstaat. Als dit is gebeurd zegt PS:

Laten wij de aarde iets teruggeven van de overvloed die zij ons geschonken heeft.

De personen die de elementen vertegenwoordigen, nemen hun mand met fruit en dragen hem op hun handen. De groep loopt rond met de chant (alle regels 2x):

*The earth is our Mother, we must take care of her
Hey yunga, ho yunga, hey yung yung*

*Her sacred ground we walk upon with every step we take
Hey yunga, ho yunga, hey yung yung*

*The earth is our Mother, she will take care of us
Hey yunga, ho yunga, hey yung yung*

Tijdens de chant zetten de elementen hun mand in het midden van de Cirkel en gaan dan verder met de chant. Na de chant zegt PS:

Ga ontspannen en gemakkelijk zitten. Sluit je ogen en haal een paar keer diep adem. Vul je longen en je buik met lucht. Hou je adem een paar seconden vast en laat hem dan rustig ontsnappen. Ontspan je bij het uitademen.

Stel je voor dat je een appelboom bent. Je staat in een boomgaard, te midden van andere appelbomen. Voel hoe stevig je in de grond staat; voel hoe diep je wortels de aarde in gaan. Ga zover je kunt reiken naar beneden tot je voelt dat de aarde vochtig wordt. Zuig het water op en stuw het naar boven, naar je stam, je takken, je bladeren. Voel de stroom door je heen gaan, door je wor-

tels, langzaam omhoog, door je stam, langzaam naar boven. Verdeel het water dat omhoogkomt over je takken zodat ze allemaal voldoende krijgen. Laat je met de stroom meevoeren je takken in, naar de bloesems, die het water opzuigen om te groeien. De blaadjes van de bloesems wiegen heen en weer met de wind en ook je eigen bladeren bewegen als er een bries langs ze strijkt. Het is ochtend en je voelt de zon steeds warmer worden. Je draait je bladeren om zoveel mogelijk van het licht op te vangen en je voelt de kracht van de zon in je neerdalen, een kracht die maakt dat je wilt groeien, sterker en groter wilt worden dan je al bent. Na een poosje merk je dat het licht weer daalt en zwakker wordt en je ontspant je nu je niet langer al je bladeren naar de zon hoeft te draaien. Alles komt tot rust om je heen en je doet zelt langzaam weg.

Ineens schrik je wakker. Hevige windvlagen rukken aan je takken en regen striemt over je bladeren. Bloemblaadjes worden van de bloesems getrokken en verschillende bloesems knakken en worden van je weggerukt. Heel je kruin zwiëpt heen en weer en zelfs je stam wordt door de storm heen en weer bewogen. Je weet dat je stevig in de grond staat en je voelt meer dan ooit de bescherming die je wortels je bieden, maar je kruin is minder stevig en tot je schrik voel je hoe een grote tak omknakt en door de storm wordt afgerukt. Het duurt lang voor het tot je doordringt dat je een deel van jezelf voor altijd hebt verloren.

Even plotseling als de storm is opgestoken, gaat de wind weer liggen. Het gewone leven gaat weer door. De zon breekt door de wolken en je draait je bladeren naar het licht. Je daalt diep in de aarde af, zuigt het water uit de grond en voert het omhoog om de overgebleven bloesems te laten groeien.

Dag na dag verstrijkt. De bloesemblaadjes vallen af of verschrompelen, maar de bloesems sterven niet af. De hartjes groeien en groeien, elke dag worden ze groter en ronder. De zon is al over zijn hoogste punt heen en je voelt de warmte elke dag iets minder worden, maar je bloesems groeien maar door. Eigenlijk zijn het allang geen bloesems meer, maar vruchten. Aan al je takken hangen appels. Soms als het stormt vallen er een paar naar beneden en steeds voel je dat er een deel van jezelf van je weggenomen wordt, maar het leven gaat door en na de storm zuig je water op uit de grond en stuurt het naar je takken en door de steeltjes naar de appels die je nog overgebleven zijn.

Op een dag word je opgeschrikt. Je takken worden zo ruw door elkaar geschud dat er een afbreekt en op de grond valt. Het is geen storm, zoals je eerst denkt - er is geen wind en geen regen. Je hoort stemmen, mensen, opgewonden jongensstemmen. Opnieuw word je door elkaar geschud en je begrijpt dat er met een stok hard tegen je takken wordt geslagen. Het is niet de eerste keer dat dit gebeurt, wel vaker word je op deze manier mishandeld om appels van je te stelen, maar meestal duurt het maar even en dan verdwijnen ze weer. Soms klimmen ze in je, vertrappen je bladeren en breken takken af, maar ditmaal volstaan ze ermee je met een stok te slaan tot je genoeg appels hebt laten vallen.

Een paar dagen later hoor je weer stemmen. Het zijn niet de jongens die je met een stok slaan, maar het zijn wel bekende stemmen. Elk jaar als je appels rijp zijn, komen ze naar je toe en plukken wat er nog is blijven hangen. Ze

slaan je niet en breken nooit takken af, maar ze nemen al je vruchten mee en verdwijnen dan weer. Je wilt je appels vasthouden, maar je hebt geen verweer en een voor een voel je de steeltjes breken tot de laatste appel je is afgenomen. 'Goeie oogst dit jaar,' hoor je zeggen. 'Een hele goeie oogst.'

Een tijdlang hoor je de stemmen in de verte, dan verdwijnen ze. Je duikt de diepte in, naar de punten van je wortels. Je zuigt het water uit de aarde en stuwt het omhoog door je stam, naar je takken en je bladeren, want het leven gaat door.

Heel langzaam kom je uit de boomgaard weer terug naar deze plek in het bos. Je voelt je goed en uitgerust en je opent je ogen, waarna je om je heen kijkt en je eens uitrekt.

PS pakt een beker wijn en een schaal koekjes of brood van het altaar en zegt:

Ik zegen deze wijn en dit voedsel uit naam van de Oude Goden.

Ze brengt een plengoffer in het midden van de Cirkel, drinkt van de wijn en geeft de beker met een kus aan P, waarbij ze zegt:

Blessed be!

P drinkt van de wijn en geeft de beker met een kus en de wens 'Blessed be!' aan de vrouw die links van hen staat. De vrouw drinkt van de wijn en geeft de beker door. Zo gaat de beker de Cirkel rond. De laatste die drinkt offert wat wijn buiten de Cirkel in de vier windrichtingen. Daarna verkrumelt PS een koekje of wat brood midden in de Cirkel, geeft P een koekje of een stuk brood, neemt zelf ook en geeft de schaal door aan de persoon links van zich. De laatste die een koekje of brood neemt offert ook een koekje of brood in de vier windrichtingen. Hierna wordt de Cirkel op de gebruikelijke wijze voor buitenrituelen (zie hoofdstuk 4) afgesloten.

13 Oude feesten voor de nieuwe tijd

De jaarfeesten zijn diep geworteld in de geschiedenis van de mensheid. Zodra de eerste mensen in de oertijd zich bewust werden van de kringloop van het jaar en de zich eindeloos herhalende opeenvolging van de seizoenen, werd het jaar opgenomen in de religieuze beleving van alledag. Religie en magie waren onlosmakelijk met elkaar verbonden. Alles in het universum was doordrenkt met een magische kracht, die door handelingen opgewekt kon worden. Alles wat door deze handelingen gevuld was met een werkzame kracht was heilig. Ploegen, zaaien en oogsten waren heilige, rituele handelingen. Het goddelijke was niet ver weg in een abstracte hemel. Op het raakvlak van Moeder Aarde en de Hemelgod bevond zich de goddelijke natuur, waar goddelijke wezens leefden.

Het scheppingsverhaal van veel volkeren begint met een dergelijke idyllische schildering, die steevast ruw wordt verstoord door onbegrip, achterdocht, agressie, hebzucht en jaloezie van de eerste mensen tegen elkaar en hun omgeving. Dat is onvermijdelijk. Als zelfs de Goden een lichte en een donkere kant hebben, hoe zou de mens dan uitsluitend het goede kunnen nastreven? Wat is het goede trouwens? Wat vandaag groeit zal morgen weer verdorren en wat vandaag geboren wordt zal ooit weer sterven. Ook dat is onvermijdelijk.

Het doel van de jaarfeesten is niet om alles te laten groeien en alles beter te maken dan het is. Dat streven heeft de bio-industrie opgeleverd en het volledig geautomatiseerde landbouwbedrijf, ontdaan van elke religieuze bezieling. We vieren vandaag de dag de jaarfeesten niet om een nog grotere opbrengst per hectare of een nog betere melkgift per koe te bereiken. Het aardse paradijs bestaat niet uit een overvloed van goede dingen. Genoeg is genoeg.

Toch brengen de jaarfeesten het verloren gewaande paradijs bij ons terug. Het vieren van de jaarfeesten verandert de profane ruimte in een gewijde ruimte en de historische tijd in een mythische tijd. Het vieren van een jaarfeest is het scheppen van een gewijde ruimte, waarbinnen de tijd opnieuw begint. Deze scheppingsdaad roept krachten op die niet alleen binnen de magische Cirkel ervaren kunnen worden, maar ook daarbuiten werkzaam blijven. De krachten van het *magisch universum* zijn overal om ons heen. Het paradijs is nog steeds binnen handbereik, maar we moeten het zelf scheppen. Onze voorouders vanaf de Prehistorie hebben dat begrepen en ernaar gehandeld. Het is niet belangrijk uit naam van welke Godin, God of Goden je handelt. Het is niet belangrijk welke mythen er verteld worden om de oorsprong of betekenis van een handeling te verklaren. Waar het om gaat is dat je de handeling daadwerkelijk verricht. Door het trekken van de Cirkel scheppen we een gewijde ruimte tussen de werelden van Goden en mensen. Door in die gewijde ruimte de jaarfeesten te vieren herhalen we de schepping, altijd maar weer opnieuw. Als er een betere manier was om de krachten van het magisch universum op te wekken, zou die vast wel uitgevonden zijn.

Bijlage 1: Het maken en branden van wierook

Voor elk jaarfeest kun je een wierook maken die hier speciaal bij past. Daarvoor gebruik je het volgende *basisrecept*: 2 eetlepels mirre, 2 eetlepels frankincense en 3 druppels sandelhoutolie of 1 eetlepel rood sandelhout. Je kunt het basisrecept maken en in een afgesloten pot bewaren. Aan $\frac{1}{2}$ eetlepel van dit basisrecept kun je voor elk jaarfeest bepaalde ingrediënten, die specifiek bij dit feest passen, toevoegen. De aangegeven hoeveelheid van het basisrecept is voldoende voor een heel jaar. Bij elk feest worden de toe te voegen ingrediënten genoemd. Deze kun je meestal in de zomer zelf plukken en drogen of anders gedroogd kopen bij een kruidenwinkel.

Een *algemene wierook*, die voor alle jaarfeesten te gebruiken is, kun je maken met gelijke hoeveelheden, bijvoorbeeld 1 eetlepel, van de volgende bestanddelen: rozemarijn, riet, marjoraan, tijm, basilicum en lindebloesem. Meng alles goed door elkaar en bewaar het in een afgesloten pot.

Een ander recept voor een *algemene wierook* bestaat uit 1 eetlepel frankincense, $\frac{1}{2}$ eetlepel mirre en $\frac{1}{2}$ eetlepel kaneel, ijzerhard, iriswortelpoeder, maretak en laurier. Meng dit goed door elkaar en bewaar het in een afgesloten pot.

De ingrediënten voor de verschillende recepten zijn eenvoudig zelf te kweken en te drogen. Pluk op een droge middag zoveel als je nodig hebt en hang het op tot het goed droog is. Daarna kun je het in een afgesloten pot bewaren. De ingrediënten zijn ook bij kruidenzaken te koop. Zie hiervoor de adressen achter in het boek.

Deze wierook brand je op speciaal hiervoor gemaakte ronde houtskooltjes, waaraan salpeter is toegevoegd om ze beter te laten branden. De kooltjes zijn er in drie verschillende maten. De middelste maat brandt $1\frac{1}{2}$ à 2 uur en wordt het meeste verkocht. Steek het kooltje met een brandende kaars aan. Eerst trekken wat vonkjes door het kooltje. Leg het nog niet weg, maar hou het aan de kant waar het niet brandt aan een puntje vast tot je een klein stukje aan de rand grijs ziet worden. Leg het dan op een hittebestendig schaalte of in een wierookbrander. Het beste is wat zand in de brander te doen met een steentje in het midden, waarop je het kooltje legt. Je kunt ook het zand in het midden iets ophogen. Belangrijk is dat er lucht onder het kooltje kan komen, anders zal het snel weer uitdoven. Neem je tijd om de wierook goed aan te steken. Volg de gegeven aanwijzingen en dan zul je weinig problemen ondervinden. Vaak zijn mensen te haastig en zeggen dan dat het kooltje te oud of vochtig is als het niet wil branden. Als je het kooltje te snel neerlegt of de wierook te snel erop deponert zal het kooltje doven. Als het kooltje goed brandt kun je er $\frac{1}{2}$ theelepel wierook op neerleggen. Steeds als dit is opgebrand kun je er $\frac{1}{2}$ theelepel aan toevoegen. Het kooltje blijft nog lang nagloeien. Hou hier rekening mee als je het feest buiten viert. Doof de restanten van het kooltje met water en overtuig je ervan dat ze niet meer gloeien voordat je ze achterlaat of, liefst in zand, begraaft.

Bijlage 2: Het maken van wijn

Voor elk jaarfeest kun je een bij dit feest passende wijn maken. Over het algemeen maak je de wijn rond de tijd van het betreffende feest en kun je de wijn een jaar later op dit feest gebruiken. Alleen bij het Lentefeest en Meiavond begin je ongeveer een maand later met de voorbereiding.

Veel van de ingrediënten kun je zelf plukken. Doe dit niet te dicht bij snelwegen en was alles goed voordat je het gebruikt. Alle recepten zijn voor 5 liter wijn. Vergeet niet genoeg lege wijnflessen te bewaren. Verder is er een aantal zaken die je nodig hebt. Achter in het boek staan adressen waar wijnbenodigdheden te koop zijn. Je hebt in ieder geval nodig:

- kurken (alleen nieuwe kurken gebruiken)
- kurkapparaat, tenzij je flessen met een schroefdop gebruikt
- 5-literflessen voor de gisting
- waterslot en rubber kap of dop om de fles af te sluiten
- hevel
- grote trechter
- emmer die je alleen voor wijn gebruikt, een gistingsvat of een grote pan
- zeef en houten lepel
- sulfiet om alles wat je gebruikt schoon te maken
- wijngist en gistvoedingszout
- pecto-enzym, wijnsteenzuur en tannine

Wat je verder nog nodig hebt, bijvoorbeeld suiker, wordt bij het recept in het betreffende hoofdstuk genoemd. Voor algemene richtlijnen bij het maken van wijn kunnen we de boeken van Van Schaik (zie literatuurlijst) aanbevelen. In *De Keltische maankalender in het zonnejaar*, p. 205-242, wordt het zelf maken van wijn beschreven. Voor het maken van de wijn bij de acht jaarfeesten zijn onderstaande aanwijzingen en de recepten in de betreffende hoofdstukken voldoende. Bij de meeste recepten maak je twee dagen van tevoren een giststarter die ervoor zorgt dat de gisting van de most begint. Hiervoor heb je nodig:

- een halve-literfles
- $\frac{1}{4}$ liter water
- 20 gr suiker
- sap van $\frac{1}{4}$ citroen
- mespuntje gistvoeding
- $1\frac{1}{2}$ theelepel algemene wijngist

Maak de fles schoon met heet water en een theelepel sulfiet. Kook de $\frac{1}{4}$ liter water met de suiker. Laat het afkoelen tot 27°C en giet het in de fles. Doe de gist, gistvoeding en het citroensap erbij en schud de fles. Laat de fles met een prop watten in de hals twee nachten staan.

Als de wijn in de 5-literfles is uitgegist (dan komen er geen belletjes meer in het waterslot) kan je hem overhevelen in een andere fles. Maak een lege 5-literfles schoon met heet water en sulfiet en zet deze lager dan de volle fles. Met een slangetje kun je dan de wijn overhevelen door het slangetje in de volle fles te steken en de lucht eruit te zuigen. Steek het andere eind in de lege fles en de rest gaat vanzelf. Het bezinksel blijft in de lege fles achter. Speciale hevels voor wijn zijn aan het ene eind iets gebogen zodat je geen bezinksel opzuigt. Aan het andere eind zit een kraantje dat je kunt gebruiken als je later de wijn gaat bottelen.

Wacht tot de wijn helder is geworden. Dit duurt soms wel een jaar. Pas daarna kun je de wijn bottelen. Maak voldoende flessen schoon met heet water, waarin sulfiet is opgelost en hevel de wijn in deze flessen over. Doe de kurk of schroefdop op de flessen. Plak een etiket met de naam en de datum van de wijn op elke fles. Er zijn speciale etiketten hiervoor te koop, maar je kunt ze ook zelf maken, kopiëren en met behangerslijm op de flessen plakken. Het geeft je wijn een professioneel uiterlijk en je weet later nog precies wat voor wijn je hebt gemaakt en wanneer. Er zijn krimpcapsules te koop, die je over de hals van de fles heen schuift. Je laat ze krimpen door de fles met de capsule omgekeerd in een pannetje kokend water te doen. Je kan een kleur kiezen die bij de wijn past, bijvoorbeeld rood voor vlier/druif, goud voor mede en groen voor brandnetelwijn.

Leg de flessen weg op een koele, maar vorstvrije plaats. De meeste wijnen worden er beter van als je ze een paar maanden laat liggen. Er zijn ook soorten, bijvoorbeeld mede, die na 2 of 3 jaar het beste smaken. Na verloop van tijd gaat de smaak weer achteruit, dus bewaar de flessen niet te lang. Ervaring is hierin de beste leermeester. Vaak kun je na het openen van een eerste fles pas beoordelen of deze goed op smaak is of dat je de rest beter nog even kunt laten liggen.

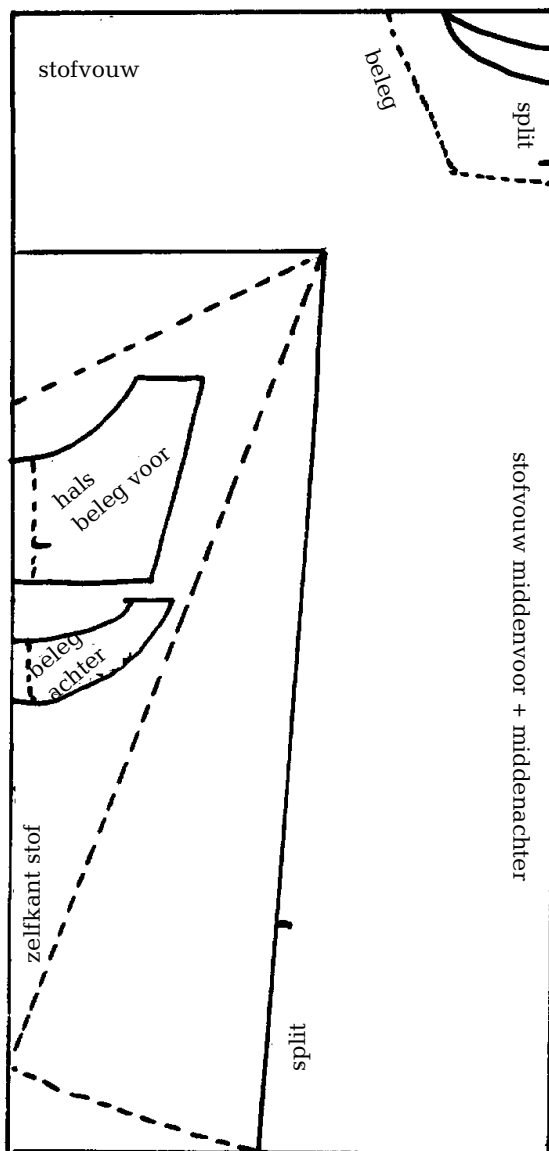
Bijlage 3: Het maken van een gewaad

Hierbij een beschrijving en een patroon op schaal voor het maken van twee verschillende gewaden. Ze zijn eenvoudig met de hand of de naaimachine te maken. Voor een gewaad met mouwen kun je patroon 1 gebruiken, naar keuze met uitlopende wijde of rechte mouwen en naar beneden toe uitlopend of recht. Kleur en stof zijn naar keuze. Je kunt een dunne stof, bijvoorbeeld katoen of viscose, gebruiken voor een gewaad om binnen te dragen en een dikkere stof, bijvoorbeeld wol of fluweel, kiezen om rituelen buiten te doen.

De afbeeldingen zijn op schaal 1:10. De patronen zijn voor iemand van ± 1.70 m lengte en een bovenwijdte van 100-120 cm. Vergroot of verklein waar nodig het patroon.

Op patroon 1 staan twee gewaden. Om een wijd uitlopend gewaad met wijde mouwen te maken volg je de stippellijn. De gewone lijn is voor een smaller gewaad met rechte mouwen en een split. Het beleg voor de halslijn is aangegeven met een stippellijn. Voor elk van deze gewaden heb je bij de aangegeven lengte 3,25 m stof van 140 cm breed nodig.

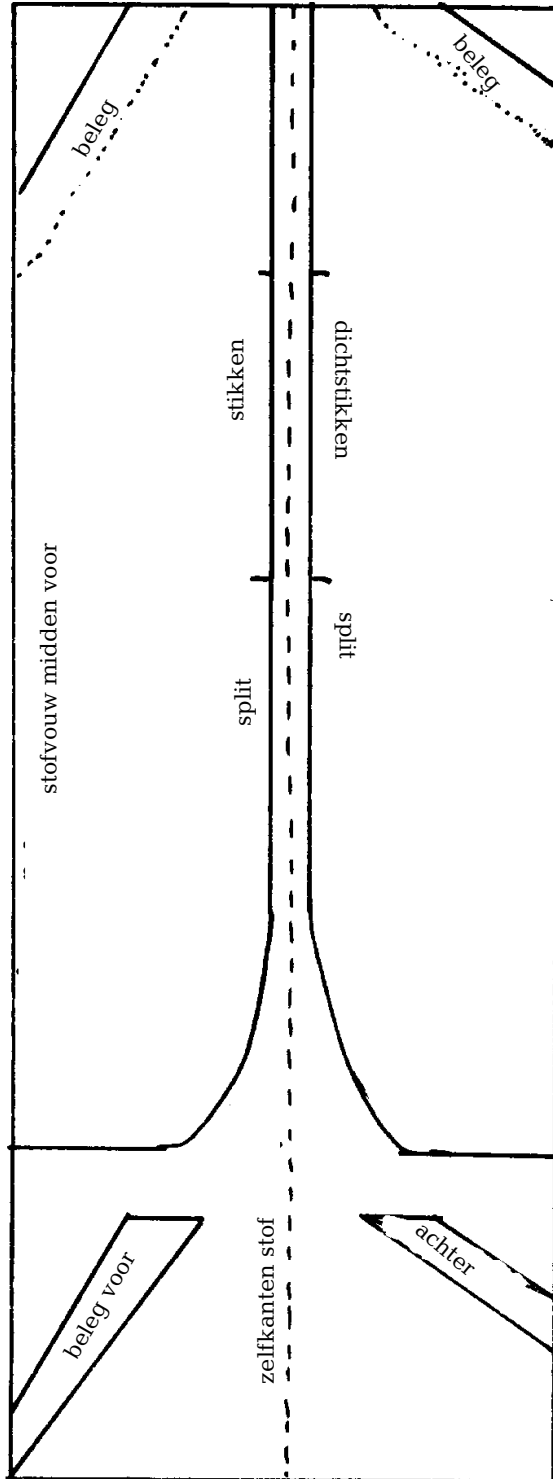
Je gaat als volgt te werk. Maak eerst een papieren patroon op ware grootte en kijk of dit klopt met je eigen lichaamsmaten. Als dat zo is vouw je de stof twee keer dubbel; eenmaal in de lengte en eenmaal in de breedte. Speld je patroon op de stof, ook die van de beleggen, zoals je op de tekening ziet. Knip het patroon uit. Denk eraan dat je de naden en zomen er nog bij moet doen. Denk er ook aan dat je eerst de achterhals en dan pas de voorhals knipt. De achterhals is hoger. Stik de beleggen bij de schouderlijn en voor- en achternaad op elkaar en naai nu de beleggen met de goede kant tegen elkaar op het voor- en achterpand. Denk bij het voor-

Patroon 1. Schaal 1:10

pand aan het split. Knip het split in, keer de stof en stik de naden door. Naai dan de mouwnaden en de zijnaden. Als je voor meer loopruimte een split wilt stik dan tot het aangegeven teken. Bij het smal uitlopende gewaad is dit nodig, bij het breed uitlopende gewaad niet. Zoom tot slot de mouwen, het eventuele split en de onderkant.

Patroon 2 is een zomergewaad zonder mouwen. Hiervoor heb je 2 m dunne stof van 140 cm breed nodig. Maak ook hiervoor eerst een papieren patroon en kijk of dit klopt met je eigen maten. Leg de stof met de zelfkanten tegen elkaar. Je hebt dan dus aan beide kanten een stofvouw. Speld het patroon op je stof. Knip dit uit met voldoende ruimte voor zoom en naden. Naai de beleggen op voor- en achterpand. Leg ze met de goede kanten tegen elkaar, keer ze en stik ze door. Stik de schoudernaden en de zijnaden tussen de tekenlijnen. Zoom zijnaden en onderpand tot het dichtgestikte deel. Zoom ook de armsgatranden.

Patroon 2. Schaal 1:10

Bijlage 4: Het bakken van brood

Voor elk jaarfeest is een recept gegeven om een bij dit feest passend brood te bakken. De benodigdheden staan in het betreffende hoofdstuk vermeld. Je begint met alles wat in het recept genoemd wordt klaar te zetten. De vloeistof (melk of water) dient lauw-warm te zijn. Voeg, als je verse gist gebruikt, hiervan een klein gedeelte bij de gist. Als je gedroogde korrelgist gebruikt kun je dit droog door het meel mengen. Doe de bloem in een grote kom. Maak een kuiltje voor de vloeistof. Strooi het zout langs de rand van het kuiltje. Strooi dit niet in het kuiltje, want dit gaat de werking van de gist tegen. Hou wat bloem achter om op je werkvlak te strooien. Giet de vloeistof in het kuiltje en werk vanuit het midden de vloeistof door het deeg. Als er volgens het recept boter of margarine wordt gebruikt, voeg dit dan samen met de vloeistof in licht gesmolten toestand toe. Maak dit niet te warm, anders werkt de gist niet meer. Als alles goed door elkaar is gemengd kun je het gaan kneden tot het een samenhangend geheel is. Als het te droog is kun je nog wat vloeistof toevoegen; als het te nat is kun je meel of bloem toevoegen.

Bestrooi je werkblad met wat bloem en leg het deeg hierop. Je handen en de kom kun je schoonmaken door met wassende bewegingen bloem tussen je handen te wrijven. Doe dit telkens als het deeg aan je handen plakt. Kneed het deeg goed door op je werkvlak. Duw het met je handpalmen van je af. Sla het dan dubbel. Ga zo door tot het een soepele, gladde bol is die niet meer aan je handen plakt en doe hem dan terug in de kom. Strooi hier eerst wat bloem in. Dek het af met huishoudfolie of smeer de hele bol in met olijfolie. Laat het deeg rijzen tot ongeveer dubbel de grootte. Doe dit op een warme plaats, bijvoorbeeld op de verwarming, in de zon, boven een kom met warm water of in een oven die je verwarmt tot 50°C en daarna uitdoet. Het rijzen duurt 30-60 minuten.

Als er een vulling, bijvoorbeeld kruiden of krenten en rozijnen, in gaat, kneed je het deeg weer door en geeft het een bepaalde vorm. Volg hiervoor de aanwijzingen in het betreffende recept. Leg het deeg dan op een ingevette bakplaat of in een vorm en laat het weer rijzen, zoals hiervóór beschreven. Werk het deeg verder af volgens het betreffende recept en bak het bij de daar aangegeven temperatuur. Om het brood een mooi glanzend uiterlijk te geven kun je het, voordat het de tweede keer rijst, bestrijken met losgeklopt ei. In plaats hiervan kun je het brood, als het bruin en gaar is, uit de oven halen, bestrijken met wat water en nog een paar seconden in de oven zetten om het zacht te laten glanzen.

Haal brood, als het bruin en gaar is, altijd direct uit de oven en laat het uitdampen op een rooster, bijvoorbeeld het rooster van de oven, en snij het pas aan als het helemaal is afgekoeld.

Bijlage 5: Overzicht genoemde christelijke en Romeinse feesten

1 Vaste christelijke feestdagen (alfabetisch)

Allerheiligen (1 nov)	Kerstmis (25-26 dec)
Allerkinderen; Onnozele kinderdag (28 dec)	Maria Boodschap (25 maart)
Allermartelaren (13 mei)	Maria Geboorte (8 sep)
Allerzielen (2 nov)	Maria Hemelvaart (15 aug)
Driekoningen; Epifanie (6 jan)	Maria Lichtmis (2 feb)
	Nieuwjaar (1 jan)

2 Variabele christelijke feestdagen (alfabetisch)

Advent (4^e zondag vóór Kerstmis)
 Aswoensdag (7^e woensdag vóór Pasen)
 Fakkeldag (6^e zondag vóór Pasen)
 Goede Vrijdag (laatste vrijdag vóór Pasen)
 Halfvasten; Laetare (3^e zondag vóór Pasen)
 Hemelvaartsdag (6^e donderdag na Pasen)
 Kruisdagen (laatste drie dagen vóór Hemelvaartsdag)
 Palmpasen (laatste zondag vóór Pasen)
 Pasen (1^e zondag na de volle maan na de voorjaarsequinox)
 Passietijd (laatste 2 weken vóór Pasen)
 Passiezondag (2^e zondag vóór Pasen)
 Pinksteren (7 weken na Pasen)
 Sacramentsdag; Corpus Christi (2^e donderdag na Pinksteren)
 Vastenavond (oorspr. Aswoensdag, later Fakkeldag en enkele dagen daaraan voorafgaand)
 Vastentijd (40 dagen vóór Pasen, zondagen niet meegeteld)

3 Heiligendagen (alfabetisch)

Agatha (5 feb)	Lucia (13 dec)
Andreas (30 nov)	Maarten (11 nov)
Anna (26 juli)	Mamertus (11 mei)
Bartholomeus (24 aug)	Margriet (20 juli)
Bavo (1 okt)	Michael (29 sep)
Bonifatius (14 mei)	Nicolaas (6 dec)
Brigid (1 feb)	Pancratius (12 mei)
Catharina van Alexandrië (25 nov)	Patrick (17 maart)
Cunera (12 juni)	Petrus en Paulus (29 juni)
Dorothea (6 feb)	Petrus Kettingsfeest (1 aug)
Gallen (16 okt)	Petrus' Stoelfeest (22 feb)
George (zie Joris)	Sebastiaan (20 jan)
Gertrudis (29 sep en 17 maart)	Servatius (13 mei)
Gilles (1 sep)	Silvester (31 dec)
Hubertus (3 nov)	Simon de Pilaarheilige (1 sep)
Jacob (25 juli)	Steffen (26 dec)
Johannes de Doper (24 juni)	Thomas (21 dec)
Johannes de Evangelist (27 dec)	Valentijn (14 feb)
Joris (23 april)	Veronica (4 feb)
Judas (28 okt)	Vitus (15 juni)
Lambertus (17 sep)	Walpurgis (1 mei)

4 Christelijke feest- en heiligendagen (chronologisch)

1 jan	Nieuwjaar	1 aug	Petrus Kettingsfeest
6 jan	Driekoningen	15 aug	Maria Hemelvaart
20 jan	Sebastiaan	24 aug	Bartholomeus
1 feb	Brigid	1 sep	Gilles/ Simon de Pilaarheilige
2 feb	Maria Lichtmis	8 sep	Maria Geboorte
4 feb	Veronica	17 sep	Lambertus
5 feb	Agatha	29 sep	Michael/ Gertrudis
6 feb	Dorothea	1 okt	Bavo
14 feb	Valentijn	16 okt	Gallen
22 feb	Petrus' Stoelfeest	28 okt	Judas
17 mrt	Patrick	1 nov	Allerheiligen
23 apr	Joris	2 nov	Allerzielen
1 mei	Walpurgis	3 nov	Hubertus
11 mei	Mamertus	11 nov	Maarten
12 mei	Pancratius	25 nov	Catharina van Alexandrië
13 mei	Allermartelaren/ Servatius	30 nov	Andreas
12 jun	Cunera	6 dec	Nicolaas
15 jun	Vitus	13 dec	Lucia
24 jun	Johannes de Doper	21 dec	Thomas
29 jun	Petrus en Paulus	25 dec	1 ^e Kerstdag
20 jul	Margriet	26 dec	2 ^e Kerstdag; Steffen
25 jul	Jacob	27 dec	Johannes de Evangelist
26 jul	Anna	28 dec	Allerkinderen
		31 dec	Silvester

5 Romeinse feesten (alfabetisch)

Ambarvalia (29 mei)	Mamuralia (14 maart)
Caristia (22 feb)	Matronalia (1 maart)
Cerealia (19 april)	Meditrinalia (11 okt)
Feriae Jovis (13 feb)	Opalia (19 dec)
Floralia (28 april-3 mei)	Parentalia (13-21 feb)
Fordicidia (15 april)	Parilia (21 april)
Hilaria (25 maart)	Robigalia (25 april)
Larentalia (23 dec)	Saturnalia (17-23 dec)
Lemuria (7-15 mei)	Tubilustrium (23 maart)
Liberalia (17 maart)	Vinalia (23 april)
Ludi Romani (4-19 sep)	Vinalia Rustica (19 aug)
Lupercalia (15 feb)	

6 Romeinse feesten (chronologisch)

Feriae Jovis (13 feb)	Vinalia (23 april)
Parentalia (13-21 feb)	Robigalia (25 april)
Lupercalia (15 feb)	Floralia (28 april-3 mei)
Caristia (22 feb)	Lemuria (7-15 mei)
Matronalia (1 maart)	Ambarvalia (29 mei)
Mamuralia (14 maart)	Vinalia Rustica (19 aug)
Tubilustrium (23 maart)	Ludi Romani (4-19 sep)
Hilaria (25 maart)	Meditrinalia (11 okt)
Fordicidia (15 april)	Opalia (19 dec)
Cerealia (19 april)	Saturnalia (17-23 dec)
Parilia (21 april)	Larentalia (23 dec)

Bijlage 6: Bladmuziek van gebruikte chants

Lady spin your Circle bright

Musical score for the chant "Lady spin your Circle bright". The score is written in 2/4 time on a single treble clef staff. The lyrics are: "La - dy spin your cir - cle bright weave your web of dark and light Earth, air, fi - re and wa - ter Bind us as one!" The melody is simple and melodic, with a final cadence on the word "one!".

La - dy spin your cir - cle bright
weave your web of dark and light
Earth, air, fi - re and wa - ter
Bind us as one!

May the Circle be open but unbroken

Musical score for the chant "May the Circle be open but unbroken". The score is written in 2/4 time on a single treble clef staff with a key signature of one flat (B-flat). The lyrics are: "May the Cir-cle be o - pen but un - bro-ken May the Lord and the La-dy be for - e-ver in your heart Mer - ry meet, and mer - ry part; and mer - ry meet a - gain!" The melody is more rhythmic and melodic than the first chant, with a final cadence on the word "gain!".

May the Cir-cle be o - pen but un - bro-ken
May the Lord and the La-dy be for - e-ver in your heart
Mer - ry meet, and mer - ry part;
and mer - ry meet a - gain!

The tree song (gedeelte)

1. Oh, do not tell the priest of our plight
 2. We bring you news by word of mouth-

or he would call it a sin;
 good news from catt - le and corn,

But we've been out in the woods all night,
 Now is the sun come up from the South

A - con - juring sum - mer in!
 With Oak, and Ash and Thorn!

Refrein: Sing Oak, and Ash and Thorn, good Sirs,

all on a Mid - sum - mer's morn...

Sure - ly we sing of no litt - le thing

In Oak and Ash and Thorn!

We are the old people

I - sis, As - tar - te, Di - a - na, He - ca - te,
 We are the old peo-ple, we are the new peo-ple,
 De - me - ter, Ka - li, — I - nan - na
 we are the same peo-ple, stronger than be - fore.

The earth is our mother

1. The earth is our mo - ther,
 2. Her sac - red ground we walk up - on
 3. The earth is our mo - ther,
 we must take care of her
 with ev' - ry step we take
 she will take care of us
 the earth is our mo - ther,
 her sac - red ground we walk up - on
 the earth is our mo - ther,
 we must take care of her.
 with ev' - ry step we take.
 she will take care of us.
 Hey yung-ga ho yung-ga hey yung yung
 hey yung-ga ho yung-ga hey yung yung.

Adressen

Adressen voor gebruiksvoorwerpen:

- * Sikkelvormig mesje:

Betsies Kookwinkel
Vismarkt 6
3511 KR Utrecht
tel 030-2321933

- * Bodhrans, sjamanentrommels en andere trommels:

Stiggelbout Slagwerk
Folkingestraat 25
9711 JT Groningen

- * Reproducties Griekse beelden van Goden en Godinnen:

Crisolito
t.a.v. J. Baars
Acacialaan 17
1943 GP Beverwijk

- * Beeldjes Goden en Godinnen, Keltische sieraden, kelken:

Wishing Well
Kooltuin 17
1811 MG Alkmaar
tel 072-5153312

- * Corn Dollies - verkoop en cursussen:

A. Nijenhuis-Britting
Schäferlaan 2
6711 EJ Ede

Jaarmarkten, cursussen smeden en trommelmaken:

Prehistorisch Openluchtmuseum
Eindhoven
Boutenslaan 161b
5644 TV Eindhoven

Adressen voor o.a. kruiden, wierook en kaarsen:

- * Kruiden:

Jacob Hooy
Kloveniers Burgwal 12
1012 CT Amsterdam

- * Kruiden:

Abraham Mostert
Schoutenstraat 11
3512 GA Utrecht

- * Kaarsen, lonten en bijenwas:

Ruud's Waskit
Donkerstraat 23
3511 KB Utrecht, tel 030-2315558

Adressen ten behoeve van zelf maken van wijn en bier:

Slamat
Zadelstraat 31
3511 LS Utrecht

Postorderbedrijf Van Rein
Zuiderdiep 447
7876 BB Valthermond

Tijdschriften en informatie over paganisme

Quest, Tijdschrift van Marian Green
tevens schriftelijke cursus natuurmagie en ceremoniële magie
BCM-SCL Quest
London WC1N 3XX, Great Britain

Contactadres voor paganisme in Europa
tevens uitgever van blad *Pagan Dawn*
Pagan Federation
BM 7079 London WC1N 3XX,
Great Britain

De auteurs geven lezingen over Wicca, de jaarfeesten, de Keltische Maankalender, divineren (orakelen) en hiermee samenhangende onderwerpen. Ze geven schriftelijke cursussen over het vieren van de maanfeesten en het vieren van de jaarfeesten. Ook verzorgen ze workshops over verschillende onderwerpen zoals het vieren van een jaarfeest, het maken van een talisman, divineren, kaarsenmagie, natuurmagie en creatieve visualisatie. Verder verkopen ze rituele gewaden (in opdracht gemaakt), wierook, kruiden, Godinnenbeeldjes, kelken, sieraden en andere occulte benodigdheden via het bedrijf Circe. Voor informatie over een van deze onderwerpen kun je schrijven naar:

Circe, Postbus 2191, 3500 GD Utrecht

Vergeet niet een aan jezelf geadresseerde en gefrankeerde envelop bij te sluiten als je om informatie vraagt.

Bibliografie

De lijst van geraadpleegde werken is onderverdeeld in algemene naslagwerken, zoals (etymologische) woordenboeken en encyclopedieën en een tweede deel met geraadpleegde literatuur op het gebied van folklore, jaarfeesten, kalenders, religie, heidendom en aanverwante onderwerpen. In beide gevallen zijn alleen de meest relevante titels opgenomen. Talloze woordenboeken, encyclopedieën en andere naslagwerken die de auteurs in de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag ter beschikking stonden blijven onvermeld. Van elk boek in de bibliografie is het jaar van de door ons gebruikte uitgave vermeld en, waar van toepassing, het jaartal en de taal van de oorspronkelijke uitgave. Relevante ondertitels zijn achter de naam van het boek opgenomen. Van meer dan eens genoemde uitgever is alleen de eerste keer de woonplaats vermeld.

Geraadpleegde naslagwerken

- Aerts, J.F. e.a.: *Standaard Nederlands-Latijn en Latijn-Nederlands woordenboek*, Standaard, Antwerpen, 1989.
- Ayto, John: *Dictionary of word origins*, Columbia Marketing, St Ives, 1994.
- Bäumer, Remigius & Leo Scheffczyk: *Marienlexicon*, Eos Verlag, St. Ottilien, 6 delen, 1988-1994.
- Barnhart, Robert K.: *The Barnhart dictionary of etymology*, Wilson, New York, 1988.
- Beitl, Richard & O.A. Erich: *Wörterbuch der deutschen Volkskunde*, Kröner Verlag, Stuttgart, 1955.
- Bell, Robert E.: *Women of classical mythology - a biographical dictionary*, Oxford University Press, New York en Londen, 1991.
- Bosworth, Joseph: *An Anglo-Saxon dictionary*, Oxford at the Clarendon Press, 1882.
- Buchberger, Michael (red): *Lexicon für Theologie und Kirche*, Herder, Freiburg, 2^e druk, 14 delen, 1957-1968.
- Buck, Carl Darling: *A dictionary of selected synonyms in the principal Indo-European languages*, Univ. Chicago Press, Chicago, Illinois, 1949.
- Cavendish, Richard (ed): *Man, myth & magic - the illustrated encyclopedia of mythology, religion and the unknown*, Marshall Cavendish, New York, 11 delen, 1983.
- Cooper, J.C.: *The Aquarian dictionary of festivals*, Aquarian Press, Wellingborough, 1990.
- Coulson, John: *The saints - a concise biographical dictionary*, Burns & Oates, Londen, 1958.
- Davidson, Gustav: *A dictionary of Angels*, Free Press, New York, 1967.
- Delaney, John J.: *Dictionary of saints*, Kaye & Ward, Kingwood, Surrey, 1980.
- Drury, Nevill: *Dictionary of mysticism and the occult*, Harper & Row, San Francisco, 1985.
- Dunkling, Leslie: *A dictionary of days*, Routledge, Londen, 1988.
- Ellis, Peter Berresford: *A dictionary of Irish mythology*, Constable, Londen, 1987.
- Farmer, David Hugh: *The Oxford dictionary of saints*, Oxford Univ. Press, Oxford, 1978, 1990.
- Feist, Sigmund: *Vergleichendes Wörterbuch der Gotischen Sprache*, Brill, Leiden, 1939.
- Gispén, W.H. (e.a.): *Concordantie op de Bijbel*, Kok, Kampen, 1983.
- Grimm, Jacob & Wilhelm: *Deutsches Wörterbuch*, Verlag Hirzel, Leipzig, 16 delen, 1854-1954.
- Haberlandt, Arthur: *Taschenwörterbuch der Volkskunde Österreichs*, Österreichischer Bundesverlag, Wenen, 2 delen, 1953-1959.
- Habil, Phil. & Paul Grebe (ed): *Duden Etymologie*, Bibliographisches Institut, Mannheim, 1963.
- Hall, J. Clark: *Concise Anglo-Saxon dictionary*, Cambridge Univ. Press, Cambridge, 1960.
- Hendrixx, E. (red): *Encyclopaedie van het katholicisme*, Brand, Bussum, 1955.
- Hoffmann-Krayer, Eduard & Hanns Bächtold-Stäubli (ed): *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens*, Walter de Gruyter, Berlin, 11 delen, 1927-1942.
- Huyben, J. (red): *Met de heiligen het jaar rond*, Paul Brand, Bussum, 4 delen, 1948-1949.
- Jobes, Gertrud: *Dict. of mythology, folklore & symbols*, Scarecrow Press, New York, 2 dl., 1961.
- Jones, Alison: *Larousse Dictionary of world folklore*, Larousse, New York, 1995.
- Kemenade, Kees van en Paul Spapens: *365 heiligendagen*, Kempen Pers, Eindhoven, 1993.
- Klein, Ernest: *A comprehensive etymological dictionary of the English language*, Elsevier Scientific Publ. Company, Amsterdam, Oxford, 1971.

- Kluge: *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*, 23^e druk, Walter de Gruyter, Berlijn, 1995.
- Koller, Erwin (e.a.): *Neuhochdeutscher Index zum Mittelhochdeutschen Wortschatz*, Hirzsell, Stuttgart, 1990.
- Kurath, Hans (ed): *Middle English dictionary*, Univ. Michigan Press, Ann Arbor, 11 delen, 1956-1990.
- Laan, Ko ter: *Folkloristisch woordenboek van Nederland en Vlaams België*, Van Goor, Den Haag, 1949.
- Leach, Maria (ed): *Funk & Wagnalls Standard dictionary of folklore, mythology and legend*, New English Library, Londen, 1949, 1972.
- Lurker, Manfred: *Dictionary of Gods and Goddesses, Devils and Demons*, Routledge, 1984.
- MacLennan, Malcolm: *A pronouncing and etymological dictionary of the Gaelic language*, John Grant, Edinburgh, 1925.
- Monaghan, Patricia: *The book of Goddesses & Heroines*, Llewellyn, St. Paul, Minn., 1990.
- Müller, Wilhelm & F. Zarncke: *Mittelhochdeutsches Wörterbuch*, Hirzel, Leipzig, 1863.
- Northcote Toller, T.: *An Anglo-Saxon dictionary*, Oxford at the Clarendon Press, 1921.
- Onions, C.T.: *The Oxford dictionary of English etymology*, Oxford University Press, 1966.
- Opie, Iona & M. Tatem: *A dictionary of superstitions*, Oxford Un. Press, 1989.
- Oudemans, A.C.: *Middel- en Oud-Nederlandsch woordenboek*, Van Marle, Arnhem, 7 delen, 1870-1880.
- Partridge, Eric: *Origins - etymological dictionary of modern English*, Routledge, 1958.
- Pfeifer, W.: *Etymologisches Wörterbuch des Deutschen*, 3 delen, Akademie-Verlag, Berlijn, 1989.
- Plechl, Helmut: *Orbis Latinus - Lexicon lateinischer geographischer Namen des Mittelalters und der Neuzeit*, Klinkhardt & Biermann, Braunschweig, 3 delen, 1972.
- Post, W. Ellwood: *Saints, signs and symbols - a concise dictionary*, SPCK, Londen, 1962, 1990.
- Sales Doyé, Franz von: *Heilige und Selige der Römisch-Katholischen Kirche*, Vier Quellen Verlag, Leipzig, 2 delen, 1929.
- Schauber, Vera & Hanns Schindler: *Die Heiligen und Namenspatrone im Jahreslauf*, Delphin Verlag, München, 1985.
- Schiller, Karl & A. Lübben: *Mittelniederdeutsches Wörterbuch*, Kühtmann, Bremen, 1877.
- Schindler, Stanley e.a.: *Encyclopedia international*, Grolier, New York, 20 delen, 1969.
- Schmidt, B.J.: *Kirchenlateinisches Wörterbuch*, Verlag Steffen, Limburg a/d Lahn, 1926.
- Simpson, J.A. & E.S.C. Weiner (eds): *Oxford English Dictionary*, second edition, Oxford at the Clarendon Press, 20 delen, 1989.
- Skeat, Walter: *An etymological dictionary of the English language*, Oxford at the Clarendon Press, 1953.
- Souter, Alexander: *A glossary of later Latin - to 600 AD*, Oxford at the Clarendon Press, 1949.
- Tollenaere, Felicien de & R.L. Jones: *Word-indices and word-lists to the Gothic Bible and minor fragments*, Brill, 1976.
- Veen, P.A.F. van: *Etymologisch woordenboek*, Van Dale Lexicografie, Utrecht, 1989.
- Verwijs, E. & J. Verdam: *Middelnederlandsch woordenboek*, M. Nijhoff, 11 delen, 1899-1941.
- Vries, Jan de: *Nederlands etymologisch woordenboek*, Brill, 1971.
- Vries, J. de & F. de Tollenaere: *Etymologisch woordenboek*, Spectrum, Utrecht, 1958, 1992.
- Walker, Barbara G.: *The woman's encyclopedia of myths and secrets*, Harper & Row, 1983.
- Walker, Barbara G.: *The woman's dictionary of symbols & sacred objects*, Harper & Row, 1988.
- Wijk, N. van: *Franck's etymologisch woordenboek der Nederlandse taal*, M. Nijhoff, 1976; oorspr. uitg. 1912.
- Wimmer, Otto & H. Melzer: *Lexicon der Namen und Heiligen*, Tyrolia-Verlag, Innsbruck, 1982.
- Woordenboek der Nederlandsche taal, Martinus Nijhoff/SDU, Den Haag, 28 delen, 1882-1997.
- Wright, Joseph (ed): *The English dialect dictionary*, Frowde, Londen, 6 delen, 1898-1905.
- Zijlstra, Jaap & Cees Timmer: *Honderd en één heiligen*, Kok, z.j.
- Zutter, Jan de: *Abracadabra - lexicon van de Moderne Hekserij*, Hadewijch, Antwerpen, 1997.

Geraadpleegde literatuur

- Adams, G.B.: *European words for 'Bonfire'*, Folklore, 1977, p. 34-38.
- Adler, Margot: *Drawing down the moon*, Revised and expanded edition, Beacon Press, Boston, 1986; oorspr. uitgave 1979.
- Agrippa von Nettesheim, Heinrich Cornelius: *Three books of occult philosophy*, Llewellyn, 1993; vertaald uit Latijn, *De Occulte Philosophia*, oorspr. uitgave 1535.
- Anderson, William: *Green Man*, Harper/Collins, Londen, 1990.
- Augustinus: *City of God*, Doubleday, New York, 1953.
- Baker, Margaret: *Folklore and customs of rural England*, David & Charles, Londen, 1974.

- Bannatyne, Lesley Pratt: *Halloween - an American holiday, an American history*, Facts on File, New York, 1990.
- Baring, Anne & Jules Cashford: *The myth of the Goddess*, Penguin, 1993.
- Berger, Pamela: *The Goddess obscured - transformation of the Grain Protectress from Goddess to Saint*, Beacon, Boston, 1985.
- Bik, J.P.: *Feest- en vierdagen in kerk- en volksgebruik*, F. Wolfs, Velsen, 3 delen, 1958.
- Black, Penny: *Potpourri*, Terra, Zutphen, 1990; vertaald uit Engels, 1989.
- Boer, Piet de, e.a.: *Texel: eilanders vertellen*, Ned. Centrum voor Volkscultuur, Utrecht, 1995.
- Bord, Janet & Colin: *Earth rites - fertility practices in pre-industrial Britain*, Book Club Associates, Londen, 1982.
- Borst, Arno: *Computus - Zeit und Zahl in der Geschichte Europas*, Wagenbach, Berlijn, 1990.
- Branston, Brian: *The lost gods of England*, Thames and Hudson, Londen, 1957, 1974.
- Bremen, Adam von: *Hamburgische Kirchengeschichte*, Verlag der Dytschen Buchhandlung, Leipzig, 1926; oorspronkelijke uitgave 1075.
- Bröker, Paul: *Rondom kerstmis*, Ned. Centrum voor Volkscultuur, 1995.
- Brouwer, H.H.J.: *Bona Dea - the sources and a description of the cult*, Brill, 1989.
- Caland, M.E.: *Over het branden van kaarsen*, Schors, Amsterdam, 1986.
- Caland, M.E.: *Wierook*, Schors, 1988.
- Campanelli, Pauline: *Wheel of the year*, Llewellyn, 1992.
- Capra, Fritjof: *The Tao of physics*, Bantam, New York, 1976, 1984.
- Chadwick, Henry: *The early Church*, Penguin, 1975.
- Charlton, Sheila: *Strohsterne und Strohpuppen*, Otto Maier, Ravensburg, 1985; oorspr. uitgave: *Strawcraft and corn dollies*, 1974.
- Cock, A. de: *De meiboom - spreekwoorden en zegswijzen*, Volkskunde, 1899-1900, p. 193-202.
- Crowley, Vivianne: *Phoenix from the flame - Pagan spirituality in the western world*, Aquarian, 1994.
- Dannenberg, Hans-Dieter: *Schwein haben - Historisches und Histörchen vom Schwein*, Gustav Fischer, Jena, 1990.
- Davidson, H.R. Ellis: *Goden en mythen van Noord-Europa*, Spectrum, 1967; oorspr. uitgave Engels, 1964.
- Davidson, H.R. Ellis: *Myths and symbols in Pagan Europe*, Manchester Univ. Press, 1988.
- Davidson, H.R. Ellis: *Scandinavian mythology*, Hamlyn, Londen, 1969.
- Dekker, Wouter Jan: *Goedheilig man, trek je beste tabbard an*, De Bussy, Amsterdam, z.j.
- Delmelle, Joseph: *Levende folklore in België*, Rossel, Brussel, 1974.
- Drechsler, Paul: *Schlesische Pfingstbräuche*, Zeitschrift des Vereins für Volkskunde, 1900, p. 245-254.
- Drijver, F.W.: *Folklore - een speurtocht in de ongeschreven geschiedenis van het Nederlandsche volk*, Amsterdamsche Boek- en Courantmaatschappij, Amsterdam, z.j. (omstreeks 1930).
- Eeden, Ed van: *Wat zijn uw takken wonderschoon!*, Amber, Amsterdam, 1992.
- Eijk, Inez van: *Van Allerheiligen tot Sint Juttemis*, Kosmos, Utrecht, 1994.
- Eliade, Mircea: *De magie van het alledaagse - de transcendentie van het dagelijks leven*, Servire, Katwijk, 1987; vertaling van *Das Heilige und das Profane*, 1957.
- Eliade, Mircea: *Initiaties, ritën, geheime genootschappen*, Servire, 1979; vertaling van *Initiation, rites, sociétés secrètes*, 1958.
- Eliade, Mircea: *The myth of the eternal return*, Princeton Univ. Press, 1954; vertaling van *Le mythe de l' éternel retour*, 1949.
- Engels-Geurts, Netty: *Mei-wijn, saliemelk, gemberbier - oude huisdranken*, De Lijster, Maasbree, 1981.
- Engels-Geurts, Wil en Netty: *Ons dagelijks brood zelf bakken*, Zuid Boekproducties, Best, 1983.
- Farrar, Janet & Stewart: *Eight sabbats for witches*, Robert Hale, Londen, 1981, 1989.
- Farrar, Stewart: *What witches do*, Phoenix, Washington, 1971, 1983.
- Farwerck, F.E.: *Noordepartese Mysteriën en hun sporen tot heden*, Ankh-Hermes, Deventer, 1970, 1978.
- Fischer, Henri Théodore: *Het heilig huwelijk van hemel en aarde*, Boekhoven, Utrecht, 1929.
- Flint, Valerie: *The rise of magic in early Medieval Europe*, Princeton University Press, 1991.
- Fowler, W. Warde: *The religious experience of the Roman people from the earliest times to the age of Augustus*, MacMillan, Londen, 1911.
- Fowler, W. Warde: *The Roman festivals of the period of the Republic*, MacMillan, New York, 1899.
- Frazer, J.G.: *The golden bough - a study in magic and religion*, 12 delen, MacMillan, Londen, 1911-1913.

- Fuchs, J.M. & W.J. Simons: *Shell jaarnaal van Nederlandse folklore*, Shell Nederland, Rotterdam, 1971.
- Gaily, A.: *The bonfires in North Irish tradition*, Folklore, vol. 88, 1977, p. 3-34.
- Gallop, Rodney: *Corpus Christi in the Austrian Tyrol*, Folk-lore, 1934, p. 346-351.
- Gardner, Gerald B.: *The meaning of Witchcraft*, Magical Child, New York, 1982; oorspr. uitg. 1959.
- Gardner, Gerald B.: *Witchcraft today*, Citadel Press, New York, 1955; oorspr. uitg. Rider, Londen, 1954.
- Geldof, W.: *Boerenwijsheid*, Spectrum, 1981.
- Ghesquiere, Rita: *Van Nicolaas van Myra tot Sinterklaas*, Davidsfonds, Leuven, 1989.
- Gilst, A.P. van: *De kerstboom - herkomst, geschiedenis en folklore*, Midgaard, Veenendaal, 1971.
- Gimbutas, Marija: *The civilization of the Goddess*, Harper, 1991.
- Gimbutas, Marija: *The goddesses and gods of Old Europe*, Thames and Hudson, 1989; oorspr. uitg. 1974.
- Gimbutas, Marija: *The language of the Goddess*, Harper, 1989.
- Gordon, Lesley: *Green magic - flowers, plants & herbs in lore & legend*, Ebury Press, Exeter, 1977.
- Gouw, J. ter: *De volksvermaken*, Vrienden van het Amsterdam-boek, Amsterdam, 1871, 1970.
- Graft, C. Catharina van de: *Nederlandse volksgebruiken bij hoogtijdagen*, Spectrum, 1978; bewerkt door Tjaard W.R. de Haan; oorspr. uitg. 1947.
- Graft, C. Catharina van de: *Palmpeasch*, Morks, Dordrecht, 1910.
- Graft, C. Catharina van de: *Palmzondag*, Oosthoek, Utrecht, 1938.
- Green, Marian: *A calendar of festivals*, Element, Shaftesbury, Dorset, 1991.
- Green, Marian: *A harvest of festivals*, Longman, Londen, 1980.
- Green, Miranda: *The Gods of the Celts*, Alan Sutton, Stroud, Gloucestershire, 1986, 1993.
- Green, Miranda: *Symbol & image in Celtic religious art*, Routledge, 1989.
- Gregory of Tours: *The history of the Franks*, Penguin, 1974, uit de 6^e eeuw.
- Grimm, Jacob: *Deutsche Mythologie*, In der Dieterischen Buchhandlung, Göttingen, 1835, 1844 (2^e druk in 2 delen), 1874 (3^e druk in 3 delen).
- Grolman, Hermina C.A.: *De winterfeesten in Nederland*, Tijdschrift van het Kon. Ned. Aardrijkskundig Genootschap, 1926, p. 685-721 en 798-828.
- Grolman, Hermina C.A.: *De zomerfeesten in Nederland*, Tijdschrift van het Kon. Ned. Aardrijkskundig Genootschap, 1929, p. 593-643 en 743-781.
- Guirard, Félix: *Greek mythology*, Hamlyn, 1963; oorspr. uitg. Frans, 1935.
- Haan, Tj.W.R. de: *Folklore der Lage Landen*, Elsevier, Amsterdam, 1972.
- Haddenbach, Georg: *Beliebte Bauernregeln*, Falken, Niedernhausen, 1992.
- Haenens, Albert d': *Van toen naar morgen - folklore in België*, Lanno, Tielt, 1989.
- Halsberghe, G.H.: *Het rijk van de Zonnegod - de eredienst van Sol Invictus*, Standaard, Utrecht, 1972.
- Hamp, Eric P.: *Imbolc, Oimelc*, Studia Celtica, 1979, p. 106-113.
- Haneveld, G.T.: *Zandloper, zeis en Pierlala - symbolen van de dood in (volks)kunst en cultuur*, Kosmos, 1995.
- Hansen, Hans Jürgen (samensteller): *De Gecroonde Kraekeling - cultuurgeschiedenis van de bakkerskunst*, Zomer & Keuning, Wageningen, 1968; oorspr. uitgave *Kunstgeschichte des Backwerks*, 1968.
- Harrison, Edward: *Masks of the Universe*, MacMillan, 1985.
- Heinberg, Richard: *Celebrate the solstice - honoring the earth's seasonal rhythms through festival and ceremony*, Theosophical Publishing House, Wheaton, Illinois, 1993.
- Hennet, Marianne von: *Eieren versieren*, Strengholt, Naarden, 1991.
- Hesiodus: *Theogonia*; opgenomen in *Hesiod and Theognis*, Penguin, 1985; vertaald uit Grieks, 8^e eeuw v.Chr.
- Heuvel, W.H.: *Volksgeloof en volksleven*, Thieme, 1909.
- Höfler, Max: *Knaufgebäcke*, Zeitschrift des Vereins für Volkskunde, 1902, p. 430-442.
- Höfler, Max: *Lichtmessgebäcke*, ZVfV, 1905, p. 312-321.
- Höfler, Max: *St.Nikolaus-Gebäck in Deutschland*, ZVfV, 1902, p. 80-89 en 198-203.
- Höfler, Max: *Schneckengebäcke*, ZVfV, 1903, p. 391-398.
- Hole, Christina: *British folk customs*, Hutchinson, Londen, 1976.
- Homer: *The Odyssey*, Penguin, 1983; vertaald uit Grieks, 8^e eeuw v.Chr.
- Houdret, Jessica: *Pomanders, posies and pot-pourri*, Shire, Princes Risborough, z.j.
- Howard, Michael: *Brandende kaarsen*, Helmond, 1980; vertaling van *Candle burning*.
- Howard, Michael: *Wat is magie?*, Driehoek, Amsterdam, 1986; vertaling van *The prediction book of practical magic*.
- Hutton, Ronald: *The Pagan Religions of the ancient British Isles*, Blackwell, Oxford, 1991.

- Hutton, Ronald: *The stations of the sun - a history of the ritual year in Britain*, Oxford Univ. Press, 1996.
- Jager, J.L. de: *Volksgebruiken in Nederland*, Spectrum, z.j.
- Janssen, Louis: *Nicolaas, de duivel en de doden*, Ambo, Baarn, 1993.
- Jones, Charles W.: *Saint Nicholas of Myra, Bari, and Manhattan*, University of Chicago Press, 1978.
- Joode, Ton de: *Folklore in het dagelijks leven - gewoonten en gebruiken in de lage landen*, Sijthoff, Alphen a/d Rijn, 1977.
- Joode, Ton de: *Het versierde brood - feiten en folklore rondom de boterham*, Waanders, Zwolle, 1985.
- Kapfhammer, Günther: *Brauchtum in den Alpenländern*, Callmey, München, 1977.
- Kempers, A.J.B.: *Om een struik die palm werd*, Ned. Openluchtmuseum Arnhem, 1966.
- Kerbert-Schermerhorn, Nely: *Spelen met stro*, Cantecler, De Bilt, 1976.
- Keyser, P. de: *De St. Jans- en de St. Pietersvuren in Oost-Vlaanderen*, Volkskunde, 1940-41, p. 145-170.
- Keyser, P. de: *Sintergreef, Sint Maarten en Sint Nikolaas in Oost-Vlaanderen*, Volkskunde, 1942, p. 28-42.
- Kieckhefer, Richard: *Magic in the Middle Ages*, Cambridge Univ. Press, 1990.
- Lightly, Charles: *The customs and ceremonies of Britain*, Thames & Hudson, 1986.
- Kistemaker, R.E. (red): *Bier! - geschiedenis van een volksdrank*, Bataafsche Leeuw, Amsterdam, 1994.
- Klashorst, Pauline van de (red): *Dodendans*, Kon. Instituut voor de Tropen, Amsterdam, 1990.
- Knappert, L.: *Onze christelijke feestdagen*, Holkema & Warendorf, Amsterdam, 1908.
- Koning-van der Veen, M.: *Sinte Cunera - heilige van Rhenen*, VVV Rhenen, 1994.
- Kruizinga, J.H.: *Levende folklore in Nederland en Vlaanderen*, Uitg. De Torenlaan, Assen, 2e druk, [1953].
- Laan, Ko ter: *Folklore in de Nederlandse overleveringen*, Hafkamp, Amsterdam, 1949.
- Laan, K. ter: *Mythen, sagen & legenden*, Strengholt, Naarden, 1928, 1984.
- Lankester, Joke en Ko: *De kringloop van het leven - Wicca de Oude Religie*, De Kern, Baarn, 1998.
- Lankester, Ko: *De Keltische Maankalender in het zonnewaer*, De Ring, Hollandscheveld, 1994.
- Lems, Els & L. Faber-Oostenbroek: *Wijn! Wijn! Wijn! - een wereld van wijn in de Grieks-Romeinse wereld*, Kosmos, 1995.
- Lestrioux, Elisabeth de: *Pompoenen... Lekker mooi*, Terra, z.j.
- Luhrmann, Tanya: *Persuasions of the witch's craft - ritual magic and witchcraft in present-day England*, Blackwell, Oxford, 1989.
- McCoy, Edain: *The Sabbats*, Llewellyn, 1994.
- MacDonald, Margaret Read: *The folklore of world holydays*, Gale Research, Detroit, 1992.
- MacNeill, Máire: *The festival of Lughnasa*, Oxford Univ. Press, 1962.
- McNeill, F. Marian: *The silver bough - a four volume study of the national and local festivals of Scotland*, Drew, Glasgow, 1957-1968.
- Mannhardt, Wilhelm: *Die Korndämonen*, Dümmler, Berlin, 1868.
- Mannhardt, Wilhelm: *Mythologische Forschungen*, Trübner, Strassburg, 1884.
- Mannhardt, Wilhelm: *Roggenwolf und Roggenhund*, Ziemssen, Danzig, 1865.
- Mannhardt, Wilhelm: *Wald- und Feldkulte*, 2 delen, Borntraeger, Berlin, 1874-1876.
- Marks, Kate (red): *Circle of songs - songs, chants, and dances for ritual and celebration*, Full Circle Press, Lenox, 1993.
- Matheis, A.: *Traditionele feesten en gebruiken - recepten, liedjes, drankjes, spelletjes, knutseltjes*, Elmar, Rijswijk, 1986.
- Matthews, Caitlin: *Elements of the Celtic Tradition*, Element Books, 1989; Ned. uitgave: *De Keltische traditie*, Ankh-Hermes, 1993.
- Matthews, John en Caitlin: *The Aquarian guide of British and Irish Mythology*, Aquarian Press, 1988.
- Meisen, Karl: *Nikolauskult und Nikolausbrauch im Abendlande*, Verlag L. Schwann, Düsseldorf, 1931.
- Meyer, Elard Hugo: *Germanische Mythologie*, Mayer & Müller, Berlin, 1891.
- Meyer, Elard Hugo: *Indogermanische Pflügebräuche*, ZVfV, 1904, p. 1-18 en 129-151.
- Modrzyk, Stanley J.A.: *Turning of the wheel - a Wiccan Book of Shadows for moons & festivals*, Samuel Weiser, York Beach, Maine, 1993.
- Mogk, Eugen: *Das Ei im Volksbrauch und Volksglauben*, ZVfV, 1915, p. 215-223.
- Molen, S.J. van der: *Onze folklore - het jaar rond*, Elsevier, Amsterdam, 1980.
- Molen, S.J. van der: *Vrijdag de dertiende*, Spectrum, 1979.
- Morris, Desmond: *En nu is het kerstmis*, Van Holkema & Warendorf, 1994.

- Motz, Lotte: *The Winter Goddess: Percht, Holda, and related figures*, Folklore, 1984, p. 151-166.
- Nannings, J.H.: *Brood- en gebakvormen en hunne beteekenis in de folklore*, 1932.
- Newall, Venetia: *An egg at Easter*, Routledge, 1971.
- Nilsson, Martin P.: *Primitive time-reckoning*, Gleerup, Lund, 1920, 1960.
- N.N.: *Calendar*, The New Encyclopedia Britannica, Vol. 15, 15th Edition, 1990, p. 460-477.
- N.N.: *Dat leven van Kunera*, Oudheidkamer Rhenen, 1988; oorspr. uitg. 1515.
- N.N.: *De Europese volkscultuur*, HD Uitgeverij, Hilversum, 1993.
- N.N.: *Edda*, vertaling Jan de Vries, Ankh-Hermes, Deventer, 1938, 1988.
- N.N.: *The Mabinogion*, vertaald door Jeffrey Gantz, Dorset Press, New York, 1976.
- N.N.: *Mother Goose*, Wordsworth, Ware, Hertfordshire, 1994, oorspr. uitgave 1760.
- N.N.: *Sir Gawain and the Green Knight*, Penguin, vertaling Brian Stone, 1974; oorspr. 14^e eeuw.
- O'Neil, W.M.: *Time and the calendars*, Sydney Univ. Press, 1975.
- Oosterbaan, A. en M.: *Oogstfolklore en strosymboliek*, Bres, 1990, p. 45-52.
- Ovidius: *Ovid's Fasti - Roman holidays*, Indiana Un. Press, 1995.
- Owen, Gale R.: *Rites and religions of the Anglo-Saxons*, Dorset Press, 1985.
- Painter, Sydney: *A history of the Middle Ages: 284-1500*, MacMillan, 1953, 1979.
- Parke, H.W.: *Festivals of the Athenians*, Thames and Hudson, 1977, 1986.
- Paton, C.I.: *Manx calendar customs*, Folk-lore, 1940, p. 43-63, 90-96, 179-194, 277-294; 1941, p. 35-69, 120-135, 185-197, 254-272.
- Pegg, Bob: *Rites and riots - folk customs of Britain and Europe*, Blandford Press, Poole, Dorset, 1981.
- Petzoldt, Leander: *Volkstümliche Feste*, Verlag Beck, München, 1983.
- Perowne, Stewart: *Roman mythology*, Hamlyn, 1969, 1975.
- Pfister, Friedrich: *Deutsches Volkstum in Glauben und Aberglauben*, Walter de Gruyter, Berlijn, 1936.
- Phillips, Roger: *Puur natuur op tafel*, Spectrum, 1983; vertaling van *Wild food*, 1983.
- Piggott, Stuart: *The Druids*, Thames and Hudson, 1968.
- Plaetinck, Walter, R. van der Linden en Ph. Mertens: *De glorie van het brood*, Lannoo, Tielt, 1983.
- Poole, Reginald L.: *Studies in chronology and history*, Oxford at the Clarendon Press, 1934.
- Rakoczi, Basil Ivan: *Fortune telling*, MacDonald Unit 75, Londen, 1970.
- Ranke, Kurt: *Indogermanische Totenverehrung*, Suomalainen Tiedekatemia, Helsinki, 1951.
- Rasch, J.: *Ons volksleven*, Uitg. Eigen Volk, Haarlem, [1935].
- Rees, Alwyn en Brinley: *Celtic Heritage - ancient tradition in Ireland and Wales*, Thames and Hudson, 1961, 1978.
- Renfrew, Colin: *Archaeology and language - the puzzle of Indo-European origins*, Penguin, 1987.
- Rhys, John: *Celtic folklore - Welsh and Manx*, Oxford at the Clarendon Press, 2 delen, 1901.
- Ross, Anne: *Everyday life of the Pagan Celts*, Batsford, Londen, 1970.
- Russell, James C.: *The Germanization of early medieval christianity - a sociohistorical approach to religious transformation*, Oxford Univ. Press, 1994.
- Russell, Jeffrey B.: *Witchcraft in the Middle Ages*, Cornell Univ. Press, Londen, 1972, 1984.
- Russell, Jeffrey B.: *A history of witchcraft*, Thames & Hudson, 1980.
- Sartori, Paul: *Sitte und Brauch*, 3 delen, Heims, Leipzig, 1910-1914.
- Schaik, Jan van: *Groot zelf wijn maak boek*, Kosmos, 1981, 1989.
- Scheper, Antje: *In de ban van de krakeling - een eeuwenoud bakkerijmysterie*, Nederlands Bakkerij Museum Het Warme Land, Hattem, 1996.
- Schneebeli-Morrell, Deborah: *Gedroogde bloemen en bloementuifjes*, Zuid, Lisse, 1996; vertaling van *The Victorian book of pressed flowers and posies*, 1995.
- Schrijnen, Jos: *Nederlandsche volkskunde*, 2e herziene druk, Thieme, 1930.
- Schwitters, M.E.: *Bijgeloof*, Uitg. Helmond, 1979.
- Schuyf, Judith: *Heidens Nederland - zichtbare overblijfselen van een niet-christelijk verleden*, Matrijs, Utrecht, 1995.
- Seznec, Jean: *The survival of the pagan gods*, Princeton Univ. Press, 1972; oorspr. Frans, 1953.
- Skelton, Robin en Margaret Blackwood: *Earth, air, fire, water - Pre-Christian and pagan elements in British songs, rhymes and ballads*, Arkana, Londen, 1990.
- Smit, W.A.P.: *Folklore*, Thieme, 1929.
- Squire, Charles: *Celtic myth and legend*, Newcastle Publishing Co., Van Nuys, CA, 1975; oorspr. uitgave 1905.
- Stewart, R.J.: *Celtic gods and goddesses*, Blandford, 1990, 1993.
- Stoneman, Richard: *The Syrian Cuckoo - Rome and the Unconquered Sun*, History Today, Vol. 38, december 1988, p. 29-34.

- Stubbes, Phillip: *The Anatomie of Abuses*, Theatrum Orbis Terrarum, Amsterdam, 1972; fotografische herdruk van oorspr. uitgave uit 1583.
- Sweers, Henk, e.a.: *Jaarfeesten*, Vrij Geestesleven, Zeist, 1978.
- Sydow, C.W. von: *The Mannhardian theories about the last sheaf and the fertility demons from a modern critical point of view*, Folk-lore, 1934, p. 291-309.
- Tacitus: *On Britain and Germany - a translation of the 'Agricola' and the 'Germania'*, Penguin, 1965.
- Tacitus: *The Histories and the Annals*, 4 delen, Heinemann, Londen, 1923-1937.
- Teirlinck, Isodoor: *Flora magica - de plant in de tooverwereld*, Schors, 1977; oorspr. uitg. 1930.
- Teirlinck, Isodoor: *Plantenkultus*, Schors, Amsterdam, 1980; oorspr. uitgave 1908.
- Thomas, Keith: *Religion and the decline of magic*, Penguin, 1971.
- Tille, Alexander: *Die Geschichte der deutschen Weihnacht*, Ernst Keil, Leipzig, 1893.
- Valgaerts, Eddy en Luk Machiels: *De Keltische erfenis - riten en symbolen in het volksgeloof*, Stichting Mens en Cultuur, Gent, 1992.
- Velde, V. van de: *Feesten van het kerkelijk jaar en hun volksgebruiken*, Liturgisch Volksapostolaat, Steenbrugge, 1938.
- Ven, D.J. van der: *Als de oogst wordt ingehaald*, Bosch & Keuning, z.j. (omstreeks 1935).
- Ven, D.J. van der: *De haard in ons volksleven*, z.u., z.j.
- Ven, D.J. van der: *Feestbrood in Midwintertijd*, Bosch & Keuning, z.j. (omstreeks 1936).
- Ven, D.J. van der: *Folkloristische omzwervingen door Twente, Salland en de Gelderse Achterhoek*, Witkam, Enschede, 1977.
- Ven, D.J. van der: *Van Nederlandsche luilakken*, Bosch & Keuning, z.j. (omstreeks 1934).
- Vermaseren, M.J.: *Mithras*, Elsevier, 1959.
- Voogt, A.C. en N. Lettinck: *Sint Maarten*, Citypastoraat Domkerk, Utrecht, 1995.
- Voragine, Jacobus de: *Heiligen van de herfsttijd - verhalen uit de Legenda Aurea van Jacobus de Voragine*, Vrij Geestesleven, 1985.
- Vries, Jan de: *Altgermanische Religionsgeschichte*, 2 delen, Walter de Gruyter, 1935-1937.
- Vries, Jan de: *Contributions to the study of Othin especially in his relation to agricultural practices in modern popular lore*, Suomalainen Tiedeakatemia, Helsinki, 1931.
- Walker, Charles: *The atlas of occult Britain*, Hamlyn, 1987.
- Wauters, C.A.: *Mithras*, Ankh-Hermes, 1985.
- Weber, Conrad G.: *Brauchstum in der Schweiz*, Classen, Zürich, 1985.
- Webster, Graham: *Celtic religion in Roman Britain*, Barnes & Noble, Totowa, NJ, 1986.
- Welters, H.: *Feesten, zeden, gebruiken en spreekwoorden in Limburg*, De Lijster, Maasbree, 1877.
- Westwood, Jennifer: *Albion - a guide to legendary Britain*, Paladin, Londen, 1987.
- Wijnaendts van Resandt: *Dagen, maanden, jaren - tijdrekenkunde in kort bestek*, Centraal Bureau voor Genealogie, Den Haag, 1984.
- Wilcock, John: *A guide to occult Britain*, Sphere, Londen, 1976.
- Williamson, John: *The Oak King, the Holly King and the Unicorn*, Harper & Row, 1986.
- Wilson, David: *The Anglo-Saxons*, Penguin, 1960.
- Wilson, David M.: *The Vikings and their origins*, Thames and Hudson, 1970.
- Woods, Pamela: *Papercraft*, Hamlyn, 1979.
- York, Michael: *The Roman festival calendar of Numa Pompilius*, Peter Lang, New York,

Register

De jaarfeesten zijn gecursiveerd

A

adressen 247
 advent 49, 74
 Allerheiligen 49
 Allerkinderen 73
 Allermartelaren 49
 Allerzielen 50, 56
 Ambarvalia 149
 Anthesteria 91
 arme zielen 48, 50, 56, 193, 220
 Aswoensdag 97, 98
 Augustinus 12, 118, 162, 171
 Augustus 92, 118, 198

B

Bacchanalia 217
 Beda 25, 110, 148, 160
 Beltane *zie* Meiavond
 bevruchting 133, 142, 151
 bezem 31, 37, 165
 bibliografie 249
 bierfeesten 222
 bronverering 147, 203
 brood, koek, gebak en andere etenswaren (met recept):
 - achtvoudig brood 227
 - appelflan 227
 - courgettetaart 206
 - dubbele vlecht 127
 - duivekater 80
 - eierkoeken 127
 - Engelse kerstcake 81
 - flensjestaart 102
 - gevulde druivenbladeren 228
 - herfstkoekjes 227
 - honingkoekjes 179
 - joelbrood 71, 79
 - klaverbloemsalade 179
 - krakelingen 81, 98, 101, 124
 - lavendelkoekjes 205
 - luilakbollen 153
 - margrietbrood 178
 - meiavondsallade 153
 - negenderlei kruidenwedge 178

- oogstbrood 205
 - pepernoten 57
 - pompoentulband 56
 - speculaas 57
 - tamme kastanjes 58
 - vlechtbrood 54, 56, 128, 178
 - vruchtensalade 206
 - worstenbroodjes 101
 brood zelf bakken 240
 buitenrituelen 39, 41

C

Caesar, Julius 21, 23, 65, 198
 Caristia 97
 Cerealia 92, 134, 188
 chants 36, 244
 christelijke feestdagen 241
 christianisatie 12, 13, 165
 Cirkel 19, 29, 37, 39, 191
 consacreran 17
 Constantijn de Grote 65, 66
 corn dollies 195, 204, 247
 cultus 18

D

dauw algemeen
 - dauw 34, 123, 147, 170, 201
 - meidauw 147
 - Paasdauw 123
 - Pinksterdauw 147
 - Sint-Jansdauw 170
 deosil 30, 37-39
 Dertiendag 65, 74
 divinatie 51, 53, 169, 188, 201
 dodencultus *zie* Winterfeest
 draak 149, 219
 dranken *zie* wijn, bier en andere dranken
 Driekoningen 32, 66, 71, 74, 83, 146

E

Eckstein, Franz 56, 98
 Eikkoning 76, 85, 174, 176, 182-184
 Eleusinische mysteriën 91, 188, 216
 energie 16, 89

Epifanie 74, 76
 epilepsie 173
 etmaal 20
 everzwijn 80

F

Fakkelizeondag 98
 Farrar, Janet en Stewart 99, 109
 Feriae Jovis 92
 Floralia 134
 Fordicidia 134
 Fowler, Warde 15, 134
 Frauendreissiger 203, 221
 Frazer, James 117, 137, 140, 148, 163, 170, 190, 191

G

Gamelion 91
 Gardner, Gerald 9, 28,
 geesten 14, 30, 33, 47, 48, 89, 97, 190
 geleide visualisatie 35
 genius 14, 136, 198
 Germanisatie 13
 gewaad 34
 - zelf maken 238
 giststarter *zie* wijn zelf maken
 Goede Vrijdag 98, 120
 Goden
 - Adonis 117
 - Apollo 114, 216
 - Attis 114, 117
 - Baal 136
 - Bacchus 98, 217, 223
 - Balor 196
 - Bel 136, 192
 - Crom Dubh 199
 - Di Manes 46
 - Dionysos 33, 91, 188, 216, 217
 - Di Parentes 46
 - Dyaus 90, 110, 196
 - Elagabal 65
 - Freyr 80
 - Graangod 15, 138, 189
 - Gwydion 197
 - Hades 188
 - Hemelgod 33, 90, 190, 196
 - Heracles 69

- Iasion 91, 188
 - Indra 90
 - Jupiter 92, 163, 192, 216
 - Kronos 68
 - Liber 188
 - Lleu 196, 197
 - Lugh/Lugus 192, 196, 198, 201
 - Marduk 113
 - Mars 113, 150
 - Math 197
 - Mercurius 196, 201
 - Mithras 66, 117
 - Odin 33, 45, 80, 82
 - Perkunas 91
 - Plutos 188
 - Robigus 149
 - Saturnus 68
 - Sol Invictus 65, 118
 - Terminus 150
 - Usins 111
 - Varuna 90
 - Vegetatiegod 133, 191, 198, 213, 216
 - Vulcanus 135
 - Wodan 48, 51, 75, 80, 137, 189, 192, 201, 219
 - Zeus 90, 91, 96, 188
- Godinnen**
- Acca Larentia 68
 - Afrodite 121
 - Artemis 96, 166
 - Aurora 110
 - Bona Dea 135
 - Brigid *zie* Ploeg- en Zaaifeest
 - Candelifera 93
 - Carman 196
 - Ceres 92, 134, 139, 150, 163
 - Cybele 96, 114
 - Dana 196
 - Demeter 90, 134, 188, 216
 - Diana 48, 121
 - Eos 110
 - Flora 134, 139, 150
 - Fors Fortuna 161
 - Freya 79, 80, 137, 189
 - Graangodin 15, 134
 - Grote Moeder 113, 114, 117
 - Hel 47
 - Hera 91, 96
 - Holda, Holle 26, 28, 47, 48, 69, 75, 189, 192, 219, 220
 - Ishtar 113
 - Juno 95, 114, 135
- Kore 188
 - Korenmoeder 189
 - Libera 188
 - Maia, 135, 139
 - Moeder Aarde 27, 75, 90, 92, 133, 134, 187, 190, 196
 - Nerthus 96
 - Ops 68, 202
 - Ostara *zie* Lentefeest
 - Pales 134, 148
 - Percht, Perchta, Parychta 14, 26, 48, 69, 75, 76, 189, 192
 - Persephone 188
 - Prithivi 90
 - Taitiu 196-7
 - Tanfana 218
 - Tellus 92, 134
 - Tiamat 113
 - Tyche 161
 - Usas 110
 - Vesta 92, 114, 122, 134
 - Zemyna 91
- Goede Vrijdag 98, 120, 193
- Gouw, J. ter 140, 163, 167, 223
- grafgiften 45, 50
- green man 109
- Gregoriaanse kalender 22, 44, 67, 111, 159, 214
- Gregorius de Grote 115, 222
- Gregorius XIII 22, 67
- Grimm, Jacob en/of Wilhelm 11, 15, 110, 122, 189, 218
- H**
- haard 30, 46
- Halfvasten 102, 115
- Hallowe'en 52
- Harrison, Edward 16, 187
- heidendom 11-29
- heidense jaarfeesten *zie* Herfstfeest, Lentefeest, Meiavond, Midwinter, Midzomer, Ploeg- en Zaaifeest, Oogstfeest en Winterfeest
- heilig 17
- heiligen (*zie* onder Sint)
- heiligendagen 25, 241
- Heilige Roomse Rijk 144, 164, 218
- Heilig Huwelijk 90, 113, 137
- heks 9, 48, 52, 137, 148, 159, 170
- hel 31, 47, 80
- hemel 90
- Hemelvaartsdag 44, 133, 147
- Herfstfeest**
- herfst 21, 213
 - Herfstding 222
 - herfstequinox 21, 164, 214
 - Herfstfeest 45, 213, 220-222, 225
 - Herfstfeesten, Germaanse 217
 - Herfstfeesten, Griekse 216
 - Herfstfeesten, Romeinse 217
 - herfstmaand 215
 - Mabon 214
 - wijnfeest 217, 218, 223
- Hilaria 115
- Höfler, Max 56, 80
- Homeros 188
- hopoogst 191
- hostie 150
- huisgeesten 30, 33, 46, 72
- Hulstkonig 76, 174, 182-184
- I, J**
- IJsheiligen 149
- Imbolc *zie* Ploeg- en Zaaifeest
- jaarmarkt 173, 198, 199, 213, 217
- Joel *zie* Midwinter
- Juliaanse kalender 23, 43, 64, 65, 99, 188, 218
- Jungbauer, Gustav 111, 219
- juno 14, 136
- K**
- kaarsen 31, 83
 - kandelaars maken 83
 - kerkwijdingsfeest 222
 - kermis 199, 222
 - kerstboom 72
 - Kerstmis 22, 70
 - kinderbisschop 73
 - koekjes en wijn 33, 40
 - Koning Winter 76, 109, 170
 - kracht 16, 27, 165, 190, 193
 - krans
 - basiskrans 151
 - herfstkrans 226

- krans voor op het hoofd
152, 205
- meikrans 144, 151
- midzomerkranen 169
- oogstkrans 205
Kruisdagen 133, 150

L

Laetare 115
Lammas *zie* Oogstfeest
landbouwfeesten 24, 123
Larentalia 68
lares 14, 46, 68
lemures 46, 136
Lemuria 92, 136
Lentefeest
- lente 21-22, 110
- Lentebroed 109
- Lentefeest 109, 112-114,
118
- Lentekoning/Lente-
koningin 109
- Lentekuikens 126
- lentenachtevening 21
- lentevuur 121
- lentewater 122
- Ostara 109-111
- voorjaarsequinox 21, 22,
109, 111, 112
levensroede 18, 27, 51
Liberalia 114, 189
Litha *zie* Midzomer
Lord of Misrule 76
Luciafeest 69
Lughnasa *zie* Oogstfeest
Luilak 133, 137, 146
Lupercalia 92, 97
lustratie 93

M

maankalender 23, 43, 99,
112, 218
macht 15
magie 15, 28, 187
Mailehen 143
Mamuralia 114
mana 15, 17
Mannhardt, Wilhelm 138,
139, 216
Maria Boodschap 111, 162
Maria Geboorte 203, 221
Maria Hemelvaart 195,
200, 202
Maria Lichtmis 92
martelgaus 194
Matronalia 114
Meditrinalia 217
Meiavond:
- Beltane 22, 136

- liefdemei 142
- Meiavond 22, 133
- meiboom 139
- Meibruidspaar 142
- Meidag 133
- meidauw 147
- meidoorn 150, 152
- meigraaf 140
- Meikoning/Meikoningin
142
- meikroon 144
- meiliefsten 143
- meimaand 139
- meiomgang 149
- meivuur 141, 148
- Walpurgisnacht 137, 148
mes 31

Midwinter

- Joel 64, 66
- joelblok 71, 146
- joelboom 77
- joeltijd 64, 66
- joelvuur 72
- Midwinter 21, 23, 30, 45,
64-67, 118
- midwinterhoorn 69, 75
- midwinteromgangen 69
- wintersolstitium 21, 22,
67, 68, 159

Midzomer

- Johannes de Doper 161,
173
- Litha 161
- Midzomer 21, 23, 159,
160
- Midzomerfeest 159-170
- midzomerrad 166
- Midzomernacht 159
- midzomervuur 163-166
- Old Midsummer Day 174
- Sint-Jansfeest 22, 159-
162
- Sint-Jansgordel 168
- Sint-Janskruiden 166-
170
- Sint-Jansminne 171
- Sint-Jansnacht 162
- Sint-Jansprocessie 163
- Sint-Jansvuur 163
- zomersolstitium 21, 22,
159-160

minnedronk 34, 73

monotheïsme 66

N, O

negenderlei hout 103
negenderlei kruid 103,
169, 178, 180, 203
Nieuwjaar 73

noodhelpers 172
noodvuur 122, 136
numen 14, 17, 18, 27, 134,
150, 187, 217
Onnozele Kinderen 73
Oogstfeest
- graanoogst 95, 187-195
- Lammas 22, 193, 199,
214
- Lughnasa 22, 196
- Oogstfeest 22, 187-195,
219
- Oogstmaand 198
- oogstmei 195, 216
- oogsttijd 191
Opalia 68
orenda 15
Oschophoria 216
Ostara *zie* Lentefeest

P, Q

Paasgebruiken 119, 122
paaseieren 120
Paasfeest 24, 97, 110, 117
paashaas 121
paasvuur 109, 121
paganisme 11, 19
palmpaas 98, 116, 124
Palmpaas 116
Parentalia 46, 91, 97
Parilia 134
Pasen 97, 117-120
pietas 46, 47, 97
Pinksteren 133, 143-
147
pinksterkroon 143
plengoffers 33, 47
Plinius 32, 65
Ploeg- en Zaaifeest
- Brigid 95, 99, 139, 141
- Imbolc 22, 89, 94, 99
- ploegritueel 90
- Ploeg- en Zaaifeest 22,
89-91, 94, 99
polariteit 20
potpourri 175
Proerosia 216
Pyanepsia 216
quarter-days 99, 111, 160,
219

R

Rauchnächte 83
reidans 141
reïncarnatie 45, 77
Robigalia 149
Robin Hood 142
Romeinse feesten 242-243
Russell, James 12, 13

S

Samhain *zie* Winterfeest
 Saturnalia 65, 68
 seizoenen 21
 Shakespeare 94, 159, 200
 Sint
 - Agatha 47, 96
 - Andreas 44, 51
 - Anna 192
 - Bartholomeus 44
 - Bavo 44, 222
 - Bonifatius 122, 149
 - Brigid *zie* Ploeg- en Zaaifeest
 - Catharina van Alexandrië 44
 - Cunera 171
 - Dorothea 96
 - Gallen 241
 - Gertrudis 220
 - Gilles 44, 221
 - Hubertus 48
 - Jacob 192, 195, 200
 - Jan/Johannes de Doper *zie* Midzomer
 - Johannes de Evangelist 73, 200
 - Joris 148
 - Judas 44
 - Lambertus 221
 - Lucia 69
 - Maarten 43, 44, 48, 51, 146, 222
 - Mamertus 149
 - Margriet 192
 - Michael 218
 - Nicolaas 43, 44, 51
 - Pancratius 149
 - Patrick 95, 197
 - Petrus en Paulus 173
 - Petrus Kettingsfeest 202
 - Petrus' Stoelfeest 47, 97
 - Sebastiaan 99
 - Servatius 149
 - Silvester 74
 - Steffen 72
 - Thomas 69
 - Valentijn 94
 - Veronica 96
 - Vitus 172

- Walpurgis *zie* Meiavond
 slang 135, 136, 149
 spiraaldans 141
 springprocessie 119
 Stöppelhaene 194
 stropop 52, 71, 97, 112, 133, 148, 170

T

taboe 17, 193
 Tacitus 96, 218
 Thomasluiden 69, 75
 tijd 20
 trommel 32
 Tubilustrium 114

V

Vastenavond 101, 115, 170
 Vastentijd 97-98, 115
 veeteeltfeesten 25
 Ven, D.J. van der 146, 192, 201
 vlasoogst 191
 vlöggelen 117
 vreugdevuren 122
 vrouwenmaand 96

W

water en zout 32, 37
 well-dressing 148
 Wicca 9, 17, 19, 28, 99, 109, 111, 133, 214
 widdershins 30
 wierook
 - algemene wierook 235
 - basisrecept 235
 - branden van wierook 32, 38, 235
 - herfstwierook 229
 - imbolcwierook 104
 - joelwierook 83
 - lammaswierook 207
 - lentewierook 129
 - meiwierook 155
 - midzomerwierook 180
 - negenderlei wierook 180
 - Samhain-wierook 58
 wijn, bier en andere dranken (met recept):
 - abrikozenwijn 206

- bramen-vlierbeswijn 228
 - bramenwijn 228
 - brandnetelbier 128
 - brandnetelwijn 128
 - eierdrank 129
 - gemberdrank 103
 - joelmede 82
 - joelwijn, warme 82
 - mede 206
 - meidoornbloesemwijn 154
 - meiwijn 154
 - midzomerthee 180
 - mispelwijn 58
 - most 229
 - muntsiroop 180
 - perzikwijn 206
 - pruimenwijn 206
 - sangria 207
 - sinaasappelwijn 103
 - vlierbes-druivenwijn 228
 - vlierbeswijn 228
 - vlierbloesem-eikwijn 154
 - vlierbloesemsiroop 180
 - vruchtensiroop 207
 wijnfeest *zie* Herfstfeest
 wijn zelf maken 236
 - giststarter 236
 wijwater 32, 50
 Wilde Heer 48, 75
 Wilde Jacht 48, 75, 159, 219
 windrichtingen 30, 38, 40
Winterfeest
 - dodencultus 14, 45-47
 - dodenfeest 44, 47, 219
 - dodenrijk 31, 45-47, 218
 - grafgiften 45, 50
 - Samhain 22, 40-45, 49
 - vooroudercultus 45
 - Winterfeest 22, 24, 43-47, 218, 221
 wintersolstitium *zie* Midwinter
Y, Z
 Yule *zie* Midwinter
 zonnecultus 65-66
 zonnegod 65
 zweep 92, 146

De Acht Jaarfeesten

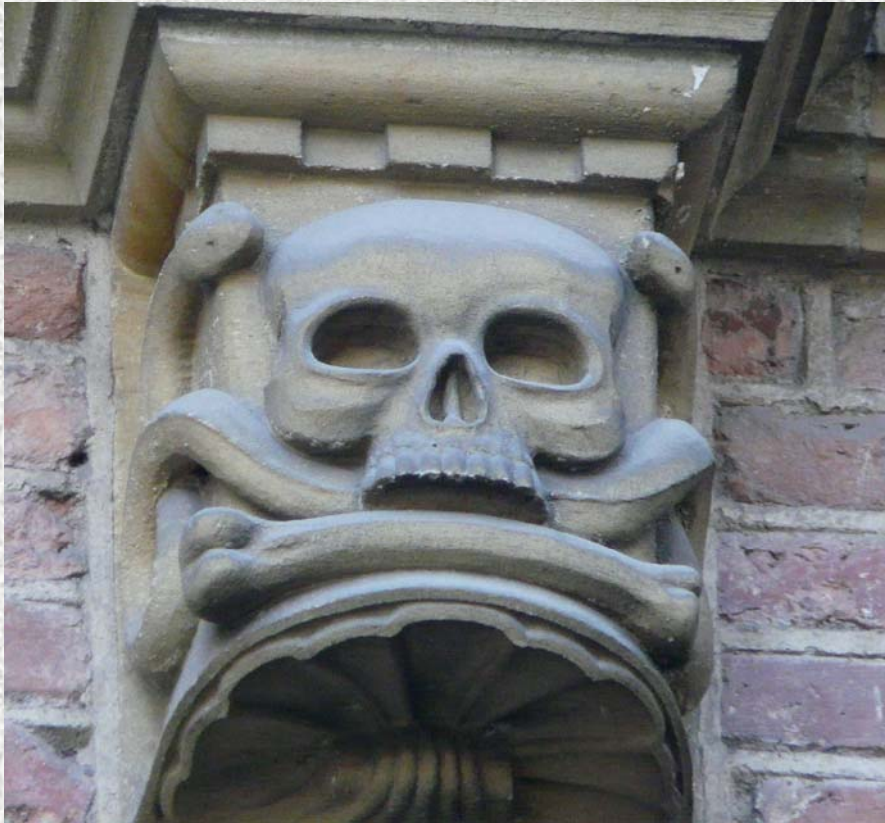
Fotokatern.

De zwart-witfoto's (p 18-34) zijn al eerder in dit boek gepubliceerd.
De kleurenfoto's (p 1-17) zijn nieuw.

Foto's © Joke Lankester
Teksten © Joke en Ko Lankester

Samhain (Het Winterfeest) 31 oktober

Met Samhain is de grens tussen de gewone wereld en de andere wereld wat vager. Op die dag kunnen wezens uit de andere wereld contact met ons zoeken. Symbolen van de overledenen zijn altijd om ons heen, maar op die dag vallen ze ons misschien pas op.

Doodshoofd met slangen en bot op de gevel van de Stevenskerk in Nijmegen

Vleermuis op gevel van Jugendstilhuis in Hamelen

Samhain (Het Winterfeest) 31 oktober

Met Samhain of Halloween liepen kinderen met uitgeholde pompoenen over straat of gingen de huizen af om geld of snoep op te halen. In de pompoenen werden lichtjes aangestoken. Ogen, een neus en een mond werden in de pompoen uitgesneden. De gezichten vertegenwoordigden de doden die met dit feest aanwezig waren.

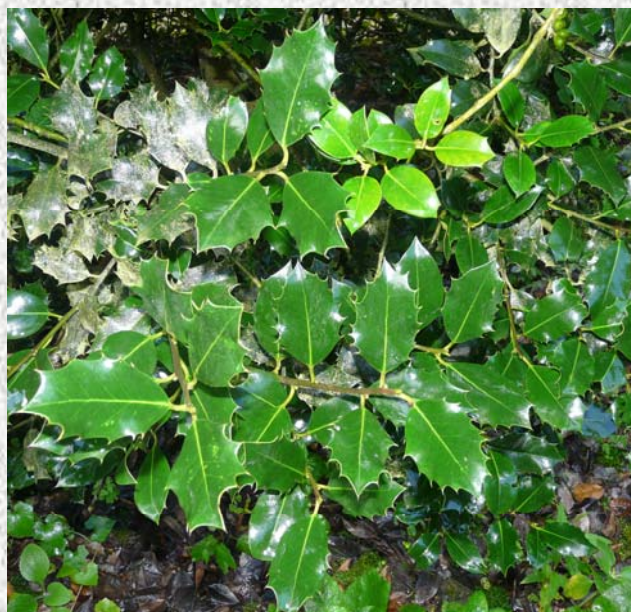
In het RMO in Leiden bevindt zich het grafaltaar voor de wierookhandelaar Lucus Faenius Favor, dat rond 50 n.Chr. In Rome is opgericht. In het monument bevond zich de as van Feanius. Erop konden offers aan de overledene worden gebracht. Op het altaar vele afbeeldingen, waaronder Jupiter-Ammon (met ramshorens), slangen, adelaars en festoenen (slingers met vruchten). Door de Romeinen werden de doden met ontzag en eerbetoon behandeld.

Midwinter (Joel) 21 december

Met Midwinter komt een eind aan de afbrekende kracht van de Hulstkonink. Nu neemt de Eikoning het over en laat zijn groeikracht gelden tot Midzomer. Als vertegenwoordiger van de groeikracht werd vaak een Groene Man afgebeeld, zoals hierboven in de Stevenskerk in Nijmegen.

Midwinter (Joel) 21 december

.Eiken bij Koekeangen

De Vegetatiegod die in Engeland Green Man wordt genoemd, is ook in Nederland veel afgebeeld. Uit het gezicht van de Groene Man groeien meestal bladeren, vaak eik of acanthus. De afbeelding rechts is te zien op een huis in de Diezerstraat in Zwolle.

Imbolc (Ploeg-Zaaifceest) 1 februari

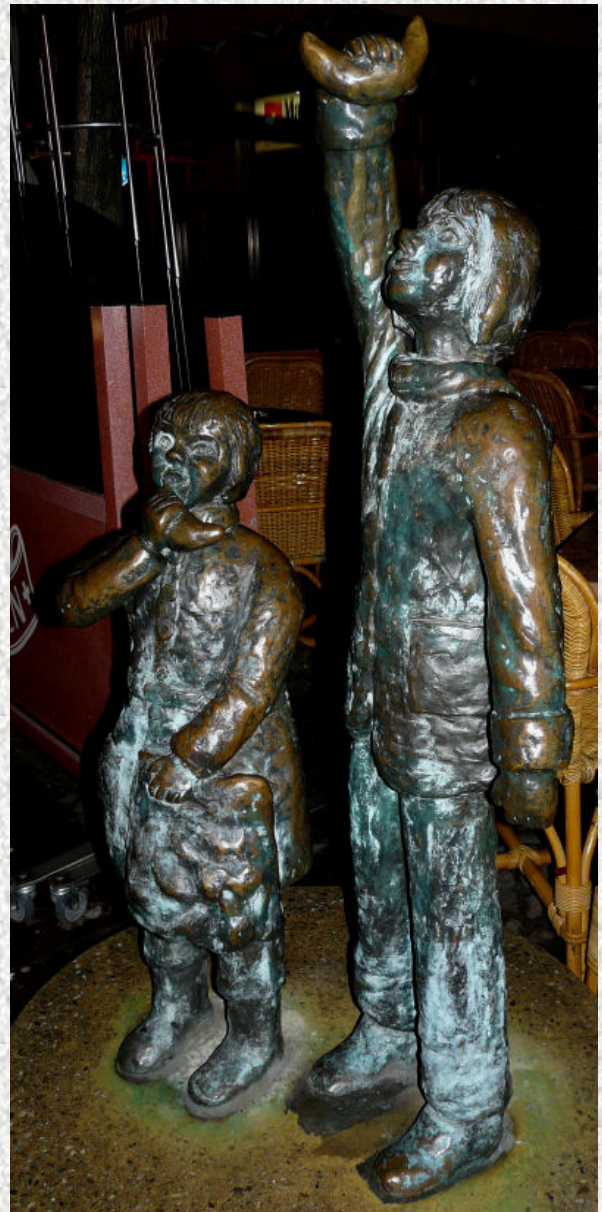

Het Keltische Imbolc is vanouds verbonden met de Godin Brigit die de akkers na de winter weer vruchtbaar maakte. Brigit was vooral een Graangodin, maar werd ook verbonden met de andere vegetatie. Ze werd als Sinte Brigitta in het Christendom toegelaten. Met Imbolc werden poppetjes gemaakt uit het graan van het afgelopen jaar om zo de vruchtbaarheid op de nieuwe oogst over te brengen. De poppetjes werden Corn Dollies genoemd of Brigittakruis. Op de boerenmarkt in Barneveld wordt dit oude handwerk in ere gehouden.

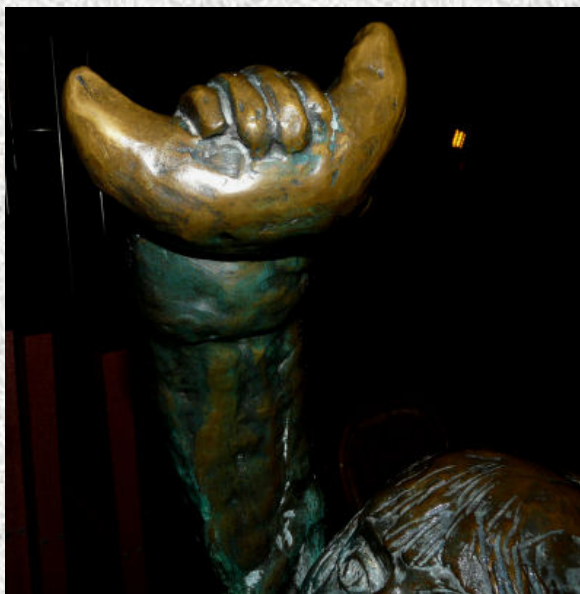
Lentefeest (Ostara) 21 maart

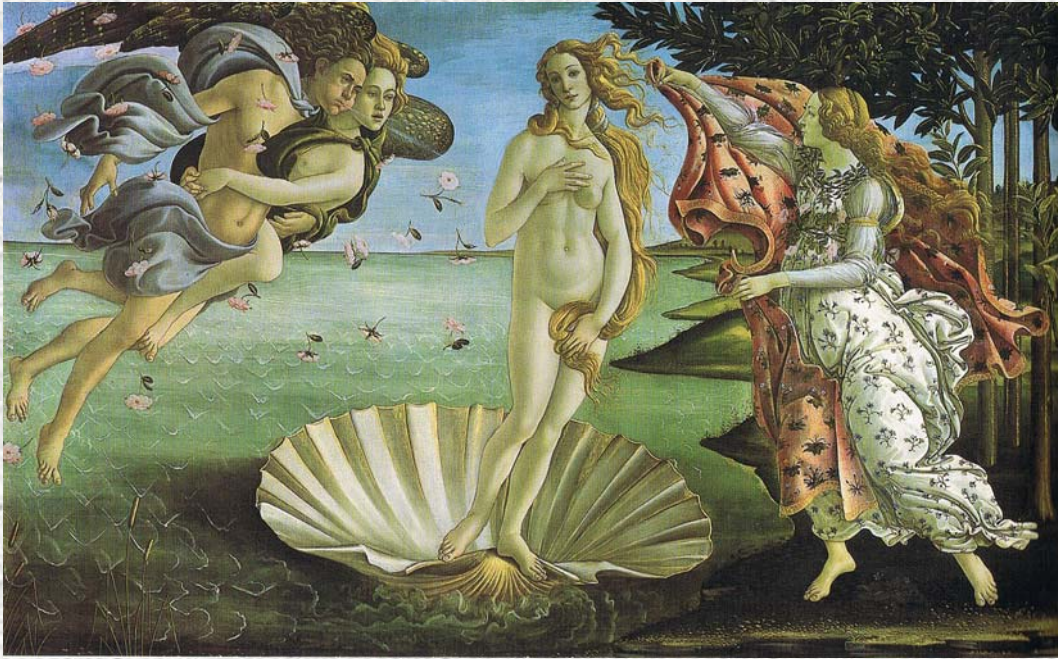
De drie Gratiën dansen op het schilderij De Lente van Sandro Botticelli (1498), nu in de Uffizi Gallery in Florence.

Het Lentefeest is een viering van de hernieuwde vruchtbaarheid in de natuur. In Sittard bestaat al eeuwen de traditie van het Krombroodrapen. Op zondag Halfvasten worden door de plaatselijke bakkers sikkelvormige broodjes gestrooid. Wie zo'n broodje weet te bemachtigen is het hele jaar verzekerd van geluk en voorspoed.

Meifeest (Beltane) 30 april

Het Meifeest is sinds de Oudheid verbonden met vruchtbaarheid en met Godinnen als Afrodite en Venus. In Herculaleum werd tussen 45 en 79 n.Chr. Onderstaande muurschildering gemaakt, waarin Mars probeert Venus te verleiden. In de Romeinse stad Leptis Magna in Libië werd in de 1e eeuw n.Chr. De rechts afgebeelde Venus gemaakt. Ook in de Renaissance was Venus populair. Boticelli schilderde rond 1500 zijn beroemde Geboorte van Venus.

Meifeest (Beltane) 30 april

Het Meifeest werd ook verbonden met de Godin Flora, zoals die in de 1e eeuw n.Chr. In Pompeii werd afgebeeld (zie foto links). De Floralia waren vrolijke en losbandige feesten, gewijd aan deze Godin.

Witte bloesems horen bij dit feest, zoals de Meidoornbloesem of de Jasmijn (zie onder).

Meifeesst (Beltane) 30 april

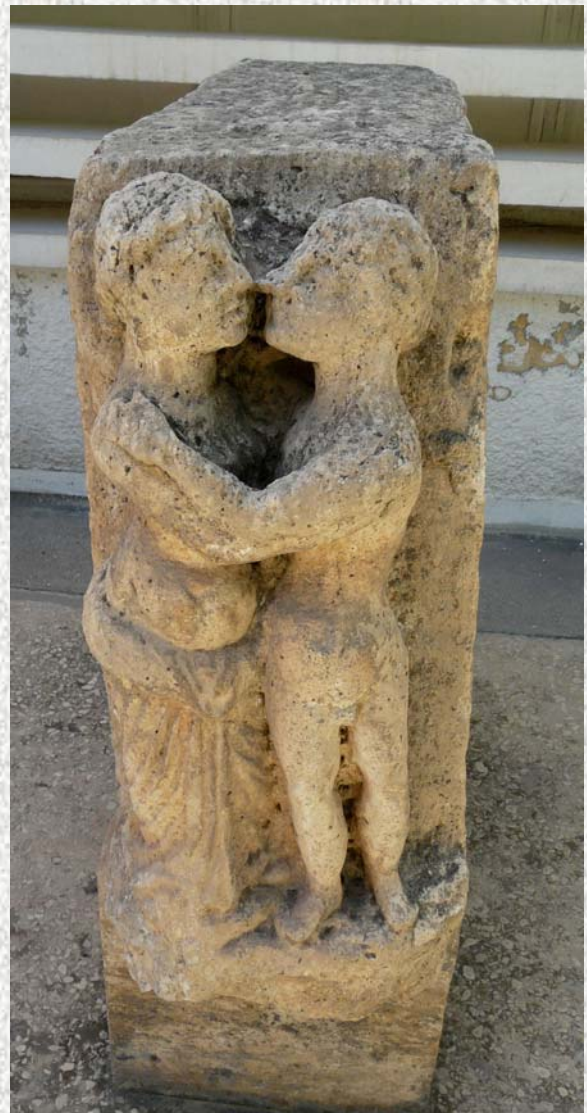

De meimaand was vanouds de periode dat het gras werd gemaaid. De oude naam voor mei is dan ook Hooimaand. Deze oogst was belangrijk omdat het hooi het vee de winter door hielp. Het museum in Warsenhoek toont een oude hooivork die bij het oogsten werd gebruikt (zie onder)

Bij oogstfeesten werd traditioneel gedanst. Al in de Oudheid had dansen een rituele betekenis.

In Sanliurfa in het huidige Turkije werd in de Romeinse periode (2e eeuw v.C.—2e eeuw n.C. het beeldje rechts van een dansend paar gemaakt.

Midzomer 21 juni

Met Midzomer is de zon op het hoogste punt. In 1470 voltooide Leon Battista Alberti een façade voor de Santa Maria Novella in Florence, waarin de zon een centrale rol speelt (boven en links). De Utrechtse Universiteit beeldt op het Domplein een koperen zon af bij haar lijfspreuk Son Iustitiae Illustra Nos (Zon van Gerechtigheid, schijn op ons)

Midzomer 21 juni

Midzomer werd tot de invoering van de Gregoriaanse kalender gevierd op 24 juni, wat tevens het Sint-Jansfeest was. Het Sint-Janskruid (rechtsboven) bloeit rond deze tijd. Veel gebruiken rond het Sint-Jansfeest zijn te beschouwen als gekerstende Midzomergebruiken.

Rond Midzomer krijgen veel planten nieuwe, lichter gekleurde scheuten, die dan Sint-Jansslot worden genoemd. Op de foto linksboven het Sint-Jansslot op Amerikaanse Eik. Linksmidden het Sint-Jansslot op een Esdoorn in Bad Pyrmont. Rechts hetzelfde op een Spar in Pinetum Schovenhorst.

Lammas (Oogstfeest) 1 augustus

Bij allegorische voorstellingen van de vier jaargetijden in de landen rond de Middellandse Zee werd de Zomer vaak afgebeeld als een vrouw met een bundel graanhalmen in haar hand. Zo ook op de afbeelding links, op de Trevi-fontein in Rome, van de beeldhouwer Bartolomeo Pincellotti (rond 1750). In onze streken vond de graanoogst pas rond begin augustus plaats en werd dan ook geassocieerd met Lammas en niet met Midzomer.

Koren
molen
in
het
Openlucht-
museum
in
Arnhem

Lammas (Oogstfeest) 1 augustus

Graan in een opslagplaats in Cavustepe in het Oerartische paleis van koning Sardur II (750 v.Chr) in Anatolië. De gids laat toeristen graag het oude graan zien en deelde het tot voor kort ook wel uit.

Boven: Graanhandelaar Marcus Liberius Victor behoorde tot de Nerviers, een volksstam die rond het begin van onze jaartelling in het huidige België en Noord-Frankrijk woonde. Victor bedankt de Mopatische Moeders (Moedergodinnen) met dit wij-altaar, waarschijnlijk na zijn behouden toekomst van een gevaarlijke reis. (In Museum Valkhof, Nijmegen)

Boven: veld met rogge bij Bad Pyrmont (Duitsland).

Rechts: In de bazaar van Diyarbakir (Turkije) worden nog veel sikkels gemaakt en verkocht voor de kleinschalige oogsten die vaak nog met de hand gedaan worden.

Herfstfeest (Herfstequinox) 23 september

In de landen rond de Middellandse Zee werd het Herfstfeest in de Oudheid geassocieerd met de Wijngod Dionysos, door de Romeinen Bacchus genoemd. De Wijngod werd in afbeeldingen vergezeld door Saters, die ook wel door de Romeinen in tuinen en parken werden tentoongesteld. De foto rechts toont een marmeren beeld uit Pompeii (1e eeuw n.Chr.) van een Sater met een wijnzak over zijn schouder. Uit de wijnzak spoot het water van de fontein.

In de Renaissance vertegenwoordigde de Wijngod vooral extase, transformatie en creativiteit. Links de afbeelding van Bacchus door Sansovino in het Barghellomuseum in Florence (1514).

Rechts Bacchus in de deur van het Baptisterium in Florence door Lorenzo Ghiberti (1452)

Herfstfeest (Herfstequinox) 23 september

Behalve het wijnfeest was de Herfst ook de tijd dat appels, peren, noten, pompoenen en vele andere vruchten werden geoogst. In zijn "Pronkstilleven met hond en papegaaï" (zie boven) heeft David de Coninck (1646-1701) deze overvloed afgebeeld (In Brediusmuseum in Den Haag)

Door de Romeinen werd de overvloed van de natuur gepersonifieerd in de Godin Abundantia, met een hoorn vol vruchten. In de Trevifontein in Rome (zie boven) is ze afgebeeld in marmer door Filippo Valle (1697-1768)

Behalve overvloed brengt de Herfst vaak ook stormachtig weer. Een marmeren sarcofaag uit de 3e eeuw n.Chr. uit Rome toont hoe jagers genieten van een maaltijd in de open lucht na een geslaagde jachtpartij. Op de hoek van de sarcofaag zien we de Windgod die het laat stormen (Rijksmuseum voor Oudheden in Leiden).

Herfstfeest (Herfstequinox) 23 september

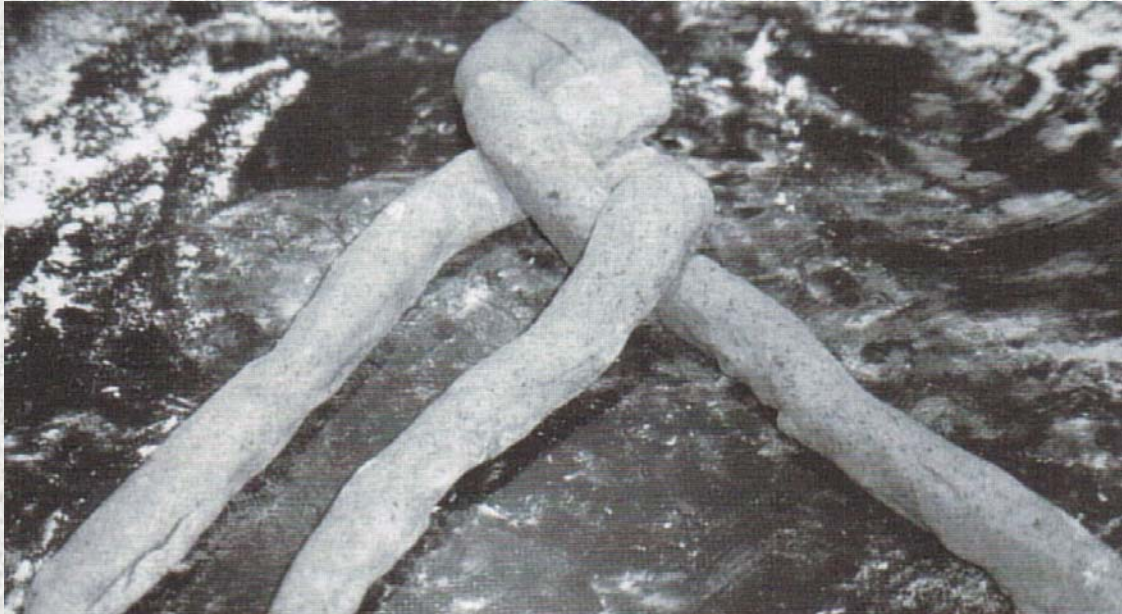

De een denkt bij de Herfst aan spinrag en de komende winter. De ander stort zich in een Bacchusfeest, zoals op onderstaand schilderij van de Amsterdamse kunstenaar Philips Koninck (1619-1688) in het Brediusmuseum in Den Haag. De winter zal hoe dan ook komen ... en weer gaan.

Samhain (Het Winterfeest) 31 oktober

Het maken van het Samhainvlechtbrood.
Voor de betekenis van het brood en een recept, zie pag 56-57.

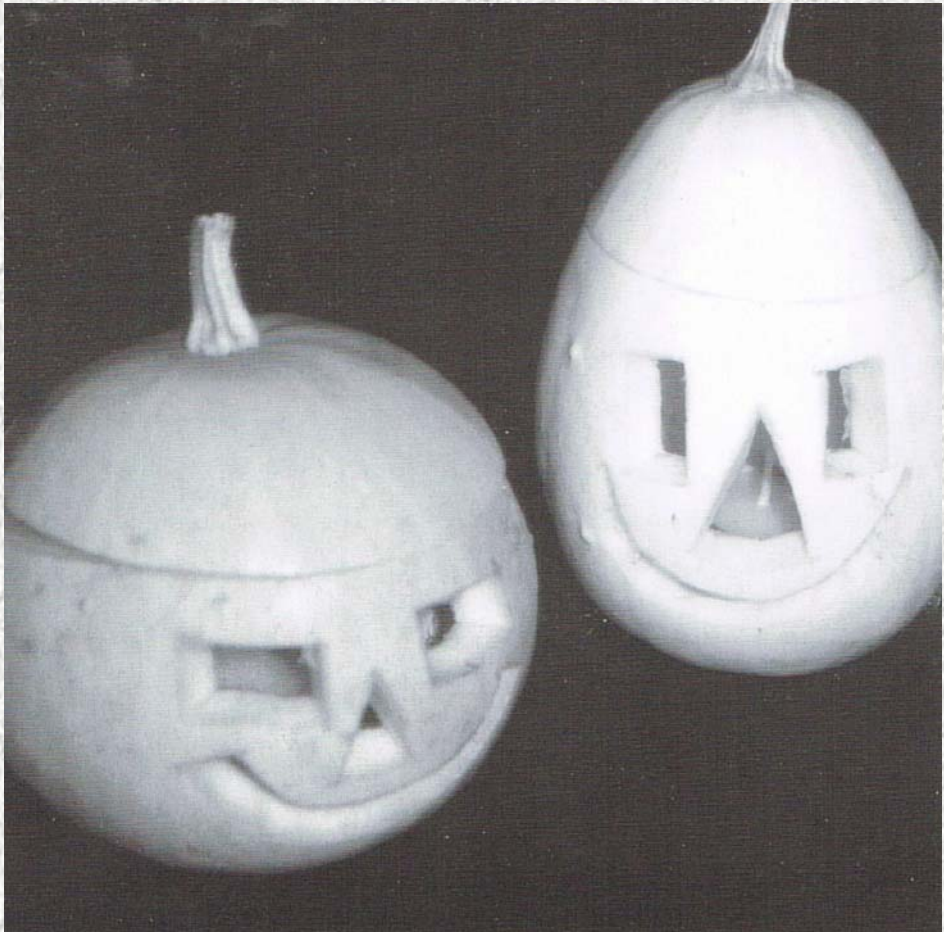
Het vlechten van het deeg

Het brood koelt af

Samhain (Het Winterfeest) 31 oktober

Uitgeholde pompoenen voor het Samhainfeest

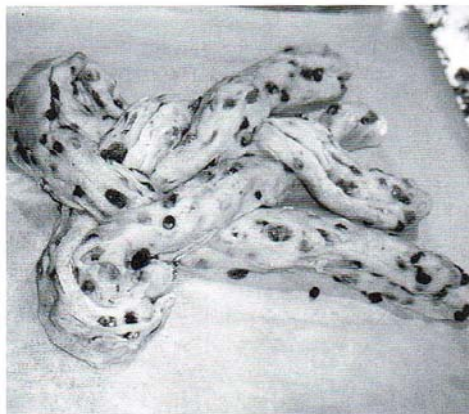
Midwinter (Joel) 21 december

1

2

3

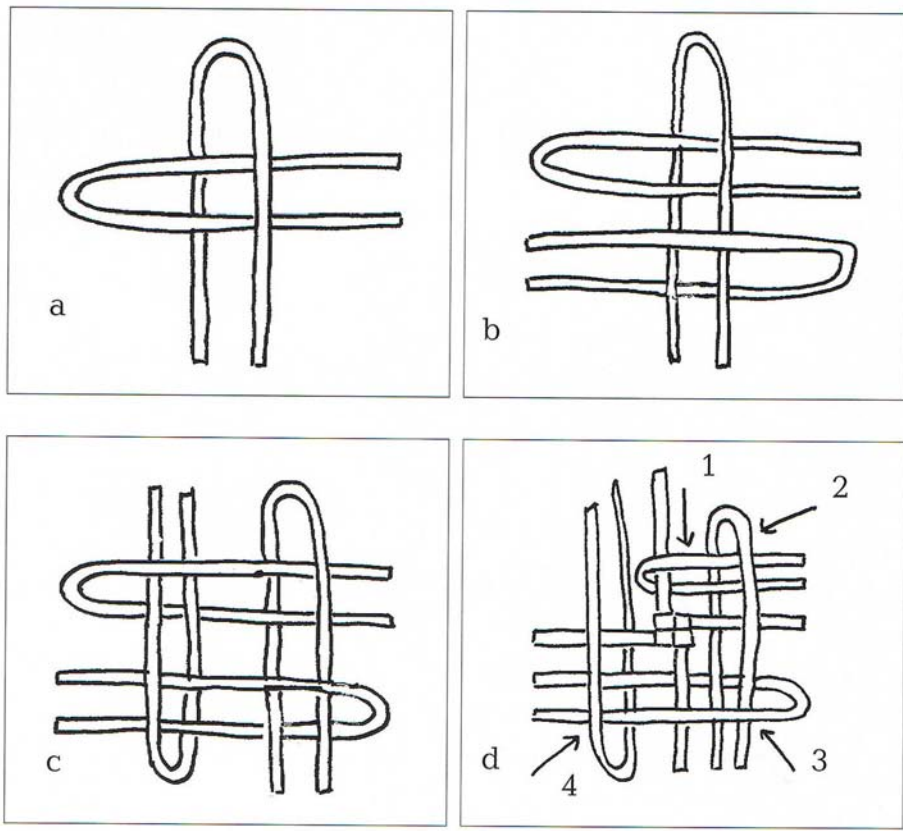
4

Het maken van een kütschewaoge. Voor het recept zie pag 80-81.

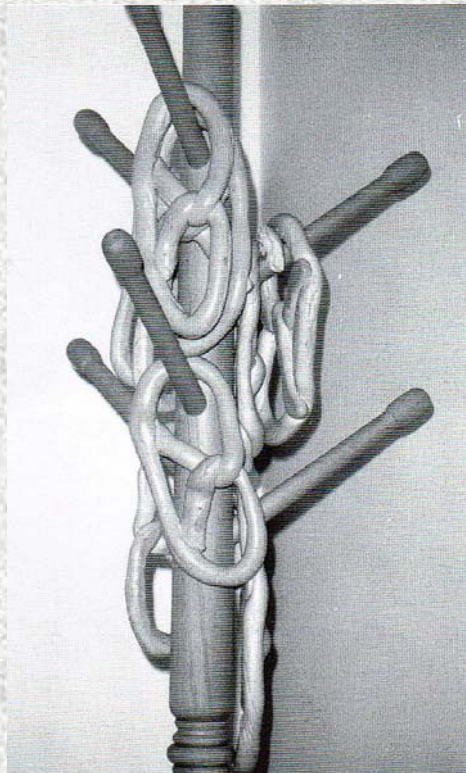
Deegfiguurtjes voor in de traditionele joelboom.
Recept zie pag 79.

Imbolc (Ploeg-Zaaifceest) 1 februari

Het maken van een Brigitta-kruis. Linksonder het met linten versierde kruis

Rechtsonder: krakelingen die naar het schilderij *Bakker Oostwaard* van Jan Steen zijn gemaakt voor het Amsterdam Historisch Museum.
Recept voor krakelingen zie pag 101

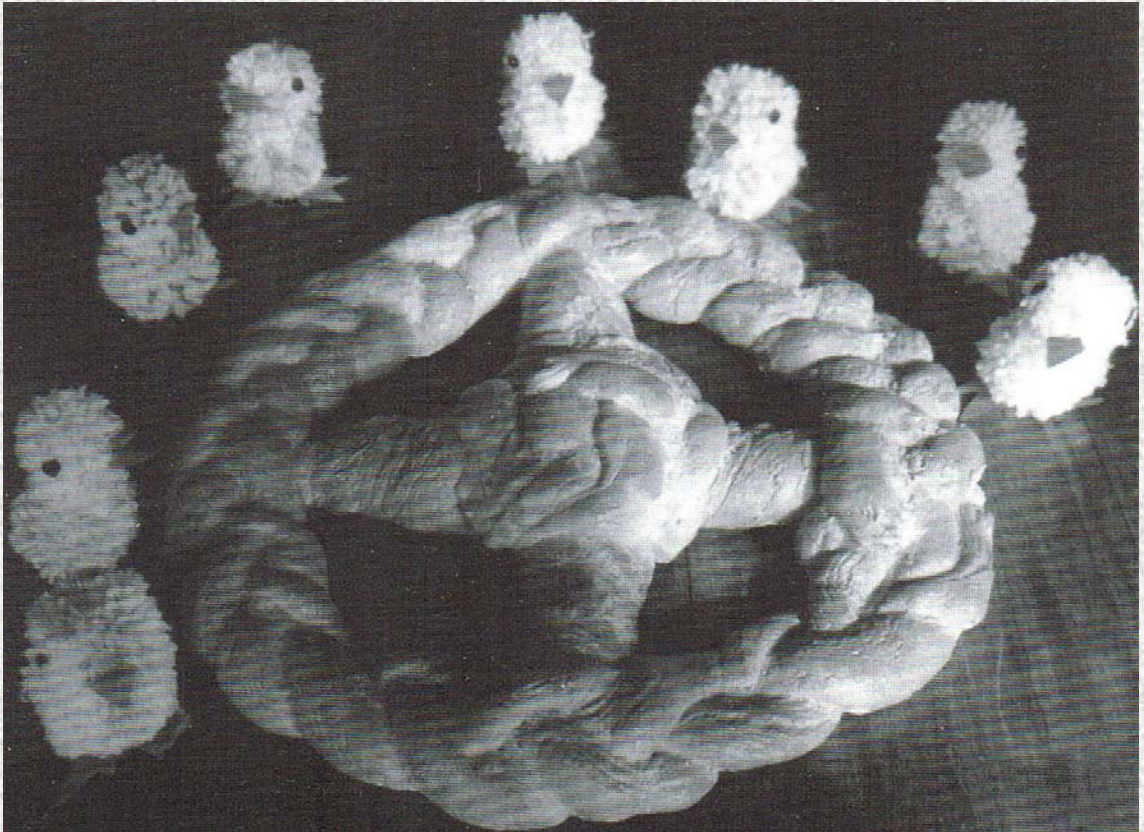
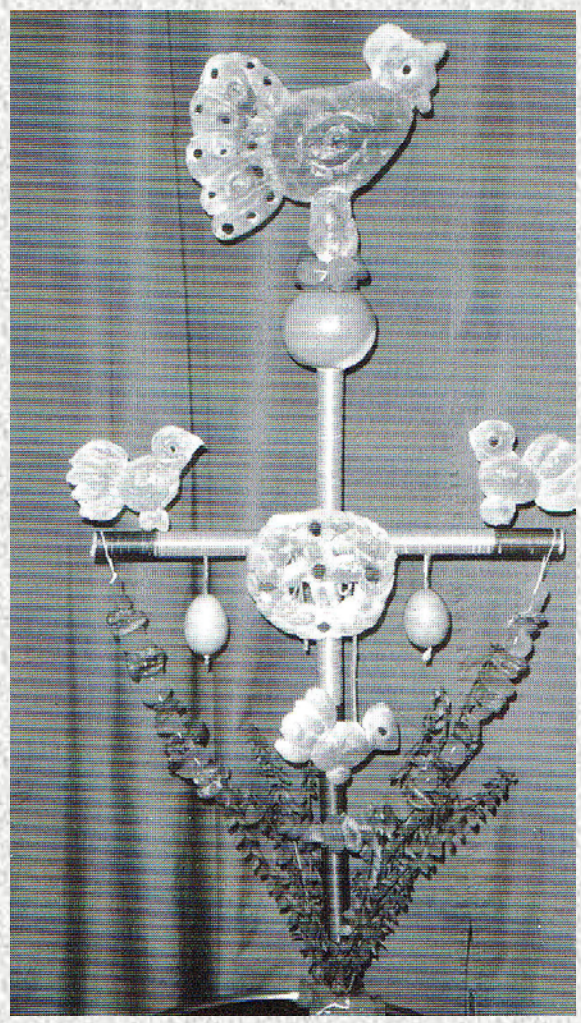

Lentefeest (Ostara)

21 maart

Rechts:
Traditionele palmpaas.
Voor het maken van een palmpaas,
zie pag 124.

Onder:
Zonnerad met lentekuikens.
Voor het maken van de
lentekuikens, zie pag 126-127.

Lentefeest (Ostara) 21 maart

Altaar voor het Lenteritueel

Meifceest (Beltane) 30 april

Meikrans van
negerlei hout,
versierd met
lijsterbesbloesems,
opgehangen in de
meiboom.

Een beschrijving van de
meikrans en meikroon
vind je op pag 144-145.

Voor het maken van een
meikrans, zie pag
151-152.

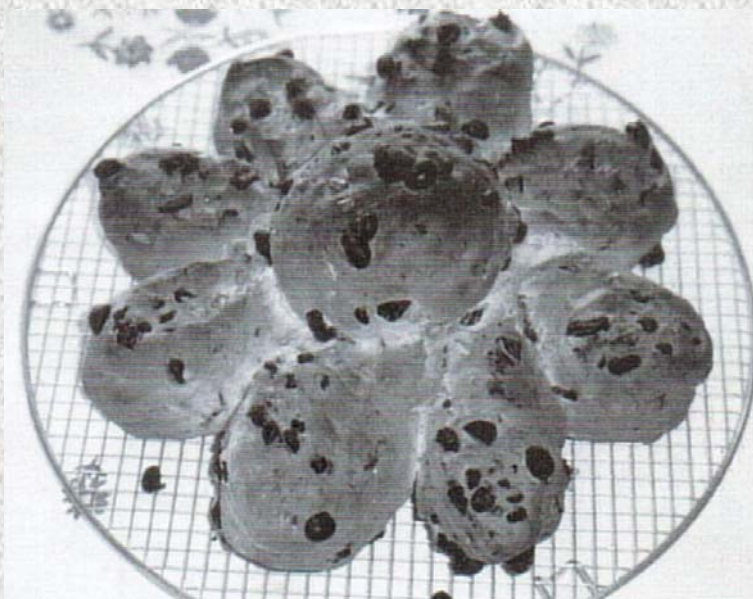
Midzomer 21 juni

Het maken van een margrietbrood. Voor het recept zie pag 178-179.

Links: ingesneden deeg van het margrietbrood.

Rechts:
Deeg van het margrietbrood met het bolletje als hart van de bloem.

Links:
Afkoelen van het gebakken margrietbrood.

Midzomer 21 juni

Beeld van Cunera boven het voorportaal van de Cunerakerk te Rhenen. Om haar hals de doek waarmee ze is gewurgd. Haar waardigheid is af te leiden uit de kroon op haar hoofd en de sleutel in haar hand. Vóór 1400 stond op dezelfde plaats een aan Sint Pieter gewijde Romaanse kerk. Petrus werd vanouds afgebeeld met een sleutel om aan te geven dat hij als plaatsvervanger van Christus de sleutel van de hemelpoort bezat. Het is tekenend voor de niet aflatende verering van Cunera als plaatsvervangster van Moeder Aarde dat haar de sleutel van Petrus is toevertrouwd.

Voor nadere toelichting op Sinte Cunera en het verband met Midzomergebruiken, zie pag 171-172.

Lammas
(Oogstfeest)
1 augustus

Maria onbevlekt ontvangen.
Houtsnijwerk van Gabriel
Grupelles, ± 1700. In
Museum
Catharijneconvent te
Utrecht.

Maria werd vaak afgebeeld,
staande op een draak, die in
de Middeleeuwen zonder
poten, maar wel met
weerhaken aan zijn/haar
staart, werd afgebeeld. De
draak was oorspronkelijk de
oude vegetatie die moet af-
sterven om plaats te maken
voor de nieuwe vegetatie.
Later ging de draak, die ook
door Sint Joris werd bevocht-
ten, steeds meer het kwaad
en ten slotte Satan zelf
vertegenwoordigen.

Voor Maria Hemelvaart, en
het verband met Lammas,
zie pag 202-203.

Lammas (Oogstfeest) 1 augustus

Boven: Reconstructie van een Romeinse bakkerij in het Bijbels Openluchtmuseum (Heilig Land Stichting). Brood en gebak heeft in heidense rituelen en Jaarfeesten altijd een rol gespeeld. Brood werd aan de Godheid geofferd en uit naam van de Godheid door alle aanwezigen genuttigd.

Rechts: Meisje met graan en sikkel; gemaakt voor de auteurs door een goede vriend.

Lammas (Oogstfeest) 1 augustus

Het maken van een oogstbrood.
Voor een recept, zie pag 205.

Het
vormen
van het
oogst-
brood

Het
oogstbrood
koelt af

Herfstfeest (Herfstequinox) 23 september

Het maken van een herfstkrans. Voor een beschrijving om de krans te maken, zie pag 226.

1
Materialen
voor de
herfstkrans

2
Opsteken
van
klimop

3
Vaststeken
van de
gierst

Herfstfeest (Herfstequinox) 23 september

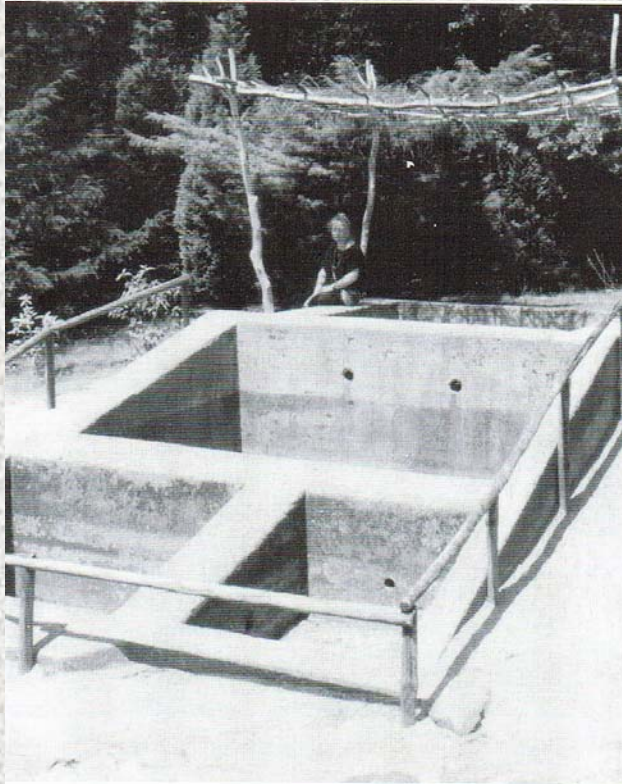
Het maken van een herfstkrans (vervolg)

4 Afbinden bottels, bessen en appels (boven)
5 De versierde herfstkrans (onder)

Herfstfeest (Herfstequinox) 23 september

Reconstructie van een traditionele wijnpers in het Bijbels Openluchtmuseum. De druiven werden geperst door met blote voeten in de bovenste bak rond te lopen. Het sap stroomde naar de lager gelegen bakken en werd daar opgevangen om wijn van te maken. Wijn speelde in heidense rituelen en Jaarfeesten een grote rol. Wijn werd net als brood beschouwd als heilig en het drinken van wijn was een manier om met het goddelijke in contact te komen.

Onder: Het achtvoudig brood.
Voor een beschrijving, zie pag 227.
Het recept vind je bij het oogstbrood (pag 205).

